

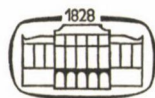
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXVII. KÖTET

1-2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1971

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
LAKÓ GYÖRGY, SÓTÉR ISTVÁN, SZABOLCSI BENCE,
TAMÁS LAJOS

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
ORTUTAY GYULA
OSZTÁLYELNÖK

SZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V., Münnich Ferenc u. 7., III. 338.

Kiadóhivatal: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

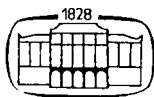
Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V., Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként 60 Ft (egy kötet négy füzetből áll). Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488), külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat útján (Budapest I., Fő utca 32. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 218-10990) eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXVII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1971

I. OSZT. KÖZL.

SAJNOVICS JÁNOS ÉS DEMONSTRATIOJA*

1970 januárjában múlt kétszáz éve annak, hogy Sajnovics János röviden csak Demonstratio néven ismert értekezését a magyar és a lapp nyelv rokonságáról a koppenhágai tudományos akadémia több, egymást követő ülésén bemutatta. Az összehasonlító nyelvtudomány története azok között tartja számon Sajnovicsot, akik úttörő érdemeket szereztek maguknak ezen tudomány megteremtésében, a hazai nyelvtudomány történetében pedig úgy határozhatjuk meg helyét: vele kezdődött el nálunk a magyar nyelv rokoni kapcsolatainak tudományos értékű vizsgálata. Ámde mielőtt nyelvtudományi érdekű részletkérdések tárgyalásába merülnénk, nézzük meg: hol tartott 1770 körül a magyar tudomány általában, vajon a Demonstratio megjelenése azt jelenti-e, hogy hazánkban a nyelvtudomány fejlődése megelőzte más tudományok fejlődését, avagy csak annak bizonyosága, hogy 1770-nel fejlődésében ez a tudomány is felzárkózott egyéb tudományok mellé. Egyben érdemes arra is figyelmet fordítanunk: magában álló terméke-e a Demonstratio az anyanyelvünk iránti korabeli érdeklődésnek, avagy pedig folyománya annak. Mindezen kérdések megvizsgálása szükséges ahhoz, hogy világosan meg tudjuk határozni Sajnovics munkájának tudománytörténeti jelentőségét.

Nem érdektelen megemlítenünk, hogy a Demonstratio megjelenése abba a korszakba esik, amelyet a polgári irodalomtörténet „a pihenés korszaka” néven tartott számon, célozva már e korszakmegjelöléssel is arra, hogy bizony a Rákóczi-féle szabadságharc leveretése utáni hatvan esztendő legalábbis nagy irodalmi alkotásokban nem bővelkedett. Tény, hogy a Habsburgok és a törökök elleni több mint két évszázados küzdelemben elszegényedett az ország, kimerült a népe, s hogy e kimerülésnek szellemi életünkön is meglátszottak a nyomai. Jóval kedvezőbb képet kapunk azonban e korszakról, ha vizsgálódásunkat nem korlátozzuk csupán az irodalomra, hanem kiterjesztjük a tudomány területére is, mégpedig nem csupán a magyar, hanem a latin nyelvű tudományos irodalomra is. E téren sok jelentős alkotásra tudunk rámutatni,

* Előadás az 1970. május 12-én Székesfehérváron rendezett Sajnovics-emlékkünnepségen. Az ünnepséget és az azt követő tudománytörténeti szimpozionot a Magyar Tudományos Akadémia Sajnovics Emlékbizottsága rendezte.

és joggal tesszük ezt, hiszen a latin nyelvű tudományos irodalom is a hazai szellemiség terméke volt és maradt.

Ha csak a nemzetinek mondható tudományokról szólunk is, megállapíthatjuk, hogy a magyar földrajztudomány már valamivel a *Demonstratio* megjelenése előtt komoly teljesítménnyel dicsekedhetik: BÉL MÁTYÁS 1735-től 1742-ig sajtó alá rendezte „*Notitia Hungariae novae historico-geographica*” (Az újabbkori Magyarország történelmi-földrajzi leírása) című művének öt kötetét, s ezzel megvetette a magyar földrajztudomány alapját. Ugyanő a történelemtudomány terén is igen figyelemreméltót alkotott: *Notitiája* első kötetével egyidejűleg, azaz 1735-ben, megkezdte Pozsonyban „*Adparatus ad historiam Hungariae*” (Források a magyar történelemhez) című munkája közzétételét, amivel mint az első hazai forráskiadvány-sorozattal a hazai történettudomány egyik úttörője lett. De a történettudomány különben is már valóságos virágkorát éli nálunk Sajnovics századában, azaz a XVIII. században. Ez időre esik PRAY GYÖRGY és KATONA ISTVÁN történeti műveinek a megjelenése, melyek nemcsak a maguk korában voltak jelentősek, hanem az utókorra is termékenyítőleg hatottak. E korszakban indul fejlődésnek a magyar irodalomtörténetírás is. CZVITTINGER DÁVID 1711-ben megjelent, latin nyelvű *Specimenje* 300 magyar írónak és más kiemelkedő személynek az adatait közli. BOD PÉTER pedig Magyar Athenásában, 1766-ban, ötszáz íróat mutat be, s már nem is latin, hanem magyar nyelven. Figyelemmel más tudományok ilyen eredményeire, joggal vethetjük fel a kérdést: hol tart fejlődésében ugyanekkor a magyar nyelvtudomány.

A nyelvtudományhoz számítva a nyelvtan- és szótárírást is, azt mondhatjuk: e téren sincs okunk szűgyenkezni. Hiszen már 1539-ből hivatkozhatunk SYLVESTER JÁNOS *Grammatica Hungaro Latino*ájára, s már 150 évvel a *Demonstratio* előtt megjelent SZENCZI MOLNÁR ALBERT *Nova Grammatica Ungaricája*, melynek révén a magyar nyelv nyelvtanával a külföld is megismerkedhetett, és sok külföldi tudós meg is ismerkedett. A külföldi megismerés szempontjából talán még nagyobb a jelentőségük SZENCZI MOLNÁR ALBERT latin–magyar, magyar–latin és egyéb szótárainak, amelyek 1604-től elég sűrű egymásutánban hagyták el a sajtót.

Lényegesen más azonban a helyzet akkor, ha azon irodalmat kell értékelnünk, amely a magyar nyelv eredetének kérdésével foglalkozott. E téren a *Demonstratio* előtt nem hivatkozhatunk olyan magyar munkára, amelynek maradandó értéke lett volna. Mi volt ennek az oka? Szokás hivatkozni arra, hogy a biblia tekintélye folytán a héber nyelvvel való rokonítás azon hulláma, amely ez időben azt mondhatni – szinte az egész Európát elöntötte, hazánkban is lekötötte a nyelvünk eredetének kérdéseiről érdeklődők figyelmét, s ez gátjává vált a más irányú és egyben tudományosabb érdeklődésnek. Sokan utaltak arra is, hogy ez időben anyanyelvünk szeretete elhomályosította a tisztánlátást, tudományos szempontból megokolatlan túlzásra ragadta az érdeklő-

dóket, mely abban mutatkozott meg, hogy a magyar nyelvet más nyelvvel összehasonlíthatatlan, egyedülálló, rokontalan nyelvnek igyekeztek feltüntetni. Noha mindkét állításnak kellő alapja van, úgy vélem: egy további körülmény még az előző kettőnél is nagyobb mértékben akadályozta a magyar nyelv eredete kutatásának helyes irányba fordulását, s ez a körülmény az anyagihiány volt a finnugor nyelvekre, azaz azon nyelvekre vonatkozóan, melyek irányában nyelvünk eredetét kutatni kellett volna. S hogy nyugaton viszont már a XVI–XVII. században egyre több kutató meggyőződéssel hirdette a magyar nyelvnek egy vagy több finnugor nyelvvel való kapcsolatát, annak magyarázata elsősorban abban van, hogy néhány nyugati utazó, illetőleg nyelvtudós — ki véletlenül, ki pedig a tervszerű kutatás szempontjaitól vezérelve — birtokába jutott olyan nyelvi anyagnak, amely a magyar nyelvnek finnugor nyelvekkel való összehasonlítását lehetővé tette. Nézzük: kik voltak azok a nyugati kutatók, akik hazánkfiat megelőzve vallották a magyar nyelv finnugor voltát, s mi alapon alakították ki e meggyőződésüket.

Mellőznöm kell ez alkalommal azokat, akik a magyar nyelv finnugor voltáról mások nézetének tolmácsolójaként csak említést tettek. Nem foglalkozhatom azokkal sem, akik e nyelvek rokonságát csak megsejtették, illetőleg minimális anyag birtokában valószínűvé tették és meghirdették. Szólnom kell azonban PHILIPP JOHANN VON STRAHLENBERG svéd kapitányról, akinek gyűjtőmunkája és helyszíni tapasztalatai nagy lépéssel vitték előbbre a finnugor nyelvek rokonításának ügyét. Strahlenberg mint XII. Károly svéd király tisztje 1709-ben, a poltavai ütközetben, orosz hadifogságba került, több utazást tett Szibériában, s szorgalmasan összegyűjtötte, amit Szibéria meg Kelet-Oroszország népeiről és nyelveiről írva talált. Utazásai során volt alkalma saját fülével hallani is sok szibériai és egyéb nyelvet. Így, azaz több-kevesebb nyelvi anyag birtokában született meg 1722-ben történt hazaszabadulása után „Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia” című, korában nagy hatású műve, mely 1730-ban Stockholmban jelent meg, s melynek szerzője elsőnek hirdette meg valamennyi finnugor nyelv összetartozását.

A másik külföldi, aki ugyancsak már Sajnovics előtt nagy érdemeket szerzett a finnugor nyelvek egymás közti viszonyának tisztázásában, JOHANN EBERHARD FISCHER volt. Német származású volt, de már viszonylag fiatalon elkerült hazájából a cári Oroszország fővárosába, Szentpétervárra. 1740-től részt vett az orosz akadémiától szervezett, ún. második kamcsatkai expedícióban, hétesztendő tanulónyútja során sok-sok másolatot készített a szibériai levéltárakban az ezen országész elfoglalására és betelepítésére vonatkozó okmányokról, s gyűjtötte egyszersmind elsősorban a vogul, az osztják, a szamojéd és a tatár nyelvi adatokat. Minden egyes finnugor nyelvből kb. 300 szó állott rendelkezésére akkor, amikor ezekre és az általa gyűjtött okmányanyagra támaszkodva megírta a magyar nyelv eredetkérdése és Szibéria népeinek története szempontjából oly nagy fontosságú műveit. Közülük az első, a „Sibiri-

sche Geschichte”, kéziratban már 1757-ben elkészült, de nyomtatásban csak 1768-ban jelenhetett meg. A másik, a „De origine Ungrorum”, kézíratos formájában 1756-ból való, de csak 1770-ben (azaz a Demonstratio megjelenése évében) AUGUST LUDWIG SCHLÖZER egy gyűjteményében kerülhetett kiadásra.

STRAHLENBERG műve és FISCHER tanulmányai — együtt azokkal a korábbi történeti, néprajzi és nyelvi jellegű megállapításokkal, illetőleg következtetésekkel, amelyek MIECHOVI MÁTYÁS lengyel orvos és HERBERSTEIN ZSIGMOND osztrák diplomata meg mások művei révén váltak ismeretessé — a magyar nyelv finnugor voltát oly mértékben valószínűvé tették, hogy a bizonyítékokat ismerő nyugati tudományos világ a végső szó kimondásához már csak az első-sorban érdekelteknek, azaz a magyaroknak az állásfoglalását várta. De a magyar állásfoglalás persze csak akkor eshetett kellő súllyal a latba, ha legalább egy-két finnugor nyelv ismeretében születik meg, s e nyelvek helyszíni tanulmányozása során szerzett anyagra támaszkodik. Ennek az igénynek bizonyos mértékű kielégítése az, amivel ünnepeltünk, Sajnovics János, bekapcsolódott a tudományos színvonalú összehasonlító nyelv- és néptudomány művelésébe, s ebben a bekapcsolódásban van az az érdeme, amelyből kifolyólag mai ünnepélyünkön megemlékezünk róla.

Sajnovics életpályája sokunknak ismert, de többen lehetnek ünnepségünk részvevői között olyanok, akiknek még nem volt módjukban Sajnovics életfolyásának részleteivel megismerkedni. Ezért — úgy érzem — nem mellőzhetem ünnepeltünk életpályájának rövid ismertetését.

Sajnovics János 1733. május 12-én született Tordas községben. Tordast a törökök a XVI. században elpusztították, de a falu a XVII. század folyamán újra betelepült, s ebben jelentős része volt a Sajnovics családnak. Sajnovics János 1748-ban belépett a jezsuita rendbe, s ezt követően tanulmányait Trencsénben, Nagyszombatban, Pozsonyban, majd Bécsben folytatta. Teológián kívül matematikával és csillagászattal foglalkozott. Csillagászati tanulmányai-
ban Bécsben kora egyik legjelesebb csillagásza, a magyar származású HELL MIKSA volt a mestere. Hell 47 éves volt akkor, amikor Mária Teréziától felszólítást kapott, hogy vegyen részt a VII. Keresztély dán királytól szervezett észak-norvégiai csillagászati expedícióban. A csillagászok tudták ugyanis, hogy 1769. június 3-án a Vénusz elvonul a Nap előtt, s hogy ez a körülmény fontos csillagászati mérések végrehajtására — egyebek között a Nap és a Föld közötti távolság kiszámítására — ad lehetőséget. Hell elfogadta a király ajánlatát, minthogy azonban hallotta, hogy a skandináv országokban lakó lappok nyelvét több nyugati nyelvész a magyar nyelv rokonának tartja, magával vitte útjára tanítványát, Sajnovicsot. Ezzel azt akarta elérni, hogy anyanyelve ismeretében Sajnovics tisztázza az állítólagos magyar-lapp nyelvrokonság kérdését. Az expedíció végcélja a Norvégia legészakibb félszigetének keleti oldalával szemben fekvő Vardö szigete volt. Hell és Sajnovics 1768. április 28-án indultak el útjukra Bécsből, s Prágán, Drezdán, Lipcsén, Hamburgon

és Lübecken át jutottak el Koppenhágába. Koppenhágában a lehető legszívélyesebb fogadtatásban volt részük. Megérkezésükkor az államminiszter, a fő-kancellár és a dán egyház püspöke üdvözölte őket, s ezt követően a dán királynál voltak hivatalosak ebédre. A dán hivatalos körök rendkívül előzékenyek voltak velük szemben. Intézkedtek még arra nézve is, hogy jövődő tartózkodási helyükkel az addiginál gyorsabb postai forgalom létesüljön. Elhagyva Koppenhágát, a koppenhágai csillagvizsgáló intézet igazgatója elkísérte őket Helsingörig, azaz a dán határig. Itt hajóra szálltak, s július 2-án már svéd területen folytatták útjukat a hegyek irányába. Miután maguk mögött hagyták Varberg városát, kompon átkeltek a Göta folyón, melynek torkolatánál terül el Göteborg, a híres tengeri kikötőváros. Magas hegyek és szakadékok közt folytatták útjukat, mígnem 1768. július 10-én a svinesundi tengeröbölnél elérték a svéd-norvég határt, s meglátogatták az élénk forgalmú, akkori Fredrikshald, mai Halden városkát. Következő állomáshelyük már az akkor Christianiának, ma Oslónak nevezett norvég főváros volt, ahol a lakosság lelkes ünneplésben részesítette őket.

Tanulmányútjuk közvetlen kiindulópontjába: a hegyektől és tengertől övezett szép Trondhjem városába kb. egyhónapi utazás után, 1768. július 30-án jutottak el. Innen aztán már hajóval folytatták útjukat. A hajó jól fel volt szerelve. A dán király rendelkezésére egy egész évre való élelmiszerral ellátták őket. Hajójukon öt tengerész, két szolga és egy szakács volt alkalmazásban. Amennyire lehetett, a part mentén igyekeztek északabbra jutni. Október elsején áthaladtak a Sörö sziget melletti veszélyes tengerszoroson, s elérték Norvégia legészakibb részét. A Porsanger- és a Laxa-fjord mellett haladtak tovább, s a bécsi indulást számítva — egy félesztendei utazás után, 1768. október 11-én érkeztek el tanulmányútjuk célpontjához, Vardö szigetére.

Vardö szigete az Északi-Jeges-tengerben van, s majdnem egész éven át jég borítja. Mindössze néhány, mohával borított faház, egy kis katonai erődítmény, egy protestáns templom és a dán király helytartójának a háza állott rajta. Annak ellenére, hogy a szigetnek csak kisszámú lakossága volt, nem mondhatjuk, hogy utazóink valami nagyon nyugodt életet élhettek. A szigetet gyakran heves viharok söpörték végig. Egy éjszaka a vihar elvitte fejük fölül a tetőt, egy más alkalommal hajójukat úgy tönkretette, hogy az a visszautazásra alkalmatlanná vált. Volt olyan időszak, amikor a sziget teljes sötétségbe borult, úgyhogy mindennemű csillagászati mérést szüneteltetniük kellett. Annál tevékenyebbek voltak azonban akkor, amikor ezt a természeti körülmények lehetővé tették. A holdfogyatkozás tüneménye, a Juppiter holdjai, a napfoltok, az apály és a dagály jelensége, az égitestek magasságának meghatározása, az északi fény egyaránt foglalkoztatta őket. Legnagyobb örömük mégis az volt, hogy 1769. június 3-án a Vénusznak a Nap előtti elvonulása alkalmából a rájuk bízott feladatot sikerült elvégezniük. Nyomban értesítettek az érdekelt koppenhágai és bécsi köröket. Magán a szigeten is lelkes hangu-

latban ünnepelték a dán királyt, a dán tudományos akadémiát, a vardói lakoságot s mindazokat, akiknek az expedíció megszervezésében részük volt. A vardói erődítmény parancsnoka felhívta a zászlót, és ágyúlövésekkel üdvözölte a tudósok sikeres vállalkozását.

Hell és Sajnovics majdnem háromnegyed évig, 1769. június 27-ig tartózkodtak a szigeten, s több mint háromhónapos hajóút után érkeztek vissza Koppenhágába. Az itteni tudományos és udvari körökben nagy jelentőséget tulajdonítottak útjuk eredményeinek, úgyhogy a két tudóst újra fogadta a dán király is. Kutatásaik eredményeiről a dán tudományos akadémiában számoltak be, mely elismerése jeléül a két tudóst tagjául választotta. Utazóink egy fél esztendő teltével Koppenhágában, s 1770 augusztusában érkeztek vissza Bécsbe. Innen Sajnovics folytatta útját hazájába.

Utazóink csillagászati méréseit és megfigyeléseit az asztronómia története jelentős teljesítményként tartja számon. Méltatásukra én mint nyelvész nem tudok vállalkozni. Ami expedíciójukkal kapcsolatban a nyelvészeket elsősorban érdekli, az Sajnovicsnak már említett tanulmánya, a *Demonstratio*. Ez az a mű, amely Sajnovicsnak a lapp nyelvről, valamint a lapp és a magyar nyelv rokonságáról szóló észrevételeit, megállapításait és következtetéseit tartalmazza. Latinul először Koppenhágában, majd pedig Nagyszombatban jelent meg 1770-ben. A következő évben lefordították dán nyelvre is, de ez a dán fordítás a hazai kutatók előtt szinte mindmáig ismeretlen volt. Kérésre a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára a folyó évben másolatot készített róla, úgyhogy ilyen formában most már a dán nyelvű variáns is a kutatók rendelkezésére áll.

Hogy keletkezett ez a mű, mit tartalmaz, s mi a jelentősége a finnugor, illetőleg általában az összehasonlító nyelvészet szempontjából? Ezek azok a kérdések, amelyekre a következőkben röviden választ kívánok adni.

Mielőtt azonban nyelvészeti kérdésekre térnék, hangsúlyoznom kell, hogy Sajnovics tulajdonképpen nem volt nyelvész. Mind előtanulmányai, mind pedig foglalkozása és érdeklődése szerint inkább matematikusnak és csillagásznak mondhatnók. Vardói utazása előtt a lapp nyelvet még csak könyvekből sem tanulmányozta, s nyelvtudománnyal nem foglalkozott. Útitársa, Hell Miksa volt az, aki benne a nyelvek iránti érdeklődést felkeltette, s amikor a lapp nyelv tanulmányozása során adódó nehézségek Sajnovicsnak szinte leküzdhetetleneknek tetszettek, s őt szinte megbénították, ismét Hell volt az, aki bátorította, s a lapp nyelv tanulmányozása közben minden módon segítette. Nem állíthatjuk, hogy Sajnovics a lapp nyelvvel egész tanulmányútja ideje alatt foglalkozott. Idejét a csillagászati megfigyelésekhez szükséges előmunkálatok végzése, meg a mindennapi élettel való kemény küzdelem annyira igénybe vették, hogy voltaképpen nyelvtanulmányokra az említett nagy csillagászati esemény bekövetkezése előtt nem maradt ideje. Amint eddig kiadott feljegyzéseiből, leveleiből következtethető (naplója, sajnos, máig kiadat-

lan), a Vardóban beszélt lapp nyelv behatóbb tanulmányozásához csak közvetlenül elutazásuk előtt fogott hozzá, amikor a kedvezőtlen időjárási viszonyok egy ideig megakadályozták az expedíciót visszatérési szándéka megvalósításában. Az a kisszámú lapp, akivel Sajnovics Vardóban kapcsolatba került, minden valószínűség szerint ún. tengeri lapp volt.

Az az anyag, amelyet Sajnovics a vardói lappoktól feltehetően gyűjtött, nem lett volna elegendő ahhoz, hogy annak alapján Sajnovics a lapp nyelvről általában, sajátosan pedig nyelvjárásairól helyes felfogást alakíthatott volna ki magának. A véletlen azonban — legalábbis a nyelvtudomány szemszögéből nézve — kedvezően avatkozott bele az expedíció körülményeinek alakulásába, és elősegítette Sajnovics meg Hell nyelvtudományi céljainak megvalósítását. Amikor ugyanis hajójuk — útban Vardó felé Norvégiának Finmark nevű tartományához közeledett, egy hatalmas vihar miatt utasaink nem tudták folytatni útjukat, és kénytelenek voltak néhány napig a tromsói kerülethez tartozó Maursundban időzni. Itt egy *Daass* nevű misszionárius egy halászó lappal hozta őket össze, aki elmondta nekik lappul a miatyánkot. Azok a lappok, akik némelykor Vardóbe elvetődtek, hegyi lappok voltak. Több mint 10 mérföldnyi távolságról érkeztek a szigetre, s nyelvjárásuk valamelyest eltért egymástól. Tőlük Sajnovics elsősorban a legegyszerűbb fogalmak neveit jegyezte fel, s így olyan nyelvi anyag birtokába jutott, amely nyelvi összehasonlítás céljára különösképp alkalmas volt. Zömmel azonban tanulmánya megírása a Koppenhágába való visszaérkezésük utáni időre maradt. A kész Demonstratiót 1770 elején több részletben olvasta fel a dán tudományos akadémiában.

Műfaja szerint a Demonstratio nem nyelvtan, hanem értekezés. Elején a szerző azt magyarázza meg, hogy műve „Idioma Ungarorum, et Lapponum idem esse potest . . .” című fejezetében hogyan értendő a latin *idem* (közönséges jelentése ’ugyanaz’) szó. Azt a helyes és ma is korszerűnek mondható nézetét fejti ki, amely szerint a címben említett két nyelv egymással anélkül is rokon lehet, hogy beszélői egymást megértenék. Hivatkozik arra, hogy az idők folyamán a nyelvek gyorsan és sokat változnak, s ezek a változások az eredetileg fennálló rokonságot homályba takarhatják. A magyarok és a lappok nyelve Sajnovics vélekedése szerint — legalább 13 évszázada egymástól függetlenül fejlődött, s ily körülmények között egészen természetes, hogy a két nyelv beszélői nem értik meg egymást. A németek közt is — folytatja Sajnovics — csak kevesen vannak olyanok, akik a régi könyveket megértik. A norvégok nyelve az évszázadok folyamán annyit változott, hogy törvényeiket kénytelenek voltak az újnórvég nyelvre lefordítani. Hozzájuk hasonlóan változott meg a magyar és a lapp nyelv is. Ezenfölül a lapp nyelv nyelvjárásokra szakadozott, s az egyes nyelvjárások között a különbségek oly nagyok, hogy például a hegyi lapp nem érti meg a tengeri lappot, nem is szólva a svéd-lappról. Hogy a magyar nyelv nagymértékű megváltozását igazoljuk, elegendő úgy-

mond Sajnovics — csupán a legrégebb összefüggő magyar nyelvemlékre, a Halotti Beszédre utalni, mely — mint tudjuk — a XII. század végéről való, s nyelve bizony jelentősen eltér a mai magyartól. Ámde ha a magyar és a lapp nyelv különfejlődésük ideje alatt ily nagymértékben megváltoztak, akkor — folytatja gondolatmenetét a szerző — a magyarok és a lappok csak az esetben érthetnék meg egymást, ha mind a magyar, mind pedig a lapp nyelv pontosan ugyanúgy változott volna meg. Minthogy ez nyilvánvaló lehetetlenség, így a két nyelv kölcsönös megértése is lehetetlen. A dánok, a hollandok, a németek és az angolok sem értik meg egymást, noha e népek nyelve is közös eredetű. Ugyanezt mondhatjuk a szláv és a román nyelvek beszélőiről. — Oly világos beszéd ez a nyelvek változásáról, hogy semmiképp sem tudunk egyetérteni LOUIS HJELMSLEV azon állításával, mely szerint azt a banális tényt, hogy a nyelvek változnak, csak JACOB GRIMM fedezte volna fel ((HJELMSLEV nézetét a dán PAUL DIDERICHSEN egy nemrég megjelent tanulmányából ismerem).

Ám: ha nem a kölcsönös megértés, akkor mi az, ami különféle nyelvek rokonságát bizonyíthatja? — kérdi a továbbiakban Sajnovics. Úgy véli: a hangtani hasonlóság, valamint a szókészletben és a nyelvek alaktanában megmutatkozó egyezések. Hogy a magyar és a lapp nyelv között ilyen egyezéseket találjon, ezt tartja fő feladatának, s miután ezen egyezéseket összegyűjtötte és megvizsgálta, teljes meggyőződéssel hirdeti könyve végén, hogy a magyar és a lapp nyelv rokonságát bebizonyította. Befejezésül olyan tekintélyes tudósokra hivatkozik, akik szintén a magyar és a lapp nyelv rokonsága mellett nyilatkoztak. Mindehhez még hozzá kell tennünk, hogy művében a Demonstratio szerzője nemcsak nyelvi észrevételeit közli, hanem olyan történelmi körülményekre is rámutat, amelyek a nyelvi rokonságot — szerinte — magyarázzák. Meg kell azonban említenünk, hogy azok a következtetések, amelyeket Sajnovics bizonyos történelmi tényekből von le, műve két, latin nyelvű kiadásában csak részben azonosak. Azok az ismeretek ugyanis, amelyekre a műve első és második latin nyelvű változatának a kiadása között tett szert, arra készítették, hogy a nagyszombati kiadásban némely nézetét helyesbítse, illetőleg megváltoztassa. Például: útitársa, Hell, azon véleményének adott kifejezést, hogy a magyarok őshazája Karjalában volt, s véleményéhez műve második kiadásában a szerző lelkesen csatlakozott. Az első kiadásból azonban ezen vélekedés még hiányzott. A magyar nyelvtudomány története szempontjából fontos továbbá az, hogy a Demonstratio második kiadásában közzétette Sajnovics a Halotti Beszédet, mégpedig teljes egészében. Ezen legrégebb összefüggő nyelvemlékünk két szavát (*feleym* és *isemuc*) mindjárt egybe is vetette lapp szavakkal, s ezzel utat mutatott mind e nyelvemlékünk helyes irányba haladó magyarázatának, mind pedig az egész magyar összehasonlító nyelvészetnek. Az a tény, hogy Sajnovics a nagyszombati kiadásba beiktatta a Halotti Beszédet, arra mutat, hogy érdeklődése a magyar nyelv múltja iránt a Demonstratio iratásának kezdetétől fokozódott. Emellett szól az a körülmény, hogy noha a Halotti

Beszédet tartalmazó Pray-kódexet csak nem sokkal a Demonstratio megjelenése előtt fedezhették fel, Sajnovics ennek ellenére figyelmet fordított rá. Ebben persze jelentős része lehet annak a körülménynek, hogy a Halotti Beszéd első ismertetője, PRAY GYÖRGY, rendtársa volt Sajnovicsnak, sőt egy időben épp a nagyszombati teológiai főiskolán tanárkodott, úgyhogy Sajnovics személyesen ismerhette, és tartós kapcsolatban állhatott vele.

Hogy a Demonstratio jelentőségét lemérhessük, ahhoz fel kell immár vetnünk azt a kérdést: mit ismert meg Sajnovics a finnugor nyelvekre vonatkozó korábbi irodalomból, s mennyire használta fel művében az addig megjelent lapp nyelvtanokat és szótárakat. Ami az első kérdést illeti, azt kell mondanunk, hogy vardói útja előtt Sajnovics a finnugor nyelvekről írt addigi irodalmat még nem ismerte. Ebből csak a hosszú vardói estéken a Hellel való beszélgetések során vett tudomást, aki olvasott egyet-mást az idevágó irodalomból. Már Bécsben tudomása volt például JOHANNES SCHEFFERUS strassburgi születésű uppsalai professzor „Lapponia” című híres művéről, mely latinul 1673-ban, német fordításban pedig 1675-ben jelent meg. Ismerte továbbá BÜSCHING német földrajztudós megjegyzéseit „Neue Erdbeschreibung” című művében a nyelvrokonságról. Két lappológiai munka magának Sajnovicsnak is rendelkezésére állott már Vardóban: az egyik KNUD LEEM norvég misszionáriusnak 1748-ból származó, dánul írt lapp nyelvtana, a másik pedig ugyan ezen szerzőnek 1756-ban kiadott dán–lapp szójegyzéke volt. De Sajnovics nem tudott eleinte boldogulni ezekkel a művekkel, mert nem tudta, hogy a LEEM-féle szótárban dán helyesírással írt lapp szavak hogyan olvasandók, s a dán címszavakból azt sem tudta megállapítani, hogy a lapp szavak mit jelentenek. Ekkor ismét Hell jött segítségére: elkezdte ugyanis átírni a szójegyzékben felsorolt lapp szavakat. A szójegyzék dán szavait pedig egy dán pap segítette latinra lefordítani. Mindebből világosan láthatjuk: milyen körülményesen és sok munkával férközhetett hozzá Sajnovics a lapp nyelv titkaihoz.

A lapp szókinccsel való ismerkedése során tehát Sajnovics egy dán–lapp szójegyzékre támaszkodott. Felmerül azonban az a számunkra fontos kérdés is: honnan vette azokat a szavakat, amelyeket Demonstratiójában a magyar–lapp nyelvrokonság igazolására sorol fel. Erre a kérdésre olyan választ kell adnunk, amely mai nyelvészekre szinte lesújtóan hat: noha Sajnovicsnak módjában állt lapp beszédet hallani és lapp szavakat a saját fülével hallott formában feljegyezni – s ezt bizonyára meg is tette –, a saját gyűjtésű szókinccset Demonstratiójában nem használta fel, hanem csupán olyan szavakat közölt, amelyek LEEM szótárában megtalálhatók voltak. Saját magyar anyanyelvi tudását sem értékesítette: lapp szavakkal csupán olyan magyar szavakat vetett egybe, amelyeket az ismert szótárírónak, SZENCZI MOLNÁR ALBERTnek a magyar–latin szótárából idézhetett. Igaz: Sajnovics nem minden ok nélkül járt el így. Attól félt, hogy ha ő a lapp szavakat saját feljegyzésében közli, magyar szavakat pedig olyanokat is idéz, amelyek SZENCZI MOLNÁR szótárában

nem fordulnak elő, bárki könnyen megvádolhatja azzal, hogy hamis nyelvi adatokkal operál, s egy ilyen gyanúsításnak a lehetőségét ő minden módon ki akarta zárni. A történelem szemüvegén át nézve Sajnovics eljárása érthető: az ő idejében a lapp nyelv oly kevésbé volt ismert, hogy korábban nem közölt nyelvi adatok ellenőrzése az európai tudósok túlnyomó többsége számára teljesen lehetetlen lett volna. Ilyen körülmények között korábban nem publikált nyelvi anyagnak a hitelességét bárki könnyen kétségbe vonhatta volna, s ennek következtében Sajnovics egész fáradságának az eredménye veszendőbe mehetett volna. Ha azonban Sajnovics eljárását a nyelvtudomány mai szemszögéből ítéljük meg, nem tudjuk eléggé sajnálni, hogy a lapp nyelv kutatásához kínáló, rendkívül előnyös lehetőségeit nem használta ki kellőképp, és saját gyűjtésű szóanyagát Demonstratiójában nem értékesítette. Egy lapp szójegyzéknek és nyelvtani vázlatnak azon évekből, melyekben Sajnovics a lappok földjén tartózkodott, kétségkívül nagy értéke lenne a lapp nyelv mai kutatói számára.

Fel kell vetnünk még azt a kérdést is: vajon a magyar és a lapp nyelv rokonságát Sajnovics előtt senki sem vette volna észre? Azt kell válaszolnunk: de bizony észrevette, mégpedig nem is egy német, illetőleg skandináv kutató. Köztük és Sajnovics közt van azonban egy lényeges különbség: amíg többségük a magyar és a lapp nyelv rokonságának igazolására csupán szóegyezésekre hivatkozik, illetőleg szerkezeti egyezéseket csak viszonylag kis mértékben, rövid említés formájában von be hasonlításai körébe, addig Sajnovics a nyelvtani egyezéseket nagyobb terjedelemben tárgyalja, mint a szókincsbeli hasonlóságokat, s a nyelvtani egyezéseket még fontosabbnak tartja, mint a szókincsbeliakat. Azok a szerkezeti, illetőleg — mai szóval mondva — tipológiai egyezések, amelyekre Sajnovics utal, nagyrészt olyanok, amelyekre már előtte is többen rámutattak. Ilyenek például: 1. a főneveknek sem a magyarban, sem a lappban nincs nyelvtani nemük, 2. a latin nyelv praepositív szerkezetei által kifejezett mondatbeli viszonylatok jelölésére mind a magyarban, mind a lappban esetragos alakok használatosak (Demonstratio 99), 3. a jelzőként álló melléknév egyik nyelvben sem ragozódik (a számnévi jelző is egyes számban van a jelzett szó előtt), 4. a birtokos személyjeleket nemcsak a főnevek, hanem a névutók is felvehetik. Annál lényegesebb azonban Sajnovics eljárásában az az újítás, hogy ő a két nyelv több ragját, jelét, illetőleg képzőjét etimológiailag is azonosítja egymással. Ezek az egybevetései — legalábbis bizonyos finomításokkal — nagyjából máig is helytállóak, illetőleg évtizedeken keresztül az összehasonlító finnugor alaktan biztos tételei közé tartoztak. Közülük csupán néhányat említek meg — anélkül, hogy a némelyikükkel kapcsolatos, legújabb kételkedésekre hivatkoznék. Példaként álljanak itt a következők:

1. a lapp többes szám *-k* jele azonos a magyar *-k* többesjellel, pl. magyar *nyílak*, lp. *njuolák* 'ua.';

2. a középfok *-b* jele azonos a magyar *-bb* középfokjellel, pl. a lapp *loažžo* 'laza' középfoka *loažob* 'lazább', a magyar *lágý* középfoka *lágýabb*;
3. felfigyel Sajnovics a lappban egy *tzh*, tengeri lapp *sh* kicsinyítő képzőre (talán azonos ez azzal, amelyet a mai norvég lappból *š* alakban ismerünk, pl. *jokká* 'folyó': *joggáš* 'folyócska'); ezt a magyar *-cs* kicsinyítő képzővel egyeztetni olyan alakokban, mint a népnyelvi *leántsa* (= leánycsa), ill. *leánotska* (= leányocska).

Miután ismertette a lapp főnevek ragozását, a melléknévek fokozását és mondatbeli használatát, rátér a többi szófaj tárgyalására. Megállapítja, hogy a tőszámnevek közül a *kettő*, a *négy*, az *öt*, a *hat* és a *száz* egyezik a megfelelő lapp számnevekkel, melyek a Sajnovicstól idézett formák egyikében vagy másikkában így vannak írva: *ackt*, *queckt*, *nelje*, *vit*, *kot*, *Zhioette*. A személyes névmások közül a többes számú lapp *mií*, *tií* alakokat egyeztetni a magyar *mi* és *ti* névmással. A vonatkozó névmás mindkét nyelvben egyforma, írja Sajnovics: *ki* és *mi*. Egybeveti egymással a lapp és a magyar birtokos személyjeleket is; közülük leghasonlóbbak az 1. és a 2. személyű alakok végződésai: lapp *-m*, *-d*, *-mek*, *-dek* ~ magyar *-m*, *-d*, *-nk* (< **-mek*, vö. HB. *isemuc*), *-tok*, *-tek* stb., pl. a lapp *ačča-m*, *ačča-d*, *ačča-mek*, *ačča-dek* = magyar *atyá-m*, *atyá-d*, *atyá-nk*, *atyá-tok*.

Az igei személyragok közül a lapp egyes számú, 1. személyű *-m* ragnak a magyar tárgyias igeragozásbeli *-m* raggal való azonossága tűnik fel neki, pl. lapp *njoalo-m* = magyar *nyalo-m* (Dem. 101). Helyes ösztönrel rátapint egy lapp és egy magyar időjel etimológiai azonosságára is, utalva arra, hogy a magyar elbeszélő múlt egyes számú 1. személyű alakjának a végződése *-ém* is lehet, pl. *nyel-ém* (*nyel-é-d*, *nyel-é-nk* stb.), a lappban pedig az egyszerű múlt megfelelő alakjának a végződése *-im*, pl. *njill-im* 'nyelém' (ma: 'nyeltem'). Ma már tudjuk, hogy a magyar *nyel-é-m*-féle múlt alakok korábbi **nyele-ġ-m*-féle alakra vezethetők vissza, melyekben az *ġ* ugyanazon ősi múltidő jel, mint a lapp *-im* végződés *i*-je meg a finn *-in* végű múlt idejű alak végződésének magánhangzó eleme (vö. Dem. 103).

Hangsúlyozza Sajnovics (Dem. 107) a magyar és a lapp műveltető, kezdő és gyakorító igék képzőjének egyezését is. És valóban: amiként a magyar *kel-t* (vö. *kel*), *vesz-t* (vö. *vesz-ik*), *terem-t* (vö. *terem*) műveltető igéket egy *-t* műveltető képzővel képezzük, ugyanúgy egy *-t* műveltető képző szolgál az olyan lulei lapp műveltető igék képzésére is, mint amilyenek például a *juhka-t* 'inni' ige mellett *jukā-t-it* 'itatni', *kāhtō-t* 'eltűnni' mellett *kātō-t-it* 'eltüntetni' stb.

Mi következik ebből, hogy Sajnovics olyan magyar és lapp ragokat, jeleket és képzőket hasonlít össze egymással, mint amilyeneket említettem? Azt kell mondanom: tudománytörténeti szempontból meglehetősen sok. Sajnovics rájött valamire, amire a nyelvtudománytól távolállók nem szoktak ügyet vetni,

hogy ti. a nyelv nem szavak halmaza, hanem benne viszonyító eszközök: ragok, jelek, képzők is vannak, s hogy beszédünkben gondolataink kifejezésére nem pusztá szavakat rakosgatunk egymás mellé, hanem ragos, illetőleg jeles alakokat. Legalábbis a finnugor nyelvekben az ilyen, raggal, ill. jellel ellátott alakok biztosítják a kölcsönös megértést, nem pedig a fogalmi jelentést hordozó pusztá szótövek (azok a szavak persze, amelyek ragokat, ill. jeleket vesznek fel, nemcsak egyszerű, hanem képzővel ellátott, azaz képzett szavak is lehetnek). Csak sok évvel később vált az összehasonlító nyelvtudomány általánosan elismert alapelvévé, hogy nyelvek genetikai kapcsolatát, azaz rokonságát csupán annak alapján, hogy bennük szerkezeti egyezések és több-kevesebb, hasonlóan csengő szó található, nem lehet bebizonyítotttnak tekinteni. Ahhoz, hogy két vagy több nyelvet egymással rokonnak nyilváníthassunk, feltétlenül szükséges, hogy ősi nyelvtani viszonyító eszközeiknek, azaz ragjaiknak, jeleiknek és képzőiknek az etimológiai azonossága is kimutatható legyen. Ennek az igazságnak a felismerése és a neki megfelelő bizonyító eljárás az, ami Sajnovicsnak a finnugor nyelvhasználat történetében — elsősorban az egymástól távoli rokonságban levő finnugor nyelvek viszonylatában — előkelő helyet biztosít.

Mellesleg szólva: Sajnovics után körülbelül három évtizeddel felismerte ezt az igazságot a dán RASMUS RASK is, de felfedezését az európai tudományos köztudatba átvinni neki sem sikerült. Ezért írja THOMSEN egy róla szóló méltatásban: „Für Rask als mann der wissenschaft wäre es vielleicht ein glück gewesen, wäre er in einem grösseren lande geboren worden und hätte er in grösseren verhältnissen gelebt”. („Rasmus Kristian Rask”. Kny. 330. l.). Amit Thomsen mondott Raskról, ugyanazt elmondhatjuk mi is Sajnovicsról.

Természetes, hogy Sajnovics a magyar és a lapp nyelv rokonságának bebizonyítása céljából nemcsak nyelvtani elemek azonosságára, hanem szóegyezésekre is hivatkozik. Hiszen amennyire igaz, hogy csupán hasonlóan csengő szavaknak a jelenléte nem elegendő két vagy több nyelv rokonságának a bebizonyításához, ugyanúgy tény az is, hogy rokon nyelveket bennük bizonyos számú etimológiailag egyező szó nélkül nem tudunk elképzelni. A Demonstratio 150 magyar–lapp szóhasználatát közöl, melyeket a szerző könyvének „Elenchus” nevű fejezetében tár elénk. E munkájában is logikus gondolkodás, elvszerűség vezérli. Tudja azt, hogy a többezer éves közös múlt emlékeit nem viszonylag új fogalmak nevei között, hanem olyan szavak körében kell keresnie, amelyek nyilvánvalóan már igen régen hozzátartoztak a nyelvek szókészletéhez, azaz a testrésznevek, a rokonságnevek, a kezdetleges cselekvéseket és érzékléseket jelentő szavak körében. Egyebek közt ilyen szóegyezésekre utal, mint* lp. *zhialbme* ~ m. *szem*, lp. *mieelg* ~ m. *mell*, lp. *vuor* ~ m. *vér*, lp. *saeppe* ~ m. *epe*, lp. *manne* ~ m. (népnyelvi) *mony*, lp. *zhioaarve* ~ m.

* A lapp szavakat általában abban a formában adom meg, amelyben SAJNOVICS közli őket. Az igék személyragját — a Demonstratio eljárásától eltérően — kötőjellel választom el a tőtől.

szarv, lp. *dolgge* ~ m. *toll*, lp. *oarbés* ~ m. *árva*, lp. *aela-m* ~ m. *éle-m*, lp. *jegn* ~ m. *jég*, lp. *niela-m* ~ m. *nyele-m*, lp. *niuoł* ~ m. *nyíl*, lp. *dalve* ~ m. *tél*, lp. *duowda-m* ~ m. *tudo-m*, lp. *vuoigi* ~ m. *vaj* stb.

A nyelvek történetének helyes ismeretére mutat az a körülmény is, hogy szóhasonlításai köréből Sajnovics tudatosan kihagyta a műveltségi vándorszókat, azaz az olyan, sokszor nagyon egyezően hangzó szavakat, amelyek nem lehetnek ősi rokonság bizonyítékai, hanem átvétel útján kerültek az egymással egybevetett rokon nyelvek szókincsébe. Noha az a 150 magyar és lapp szó, melyet a Demonstratio említ, nyelvész szemmel nézve nem lenne kevés ahhoz, hogy a magyar és a lapp nyelv rokonságát a szókészlet szempontjából kellően igazolja, mégsem állíthatjuk, hogy Sajnovics a magyar—lapp nyelvrokonságot nagyszámú szóegyezéssel bizonyítja, mert a Demonstratióban felsorolt szó-párok egy része nem tőszavakat, hanem már említett tőszavakból képzett származékokat tartalmaz.

A Demonstratio ezen futólagos szemléje után tegyük fel immár azt a kérdést: az említettek ismeretében hogyan határozható meg e mű tudományos jelentősége. Megpróbálok e kérdésre csupán néhány pontban összefoglalt, rövid választ adni.

1. A Demonstratio az első olyan monográfia, amely céljául két, egymással csak távoli rokonságban álló finnugor nyelv viszonyának a tisztázását tűzte ki;

2. noha a magyar és a lapp nyelv rokonságát már Sajnovics előtt több nyugati és északi tudós hirdette, sőt szerkezeti egyezésekre, valamint szóhasonlításokra támaszkodva bizonyítani is igyekezett, a magyar—lapp nyelvrokonság csak Sajnovics érdeméből és csak a Demonstratio megjelenése óta tekinthető sokoldalúan megvilágított és kellően megalapozott, finnugor nyelvészeti ténynek;

3. a Demonstratio a nyelvek történeti fejlődéséről és a nyelvi rokonság mibenlétéről meglepően tiszta fogalmakat tükröztet. Kialakításuk olyan érdem, amely Sajnovicsot kortársai többségének fölébe helyezi;

4. a Demonstratióban két, egymástól távol álló rokon nyelv rokonságának a bizonyításában a nyelvtani egyezéseknek oly nagy szerep jut, hogy Sajnovicsot joggal tekinthetjük az összehasonlító nyelvtudomány történetében RASMUS RASK és FRANS BOPP érdemes előfutárának.

Pusztán magyar szempontból nézve a Demonstratio jelentősége persze jóval nagyobb, mint nemzetközi mértékkel mérve. Hiszen a Demonstratiónak lényeges része volt GYARMATHI SÁMUEL nevezetes művének, az 1799-ben megjelent „Affinitas linguae Hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata” című tanulmányának a megjelenésében is, melynek szerzője elsőnek bizonyította be valamennyi finnugor nyelv összetartozását, — ehhez ugyanazt a módszert használva, melyet Demonstratiójában már Sajnovics alkalmazott.

Végül talán megemlíthetjük a Demonstratio pozitívumául még azt az ösztönzést is, amelyet ez a munka Sajnovics egy európai híró kortársának, a cseh JOSEF DOBROVSKÝnak adott egyrészt e kiváló filológus finnugor nyelvészeti tanulmányaihoz, másrészt pedig összehasonlító nyelvészeti módszerének elvi megalapozásához.

Sajnovics Jánosról még sok érdekeset lehetne elmondani azoknak, akiket egy kétszáz évvel ezelőtt szervezett expedíció résztvevőinek a viszontagsága és tanulságos észrevételei érdekelnek. Sok fontos kérdésről kellene még szólnom a Demonstratióval kapcsolatban is, hiszen e műnek forrásaihoz való viszonya még nincs eléggé kivizsgálva, és nemzetközi jelentőségének meghatározása körül is bőven adódnak még teendők. Ez az ünnepi alkalom azonban nem alkalmas arra, hogy ilyen jellegű részletkérdések tárgyalásába fogjak. Ehelyett azt a kérdést vetem még fel: vajjon mi, magyarok, nem túlozzuk-e el Sajnovics jelentőségét, nem esünk-e a nemzeti sovinizmus bűnébe, amikor a Demonstratióknak akkora jelentőséget tulajdonítunk, hogy szerzője emlékének egy nagy-szabású szimpozion keretei között hódolunk. Ezen felmerülhető kételyre egy rövid megjegyzéssel és egy kissé hosszabb befejezéssel kívánok reagálni. Egyrészt azt jegyezném meg: természetes, hogy mi, magyar nyelvészek, többet foglalkozunk Sajnovicsal, mint mások, hiszen nem várhatjuk külföldi kutatóktól azt, hogy egy magyar kutató művének tudományos problémáit ők tisztázzák helyettünk — ez a feladat elsősorban egy nemzeti tudomány, a magyar nyelvtudomány feladatkörébe tartozik. Másrészt azt kell hangsúlyoznom: jelentőséget Sajnovics Demonstratiójának nem csupán mi, magyarok, tulajdonítunk: elismerte és elismeri azt nem egy külföldi kutató is, s az ő pozitív véleményük alkalmas arra, hogy felmentsen bennünket a nemzeti elfogultság esetleges vádjá alól. A Demonstratióról oly régóta és oly sokan nyilatkoztak, hogy valamennyi külföldi értékelés bemutatására nem vállalkozhatom. Azt azonban szükségesnek vélem, hogy néhányra utaljak közülük. Ezen utalásaimat nem egészen önkényesen állítom össze: megválogatásukban érthető helyi és időbeli tényezők vezérelnek.

Az első külföldi megnyilatkozás, amelyet ismertetni kívánok, a neves dán nyelvésztől, RASMUS RASKTÓL származik. RASK 1787-től 1832-ig élt. Noha idézendő megjegyzése nem világítja meg ünnepeltünk kutatási módszerét, mégis felolvasom, lévén ez a legrégebbi olyan, Sajnovics iránt elismerést tartalmazó külföldi értékelés, amelyet én ismerek: „Det uvisse bliver altså blot om disse jugriske Sprog bör antages for en egen Sprogklasse eller blot for en Stamme af den store finske Klasse. Det sidste stemmer (?) mest overens med den saedvanlige Anskuelse, som er vel grundet på Sainoviczes [sic!] og Gyarmathis fortraeffelige Undersøgelser” (Samlede tildels forhen utrykte Afhandlinger af R. K. Rask. Udgivne efter förfetterens død af H. K. Rask. Forste del. København. 1834. 27. 1). (Magyarul: Csak az a bizonytalan, hogy ezeket az ugor nyelveket külön nyelvcsaládnak kell-e gondolnunk, avagy csak a nagy finn

nyelvcsalád egy ágának. Az utóbbi feltevés egyezik meg azzal az általános nézettel, amely jól meg van alapozva Sainovicz (sic!) és Gyarmathi kitűnő tanulmányaiban.) Egy másik értekezésében RASK csupán annyit ír Sajnovics-ról: „At det lappiske og ungerske Sprog ere naerbeslaegtede er bevíst of Sainowicz [sic!] („Om lappiskens Oprindelse”. Samlede . . . Afhandlinger. Anden Del. 1836. 330. l.)

Időhiány miatt mellőzve több érdemes, régi tudós véleményét, következőnek OTTO DONNERNAK, a Finnugor Társaság nagynevű megalapítójának egy, 1872-ből származó svéd nyelvű nyilatkozatát idézem szemelvényesen: „. . . Sajnovics . . . anvisar grundvalen för et metodiskt förfarande i den jämförande forskningen. Utom en ännu större mängd likstämninga ord än hans föregångare upprättat, vil han bevisa lapskans ok ungerskans identitet genom deras former . . . Slutligen uppställer han den ensamt riktiga synpunkten för ordjämförelser i det han fordrar at verbets r o t bör tagas til utgångspunkt i hvardera, såsom i l[appisk] *elam* ung *elek* [*élek*], hvars gemensamma rot är *el* . . .” (Öfversikt av den Finsk Ugriska språkforskningens historia. Helsingfors. 101. l.) (Szabad fordításban: Sajnovics megveti az alapját az összehasonlító kutatásban követendő módszeres eljárásnak. A lapp és a magyar nyelv rokonságát e nyelvek nyelvtani alakjai által kívánja bebizonyítani, hivatkozva egyidejűleg még nagyobb számú azonos tövű szóra, mint amennyit elődei felsoroltak . . . Munkája végén megjelöli a szóhasonlításoknak az egyedül helyes szempontját, amennyiben ugyanis kimondja, hogy igék egybevetésekor, mint amilyenek pl. a lapp *elam* és a magyar *elek* [= *élek*], közös tövüket, azaz az *el* tövet kell kiindulópontul venni).

Noha elsősorban Gyarmathiról és híres Affinitasáról szól, említést tesz Sajnovicsról is 1915-ben a híres dán nyelvtudós, SANDFELD-JENSEN: „Die moderne Sprachwissenschaft ist . . . eine verhältnismässig junge Wissenschaft. In ihrer heutigen Gestalt ist sie ein Kind des 19. Jahrhunderts; die ersten Spuren einer richtigen Erkenntnis dessen, worauf es bei der Untersuchung der Sprachen ankommt, tauchen jedoch schon in der letzten Hälfte des 18. Jahrhunderts auf. Während man bisher die Sprachen aufs Geratewohl verglichen hatte, gelangte man jetzt von verschiedenen Seiten zu der Einsicht, dass es gewisse feste Anhaltspunkte geben muss, die alle anerkennen können, und dass solche nicht im schwankenden Wortschatz der Sprachen, sondern in ihrem ganzen Bau zu suchen sind. Diese Betrachtung liegt einer Arbeit zugrunde, worin der Magyare Gyarmathi im Jahre 1799 die Verwandtschaft des Magyarischen mit dem Finnischen nachweist — schon 1770 hatte ein anderer Magyare, Sajnovics, Urverwandtschaft des Magyarischen und des Lappischen nachgewiesen, — zu voller Geltung gelangt sie aber erst, als man sie auf die bekannteren Sprachen anwendet” (Sprachwissenschaft, 2 3. l.).

Elismeréssel szól a Demonstratióról JULIUS MARK észt nyelvész is az uráli nyelvek birtokos személyjeleiről írt, 1925-ben kiadott művében: „Danach

[d. h. nach dem Tode des Hamburger Martinus Fogelius] sollte nicht weniger als ein ganzes Jahrhundert verfließen, bevor die Verwandtschaftsfrage des Ungarischen . . . eine neue, diesmal aber eine ausführlichere Erörterung fand. Im Jahre 1769 führten astronomische Beobachtungen zwei Gelehrte ungarischer Abstammung . . . in den Norden unter die Lappen. Der eine von ihnen, Sajnovics, widmete sich dem Studium des Lappischen, und als Ergebnis dieser Studien erschien die »Demonstratio . . .« . . . In dieser Abhandlung sind viele treffende Ansichten über das Sprachleben geäußert: . . .” (De Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. I. Hälfte. Helsinki. 5. l.).

Nem maradt el Sajnovics érdemeinek az elismerése lappológus részről sem. A lapp nyelv és az általános nyelvtudomány jól ismert kutatója, PAAVO RAVILA, azon értekezésében, amelyben a lapp nyelv helyét kívánja meghatározni a finnugor nyelvcsaládon belül, így szól Sajnovicsról: „. . . zu jener Zeit ereigneten sich in der Geschichte der finnisch-ugrischen Sprachforschung recht bemerkenswerte Dinge. I. J. 1770 gab der Ungar JOHANN SAJNOVICS seine berühmte Demonstratio heraus, in der er mit ganz modernen Methoden die Verwandtschaft des Ungarischen mit dem Lappischen nachwies. Durch dieses und durch das 1779 erschienene Werk Affinitas von SAMUEL GYARMATHI ist die finnisch-ugrische Sprachverwandtschaft als endgültig erwiesen angesehen worden” (Finnisch-Ugrische Forschungen XXIII. 1935. 21. l.).

A Demonstrációban megmutatkozó nyelvszemlélet korszerűségét kiemeli a lapp nyelv, a finnugrisztika és az általános nyelvtudomány érdemekben gazdag svéd kutatója, a körünkben megjelent BJÖRN COLLINDER professzor is. „Introduktion till de uraliska språken” című, 1962-ben kiadott könyvében így ír: „År 1770 . . . offentliggjorde den ungerska jesuiten J. SAJNOVICS en avhandling kallad Demonstratio . . . Sajnovics har en helt modern syn på språksläktskap. Han säger att språken förändras oavlatligt . . . Ungerskan och lapskan är inbördes besläktade, liksom t. ex. de slaviska språken. Man kan också beakta analogier i formbyggnaden” (magyarul: 1770-ben Sajnovics J. jezsuita közzétette Demonstratio című tanulmányát . . . Sajnovics a nyelvi rokonságot egészen modern módra értelmezi. Kimondja, hogy a nyelvek szakadatlanul változnak . . . A magyar és a lapp nyelv rokonok egymással — éppúgy, mint például a szláv nyelvek. A rokonságot ragok és olyan szavak összehasonlítása útján lehet bebizonyítani, amelyek feltehetően nem jövevényszavak. Ügyelnünk kell az alaktani struktúra hasonlóságaira is” (43. l.) (COLLINDER. professzor most idézett svéd nyelvű könyve megjelent 1965-ben átdolgozott kiadásban angolul is. Itt a Sajnovicsról írottak a 35. lapon olvashatók).

Helyesen mutat rá a Demonstratio jelentőségére legújabban — 1967-ben — RICHARD PRAŽÁK cseh kutató is „Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-ugrist” című könyvében: „Der erste wissenschaftliche Versuch um eine rein finno-ugristische Arbeit war erst das Buch von János Sajnovics »Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse« . . ., das den engen Zusam-

menhang des Lappländischen mit dem Ungarischen bewies und dessen historische Bedeutung darin besteht, dass es ausser den lexikalischen auch die morphologischen und syntaktischen Übereinstimmungen unterstrich, womit es zur bahnbrechenden Arbeit für die gesamte moderne vergleichende Sprachwissenschaft wurde" (72. l.).

A külföldi tudósok értékeléseinek e szemlét ERKKI ITKONEN akadémikusnak a nyilatkozatával zárom: „Huomattavaa metodista edistysaskelta merkitsi unkarilaisen János Sajnovicsin . . . tutkimus Demonstratio . . . , jossa unkarin ja lapin kielten välisiä siteitä selvitetään nojautumalla sanastollisten yhtäläisyyksien lisäksi myös kieliopillisiiin" (magyarul: Figyelemreméltó módszertani haladást jelentett a magyar Sajnovics János Demonstratio . . . című tanulmánya, amelyben a szerző a magyar és a lapp nyelv kapcsolatait szókészletbeli egyezéseken kívül nyelvtani egyezésekre is támaszkodva világítja meg). (ERKKI ITKONEN azon értekezése, amelyből ezen idézetet vettem, 1968-ban jelent meg a „Suomen kielen käsikirja" című, finn nyelvű összefoglalásban. Az idézett mondat a 12. lapon olvasható.)

Az idézetek sorát még lehetne folytatni, de — gondolom — ennyi is elég ahhoz, hogy mindenki elhiggye: Sajnovics személyében egy érdemes tudóst s a Demonstrációban egy értékes nyelvtudományi munkát ünneplünk ma itt, Székesfehérvárott. Hosszú volt azonban az út, amíg Sajnovics eljutott odáig, hogy hazájában úttörő érdemeit elismerjük. „Nemo est propheta in patria sua" mondja a latin közmondás, de talán hozzátehetjük: „s nem mindenki próféta a maga korában". Életében Sajnovicsnak csak támadás, megvetés és gúny jutott osztályrészéül idehaza, s munkája gyümölcsét semmilyen formában sem élvezhette. Nem ritka magyar tudós-sors ez — azt mutatja a tudományok története. Kőrösi Csoma Sándor tudományos ihletésű vándorútját rengeteg munka, megpróbáltatás és szenvedés után idegen földön fejezte be 1842-ben: nem adatott meg számára, hogy megegyeszer láthassa hazája földjét. Reguly Antal magára hagyatva, kellő támogatás nélkül végezte keleti rokonaink körében felderítő és gyűjtő munkáját; életében útja eredményeiből alig került bele valami a tudomány vérkeringésébe. 120 évnek kellett eltelnie, míg pótolhatatlan osztják gyűjtésének utolsó darabja is kiadásra került. Az igazi, mélyreható szellemi munka nem fér össze a zajjal, a csendben folyó munka viszont sokszor marad észrevétlenül és méltánylás híján. Szerényen és csendben végezte munkáját Sajnovics is; nem csoda, hogy életében nem kapott érte babérkoszorút.

Pedig: nemzeti létünk és az általános emberi tudás szempontjából nincs jelentőség híján az olyanszerű munka, amilyenre Sajnovics oly szép eredménnyel vállalkozott. Helyesen állapította meg 1842-ben egy akadémiai bizottság, mely REGULY ANTAL egy szentpétervári előterjesztését taglalta s mely SCHEDEL (TOLDY) FERENC meg JERNEY JÁNOS aláírásával került a Magyar Tudományos Akadémia főttkári hivatalának levéltárába (idézem): „Nekünk nincsenek tengereink, 's tengeren tuli gyarmataink, melyekre tudományos expedí-

tiókat küldhessünk, 's az egyetemes tudományosság körét tágíthassuk; nincs sem északi, sem déli földsarkunk, mely körül felfedezőinket utaztassuk, hogy bámulásra és tiszteletre bírjuk a népeket irántunk. Eredetünk s nyelvrokonaink azon sarok, mely körül tehetünk és csak mi tehetünk felfedezéseket, 's ha mindent nem akarunk idegenektől várni — s várni siker nélkül — tennünk kell is”.

Azok a körülmények, amelyekre e jelentés utal, Sajnovics idejében is fennállottak, és — úgy tetszik — annak igazságát, amit ez a jelentés állít, Sajnovics már 70 évvel korábban megsejtette. Tengerre szállt, hogy „eredetünk és nyelvrokonaink . . . körül” immár tegyen végre egy magyar is valamit. Távoli célpontú tudományos expedícióban vállalt részességet, hogy „tágíthassuk az egyetemes tudományosság körét”. Igaz, hogy nekünk tengereink akkor sem voltak, s nagy távolságokra tudományos expedíciókat mi akkor sem küldhettünk. Sajnovics esetében segített azonban a nemzetközi összefogás: a norvégok adták a tengert, a hajót s hazájukban a barátságos fogadtatást. A dánok adták a tudományos ösztönzést és az anyagi eszközöket. Svéd-, német-, finn- és oroszországi tudósok pedig a Demonstratióban kifejtett megállapítások gyarapításához járultak hozzá korábbi tudományos kutatásaik eredményei útján. Így végzett végül termérek nehézség ellenére is sikeres munkát az a magyar tudós, akinek az emlékét ma itt idézzük, s így született meg az a tudományos mű, mely mai tudományos fejtegetéseink középpontjában áll. Végezetül legyen hát szabad őszinte öröömömmek kifejezést adnom, hogy ezen ünnepi aktusnál megjelent közöttünk mindazon népek egy vagy több képviselője, melyek kétszáz évvel ezelőtt Sajnovics útjának sikeréhez nagyobb vagy kisebb mértékben hozzájárultak, s legyen szabad óhajtasomat nyilvánítani, hogy a nemzetközi együttműködésnek az a példamutató szelleme, amely két évszázaddal ezelőtt jelentős lépéssel vitte előbbre a finnugor nyelvek kutatásának ügyét, erősödjék meg ismét, hassa át a tudományok valamennyi művelőjét, hogy gazdagodhassék újabb eredményekkel a magyar és az egyetemes tudomány egyaránt az egész emberiség javára.

BOGNÁR JÓZSEF

MEGEMLEKEZÉS GANDHI SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁRÓL*

Mahatma Gandhi a 20. század világtörténelmének egyik legmegragadóbb és legvonzóbb egyénisége, aki korunk követelményeit sajátos módon kötötte össze az indiai társadalom és az emberiség hagyományos értékrendszerével. A technika, a számológépek (elektronika), a hatalmas intéciók és a tudományos forradalom korában élünk, de mégsem mondhatunk le a nagy egyéniségekről, akik példájukkal, tanításaikkal és törekvéseikkel szellemi magasfeszültséget teremtenek közömbös és passzív közegekben.

Mahatma Gandhi, a felszabadult és félelmet nem ismerő ember ízig-vérig ázsiai személyiség, „Kelet lelkének nagybecsű szimbóluma” — mint azt R. Tagore olyan találóan mondja —, és humanista, aki a nemzetek, fajok és vallások egyenlőségét vallja és internacionalista, aki eszméivel nemcsak India szabadságát és függetlenségét, hanem az emberek testvériségét kívánta szolgálni. Gandhi forradalmi szerepet játszott az emberiség és Ázsia történetében, mert alaktalan, demoralizált, reményvesztett, elnyomott és ellenállásra képtelen tömegekből nemzetté formálta az indiaiakat. Ezt természetesen nem egyedül tette, hanem a Kongresszus radikális vezetőivel együtt, de a Kongresszusból is ő formált tömegmozgalmat.

„Ebben a kis és gyenge fizikumú emberben volt valami acélos, valami, ami hasonlít a kősziklára és nem hódol meg semmiféle fizikai hatalomnak”, — írják róla kortársai. Példája a zsarnokságnak való ellenállásra, egységes fellépésre és áldozatvállalásra buzdított. Az indiai nép atyjának és a nemzeti függetlenség kovácsának lenni önmagában is hatalmas érdem; — hiszen India lélekszámát tekintve a világ második országa és az ezredforduló idején földünk minden hatodik lakosa indiai lesz — de Gandhi tevékenysége és példaadása ezzel még nem ér véget. A nemzeti függetlenségért vívott küzdelem formái és módszerei lényeges hatással voltak több ázsiai és számos afrikai politikai mozgalomra és vezetőre, sőt Martin Luther Kingre és a mai háborúellenes mozgalmak számos vezető személyiségére is. Alakja ma is egyik ihletője az éhség

* Előadás a Magyar Tudományos Akadémia és a Gandhi centenárium magyar bizottsága emlékülésén, 1969. október 2-án.

ellen vívott drámai küzdelemnek, mert e harcban nemcsak fejlettebb technikára, nagyobb anyagi erőkre és magasabbrendű szervezetségre van szükség, hanem az egyszerű falusi százmilliók magatartásának átalakítására, öntevékenységére és leleményességére is. Sokat tanulhatunk tőle a béke megőrzéséért, a lefegyverzésért és az új nemzetközi viszonyok kialakításáért folytatott küzdelem során is, hiszen e küzdelmet olyan eszközökkel kell folytatnunk, amelyek nem idézik elő az erkölcsi értékek devalválódását.

Gandhi eszméit, konkrét politikai tevékenységét és e tevékenység határait sokan magasztalták, mások hevesen bírálták. A feltétlen hívek és a szigorú bírálók között szükségszerűen kialakult az a harmadik réteg, amelynek képviselői tisztelték, sőt csodálták a tömegekre tett hatását, az indiai függetlenségi mozgalom egyik hajtóerejének minősítették és számos tételét elismerték; de egyes eszméit és megnyilvánulásait elvetették, sőt egyenesen dezorientáló jellegűnek ítélték.

Ha a tömegek magatartását befolyásoló eszméket, ideákat és normákat értékelünk, úgy azokat nem szakíthatjuk el konkrét, történelmi háttérüktől. Gandhi esetében ez különösen fontos, hiszen ő nem a megszokott (különösen az Európában megszokott) értelemben vett politikai vezetőszemélyiség, hanem próféta, népének tanítója, akinek tevékenységében a politika még nem különült el a morális normáktól. Ennek ő maga is tudatában van, hiszen politikai vezetőszerepre (például a Kongresszus elnökségére) pályafutása kezdeti időszakától eltekintve sohasem vállalkozik. Az európai fejlődés során is voltak olyan időszakok, midőn a politikát és a gazdaságot az erkölcs egy részének tekintették. Másrészt Indiában sem gondolkozott e kérdésekről mindenki Gandihoz hasonlóan, hiszen Tilak, e rendkívül tehetséges és széles látókörű függetlenségi harcos (egyébként matematikus) — aki 1920 augusztusában halt meg —, a politikát nem a morál egyik érvényesülési területének tekintette. Nem is szólva arról, hogy az Asóka-birodalmat megelőző időszakban Indiában már „tisztá” politikai művek is születtek, amelyek terjedelmükben, problematikájukban és következtetéseikben messze felülmúlják Macchiavellit, aki közel két évezreddel később egy kis olasz fejedelemség oldaláról ismerkedett meg a politikai irányítás és egyensúlyozás kérdéseivel, tehát a sok nemzetiségből és kultúrából összeálló birodalmak kormányzásának nem volt mestere. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy e megjegyzések, amelyeket a politika és az erkölcstan, vagy a közgazdaság és erkölcstan viszonyára tettünk, csupán annyit jelentenek, hogy a társadalmi tevékenység minden területének saját kategóriái és mozgástörvényei vannak és cselekvés esetén ezeket kell elsődlegesen figyelembe venni.)

Gandhi egyrészt általános, morális magatartási normákat szab meg olyan kérdésekben, mint az egyén és az igazság, az önfegyelem, az ember és a gép, illetve olyan problémákban, mint a béke, a demokrácia és a nép, szegénység és gazdagság, nevelés stb., másrészt egyszerű és mindenki által könnyen megérthető politikai akciókat szervez (a sómonopólium megtámadása, a khádi

mozgalom, a haridzsánok érdekében folytatott mozgalom stb.), amelyek révén a legkisebb és legegyszerűbb ember is részévé válik a nagy közösségi megmozdulásoknak. Ily módon akarta ugyanis a tömegeket ránevelni bizonyos tevékenységek elvégzésére, illetve más tevékenységektől való önkéntes tartózkodásra. Sohasem törekedett azonban arra, hogy az általános magatartási normák és az egyes konkrét akciók közötti teret (űrt) közepes, vagy hosszú időszakra szóló politikai programokkal kitöltse. Az erkölcsi normák befolyásolják az emberi magatartást, de nem képeznek szilárd, koherens, politikai célrendszert, amely gondosan számba veszi az erőket és erőviszonyokat, az érdekeket, a fejlődési törvényeket, vagy a történelmi trendeket. Gandhi eszméinek és ideáinak mérlegelése során erre a körülményre mindig figyelemmel kell lenni, ellenkező esetben nemcsak magasztaló, vagy elmarasztaló szavaink válnak egyoldalúvá, hanem tevékenysége lényegét és az indiai helyzet sajátos voltát sem értjük meg.

A konkrét történelmi háttér felvázolásával kapcsolatban az alábbiakat szeretnénk hangsúlyozni:

1. A Gandhi születését megelőző évtizedben Észak-Indiában nagy felkelések robbantak ki. E felkelések tömegerejét a nyomorgó paraszti milliók és a szipajok (a Kelet-Indiai Társaság indiai származású katonái) alkották, de lényeges szerepet játszottak abban a különböző kis feudális államok vezetői is. E felkeléseket a brit hatóságok rendkívüli kegyetlenséggel nyomták el. Elszigetelt parasztlázadások és az egyéni terror különböző formái azonban a későbbiekben is elég általánosak voltak.

2. Nyilvánvaló, hogy egy olyan dicsőséges történelmi múlttal és rendkívül gazdag kultúrával rendelkező, nagy lélekszámú nép számára, mint az indiai, az idegen invázió és a kolonizáció súlyos nemzeti krízis elindítójává válik. E krízis lényege — amint azt Kína példája is bizonyította — abban áll, hogy nem képes megérteni és ezért gyötrődve keresi saját megalázó vereségének és a másik diadalának az okát (a „titkát”). (Különösen így van ez abban az esetben, ha két annyira eltérő civilizációról van szó, mint az indiai és a brit; hiszen egyik sem képes automatikusan a másik gondolat-, érték- és normarendszerét követni.) Ha e „titkot” megleli, akkor is nehéz az öröklött nemzeti kultúra és civilizáció értékrendszerét félretenni és a hódítóét elfogadni azokban a kérdésekben, amelyek fölényének alapját jelentik. Japán ezt bizonyos mértékig meg tudta tenni, de azt nem kolonizálták, csak egyszer súlyosan megalázták. Másrészt az „ellenrendszer” megalkotásában olyan messze ment, hogy 80 év alatt 4 háborút indított el; azaz maga is agresszív (imperialista) hatalommá vált. Ha viszont a kolonizált ország nem képes a „titkot” meglelni, úgy vezető rétege (a földbirtokosok és a középosztály egy része) denacionalizálódik, és szokásaival és érdekeivel egyre inkább a hódítóhoz kötődik.

Ezért volt nagy jelentősége annak, hogy Gandhi olyan eszméket fejtett ki és olyan harci formákat választott, amelyek a meggyötört és megalázott

indiai népnek a hódítók feletti morális fölényét demonstrálták. Ezt a kérdést a továbbiakban majd szélesebben is elemezzük.

3. Egy igen nagy lélekszámú és rendkívül szegény népet kellett a küzdelemben mozgásba hozni, egy hatalmas (700 000 faluval rendelkező) országban, minimális kommunikációs lehetőséggel (rengeteg írástudatlan, a sajtó hiánya, az utazások hatósági ellenőrzése, stb.).

4. E küzdelem olyan időpontban indult el, midőn *minden* politikai tevékenység (a konzervatív és a radikális egyaránt) a középosztályból indult ki és az ipari munkásság még csak itt-ott rendelkezett szervezetekkel és befolyással. A 700 000 faluban élő parasztság, amely a lakosság több mint 80%-át alkotta, még alaktalan, nyomor, szenvedés és éhségek által sújtott tömeg volt, amelyet a kormány a földbirtokosok, uzorások, kishivatalnokok, rendőrség, ügyvédek és a papok egyaránt kizsákmányoltak.

5. Indiát ebben az időszakban ezer ellentét osztotta meg — amelyeket a kolonizátorok persze a végsőkig kiaknáztak —, a hinduk és a mohamedánok, a különböző nemzetiségek, a kasztok, az osztályok ellentétei, amelyek az egységes cselekvést eleve megnehezítették.

6. Figyelembe kell venni végül azon helyzetet is, amely a Kongresszus által irányított függetlenségi mozgalommal egyidőben a világban kialakult. Európában különösen a harmincas évektől fogva — növekvő mértékben nyertek teret a fasiszta hatalmak. Ázsiában Japán lépett szövetségre az európai fasiszta országokkal. Hangsúlyozni kell, hogy a fasiszmus nem döbbszette meg olyan mértékben az ázsiai és afrikai országokat, mint Európát, hiszen a faji diszkrimináció, az embereknek származásuk miatti üldözése, az ellenzék elnyomásában alkalmazott durva rendszabályok nem jelentettek újdonságot a színes népek számára. Ők már hosszú idő óta hasonló rendszabályok és előírások szenvedő áldozatai voltak. Másrészt a fasiszta országok — különösen Olaszország — mindent megtettek az indiai vezetők megnyerésére. (Mussolini pl. erőszakosan igyekezett találkozni a Rómán 1936-ban keresztülutazó Nehruval, aki azt nagyon erőlyesen hártotta el.)

A Szovjetunió ebben az időszakban még az első öt éves tervek megvalósításával küzdött. Nagy-Britannia pedig 1939-től fogva mégis állást foglalt az európai fasiszmus további előretörésével szemben, majd 1941-től a Szovjetunió szövetségesévé vált a hitlerellenes koalícióban. Véleményem szerint a Kongresszus politikai körülmétekintésének és Gandhi erőszakellenes állásfoglalásainak köszönhető, hogy India oly módon tudott harcolni függetlenségéért a brit imperializmus ellen, hogy antifasiszmusához sohasem fért kétség.

Nyilvánvaló, hogy ilyen konkrét körülmények között a függetlenségért folytatott politikai harcnak és cselekvési rendszernek két ága volt; az egyik *modern* tömegmozgalmi, a nemzet legjobb erőit tömörítő politikai párttal az élen, a másik a *tradicionális*, amely az írástudatlan falusi tömegek által megszokott, mélyen a hindu hagyományokban gyökerező, egyszerű jelszavakkal

mozgósította az embereket a különböző politikai akciókra. A politikai harc és a cselekvési rendszer e két ága szorosan kapcsolódott egymáshoz, hiszen az akciók meghatározása, vagy leállítása a Kongresszus, illetve Gandhi elhatározásától függött.

Az erőszakmentesség, a polgári engedetlenség jelszaváról meghirdetése óta folyik a vita. Gandhi végig hangoztatta, hogy ő semmi újra nem tanította a világot, mert „az igazság és az erőszakmentesség olyan ősiek, mint a hegyek”. A hindu hagyományban valóban nagy előzményei vannak, a Mahabharáta egyik részletében (Gita) Krisna a tudás kritériumait fejtegeti és ezek között – a gőg hiánya, kitartás, türelmesség, igazságosság és önuralom mellett – az *erőszaknélküliséget* (az ahinszát) is felsorolja. Kétségtelen azonban, hogy Gandhi volt az első, aki a szeretet erkölcstanát az egyének közötti közvetítés és viszony eszközéből széles körben alkalmazott, hatékony társadalmi erővé igyekezett alakítani. Az erőszakmentesség, illetve a polgári engedetlenség azonban a függetlenségért folyó harc körülményei között dinamikus módszerré, a zsarnok akaratának történő ellenállás eszközévé vált. Nem megfutamodást jelentett tehát, hanem szembenállást és a harc vállalását. A módszer tehát mindenképpen alkalmas volt arra, hogy erjedést idézzon elő a társadalomban. Ezt igazolja az a körülmény is, hogy a Gandhi által meghirdetett akciókban a parasztság tízmilliói vettek részt és folytatták e tevékenységet olyan időpontokban is, midőn a Kongresszus vezetői be voltak börtönözve.

Tehát mint politikai taktika, az erőszakmentesség (a polgári engedetlenség) az adott körülmények között bevált.

Gandhi idealista – morális – vallásos gondolkodásmódjából következik azonban, hogy ő e tételt nem egyszerűen politikai taktikai módszernek tekintette, hanem azonosította az erőszakmentességet a jósággal és az igazsággal. E mellett eltúlozta az eszközök jelentőségét a célhoz viszonyítva. Kétségtelen, hogy az eszközöknek nagy fontossága van, a rossz eszközök devalválják, vagy éppen elérhetetlenné teszik a nemes célokat. Figyelembe kell venni azt is, hogy az eszközöket hamarabb kezdik felhasználni, mint a célok elérhetőek; ezért a tömegeket gyakran súlyosan félrevezetik. E veszélyek tudatában sem fogadhatók el azonban olyan nézetek, hogy az eszközök fontosabbak, mint a cél, illetve hogy az eszközök olyanok, mint a mag, a fa pedig olyan, mint a cél.

Gandhi mindenki másnál jobban érezte és élte át a tömegek érzéseit és hangulatát. Mint a konkrét akciók irányításának mestere többször hozzájárult ahhoz, hogy szórványosan előfordult erőszakos cselekmények közepette és ellenére is folytassanak valamilyen mozgalmat. Persze többször le is állított konkrét akciókat, legtöbbször azért, mert úgy érezte, hogy a tömegek kifáradtak, vagy bizonyos eredményt csikarhatnak ki. Másrészt írásaiban is elismerte, hogy az erőszak mégsem a legfőbb rossz, mert a gyávaság, a behódolás és a szolgaság még rosszabb. „Szívesebben látnám – írja –, hogy India fegyvert ragad becsülete megvédelmezésére, mint hogy gyáva és tehetetlen tanújává

legyen saját megaláztatásának.” Az adott körülmények között hatásosan alkalmazható módszer túlértékelését jelentette Gandhinak az a követelése is, hogy a jövőben indiai államot kötelezzék el az erőszakmentesség mellett. E javaslatát a Kongresszus el is vetette.

A tradíciók bázisáról elinduló Gandhi azonban radikális társadalmi reformer is. Ez a radikalizmus köti őt — egyébként — össze a Kongresszus haladó, értelmiségi vezetőivel. Radikalizmusa azonban nem a politikából, hanem az erkölcsstanból fakad, morális forradalmat kíván megvalósítani. Mint „morális forradalmár” sok tekintetben naiv és utopisztikus, mint konkrét tömegakciók elindítója azonban ebben a vonatkozásban is sikeres. Elítéli a tömegek kizsákmányolását és kifejezésre juttatja, hogy „a politikai szabadságnak magában kell foglalnia az éhező milliók gazdasági szabadságát”. Lényeges eredményeket ér el néhány konkrét akciójával, amit a nők egyenjogúsága érdekében a gyermekkorban kötött házasságok ellen és az özvegyek férjhezmeneteli joga és lehetőségei érdekében indított. Különösen eredményesnek ítéljük azon akciót, amelyet a haridzsánok érdekében a brit kormányzattal szemben és az indiai társadalmon belül egyidejűleg indított és több lépcsőben vívott meg, amely végül a haridzsánok számára minden közintézményt hozzáférhetővé tett. Ezzel egyben azt is megakadályozta, hogy a brit kormányzat később három részre oszthassa Indiát (a kettő helyett). Vallási értelemben liberális volt, a vallások közötti rokonságot vallotta és azok közös elemeit kereste.

Mérhetetlenül sokat munkálkodott a hindu—mohamedán megbékélés ügyén is, nem alkudozni kívánt a mohamedánokkal, hanem megegyezni, a megegyezés pedig — mondotta — a többség jóindulatán és nagylelkűségén múlik. Felismerte azt is, hogy a mohamedán kérdés szociális kérdés is, hiszen egyes államokban a kisbérlők mohamedánok, a zamindárok (földbirtokosok) és a bankárok pedig hinduk, míg más államokban éppen fordított a helyzet. A háború alatt fellángolt vallási viszonyok idején is egyességet keresett Dzsinnával, a mohamedánság vezetőjével (1943—1944). Az ország kettéosztását — amit Nehru és a kongresszus vezetői is elfogadtak — végig elutasította és utolsó böjtjét is a hindu—mohamedán megbékélés ügyének szentelte. Ez lett a végzete is, mert néhány nappal a böjt megszakítása után egy szélsőséges hindu vallási vezető három lövéssel kioltotta életét.

Radikális reformgondolatai közül meg kell még említeni az önkormányzat (decentralizáció) favorizálását, a nevelés megváltoztatására vonatkozó gondolatait és az egyén és közösség viszonyára vonatkozó elgondolásait.

Mint morális forradalmár hitt abban, hogy a gazdagok érzései megváltoztathatók, a tőke és a munka békésen együttműködhetnek és hogy a független Indiában a szociális kérdések kizárólag a lakosság belátása útján gyorsan megoldhatók.

Úgy gondolom, hogy e nézeteivel nem kell teoretikus alapon szembeszállni, hiszen a független India állami és társadalmi élete meggyőzően igazolja e fel-

tételezések és várankozások illuzorikus voltát. A kormányzat szinte minden olyan kérdésben intézkedett, törvényt vagy rendeletet hozott, amelyeknek — Gandhi nézetei szerint — az erkölcsi forradalom és a gazdagok belátása révén kellett volna megoldódnia és a társadalmi egyenlőtlenségek mégis nagyobbak, mint Gandhi feltételezte. Gazdasági téren nem jött létre az egyenlőség, sőt a különbségek számos területen nőttek, a kasztrendszer felszámolásáról az alkotmány intézkedik, de a gyakorlatban még nem szűnt meg; a nők egyenlősége csak a középosztályon belül elfogadott, a föld- és bérletreformok még nem hoztak gyökeres megoldást.

Szeretném hangsúlyozni, hogy nagyra értékelem azon heroikus erőfeszítéseket, amelyeket India vezetői a társadalmi és gazdasági fejlődés érdekében tettek és tesznek. E megjegyzéseknek csak az volt a célja, hogy Gandhi várankozásait szembesítsük azon reális tényekkel és lehetőségekkel, amelyek a mai indiai életet jellemzik.

Van Gandhinak néhány olyan társadalmi-gazdasági nézete is, amely önmagában véve helytelen, de mégis figyelmezteti India népét és a világot is bizonyos alapvető összefüggésekre. Elsősorban a modern technika és az ipar iránti ellenszenvére, valamint városellenességére gondolok. Nyilvánvalóan komoly tévedés azt gondolni, hogy egy ország — és különösen ilyen gyorsan szaporodó ország — a modern technika és a korszerű ipar adaptálása nélkül felszámolhatja a szegénységet és megtízszerezheti, majd meghússzorozhatja az egy főre eső nemzeti jövedelmet. Ezért iparra szükség van Indiában és minden más fejlődő országban is. Az ipar viszont nemcsak termelési tevékenység, hanem az életforma egyik szabályozója is, ahol tehát ipar van, ott urbanizáció is lesz, ha be is látjuk, hogy a szupernagyvárosok nem nyújtanak többé vonzó életformát a lakosság számára. Ez azonban csak az érem egyik oldala, a másik oldalán viszont az áll, hogy a tradicionális technika alkalmazására — különösen az olyan hatalmas nyílt és latens munkaerőfeleslegekkel rendelkező országokban, mint India — még hosszú ideig (generációkon át) szükség lesz. Tőkeszegény országban nem is lehet gyorsan elérni azt, hogy minden dolgozó a legfejlettebb technika színvonalán legyen foglalkoztatható. Másrészt a lakosság gyors növekedése és az ipar (a kisipart is beleértve) gyors fejlődése elháríthatatlanná teszi a mezőgazdasági termelés gyors emelkedését. Ellenkező esetben Indiának is és más fejlődő országoknak is éhínséggel kell szembenéznük. Ezért a mezőgazdaságnak lényegesen nagyobb a jelentősége, mint a hagyományosan „iparpárti” közgazdasági elméletek azt feltételezték. Gandhi tehát téves koncepciókból elindulva ösztönösen olyan valóságos tényeket és összefüggéseket fedezett fel, amelyeket a racionális politikai és gazdasági cselekvés során mindig szem előtt kell tartani.

Persze Gandhi a lényegyet illetően tévedett, de mi sem voltunk mentesek az ellenkező előjelű tévedésektől.

Mint a gazdasági törvényeket morális posztulátumokkal helyettesítő

személyiség, Gandhi azt képzelte, hogy a társadalom gazdasági fejlődésében szüntelenül megújuló egyensúlyhiányt nem a termelés és a fogyasztás szakadatlan emelésével, hanem az igények csökkentése útján kell áthidalni. E felfogása ellentétben áll az emberi társadalom és gazdaság objektív menetével, de e koncepció sem India helyzetétől és körülményeitől függetlenül született. Kétségtelen, hogy egy szegény, sűrűn lakott és gyorsan szaporodó országban a gazdasági növekedés megindítása nemzedékeken át súlyos áldozatokat követel. Nyilvánvaló az is, hogy a súlyos áldozatokat a tömegek csak abban az esetben vállalják, ha a gazdasági fejlődés terhei egyenletesen oszlanak meg; azaz első sorban a gazdagok fizetnek.

Korábban utaltunk arra, hogy Gandhi európai fogalmak szerint rendhagyó politikus; azaz a próféta, a prédikatori, a morális tanítómesteri vonások erősebbek benne, mint a politikai gépezetek belső mozgásával és egyensúlyozásával összefüggő taktikai elemek. E megállapítást ki kell egészítenünk azzal, hogy az államférfiúi hivatás (szerep) sem vonzotta. Az államférfi ugyanis — a legtöbb esetben — szakember is, mert nemcsak emberi vágyakkal és képességekkel kell szembenéznie, hanem objektív folyamatokkal és azok belső törvényeivel (mozgástörvényeivel) is. Másrészt a próféta és az erkölcsi posztulátumokban gondolkozó tanítómester meghirdetheti az erőszak és kényszermentesség elvét az új államban, az államférfi azonban nem vállalkozhat ennek elfogadására. A kényszer (bizonyos erőszak alkalmazása) belpolitikai szempontból csak abban az esetben lenne mellőzhető, ha egyrészt soha nem kellene az egyes társadalmi csoportok érdekei ellen cselekedni, másrészt a meggyőzés segítségével mindenki már a cselekvés megkezdésének pillanatában megértené azon intézkedések szükségességét, amelyek helyességét csak a jövő fogja igazolni. Mindkettő elképzelhetetlen azonban olyan társadalomban, amelyben egyrészt nagy szociális feszültségek halmozódnak fel, másrészt a korszerű és hagyományos elemek nemzedékeken át egymás mellett élnek. Ebből a megállapításból azonban mégsem következtethetünk arra, hogy a próféta, vagy a morális tanítómester figyelmeztetéseire nincsen szükség. Abból ugyanis, hogy erőszakra, vagy kényszerre szükség van (hatalmi és nem erkölcsi kényszerre gondolok, mert az utóbbit Gandhi is elfogadta, bár tegyük hozzá ehhez, hogy az erkölcsi kényszer az egyén szempontjából nem mindig könnyebb, mint a hatalom szférájából fakadó), egyáltalán nem következik az, hogy minél több erőszak, vagy minél nagyobb kényszer, annál jobb. Ebben a korban, midőn az erőszak már annyiszor és annyi különböző formában tobzódott, talán nem kell hosszan bizonygatni, hogy a kényszer alkalmazásának nemcsak morális, hanem racionális határai is vannak; hiszen túl sok kényszer alkalmazása esetében a dolgok visszajukra fordulnak; azaz nem a kívánt eredményt érjük el, vagy az eredmény biztosítása (a presztízs megóvása) érdekében annyi energiát és eszközt használunk el, ami egyrészt nem áll arányban az elérhető célokkal, másrészt a társadalmi élet más területein egyensúlyhiányt okoz.

Az államférfi számára tehát a kérdés nem úgy merül fel, mint Gandhi dilemmájában, hogy szabad-e bizonyos körülmények között erőszakot vagy kényszert alkalmazni, hanem oly módon, hogy miképpen érhető el valamely cél (célrendszer) a minimális erőszak (azaz egyrészt a cselekvés által érintett társadalmi érdekek előzetes figyelembevételével, másrészt a meggyőzés) segítségével. A kérdés konkrét megválaszolása során már helyzeteket, időpontokat és alternatívákat kell mérlegelni.

Utaltunk arra, hogy Gandhi érdeklődése és tevékenysége nem a politikai gépezetek belső mozgatásával és egyensúlyozásával összefüggő *taktikai kérdésekre* koncentrálódik, de mégis mestere a taktikai rugalmasságnak. Valóban olyan egyéniség volt, aki végleteket és ellentéteket tudott önmagában, magatartásában és cselekvésében feloldani. Rendkívüli taktikai rugalmassága két cselekvési fókuszban is demonstrálódik; egyrészt mindig képes előretörni, vagy visszavonulni, ha a tömegek lelkiállapota (harci állapota) ezt kívánja, másrészt egy több ezeréves politikai és diplomáciai hagyomány kiváló örököse és folytatója gyanánt a politikai akciókat nagy művészettel váltja vagy egyesíti a tárgyalások módszerével. A kép teljességéhez hozzá tartozik, hogy e rendkívüli diplomáciai taktikai érzéket egy olyan világhatalommal szemben fejtette ki, amely mind az öt kontinensen jelen volt és szintén a kiemelkedő képességű diplomaták és politikusok egész sorát adta a világnak.

Morális tanítómester, a tömegek megnyerésének és kezelésének csodálatos művésze és hajlékony diplomata, aki tárgyalópartnerei feletti erkölcsi, majd később pozicionális fölényét rendkívül leleményes módon tudta demonstrálni. Ritkán található meg e három képesség egy emberben!

Gandhi már életében megkezdte a küzdelmet hazájában az éhség ellen. A Kongresszus Párt sok konkrét akciót szervezett a földbérlok érdekében a zamindárok és más feudális elemek ellen. Az éhség elleni küzdelem napjainkban növekvő lendülettel folyik nemcsak Indiában, hanem egész Ázsiában és Afrikában is. E küzdelmet ma már független nemzetek vívják, amelyeket látszólag és jogilag semmi sem akadályoz abban, hogy kielégítő eredményeket érjenek el. A valóság azonban más; a világ egyik részében nagy gazdasági erőforrások koncentrálódnak és normális a népességnövekedés. A világ másik részében

különösen Ázsiában – rendkívül korlátozottak a gazdasági erőforrások és nagyon gyors, szinte robbanásszerű a népességnövekedés. Vegyük figyelembe azt is, hogy ezekben az országokban nagy az írástudatlanság és viszonylag kicsi az a tudományos kapacitás, amely a gazdasági élet fejlődésének egyik motorja. Nyilvánvaló, hogy az élelmiszertermelés gyors növelése ezen országok elementáris érdeke. A vízgazdálkodás átgondolt fejlesztésére, magas hozamú gabonafajták kitermelésére, talajerő-utánpótlásra (műtrágyázás) és jövedelmező állattenyésztésre van szükség. E problémákat ezen országoknak *elsősorban* saját erőforrásaik mozgósításával kell megoldaniuk. Másrészt a javak egyenlőbb és igazságosabb elosztására is szükség van, ami erős, tevékeny és céltudatos

kormányzást kíván, mert ellenkező esetben a gazdasági fejlődés hatására az egyenlőtlenségek nem csökkennek, hanem nőnek. A gazdasági élet spontán törvénye ugyanis abban áll, hogy a gazdagok gazdagabbakká, a szegények pedig szegényebbé lesznek. Csak az igazság és egyenlőség követelményeit megközelítő jövedelemelosztás és a különböző országrészek (államok) közötti éles különbségek csökkentését célzó gazdaságpolitika adhat igazi lendületet a gazdaság és az élelmiszertermelés fejlődésének.

E követelmények erőteljes hangsúlyozása mellett is utalni kell azonban arra, hogy az éhség elleni küzdelem nemcsak az érintett országok, hanem az egész emberiség közös ügye!

Mindenkinek meg kell értenie, hogy a mai világban az éhhalál és az éhezés nem jelent kisebb veszélyt, mint az atomfegyverek jelenléte. Százmilliók élnek a világon, akik számára az éhhalál nagyon reális és fenyegető, az atombomba viszont távoli és nehezen érthető veszélynek tűnik. Ezért a világ haladó közvéleményének nagy erkölcsi és politikai nyomást kell kifejteni az érdekelt népekre, illetve azok legkülönbözőbb rétegeire annak érdekében, hogy közreműködjenek és részt vállaljanak az éhség elleni küzdelemben.

Az előbbieken bíráltuk az erőszakmentesség elvét és rámutattunk arra, hogy kényszerre mindig szükség lesz az egyes államok életében, bár annak „adagolásával” nagyon kell vigyázni. Most mégis azt kell mondanunk, hogy a különböző országok és népek mozgósításának az éhség elleni küzdelemben a Gandhi által elképzelt módszerekhez hasonlóan, azaz meggyőzés, erkölcsi és politikai nyomás sajátos kombinációjában kell megvalósulnia. A nyílt erőszak ugyanis ilyen vonatkozásban háborút, a háború atomháborút, az atomháború pedig a rendelkezésre álló anyagi és szellemi erőforrások olyan pusztulását jelentené, hogy az emberiség megmaradó részének életfeltételei rendkívül megnehezülnének. Az éhség elleni küzdelem szervezésében vezető szerepet kell játszaniuk a nemzetközi szervezeteknek, bár nemzetközi vonatkozásban nincsen olyan főhatalom, amely az egyes országok beleegyezése nélkül eszközölhetne változásokat a gazdasági tevékenység és a javak elosztásában. Ebből is következik, hogy a gazdasági tevékenység nemzetközi alapon megvalósuló újraelosztása érdekében a hatalmi alapon kifejtett kényszer aligha képzelhető el, hiszen az végső soron háborút, illetve az egyes nemzetek függetlenségének megsértését jelentené.

Az éhség elleni küzdelem problémája tehát elvezet bennünket a nemzetközi viszonyok, a béke és a leszerelés kérdéseihez. Gandhi nemzetközi vonatkozásban is csak morális magatartási normákat jelölt meg, mert azt feltételezte, hogy az emberek (egyének) és kis közösségek tevékenységét szabályozó normák a társadalom egészére, sőt a nemzetközi viszonyokra is érvényesek.

Mi ezzel szemben azt gondoljuk, hogy az erkölcsöt és az erkölcsi normákat a viszonyok alakítják ki; azaz morálisabb magatartás csak a nemzetközi érdekviszonyok, intézmények és mechanizmus átalakítása útján lehetséges.

Természetesen ebben a vonatkozásban is óvakodni kell minden szimplifikációtól; hiszen *azonos* nemzetközi normák az érdekektől függően *nagyon eltérő* módon befolyásolják az egyes államokat, a történelmi előzmények, a hagyományok és a civilizációs örökség különbözősége eltérő értékrendszereket és gondolkodási normákat alakított ki, nagy különbségek állnak fenn az egyes kormányok belső helyzetében és társadalmi hátterében. Ennek ellenére az erőszakról történő kölcsönös lemondás az államok közötti viszonyban fontos követelmény; különösen az atomkorszakban. Gandhi azonban úgy képzelte, hogy az imperia- lizmus a gyarmati rendszer összeomlása után azonnal felbomlik és talán nem számított arra, hogy egyrészt mégegyszer központot változtat, másrészt új formákat és harci módszereket alakít ki. Ebből a helyzetből logikusan következik, hogy az egyes államok érdekévé vált olyan biztonsági rendszerhez való csatlakozás, amely védelmet nyújt nekik a potenciális támadóval szemben. Nyilvánvaló az is tehát, hogy a békeszerető országoknak erővel és hatalommal is kell rendelkezniük, hiszen a gyengeség, a gyávaság és a behódolás szinte „kihívja” (magára vonzza) az erőszakot. Feltehető ilyen alapon, hogy bizonyos regionális (kontinentális) biztonsági rendszerek is létrejönnek, amelyek már heterogén elemeket foglalnak magukban (pl. több szövetségi rendszert stb.).

A biztonság és a béke intézményes garanciáinak megteremtése esetén nyílik meg igazán a fegyverkezési kiadások csökkentésének lehetősége. Jelenleg a fegyverkezési kiadások magasabbak, mint a fejlődő világ államainak összesített egyévi nemzeti jövedelme. Ezért a fegyverkezési kiadások radikális csökkentése fordulatszerű változást jelenthet az éhség elleni küzdelemben is. Nagyon felületes az a széles körökben elterjedt gondolkodásmód, hogy a nemzetközi feszültség hasznos a fejlődő országok számára, hiszen ellenkező esetben senki sem segítené őket. A tények ezzel szemben azt bizonyítják, hogy a nemzetközi feszültség elsősorban a fegyverkezési kiadásokat növeli, azok pedig napjainkban olyan csillagászati összegekre rúgnak, hogy eleve korlátozzák a segélyekre, a hitelekre vagy technikai közreműködésre jutó anyagi és szellemi erőforrásokat.

A béke és a biztonság intézményes garanciáinak kidolgozása és megvalósítása során nem szabad arról megfeledkeznünk, amit S. Radhakrishnan oly szépen mond, hogy az emberi szellem nemcsak Buddhákat és Gandhikat, hanem Nerókat és Hitlereket is produkál. Tegyük hozzá ehhez a szép megállapításhoz azt is, hogy vannak olyan társadalmi, gazdasági és hatalmi körülmények, amelyek a Nerók, és Hitlerék megszületésének és „kifejlődésének” (kifutásának) különösen kedveznek.

Mahatma Gandhi életével és munkásságával India történelmének új korszakát alapozta meg. Mi, akik a független és békeszerető India barátai vagyunk, őszintén reméljük, hogy e korszak jelentőségében és eredményeiben messze felülmúlja majd a buddhizmusból táplálkozó Asóka (időszámításunk előtt 3. évszázad) és az Iszlám erőforrásait felerősítő Akbar birodalmának (16. és

17. század) korszakait. Gandhi minden vonatkozásban előbbre vitte és továbbfejlesztette azt a költészetben és politikai irodalomban egyaránt megtalálható nagy indiai örökséget, amely a különböző népek, kultúrák, nyelvek és vallások toleráns és megértő szellemében való együttélésében rejlik. Eszméi, elgondolásai és koncepciói sok vonatkozásban különböznek a mi eszméinktől és cselekvési rendszerünktől. Példájával azonban újlag bebizonyította, hogy szilárd eszmények, mély meggyőződés és áldozatvállalás nélkül a politika csak igazi jelentőségétől megfosztott taktikai ügyeskedés és egyensúlyozgatás. Akinek ennyire szilárd meggyőződése és erkölcsi alapja van, mint neki volt, az a helyzet változásától függően mindig egyezkedhet, vagy kereshet kompromisszumokat, utána biztonságosan és eltökélten folytatja útját ugyanazon nagy célok, ugyanazon állócsillagok felé. Az ilyen harcnak az élet elégtétel gyanánt biztosan megadja azt, amit Nehru olyan megragadó erővel fejezett ki: „Néha megadatott nekünk — mondja —, hogy az életnek azt a teljességét tapasztaljuk, amely az eszmények és akciók egybehangelésének eredménye.”

Mai emlékülésünkön velünk együtt ünnepelnek azon kiváló békeharcosok és nemzetközileg elismert és tisztelt személyiségek, akik a Nemzetközi Gandhi Szemináriumra érkeztek hazánkba és fővárosunkba. E Nemzetközi Szemináriumon 18 ország képviselői és a legkülönbözőbb békemozgalmak, illetve háborúellenes és pacifista szervezetek harcosai vettek részt. Az előadások és a viták, amelyek e szemináriumon lezajlottak, azt bizonyították, hogy Gandhi neve és szelleme ma is lobogó a nemzeti függetlenségért, a békés együttélésért, a háború ellen és a lefegyverzésért folytatott küzdelemben. Nemcsak azért, mert indiai barátaink gondolkodásmódját oly nagy mértékben befolyásolta, hanem azért is, mert mi is rajta keresztül ismerhettük és ismerhetjük meg a szegény (a kevés gazdasági erőforrással rendelkező) népek rendkívül összetett fejlődési problémáit.

Humanizmusának gyökerei (kiinduló bázisai) különböznek a mienkétől, de emberszeretetének, önfeláldozásának és lelki erejének példátlan izzása áthatol a világnézeti különbségek páncélzatán és segít, erősít és előmozdít minket is. Hiszen a közösségért és az emberiségért élő, küzdő és életet áldozó nagy személyiségek ereje és vonzása éppen abban áll, hogy a korok, kontinensek, nézetek és különböző történelmi helyzetek közötti szakadékot áthidalva jobbá és igazabbá tesznek bennünket. Példájuk révén holnap jobb építőivé válhatunk hazánkknak és az emberiségnek; és igazabb, bátrabb harcosává annak a nagy ügynek, amely egy jobb, kulturáltabb és igazságosabb világ megteremtésével egyszerre befejeződik és kezdődik.

GÖRÖG ÁBECÉT HASZNÁLÓ IRÁNI NYELVŰ IRÁSBELISÉG
ÉSZAK-NYUGAT—INDIÁBAN

I. BEVEZETÉS

A New Delhiben 1964. január 4. és 10. között megrendezett XXVI. Nemzetközi Orientalista Kongresszus résztvevői érdeklődéssel olvashatták az előadások kivonatait tartalmazó kötetben H. Humbach és R. Göbl közleményét,¹ amely szerint utóbbi tudós a Peshawar Museumban két olyan feliratos követ fedezett fel, amelyek új megvilágításba helyezik a Nagy Kusāna dinasztia megalapítója, Kanis̄ka sokat vitatott kronológiájának kérdését. A kivonat szerint az egyik feliratos kő arab és baktriai,² a másik pedig szanszkrit és baktriai szöveget tartalmaz. A feliratszövegekben — az arab kivételével — keltezés található, s különösen érdekes a szanszkrit—baktriai bilingvis, amelyben két különböző éra szerinti keltezés figyelhető meg. Szerzők úgy gondolták, hogy a szanszkrit szöveget a Śaka éra szerint keltezték, míg a baktriai szöveg ettől eltérő időszámítást használt, amelyet „baktriai érá”-nak lehetne nevezni. Elképzelésük szerint a Surkh Kotal-i feliratok keltezése³ ugyancsak e „baktriai éra” szerint történt, s ezen az alapon abszolút kronológiai helyzetük meghatározható. Végül azt a lehetőséget is felvetették, hogy ez az újonnan megismert „baktriai éra” azonos a Kanis̄ka-érával.

H. Humbach és R. Göbl előadása 1964. január 5-én délután valóban el is hangzott,⁴ az ebben ismertetett eredmények azonban több ponton is lényegesen eltértek a kivonat elgondolásaitól. Úgy látszik a szerzők eredményei a kivonat beküldésekor még eléggé cseppfolyós állapotban lehettek. Az előadásból mindenesetre kiderült, hogy nem két, hanem három feliratos kőről van szó, amelyek közül az első arab és baktriai feliratot tartalmaz, s a baktriai feliratban egy éra 635. évére vonatkozó keltezés olvasható. A második feliratos kővön szanszkrit—baktriai bilingvis található, amelynek szanszkrit szövege egy éra 38., a baktriai pedig egy ettől eltérő éra 612. évére vonatkozó keltezést tartalmaz. Végül a harmadik feliratos kővön arab—szanszkrit bilingvis olvasható,

¹ Summaries of Papers. Ed. by R. N. DANDEKAR. New Delhi 1964. 126 sk.

² A baktriai nyelvre vonatkozólag vö. HARMATTA J.: Egy új középipáni nyelv felfedezése. (A Surkh Kotal-i feliratok megfejtése). MTA I OK 22 (1965) 169—265.

³ A Surkh Kotal-i feliratok kronológiájáról és a Kanis̄ka-éráról vö. J. HARMATTA: Minor Bactrian Inscriptions. Acta Ant. Hung. 13 (1965) 185—196.

⁴ A 6/D szekcióban (Indology. History and Culture), „The Date of Kanishka in the Light of a Sanskrit Bactrian Bilinguis” címen.

amelynek arab szövegében a Hiğra 243., a szanszkrit feliratban pedig egy éra 32. évére vonatkozó keltezés fordul elő.

Humbach érvelése szerint az arab szöveg keltezéséből kiindulva könnyen megállapítható a baktriai szövegben használt éra kezdete. Ha ugyanis a szanszkrit feliratban használt éra 32. éve a Hiğra 243. évének, azaz i. sz. 857-nek felel meg, akkor a szanszkrit—baktriai bilingvisben a szanszkrit szövegben használt éra 38. éve i. sz. 862-nek fog megfelelni. Ebből levonva a baktriai feliratban használt éra 612 évét, i. sz. 250-et kapjuk a „baktriai éra” kezdetét. Humbach elgondolása szerint a „baktriai éra” azonos a Kanisika-érával, így tehát Kanisika uralkodásának kezdetét i. sz. 250-re kellene tennünk.⁵

Mint az előadást követő vitából kiderült, a szekció ülésén résztvevő szakemberek Humbach elgondolását erős kétkedéssel fogadták, s egyrészt kétségbe vonták a feliratok bilingvis voltát (így pl. J. van Lohuizen holland professzor-nó), másrészt bizonyítatlannak látták a „baktriai éra” és a Kanisika-éra azonoságának feltevését. Ezek után másnap a „Daily Bulletin”-ben olyan összefoglalás jelent meg Humbach előadásáról, amelynek koncepciója ismét jelentősen eltért mind az előadástól, mind pedig az előre kinyomtatott kivonattól. Az új mozzanat az összefoglalás szövegében az volt, hogy Humbach ebben most már egy i. sz. 251-ben kezdődő „baktriai éra”-t tett fel, amely szerinte a Sāsānidáknak a Kušāṇák fölött aratott győzelmét volt hivatva megörökíteni, s így Kanisika uralkodásának kezdő időpontjául az i. sz. II. század közepe adódnék.⁶

Nem tudni, hogy az összefoglalás megfogalmazásában az előadó intenciója érvényesült-e, vagy pedig egyszerűen a szekció titkára, R. Thapar professzor-nó vonta le a hozzászólásokból szükségképpen adódó következményeket. Az az újabb feltevés, hogy a „baktriai éra” *raison d'être*-je a Sāsānidáknak a Kušāṇák fölött aratott győzelme volt, inkább az első lehetőség mellett szól. Mindenesetre Humbach előadásának az a főtétele, hogy az ismertett feliratokban szereplő „baktriai éra” azonos a Kanisika-érával s hogy ilyen módon Kanisika uralkodásának kezdete i. sz. 250/251-re tehető, már is elesett.⁷

⁵ Az ülésen készített jegyzeteim alapján.

⁶ Vö. „Daily Bulletin” 5th January 1964, International Congress of Orientalists, XXVI Session, New Delhi, 9—10. Az összefoglalás szövege a következő: „Two inscriptions the Peshawar Museum found in the Tochi agency of the north-west throw light on the history of the Scythian domination in Bactria and India. The calculation of the eras referred to in these inscriptions relates to the date of Kanishka, one of the yet unsettled major problems of ancient Indian chronology. A Bactrian era of A. D. 251 was suggested perhaps to commemorate the Sassanian victory over the Kushans, and this would strengthen a date in the mid-Second Century A. D. as a possible date for Kanishka.”

⁷ H. HUMBACH New Delhiben a XXVI. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson 1964. január 5-én délelőtt az iranisztikai szekcióban is tartott egy előadást „New Materials on Bactrian Language” címmel. A jelek szerint ebben foglalkozott a Tochi Valley-i feliratok magyarázatával is, azonban erre vonatkozólag sem az előadás előre kinyomtatott kivonata (Summaries of Papers. 35), sem pedig a „Daily Bulletin”-ban (5th January 1964. 4) megjelent hír nem nyújt semmi közelebbi támpontot. Humbachnak ezt az előadását nem volt módomban meghallgatni.

Ha így az a nagy várakozás, amely az említett feliratoktól Kanisika kronológiájának megoldását várta, hiábavalónak bizonyult is, a görög ábécét használó iráni nyelvű baktriai írásbeliség emlékeinek előkerülése az Indus-folyó vidékén mégis nagy érdeklődésre tarthat számot. Éppen ezért nagy szolgálatot tett a tudománynak Ahmad Hasan Dani, a Peshawar-i egyetem tanára, hogy 1965-ben R. Göbl és H. Humbach közreműködésével közzétette e feliratokat,⁸ s tanulmányozásukat ezáltal a kutatók szélesebb köre számára lehetővé tette.

Végeredményben összesen négy feliratos kő került közlésre, s ezek 2 arab, 2 szanszkrit és 3 baktriai feliratot tartalmaznak.⁹ Valamennyi kő a Tochi Agency területén, Idak és Spinwam között, Bannutól nyugatra került elő, s jelenleg a Peshawar Museumban van. A feliratos köveket már 1946-ban ismertette M. A. Shakoor,¹⁰ de az arab és szanszkrit feliratot tartalmazó A kövel még korábban foglalkozott már M. H. Kuraishi és M. Shafi,¹¹ sőt az előbbi közölte a szanszkrit feliratnak H. Sastri által adott olvasatát is. A Peshawar Museum kartotékja szerint H. Sastri a B kő szanszkrit feliratából is kibetűzött néhány szót.¹²

Az említett publikációban A. H. Dani az arab és a szanszkrit, R. Göbl és H. Humbach pedig a baktriai feliratokat ismertette. A. H. Dani az arab feliratnak Kuraishitól és Shafitól adott magyarázatát kiegészítette Haji Muhammad Idris, a Peshawar-i egyetem arab professzora észrevételeivel, s több ponton helyesbítette a szanszkrit feliratok Sasritól adott magyarázatát is.

Ami a feliratok történeti háttérét illeti, A. H. Dani úgy gondolta, hogy egy víztároló medence készíttatése az arab szövegben említett arab tisztviselő részéről világosan bizonyítja az arab uralom megszilárdulását Idak – Spinwam vidékén i. sz. 856/857-től kezdve. Elképzelése szerint azonban a helyi uralkodó az arab uralom alatt is hatalmon maradt, s ez a magyarázata annak, hogy az arab felirat mellett szanszkrit és baktriai szöveg is szerepel. A szanszkrit és baktriai feliratban említett helyi uralkodó címe Dani szerint a szanszkritban *nrpa*, a baktriaiban pedig *šahi*, ill. *kuzula* vagy *kuzana*¹³ és *Fromo* leszármazott-

⁸ A. H. DANI—H. HUMBACH—R. GÖBL: Tochi Valley Inscriptions in the Peshawar Museum. Ancient Pakistan (Bulletin of the Department of Archaeology. University of Peshawar) 1 (1964) 125—135. Hálás köszönetemet fejezem ki Dr. BESE LAJOSNAK, a MTA Keleti Könyvtára vezetőjének, aki figyelmemet e publikációra felhívta.

⁹ A. H. DANI csak három felitról beszél, mert azt hiszi, hogy bilingvis feliratokkal állunk szemben.

¹⁰ M. A. SHAKOOR: A Handbook to the Inscriptions Gallery in the Peshawar Museum. Peshawar 1946. Számomra hozzáférhetetlen.

¹¹ M. H. KURAISHI: A Kufic Sarada Inscription from the Peshawar Museum. Epigraphia Indo-Moslemica. 1925—26. 27—28. — M. SHAFI: هندوستان کا قدیم ترین عربی کتبہ. — M. SHAFI: Oriental College Magazine. Lahore 1942 (Aug.). 44—45. Számomra mindkettő hozzáférhetetlen.

¹² Vö. A. H. DANI: i. m. 126.

¹³ DANI a *Khazana* helyneveket és a *Khojana* alakot is a *Kuṣāna* névvel hozza kapcsolatba. Ez azonban hangtörténeti szempontból elfogadhatatlan.

ja, neve pedig a szanszkrit változatban *Navina Candra Phruma*, *Khojana* fia, a baktriában meg *Gomo šahi*. Arra vonatkozólag, hogy e helyi uralkodót milyen történeti dinasztiához kapcsolhatjuk, Dani két lehetőséget is felvetett. Egyrészt ugyanis úgy gondolta, hogy e *šahi* címet viselő uralkodók Gandhāra régi *Kuṣāṇa šahi* királyainak egyik ágához tartoztak. Másrészt azonban azt is lehetségesnek tartotta, hogy azonosak voltak Zābulistān uralkodóival, akik a *ratbil* címet viselték, s ez utóbbi megjelölést szanszkrit *ratna-pāla*-alakra vezette vissza.¹⁴

A. H. Dani következtetéseit H. Humbach és R. Göbl azzal egészítették ki, hogy a Tochiban használt baktriai éra kezdete i. sz. 230-ra esik, amikor *Po-t'iao* (= Vāsudeva) *Ta Yüe-chi* (= kuṣāṇa) király követsége felkereste a kínai udvart. Hogy az i. sz. 230-ban kezdődő baktriai érárt *Po-t'iao* vezette-be követségének visszatérte után vagy pedig egy vetélytársa, aki időközben sikereket ért el, annak eldöntését szerzők későbbi alkalomra halasztották.¹⁵

Ha eltekintünk is egyelőre a feliratok nyelvi értelmezésének kérdéséről, a hozzájuk fűzött történeti magyarázattal szemben mindenesetre azonnal egész sor megfontolás merül fel. A. H. Dani fejtegetéseiből tulajdonképpen az derült ki, hogy a feliratok a javasolt nyelvi értelmezés elfogadása esetén nem tekinthetők szorosabb értelemben vett bilingviseknek vagy trilingviseknek, mert az arab felirat szerint egy arab tisztviselő építtetett egy víztárolót, míg a szanszkrit felirat szerint egy *Navina Candra Phruma* nevű *nrpa*, a baktriai szerint pedig egy bizonyos *Gomo šahi* örököltette meg valamilyen létesítményét. Természetesen elképzelhető, hogy az arab uralom alatt álló indiai területeken arab–szanszkrit bilingvis feliratokat készítettek. Ebben az esetben azonban a különböző nyelvű feliratok szövegének azonosnak vagy legalább tartalmilag egyezőnek kellett lennie. Valószínűtlen azonban, hogy egy arab kormányzó felirata mellé a helyi uralkodó saját azonos vagy hasonló tartalmú feliratát bevésés-hette, azaz, hogy az arab feliratban megörökített létesítményt mintegy magának tulajdoníthatta volna.

Persze az A kő esetében a szanszkrit szövegből csak a keltezést sikerült elolvasni, a C/1 arab–baktriai „bilingvis” kövön pedig az arab feliratot egyáltalán nem sikerült megfejteni. Így valójában nem bizonyítható, hogy a feliratok szövege vagy tartalma azonos volt. Könnyen elképzelhető az is, hogy az A kövön a szanszkrit, a C/1 kövön pedig a baktriai szöveget csak később vés-ték be, s hogy azok tartalma nem volt azonos az arab feliratéval. Bilingvis szövegnek még leginkább a B kő szanszkrit és baktriai feliratait lehetne tartani, azonban ezek meg a szerzők olvasása és magyarázata szerint olyan mértékben különböznek egymástól, hogy bilingvisnek ezeket sem lehet tekinteni.

A Tochi-i feliratokhoz A. H. Danitól, H. Humbachtól és R. Göbltől fűzött történeti elképzeléseket tehát függetlenül a feliratok olvasásának és

¹⁴ A. H. DANI: i. m. 126–127.

¹⁵ H. HUMBACH—R. GÖBL: i. m. 135.

nyelvi magyarázatának helyességétől, már eleve valószínűtlennek kellett tartani. Hogy azonban a feliratok történeti háttéréről helyes képet lehessen alkotni, meg kellett kísérelni olvasásukat és nyelvi magyarázatukat is, amennyiben ez a nem túlságosan jól sikerült fényképreprodukciók alapján lehetséges volt. Ez volt a célja annak a tanulmányomnak, amelynek első része 1966-ban,¹⁶ második része pedig 1969-ben jelent meg.¹⁷ E tanulmányban megkíséreltem a Tochi Valley-i arab és szanszkrit feliratok olvasásának helyesbítésével és nyelvi magyarázatával, valamint a helyes történeti összefüggésekbe való állításával bizonyos mértékben alapot teremteni a velük együtt talált baktriai feliratok megfejtése számára. A Tochi Valley-i baktriai feliratok erről a támponttól kiinduló megfejtése lehetővé tette a későbaktriai nyelv szerkezetének és történeti fejlődésének a szűk nyelvi anyag nyújtotta keretek közötti rekonstruálását, történeti értelmezésük pedig módot adott Kelet-Irán és Észak-Nyugat-India IV–IX. századi bonyolult és sok tekintetben homályos történetének megvilágítására.

Közben 1966/67-ben megjelent könyvében H. Humbach újból foglalkozott a Tochi Valley-i szanszkrit és baktriai feliratok olvasatával és magyarázatával, míg a két arab feliratot ezúttal A. Grohman dolgozta fel ismét.¹⁸ H. Humbach és A. Grohman több ponton helyesbítette a Tochi Valley-i feliratok olvasatát, de nyelvi és történeti magyarázatukban nem jutottak lényegesen előbbre. Fontos mozzanat volt viszont a további kutatások szempontjából, hogy Humbach közölte a feliratok pacskolatainak fényképét is. Ezek most lehetővé teszik korábbi olvasataim részleges helyesbítését, lényeges pontokon pedig a megerősítését. Így a következőkben a jelenleg elérhető dokumentáció alapján a feliratok olyan feldolgozását adhatom, amelyen legfeljebb eredetiben való tanulmányozásuk hozhat még bizonyos módosításokat.¹⁹

II. AZ A KŐ ARAB FELIRATA

Az A feliratos követ 1907-ben találták (Shakoor N° 49). Közelebbi lelőhelyét A. H. Dani nem adja meg. A kövön felül 9 soros arab, alatta pedig 5 soros szanszkrit felirat helyezkedik el. Mivel a közölt fényképen (l. I. kép) a kő alsó része nem látszik, nem állapítható meg, hogy a szanszkrit felirat eredetileg is csak 5 sorból állott-e vagy pedig a kő alsó része letörött s így a felirat egy része hiányzik.

¹⁶ J. HARMATTA: New Evidences for the History of Early Medieval Northwestern India. *Acta Ant. Hung.* 14 (1966) 423–462.

¹⁷ J. HARMATTA: Late Bactrian Inscriptions. *Acta Ant. Hung.* 17 (1969) 297–432.

¹⁸ H. HUMBACH: Baktrische Sprachdenkmäler. Wiesbaden 1966/67. I. 105–117, II. 6–7.

¹⁹ 1970. áprilisában Dr. R. GÖBL professzor (Institut für antike Numismatik und vorislamische Geschichte Mittelasiens der Universität Wien) újabb értékes dokumentációs anyagot bocsátott rendelkezésemre a Tochi Valley-i feliratokról. Ezek a feliratok olvasásának és magyarázatának további finomítását tették lehetővé. Szívességéért e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki. Ugyancsak hálás köszönettel tartozom Dr. H. Humbach professzornak (Institut für idg. Sprachwissenschaft, Mainz) a Tochi Valley-i feliratokról készített pacskolataiátengedését.

Az arab felirat írásstílusa *kūfī*-nak határozható meg, amely azonban bizonyos mértékben a *nashī*-stílus hatását mutatja. Sajnos a fényképreprodukció gyenge volta miatt a betűk pontos formáját nehéz megállapítani. Hasonló ok miatt a felirat olvasása is több ponton nehézségbe ütközik. A feliratot eredetiben tanulmányozók ingadozó olvasatai ezenkívül arra mutatnak, hogy a kő is erősen lekopott, s ennek következtében a betűformák egyes részei eltűntek. A pacskolat Humbach által (Baktrische Sprachdenkmäler II. Wiesbaden 1967. 24 t.) közölt fényképén több részlet világosabban olvasható. Ezért helyesebb volt ezt venni alapul. Meg kell még jegyeznünk, hogy Dani állítása szerint a felirat nem használ pontokat az azonos alakú betűk megkülönböztetésére. Ezzel szemben azonban a fényképen egyes esetekben, így a 2. sorban a *qāf*, *bā* és *nūn* betűknél világosan megfigyelhető a pontok alkalmazása. Ha a fénykép nem téveszt meg, s ez valóban így van, akkor feliratunk lényegében véve követi a korai *kūfī* feliratok gyakorlatát, amely szerint egyes esetekben kitétek a pontokat.¹

Az A kő arab feliratának szövege következőképpen olvasható:

1. sor *hā' m' 'mr 'qd hā'*
2. sor *'l-tl'ǧ qy bn 'm'r tq' b'v*
3. sor *ʿl'ḥ mnh ṣl[']h 'mlh*
4. sor *wǧf[r] lh sw 'mlh f (vagy 'qd)*
5. sor *ktb yw' m' 'l-ǧm'h ltlh*
6. sor *'srh hlvn mn ǧm'dy*
7. sor *'l-'w[l]y 'fy' snh ltlh w'rb'yn*
8. sor *wm'y[']y'n ṣly 'l'h 'ly' mḥmd*
9. sor *w'l mḥmd 'l-ḥ'hr[']n'*

Megjegyzések az olvasáshoz

1. sor. A sor végén álló *hā'* helyett M. Shafi *bn'[']* olvasatot ad, azonban a fénykép alapján a *hā'* olvasat teljesen biztosnak tekinthető (így helyesen A. H. Dani is), s az *'aqāda* 'építményt elkészíteni' ige mellett a *banā* 'építeni' ige előfordulása feleslegesnek is látszik. M. H. Kuraishi az *'mr* szó után már semmit sem olvasott.

2. sor. A sor elején A. H. Dani *'l-tl'ḥ hyy* olvasatot ad. A *tl'ḥ* szó olvasata és magyarázata H. M. Idrisától származik. Az olvasat a fénykép alapján biztosnak tekinthető. A *tl'ḥ* szó után azonban nincs még egy *ḥ*, ill. *h*, hanem a *bn* szó előtt csak két összekapcsolt betű látható. Ezek közül a felső feje erősen ívelt és két ponttal van ellátva, így világosan *qāf*-nak olvasható. Az *'m'r* olvasat M. Shafitól származik.

4. sor. A. H. Dani e sornak *w'f lh sw['] wqdr 'mlh* olvasatát adja, megjegyezve, hogy *'f* helyett mások *ǧfr*-t olvasnak, s hogy a *sw[']* olvasat M. Shafitól származik. A szöveg értelmezése szempontjából teljesen közömbös, hogy az *'afā* 'kiolt, megbocsát' vagy a *ǧafara* 'megbocsát' igével számolunk-e a szövegben, s a két szó írásképe is csak az utolsó betűben különbözik. A fénykép alapján azonban az *r* olvasat valószínűbbnek látszik.

Az egész sornak Dani következő fordítását adja: „and forgive his sinful deeds!”. A sor olvasata azonban nem felel meg ennek az értelmezésnek.

¹ Ld. pl. V. A. КРАЌОВСКАЯ: Эпиграфика Востока 6 (1952) 46 skk., III., V—VI. tábla.

A Dani által adott szöveget a következőképpen fordíthatnánk: „és bocsássa meg neki a gonoszsgot és értékelje működését!”. Ebben az esetben azonban nyelvileg az a nehézség adódik, hogy a *sū* 'gonoszsg, vétek' szó előtt hiányzik a névelő vagy utána a *-hū* pronomen personale suffixum. Paleográfiai szempontból ennek az olvasatnak fő nehézsége az, hogy a fényképen a *qdr* szó *r*-jének semmi nyoma sem látható, továbbá, hogy a *lh* szó után feltett betűk sehogy sem férnek el a sorban. Mindezeket a nyelvi és paleográfiai nehézségeket megoldja a fentebb adott *sw* ^{'mlh} ^{'qd} olvasat. A 4. sornak *wjfr lh sw* ^{'mlh} olvasatát javasolta A. D. H. Bihar egy 1967. ápr. 2-ról keltezett levelében, s ugyanezt az olvasatot adta A. Grohman is (H. Humbachnál, Baktrische Sprachdenkmäler I. 105–108) azzal az eltéréssel, hogy a sor végén még egy *w*-t is olvasott. Ennek az utóbbi olvasatnak az a nehézsége, hogy a *w* (*wa*) külön írva a sor végén aligha fordulhat elő. A kérdéses betű felett egyébként egy pont vehető ki, s ennek alapján inkább *f* olvasatra gondolhatnánk. Ebben az esetben azonban ugyanazzal a nehézséggel állunk szemben, mint a *w* olvasatnál, hogy ti. külön írva a *f* (*fa*) szócska sem fordulhat elő. A kérdés megoldását a feliratnak H. Humbach által rendelkezésemre bocsátott pacsolatai teszik lehetővé. Ezen jól megfigyelhető, hogy az *f* bal felé kapcsolódik, s utána még egy betű, valószínűleg *d* következett. Ebben az esetben kézenfekvő feltenni, hogy az *f* felett még egy pont volt, amely eltűnt, úgyhogy a helyes olvasat ^{'qd} lesz.

5. sor. A sor elején M. H. Kuraishi *k'n*-t olvasott, A. H. Dani pedig a sor végén ^{'l-ǧm} ^{'th} *blth* (vagy *blt*) olvasatot ad. A szövegösszefüggésbe Kuraishi olvasata (= *kāna* 'történni, végbemenni') beleillene, s a középső betű annyira elmosódott, hogy *tā* helyett *ālīf*-re is lehetne gondolni, azonban az utolsó betű *nūn* semmiesetre sem lehet, mert ebben az esetben a sor alá kellene nyúlnia. Így ezt feltétlenül helyesebb *bā*-nak olvasni. Dani olvasatával szemben a fényképen világosan a korrekt ^{'l-ǧm} ^{'h} alak látható. Ugyanígy minden kétségen felül áll a sor végén a *lth* olvasat Dani *blth* alakjával szemben.

7. sor. Dani e sornak következő olvasatát adja: ^{'l-'wly} *snth lth w'rb'yn*. Ezzel az olvasattal szemben már eleve kételyt ébresztenek a helytelen nyelvi formák, mint *snth* és *lth*, továbbá a keltezés helytelen nyelvtani szerkezete, amennyiben hiányzik az elején a *fī* praepositio. Valóban, ha a fényképet megvizsgáljuk, azonnal megállapíthatjuk, hogy a kövön *snh* és *lth* alakok olvashatók. Ami a *fī* praepositio hiányát illeti, ezzel kapcsolatban pedig a következőket állapíthatjuk meg. Az ^{'l} betűk és a *snh* szó között a kövön olyan nagy hely van, hogy abban 5–6 betű is elfér. A Humbach által rendelkezésemre bocsátott pacsolatokon az ^{'l} betűk után világosan *w* olvasható, ez után pedig egy vízszintes vonás látható, amelyet *ly* ligatúra maradványának tarthatunk. Ez után elég világosan olvasható *fy* ligatúra következik. A vízszintes vonás fehér vonal formájában a fényképen is kivehető. A fehér vonaltól balra a fényképen egy fehér pont látható. Ha ezt nagyítóval megvizsgáljuk, fölötté egy *fā* felső részét figyelhetjük meg sötét vonalak formájában. A fehér pont bal oldalától pedig egy félkörív indul lefelé szintén sötét vonalként. Megjegyzendő, hogy a 6. és 7. sor között a *ly fy* betűk fölött egy sötét vonal húzódik több elágazással. Ez nyilván a felirattól független bekarcolás vagy a kő kitöredezése. Így végeredményben a kérdéses szöveghely helyes olvasata a következő lesz: ^{'l-'w} [*l*] ^{'fy} *snh lth w'rb'yn*.

8. sor. A. H. Dani a sor elején *wm'ytyn* olvasatot ad. A fénykép alapján ez az olvasat lehetségesnek látszik.

A sor végén az *ly mĥmd* betűk sötét vonalak formájában tűnnek elő.

9. sor. Ebben Dani az M. Shafitól származó *'l-ġ'hryn* olvasatot adja, míg M. H. Kuraishi olvasata *'l-mšġfy* volt. A két olvasat közül az előbbi látszik elfogadhatónak, mert a fényképen az *'l-ġ'hr.n* betűk elég jól kivehetők.

Megjegyzések a felirat magyarázatához

2. sor. A *tl'ġ*, (vagy *tl'h*, *tl'h*, ill. *tl'h*, *tl'h*, *tl'ġ*) szó magyarázata nehézséget okoz. H. M. Idris szerint a *tl'h* alak az urdu *tālāb* 'vízmedence, tó, víztároló' szó² arabizált formája. Ennek az elgondolásnak azonban súlyos nehézségei vannak. Az urdu *tālāb* az azonos jelentésű újperzsa *talab* átvétele, ez a kölcsönzés azonban minden bizonnyal jóval későbbi, mint a IX. század, amelyből a felirat származik. Ezenkívül, ha e szó akár az urduból, akár magából az újperzsből átkerült volna az arabba, teljesen érthetetlen, hogy miért arabizálták volna *talāh*, *talāh* vagy *talāġ* alakban. Így H. M. Idris magyarázatát elfogadhatatlannak kell tartanunk.

Nem jutunk kielégítő megoldáshoz akkor sem, ha a *tālāb* alak helyett *talao*-ból indulunk is ki, amelyet A. H. Dani az előző alakváltozatának tart. Az urdu szótárak valóban közölnek egy ilyen szót, amelynek pontosabb hangalakját *tālāw*-nak és *tālā'o*-nak adják meg.³ E szó azonban eredete tekintetében egyáltalán nem függ össze a *tālāb* szóval, hanem az ind nyelvek szóképzésének régi elemei közé tartozik. Kétségtelen már most, hogy az arabba a *tālā'o* alak sem **talāh(un)*, **talāh(un)* vagy **talāġ(un)* formában került volna át, hanem hangalakja az arabban is **talā'(un)*, írásképe pedig **tl'* lenne.

Annyi mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a *tl'h* szó valamilyen helyi kifejezés, mert írásképeinek lehetséges értelmezései közül egyik sem magyarázható az arabból. Figyelembe véve a szó írásképeinek fentebb felsorolt értelmezési lehetőségeit, kézenfekvő a *tl'ġ* olvasatot a szanszkrit *taḍāga*- 'tó, víztároló, mesterséges tó' szóval összevetni. A szanszkrit szó gazdag alakváltozatokkal rendelkezik (*taṭāka*-, *taṭākinī*-, *taḍāga*-, *taḍāka*-) s széles körűen elterjedt a közép-indben (vö. páli *taḷāka*-) és az új-indben (vö. hindi *talāu* = fentebb idézett *tālā'o* stb.) is.⁴ Akár a szanszkrit *taḍāga*-, akár pedig egy közép-ind **talāga*- alakból induljunk is ki, az arabban bármelyik átvételének **talāġ(un)* vagy később **talāġ(un)* alakban kell jelentkeznie. Kétségtelennek tarthatjuk tehát, hogy a feliratban szereplő *tl'g* szó egy helyi ind *taḍāga*- vagy *talāga*- 'mesterséges tó, víztároló' átvétele, ill. esetleg átírása.

4. sor. Fentebb már utaltunk azokra a nehézségekre, amelyekbe e sor végének A. H. Dani adta értelmezése ütközik. Mindezek eltűnnek a szöveg javasolt új olvasatával. Így az egész sor értelme a következő lesz: „és bocsássa meg neki gonosz tettét!”.

5. sor. Az új olvasat révén adódó *ltlth 'šrh hlvn mn ġm'dy 'l-'wly* „amikor 13 (éjszaka) *Ġumādā l-ūlā* (hónaphól) eltelt” kifejezés eléggé pontosan meg-

² Vö. J. T. PLATTS: A Dictionary of Urdū, Classical Hindī, and English.² Moscow 1959. ۞ *tālāb* 'pond, pool, tank, reservoir of water'; A. П. БАРАННИКОВ: Урду-русский словарь. Москва 1951. 185: ۞ *tālāb* 'пруд, резервуар водоем'; Z. ANSARI: Урду-русский словарь. Москва 1964. 237: ۞ *talāb* водоем, пруд, бассейи́н'.

³ Ld. J. T. PLATTS: id. m., aki hindi eredetűnek jelöli a szót.

⁴ Vö. M. МАУРХОФЕР: Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. I. Heidelberg 1956. 470.

felel a szokásos arab időmegjelölésnek vö. pl. *li-sab'i layālin ḥalauna min Ša'bāna* „amikor 7 éjszaka Ša'bān (hónaphból) eltelt”.

9. sor. A. H. Dani az általa *w'l mḥmd 'l-ḫryn*-nak olvasott sort következőképpen fordítja: „(Muḥammad), the chosen, and his descendants”. Ez a fordítás azonban egyáltalán nem felel meg az olvasatnak, amennyiben a *tāhir* szó jelentése nem 'kiválasztott', hanem 'tisztá', Dani valószínűleg Kuraishi fordítását vehette át, aki így olvasta e szöveghelyet, s nem vette észre, hogy a saját olvasata, amelyről nem mondja meg, hogy honnan származik, nem felel meg ennek a fordításnak.

A fentiek alapján a feliratot következőképpen értelmezhetjük:

1. sor „Így rendelte el a megkötését ennek
2. sor a víztárolónak - Qayy bn 'Ammār. Fogadja el
3. sor Allāh tőle kegyes tettét
4. sor és bocsássa meg neki gonosz tettét!
5. sor Íratott pénteken (*yaum al-ḡum'a*), amikor
6. sor 13 (éjjel) telt el *Ḡumādā*
7. sor *l-ūlā* (hónaphból), a 243. évben.
8. sor Áldja meg Allāh Muḥammadot
9. sor és Muḥammadnak a nemzetségét, a tisztákat!”

A felirat szerkezetével és stílusával kapcsolatban megjegyezhetjük még, hogy a *basmala*-formula hiánya a felirat elején -- A. H. Dani állításával szemben -- egyáltalán nem feltűnő. Éppen korai feliratokon gyakran hiányzik, így pl. a jeruzsálemi *Qubbat as-ṣāḫra* híres feliratán. A felirat egész stílusa jól követi a korabeli arab feliratok formuláit és szerkezetét. A befejező formula a közismert *šalla-'llāhu 'alayhi wasallama* áldás változatának tekinthető.

Sok problémát okozott A. H. Daninak, valamint H. Humbachnak és R. Göblnek a felirat keltezése. Az 5. sor téves *btlth* (*ltlth* helyett) olvasata alapján Dani a szöveget következőképpen értelmezte: „It was recorded on Friday, the thirteenth day of Jumādā I.” Mint ebből az értelmezésből kiderül, figyelmen kívül hagyta a *ḥalauna* szót, amelynek a *btlth* 'šrh ḥlwn szerkezetben valóban nincs is értelme, s *yaum al-ḡum'a*-t (pénteket) *Ḡumādā l-ūlā* hónap 13. napjával azonosította. Mivel a Hígra 243. évében *Ḡumādā l-ūlā* hónap 1. napja i. sz. 857. augusztus 26-nak felel meg,⁵ e hónap 13. napja i. sz. 857. szeptember 7-re esik, amely azonban nem péntek, hanem kedd. Itt tehát szemmelláthatólag valami hiba van a keltezésben. H. Humbach és R. Göbl úgy gondolták, hogy a felirat készítője elvétette az évszámot, s így a keltezést a Hígra 242. évére kell helyesbíteniünk, amelyben *Ḡumādā l-ūlā* hónap 13-nak valóban péntek felel meg.

Ez az elgondolás, hogy a hibát az évszámadatban kell keresni, már eleve nem látszott valószínűnek. Megfigyelhető ugyanis, hogy a keltezésnél sokkal könnyebben következhet be tévedés a kisebb időegységeknél, a napoknál vagy a hónapoknál, mint az éveknél. Ha tehát a felirat keltezésében tévedéssel

⁵ A Hígra szerinti keltezésnek a keresztény érára való átszámítására ld. E. MAHLER: *Wüstenfeld-Mahler'sche Vergleichungstabellen der mohammedanischen und christlichen Zeitrechnung.*² Leipzig 1926.

kell számolnunk, akkor azt nem az évszámában, hanem a napnál, hónapnál kell keresnünk. Azonban naptévesztés esetében négy napnyi tévedésről lenne szó (péntek helyett kedd!), ennyit viszont szintén nehéz feltenni.

A probléma akkor sem oldódik meg, ha elfogadjuk Humbach és Göbl feltevését, s a felirat keltezését a Hiġra 242. évére helyesbítjük. A Hiġra 242. évében ugyanis *Ġumādā l-ūlā* 1. napja i. sz. 856. szeptember 5-nek felel meg, amely szombatra esik. Ennek megfelelően *Ġumādā l-ūlā* 13. napja a keresztény időszámítás szerint szeptember 17-re esik, ez azonban nem péntek, hanem csütörtök.

A hiba így nyilván a hónapnév eltévesztésében rejlik: az írnok az előző *Ġumādā l-ūlā* hónapnevet írta a folyó *Ġumādā l-āhira* helyett. Ha az így helyesbített keltezésből indulunk ki, akkor minden nehézség egyszerre megoldódik. A Hiġra 243. évében, *Ġumādā l-āhira* hónap 13. napja után következő péntek, azaz *Ġumādā l-āhira* 14. napja a keresztény időszámítás szerint is péntekre esik. *Ġumādā l-āhira* hónap 1. napja a Hiġra 243. évében i. sz. 857. szeptember 15-nek felel meg, amely szombati nap. Ennek megfelelően *Ġumādā l-āhira* hónap 14. napja október 8-ra esik, amely péntek. A felirat keltezése tehát a keresztény éra szerint 857. október 8-nak, pénteknek felel meg.

III. AZ A KŐ SZANSZKRIT FELIRATA

Az A feliratos kő szanszkrit szövege következőképpen olvasható:

1. sor [om śrī sam-va-tsa¹-re dvā-tr¹m¹-[śa¹-ti-
2. sor [ta-me sam¹-va-t 32 kā-rtti-
3. sor [ka¹-mā-sa-ba-hu-la-[ti-thau dvi¹-tī-
4. sor [yā¹-yā¹m¹] ba di 2 a-ttra di-va-
5. sor [se] [kā-ri¹-taḥ sam-[va-ra¹-hi-[ta-to-ya¹-[dhiḥ]

A fénykép-reprodukció gyenge volta miatt ez a felirat még nehezebben olvasható, mint az arab. Több akšara meghatározása csak a reprodukcióról készített kicsinyített, tehát élesebb és különböző tónusú fényképmásolatok segítségével volt lehetséges. Az akšarák többsége fehér, kisebb része pedig sötét vonalak formájában rajzolódik ki a fényképen. Ami a felirattól a fényképmásolatok és nagyító segítségével látható, az általam készített autográfia, a hasonló módon megállapított akšara-formákat pedig az írástáblázat rögzítette. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az A. H. Dani által készített írástáblázat¹ az akšaráknak nem a fényképeken látható tényleges, hanem bizonyos mértékben idealizált, sematikus alakját reprodukálja, s ezért írástörténeti szempontból alig használható. Az írásra vonatkozólag Dani csak annyit jegyez meg, hogy az ABC sem nem tiszta Nāgarī, sem nem tiszta

¹ A. H. DANI: i. m. 129.

Śāradā.² Ez a negatív megállapítás kétségtelenül helyes, mert az akšara-formák és az írás stílussajátosságai alapján a feliratban használt ABC Siddhamātrkā-nak határozhatjuk meg.³ Ez érvényes a B kő szanszkrit feliratára is, amelyen az akšarák fejének a Siddhamātrkā írásra jellemző ék alakú kiképzése („nailheaded type”) egyes esetekben jól megfigyelhető (vö. 5. kép *a, la, ha* stb. akšarák). A B kő szanszkrit feliratának fényképén jól látható az akšarák jobbra dőlése is. Egészen véve ez a felirat a Siddhamātrkā írásnak valamivel régiesebb formáját mutatja, mint az A kő szanszkrit felirata. Mivel Bīrūni szerint 1030 körül Észak-Indiában (Kasmírban) egészen Banarasig a Siddhamātrkā ABC volt használatban,⁴ így azon a területen, ahol a tárgyalt feliratok előkerültek, a IX. század második felében ennek az írásnak a használata volt várható is leginkább.

Megjegyzések az olvasáshoz

1. sor. E sornak A. H. Dani következő olvasatát adja: [om *namah saṃvatsa*]re *dvāriṃśati*. Ennek az olvasatnak a sajtóhibáktól eltekintve két nehézsége is van. Kétségtelen elsősorban, hogy az utolsó szóban a *riṃ* (*rṃ*) olvasat helytelen. A szóbanforgó akšara világosan *tr*-nek határozható meg, s lehet, hogy a felette látható fehér folt az *m* jele. Mivel az *r* hangnak *ri* ejtése igen régi időbe nyúlik vissza, s a *trṃ* akšara hangértéke gyakorlatilag *triṃ* volt, így használata *triṃ* helyett könnyen érthető. A *tr* akšara alakjának pontos párhuzamát már Toramāna feliratán megtaláljuk (500 körül).⁵ A másik nehézség a kiegészítésben rejlik. Az *om namah* formula kiegészítése a felirat elején önmagában véve kézenfekvő lenne, azonban a világosan olvasható *re* akšara előtt legfeljebb 5 akšara számára van hely, s valóban csak ennyinek a nyoma látható is. A sor elején sötét vonalak formájában halvány *o* akšara figyelhető meg, fölötte elég élesen kirajzolódik az *m*-et jelző pont. Ezután szintén sötét vonalak formájában, de valamivel határozottabban *śri* akšara látható. Ettől jobbra fehér folt figyelhető meg, amelynek körvonalai elég jól tükrözik a *sa* akšara alakját, mint ez a 3. sor *sa* akšarájával való összehasonlításból azonnal megállapítható. Lehet, hogy a fölötte látható kis fehér foltocska az *m*-et jelző pont. Ezután ismét egy fehér folt következik, amelynek alakja hasonló a *va* akšaráéhoz. Ezt egy eléggé élesen kirajzolódó fekete folt követi, amelynek körvonalai elég jól megfelelnek a *tsa* akšarának. A többi írásjel elég jól olvasható, csak a *sa* akšara elmosódott.

2. sor. A. H. Dani olvasata: [tame] *saṃvat 32 Kārti*-. A fényképen az első, valóban tisztán látható írásjel a *t* akšara. Előtte sötét vonalak formájában elég jól kirajzolódik a *va* akšara, de a sor elején kivehető a *ta* akšara, és utána láthatók a *me* és a *sam* körvonalai, ill. egyes részei is. A sor utolsó akšarája kétségtelenül *rti*, nem pedig *rti*.

² A. H. DANI: i. m. 128.

³ A Siddhamātrkā írásra vö. G. BÜHLER: Indische Paläographie. Strassburg 1896. 49 sk.; H. JENSEN: Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart.² Berlin 1958. 351 sk., 346. kép.

⁴ G. BÜHLER: Indische Paläographie. 49—50.

⁵ Vö. G. BÜHLER: Indische Paläographie. IV. t. VIII/22 akšara.

3. sor. Dani az utolsó akşarát kiegészítésnek jelzi. Azonban a sor végén a *tī* akşara világosan olvasható, sőt jól kivehető az *i*-mātrā is (Dani *tī* akşarát egészített ki).

4. sor. Dani olvasata: [yā]yām vadi 2 atra diva-. A fényképen sötét vonalak formájában a *yā* akşara is kivehető. Mivel a feliraton használt ábécében a *va* és *ba* akşara azonos, Dani *vadi* olvasata természetesen helyes. Figyelembe véve azonban, hogy ez a *bahulapakşadina*- kifejezés rövidítése, előnyben kell részesítenünk a *ba di* átírást. Az *a* akşara után a fényképen világosan *ttra* akşara olvasható (sötét vonalak formájában), nem pedig *tra*.

5. sor. E sort Dani olvashatatlanak jelzi, csak elején adja a *se* kiegészítést. Valójában azonban néhány betű a sor elején kivehető, s csak a sor végén álló akşarák meghatározhatatlanok, mert ezeknek vagy csak a feje látható, vagy pedig a kő lefaragása következtében teljesen megsemmisültek. Ennek figyelembe vételével először a [se ta-ḍā-kaṃ vi-bhi¹]-[nnaṃ kā-ri-taṃ] olvasatot javasoltam. Ezt később a felirat pacskolatának H. Humbachtól közölt fényképe alapján következőképpen módosítottam: [se¹ [k]ā-ri-taṃ [vi¹-bhi-¹n¹]naṃ] [to-ya¹]-[dhā-naṃ]. Humbach maga a következő olvasatot adta: [se] tī-so śā-hi . . . o . . . E sor helyesebb olvasatát ismét a Humbachtól rendelkezésemre bocsátott pacskolatok teszik lehetővé. Ezek alapján a következőket állapíthatjuk meg. Az első, biztosan kiegészíthető [se] akşara teljesen eltűnt. Utána két sérült akşara következik, amelyeket [kā-ri¹-nak vagy [k]¹[ā]-[ri¹-nak olvashatunk. Majd világosan kivehető *taḥ* és *saṃ* akşara következik, valószínű ezután a *va*, bizonytalan a *ra*, teljesen biztos a *hi* olvasat. Ezután egy *ta* s egy *to* akşara felső része vehető ki, amely után még egy akşara vízszintes feje látható, amelyet *ya*-ra egészíthetünk ki. A sor végén még egy akşara számára van hely, így nincs akadály a [to-ya¹][dhiḥ] kiegészítésnek.

Megjegyzések a felirat magyarázatához

Nyelvi szempontból elsősorban a feliratnak a keltezés után következő része lenne érdekes. Ebből azonban csak a töredékes 5. sor maradt fenn. Ebben elég valószínűnek látszik a *toyadhi*- 'víztároló' szó kiegészítése, amely jelentés-tani megfelelője az arab feliratban szereplő *tīg* (**talāg*) szónak. A *toyadhiḥ* szó előfordulása már önmagában is bizonyítja, hogy a szanszkrit felirat tárgya hasonló lehetett az arab felirathoz: egy víztároló létesítéséről (vagy helyreállításáról) számolt be. Így témája szempontjából Rudradāman és Skandagupta híres *praśasti*-jai szerény párhuzamának tekinthetjük, amelyek többek között a Sudaršana víztároló tó töltéseinek helyreállítását mondják el. Természetesen a Tochi-völgyi szanszkrit felirat rendkívül szűkszavú, míg az említett két felirat igényes irodalmi alkotás, azonban mint párhuzamok még így is igen értékesek lehetnek a tárgyalt felirat kiegészítése szempontjából.

A *toyadhiḥ* előtt álló szót az írásmaradványok alapján legvalószínűbben *saṃvarahita*- alakban rekonstruálhatjuk. Ha helyes ez az olvasat, akkor a felirat egy „töltések közt fekvő”, esetleg gátjaszakadt víztároló helyreállításáról számolt be. Más feliratokon a víztárolók gátszakadásának kifejezésére szolgáló *terminus technicus*-ként a *bhid*- tő származékai fordulnak elő. Jó példa erre Skandagupta Junagarh-i felirata, amelynek 26–27 sora a Sudaršana tó gátszakadásáról számol be:

- 26 *atha krameṇāmbudakālu āgate nidāghakālaṃ pravidārya toyadaiḥ*
 27 *vavarṣa toyuṃ bahusaṃtataṃ ciraṃ sudarṣanaṃ yena bibheda cātvarāt*
 „Akkor, amikor a felhők időszaka megjött a hőség időszakát elúzve
 felhőkkel,
 sok eső esett szüntelenül, sokáig, és ettől a Sudaršana hirtelen
 átszakadt.”

Skandagupta feliratának részletes leírásával szemben azonban az igényte-
 nebb Tochi-i felirat nem utal határozottan a víztároló gátszakadására. Min-
 denesetre az utolsó sorban a víztároló készítéséről vagy helyreállításáról lehe-
 tett szó. Erre utal a *kāritaḥ* „megcsináltatott” szó, amelynek olvasata biztos-
 nak látszik. A *kāritaṃ* kifejezés előfordul más feliratokon is víztároló készítésé-
 vel vagy helyreállításával kapcsolatban is, bár általános jelentésénél fogva
 használata természetesen sokkal széleskörűbb. A Tochi-i felirat e részéhez
 jó párhuzamot nyújt Rudradāman Junagarh-i feliratának az a helye, amely
 leírja a Sudaršana víztároló helyreállítását:

- 16 . . . *svasmātkoṣāt mahatā dhanaughena anatumahatā ca kalena trigu-
 ṇadr̥dhataravistārāyāmaṃ setuṃ vidhāya . . . sudarṣanatarāṃ kāri-
 tamiti*
 „. . . saját kincstárából nagy költségen és rövid idő alatt háromszor
 erősebb és nagyobb kiterjedésű és hosszúságú gátat építtetve . . .
 a Sudaršanát nagyobbra megcsináltatta”.

A Tochi-i felirat nem közli a helyreállítás részleteit vagy körülményeit.
 Ha helyes az 5. sor kiegészítése, akkor az egész felirat következőképpen értel-
 mezhető:

1. sor „Boldogság! A harminckettedik évben,
2. sor a 32. évben, Kārttika
3. sor hónap sötét (felének) második napján,
4. sor sötét (felének) 2 na(pján). Ezen a napon
5. sor megcsináltatott a töltések közt levő víztároló.”

Szembeötlő a felirat tartalmi aránytalansága: négyötöd részét a kelte-
 zés foglalja el, s csak 1 sor jut tulajdonképpeni mondanivalójára. Ez minden-
 képpen feltűnő és szokatlan az ind feliratok gyakorlatában, úgyhogy arra
 kell gondolnunk, a felirat eredetileg hosszabb volt, s a *toyadhiḥ* szó után követ-
 kezett még a víztároló helyreállítását végeztető király vagy tisztviselő neve,
 rangja és címei és esetleg a feliratok végén szokásos áldó formula. Sajnos sem a
 fénykép, sem A. H. Dani közleménye nem nyújt semmiféle támpontot arra
 vonatkozólag, hogy a kő eredetileg alul tovább folytatódott, s csak letörtött
 vagy lefaragták, vagy pedig, hogy a szanszkrit felirat már eleve csak 5 sort
 tartalmazott. Kétségtelen, hogy a felirat ebben a formájában is kerek egészet
 alkot, de tartalmi szerkezete annyira eltér az ind feliratok szokásos típusától,
 hogy ha valóban ez volt eredeti formája is, akkor ennek valamilyen külön-
 leges okának kell lennie.

Ezen a ponton merül fel az a kérdés, milyen viszonyban áll a szanszkrit felirat a kövön felette elhelyezett arab felirattal. Az a körülmény ugyanis, hogy ha a szanszkrit felirat az arab fordításának vagy legalábbis tartalmi szempontból megfelelőjének bizonyulna, nyilvánvalóan jól megmagyarázná tartalmi szerkezetének eltérését az ind feliratok szokásos típusától. Sajnos, a szanszkrit felirat szövege alapján ez a kérdés nem dönthető el határozottan. Szöveg tekintetében ugyanis a szanszkrit és az arab felirat olyan távol áll egymástól, hogy tulajdonképpen bilingvisről nem is beszélhetünk. Valószínűnek látszik azonban, hogy a szanszkrit feliratban szereplő *toyadhīh* ugyanarra a víztárolóra vonatkozik, mint az arab feliratban használt *l'g* kifejezés. Ebben az esetben a két felirat viszonyára vonatkozólag két feltevés kínálkozik. Az egyik feltevés az lehetne, hogy a két felirat egyidőben készült, s hogy a szanszkrit feliratot az arab fordításának szánták, azonban vagy az arabból való fordítás nehézségei vagy pedig az óriási kulturális különbségek következtében az arab felirat nagy részét nem tudták szanszkritra lefordítani. Lehetne arra is gondolni, hogy a kövön az arab felirat alatt rendelkezésre álló hely szűk volta követelte meg a tömör fogalmazást, vagy hogy az arab kormányzó intézkedésének elhallgatásában az arab uralommal szemben bizonyos politikai ellenállás nyilvánult meg. A másik feltevés szerint a két felirat nem egyidőben készült, hanem a szanszkrit felirat későbbi, s az arab kormányzó által létesített víztároló későbbi időpontban történt helyreállításáról számol be. Hogy a két feltevés közül melyik a helyes, az csak a két felirat készítési időpontjának meghatározása által dönthető el.

IV. A B KŐ SZANSZKRIT FELIRATA

A B követ (Shakoor No. 15) 1926-ban találták egy Khazana nevű helyen, kb. 4 mérföldre Mir Alitól az Idak—Spinwam úton, a Tochi Agency területén. A múzeumba 1926. július 30-án szolgáltatatta be H. A. Barnes kapitány, aki a lelethez a következő megjegyzést fűzte: „There are several remains of ancient forts and buildings at Idak—Spinwam and Shertulla plain. In addition I have had coins brought to me discovered on three sites. The coins were chiefly of Azes and those of several Kushana kings, notably Kanishka I.”¹ A kövön hosszában egymás mellett két feliratot véstek be: baloldalt egy szanszkrit, jobboldalt pedig egy baktriai feliratot. A két feliratot kettős függőleges vonal választja el egymástól. A szanszkrit felirat bal oldali része letörött, úgyhogy — mint ez a 2. sor biztos kiegészítése alapján megállapítható — a feliratnak csak hozzávetőleg a fele maradt meg. Minthogy mindkét felirat írása balról jobbra halad, elhelyezésük már önmagában véve arra mutat, hogy először a szanszkrit feliratot véstek be.

A szanszkrit felirattal először H. Sastri foglalkozott. Olvasatai közül A. H. Dani néhányat meg is említ.² Maga A. H. Dani a fennmaradt szöveg nagy részének olvasását adja, s az 1—2. sort ki is egészíti. Megjegyzi azonban, hogy a szöveg egy részének letörése miatt a szanszkrit felirat értelmét önmagá-

¹ Ancient Pakistan 1 (1964) 126.

² Ancient Pakistan 1 (1964) 126, 130.

ban nehéz megállapítani, de a baktriai felirat segítségével ez könnyen megoldható. Így a baktriai feliratnak H. Humbach és R. Göbl adta értelmezésére támaszkodva a szanszkrit feliratot következőképpen fordítja: „Hail. Salutation. In the year thirty-eight, year 38, on the seventh day of the bright fortnight of the month of Bhadra. On this day . . . Navina-chandra Phruma . . . (established?) . . . king of the family of . . . the son of Khojana (i. e. the Kushana).”³

A B kő szanszkrit felirata a közölt fényképen (l. itt 2. kép) lényegesen jobban olvasható, mint az A kő szanszkrit felirata. A kő felülete egyes helyeken lekopott, máshol pedig kitéredezett, úgyhogy nem minden akšara olvasata állapítható meg teljes biztossággal. Mint már említettük, a B kő szanszkrit felirata a Siddhamātrkā ABC bizonyos fokig kurzívá vált változatában íródott, az akšarák függőleges tengelye kb. 30°-kal jobbra dől. A felirat szövege a következőképpen olvasható és egészíthető ki:

1. sor [om śrī saṃ-va-tsa-re ṣṭa-triṃ-śa]-ti-ta-me saṃ-va-t 38 bhā-dra-
2. sor [pa-da-mā-sa-śu-kla-pa-kṣa-sa-pta]-myāṃ su di 7 a-ttra di-va-
3. sor [se pa-rja-nya-sya ve-gai-ru-da-p]ṛā¹-naṃ i-na-bh^fe-da¹-hu-m
4. sor [kṛ-ti-vi-bhi-nnaṃ dr-ṣṭvā-ku-ru]-ta saṃ-yā-⟨sa⟩-sva-tā-saṃ-
5. sor [va-raṃ pa-ra-me-śva-ra-va-si]-ṣṭha-ba-la-na-ra-va-ra-ṛ¹bho¹-ja-nṛ-ṛ¹pa-ti¹

Megjegyzések az olvasáshoz

1. sor.]*tame saṃvat 38* Sastri. A sor elejét Dani *om namaḥ*-ra egészíti ki. Ez tárgyilag lehetséges, így azonban 11 akšarát kellene kiegészíteni, s ez soknak látszik. Így valószínűbbnek látszik, hogy az *om* után csak a *śrī* szó állott.

2. sor. A kiegészítés A. H. Danitól származik. A sor fennmaradt részében előforduló *su di 7* a kiegészítést biztossá teszi. A 6. akšarát Dani *tra*-nak olvasta, azonban a fényképen világosan *ttra* látható.

3. sor. A. H. Dani olvasata *naina candra phruma* volt, míg H. Sastri *naina* helyett *nayana*-t, *phruma* helyett pedig *bhupa*-t olvasott. Magam korábban e sornak]-ṛ^fā¹-naṃ i-na-bha-gna-hru-ṛ¹taṃ¹ olvasatát javasoltam, majd H. Humbach]naṃ i-na-ḍa-na phru-ma olvasatot kísérelt meg. A felirat pacskolatának Humbachtól közölt fényképe alapján később az olvasatot ṛ^fā¹-naṃ i-na-bhe-da-hru-ta[ṃ]-ra javítottam. Most a feliratnak Humbachtól rendelkezésemre bocsátott pacskolatai alapján az olvasat következő további javítását is lehetségesnek látom: ṛ^fā¹-naṃ i-na-bh^fe-da¹-hu-m. A sor első akšarájából csak az *ā*-mātrā jobb oldali vége maradt meg. A következő 3 akšara olvasatához nem férhet kétség: *naṃ i-na*. Az 5. akšara 4 javasolt olvasata: *ca*, *bha*, *ḍa*, *bhe* közül *ca* és *ḍa* már eleve elesik, mert ezek alakja teljesen eltérő. A szóbanforgó akšara az 1. sor *bhā*-jához áll legközelebb, attól azonban abban különbözik, hogy fejből bal felé kissé elmosódott vonás, *e*-mātrā nyúlik ki. Így egyedül a *bhe* olvasat látszik lehetségesnek. A 6. akšara feje is, teste is kitéredezett, s így elmosódott. A javasolt *nḍra*, *gna*, *na*, *ḍa* olvasatok közül az első 3 biztosan kizárható, *ḍa* lehetséges.

³ Ancient Pakistan 1 (1964) 131.

A következő akşaránál Sastri *bhu* olvasata semmiképpen sem jöhet számításba. Ez is összetett akşara, s az *u*-mātrā világosan meg is figyelhetőbenne. Így csak az alap-akşara kérdéses. Dani *pha*-ra gondolt, s valóban az akşara hasonlít is bizonyos mértékben a *pha*-ra. Nehézsége azonban ennek az olvasatnak, hogy a *pha* rendszerint olyan U alakú betű, amelynek jobb oldali szára keskeny ívben befelé visszahajlik s a vízszintes alsó vonásig érve keskeny hurkot alkot.⁴ Ezzel szemben a tárgyalt akşaránál ez az U alak nincs meg, a bal oldali szár alul balfelé kitüremlik, az alsó vonás kb. 45°-ban jobbra lefelé halad, s a végétől kör alakúan jobbra kifelé ívelő vonás indul ki, amely azonban nem alkot zárt hurkot (Dani írástáblázatán az akşara alakját erősen megváltoztatja). Ez az alak jellemző a *ha* akşarára, úgyhogy az egész összetett akşarát legvalószínűbben *hu*-nak olvashatjuk. Korábbi feltevésekkel szemben hangsúlyozni szeretném, hogy az akşarának *hru* olvasata nem lehetséges. Alakja egyébként pontosan egyezik az A kő szanszkrit feliratának *hu* akşarájával. Kérdéses az utolsó akşara is, amelyet Sastri *pa*-nak, Dani pedig *ma*-nak olvasott. Utóbbi olvasathoz csatlakozott H. Humbach is, míg magam *ta*, majd *da* olvasatra gondoltam annak a feltevésnek az alapján, hogy az akşara baloldali szára nem tartozik az írásjel testéhez. Kétségtelen azonban, hogy az akşara legkönnyebben *ma*-nak olvasható. Az alatta megfigyelhető bemélyedés esetleg egy virāma maradványa. Így adódik az *m* olvasat.

4. sor. Dani olvasata . . . *sa ya . . . dda . . .* volt. Magam először]-*ta sam-yā-na-sṛ-tvā-u-da-* olvasatot javasoltam. Humbach olvasata]*sa-ya-(ta)-stha bhū-ṣa-*, majd]*sa-yā-stha bhū-ṣa-* volt. Később olvasatomat]-*ta sam-yā-nasth¹i¹-ta[m]* u-¹*da¹*-ra javítottam. A. R. Göbl és H. Humbach által rendelkezésemre bocsátott pacsolatok most az olvasat]-*ta sam-yā-sva-tā-sa¹m¹*-ra való helyesbítését teszik lehetővé. A sor első betűje a törés szélén világosan olvasható *ta*. Ezután következik a Dani által olvasott *sa*, amely fölött azonban jól látható még az anusvāra *m*-t jelölő pont is (a fölötté levő *naṃ* két szára között), helyes olvasata tehát *saṃ*. A következő akşarát Dani szintén helyesen határozta meg *ya*-nak, de nem vette figyelembe a jobb oldali szárából felül kiinduló *ā*-mātrāt. Az akşara helyes olvasata tehát *yā*. Ezután a fényképen úgy látszik, mintha egy kisalakú *na* s azzal szorosan egybeírva egy *sa* következne, amelyhez alul még egy kiegészítő jel kapcsolódik. A pacsolat tanulmányozása azonban arról győz meg bennünket, hogy csak a kő kitöredézése kelti egy kisalakú *na* benyomását. Nem könnyű a *sa* akşara pontos hangértékének meghatározása sem. Az kétségtelen, hogy az alap-akşara *sa*, azonban az alul hozzákapcsolódó kiegészítő akşara vagy mātrā meghatározása problematikus. Kevésbé valószínű a *sṛ* és a *stha* vagy *sthi* értelmezés. Gondolhatnánk arra, hogy az alsó jel *ū*-mātrā vagy virāma, s így *sū* vagy *s* olvasatot kapnánk. Minthogy azonban az alsó jel központi része *va* akşarára hasonlít, s a hozzácsatlakozó, jobb oldalt ferdén lefelé haladó bevésés sokkal mélyebb, mint az akşara többi része, tehát esetleg a kő későbbi sérülésének tekinthető, legvalószínűbb a *sva* olvasat. Most következik az az akşara, amelyet Dani *dda*-nak, Humbach *bhū*-nak olvasott, míg én *tvā* és *ta[m]* olvasatot javasoltam. Az alap-akşara kétségtelenül *ta*, amelynek fejéhez *ā*-mātrā kapcsolódik, s így *tā* olvasata látszik helyesnek. A kérdés csak az, hogy az akşara jobb szárához alul csatlakozó bevésést kiegészítő jelnek vagy a kő kitöredezésének fogjuk-e fel. Ennek alakja némileg *va*-ra emlékeztet, s így

⁴ G. BÜHLER: Indische Palaeographie. IV. tábla 28/VII, IX—XIII.

esetleg *tvā* olvasatra is gondolhatnánk, de valószínűbb, hogy csak a kő sérülésével van dolgunk. Az utolsó akşarát eredetileg *u-da* akşaráknak fogtam fel, míg Humbach *şa* olvasatot javasolt. A pacskolaton azonban világosan *sa* olvasható, felette esetleg az anusvāra *ṃ* elmosódott pontjával.

5. sor. Korábbi olvasatok: *putra* Sastri, *kula-narapa khोजना-putra* Dani. Magam előbb]-*ṣṭha-ai-la-ha-ra-va-ra-bho-ja* ¹*sa*¹-*pu-tra*, majd a felirat pacskolatának Humbachtól közölt fényképe alapján]-*ṣṭha-ba-la-na-ra-va-ra*-¹*bho*¹-*ja-nṛ-pa-t*¹*i*¹ olvasatot javasoltam, míg Humbach *ku-la-na-ra va-khu-ja-nu-pu-ru* olvasatra gondolt. Az eredeti pacskolatok vizsgálata (amelyeket R. Göbl és H. Humbach szívessége tett számomra hozzáférhetővé) lényegében második olvasatomat erősíti meg. A Dani által olvasott első betű előtt még egy akşara látható. Ez felül U alakú, s alsó harmadában két függőleges szárát vízszintes vonás köti össze. A kő a két vízszintes vonás között kitöredezett. Az akşara felső részét tehát *şa*-nak határozhatjuk meg. Ez alatt egy kissé ovális hurok helyezkedik el, amelyet *ṭha*-nak értelmezhetünk. Az összetett akşara olvasata tehát *ṣṭha*. A következő betű alakja kissé elmosódott, de mindenesetre egy csúcsával lefelé álló derékszögű háromszögre emlékeztet. Így *ku* semmiesetre sem lehet, ellenben minden nehézség nélkül olvasható *ba/va*-nak. Az *ai* olvasat szintén elesik, mert a pacskolaton semmiféle mētrā nem vehető ki. Az ezután következő 3 akşarát már Dani helyesen olvasta *la-na-ra*-nak. A következő akşara viszont semmi esetre sem lehet *pa*, mivel alul baloldalt csúcsban végződik, felül pedig bal oldali szára a jobb oldali felé ível s csaknem érinti azt. Egészben véve az akşara alakja elég pontosan megfelel az 1. sorban olvasható *va*-nak, úgyhogy más olvasata mint *va* aligha jöhet számításba. Ezután Dani *kho* akşarát olvasott. Ez az olvasat úgy jött létre, hogy Dani a *va* után következő egy-szárú akşarát és az azután álló második akşarát is egy írásjelnek fogta fel. Ez azonban lehetetlen, mert a két akşarát felül semmiféle vízszintes vonal nem köti össze, s vonalaik alul sem érintkeznek. Így kétségtelen, hogy nem egy, hanem két akşarával van dolgunk. Ezek közül az első *ra*-nak olvasható. A második akşara *bo/vo*-nak olvasható, azonban alul két szétálló ferde vonás csatlakozik hozzá. Ha ezek nem egyszerűen a kő sérülése következtében jöttek létre, akkor arra lehetne gondolni, hogy a kőfaragó először *bo/vo*-t vésett be, majd ezt *bho*-ra javította. A következő betűt Dani helyesen olvasta *ja*-nak. Az ez után következő akşara Dani olvasata szerint *na*. Dani olvasata szerint *na*. Valóban az alap-akşara kétségtelenül *na*, ehhez azonban alul *r*-mētrā csatlakozik, úgyhogy helyes olvasata *nṛ* lesz. Az utolsó két akşarát kézenfekvő *pu-tra*-nak olvasni. Ez az olvasat azonban szinte megoldhatatlan nehézséget okoz a felirat magyarázatában. Ez lehetett az indítéka Humbach *pu-ru* olvasási javaslatának is, azonban a *ru* olvasat aligha lehetséges. Fel lehetne viszont esetleg tenni, hogy a *pu* akşara *u*-mētrā-ja és a *tra ra* eleme vagy kőfaragói tévedés vagy a kő sérülése következtében jött létre, a *pa* és *ta* fölött látható nagy bemélyedésben pedig egy *i*-mētrā tűnhetett el. Így esetleg feltehető a *nṛ-pa-t*¹*i*¹ olvasat.

Megjegyzések a felirat magyarázatához

A felirat 1 2. sora a kelteztést tartalmazza, s a megmaradt rész alapján a hiányzó rész biztosan rekonstruálható. Így a 2. sor kiegészítéséből arra következtethetünk, hogy soronkint 9 – 10 akşara hiányzik.

A 3. sorban az *inabhedahum*- szó maradt csak fenn egészben. Ez egy összetétel, amelynek tagjai *inu*- 'erős, hatalmas', *bheda*- 'szakadás; törés' és *hum*- [*kr̥ti*-] 'zaj, lárma, dörgés' (v. ö. *humkar*- 'zajog, dörög'). Az egész összetett szó jelentése tehát 'hatalmas töréssel (és) robajjal [átszakadt]' lehetne. Ennek megfelelően a 4. sor letört részében az *inabhedahum*- összetételt kézenfekvő *inabhedahum*-[*kr-ti-vi-bhi-nnam*]-ra kiegészítünk. E jelző nyilvánvalóan az előtte álló főnévre vonatkozik, amelyből csak a *pānam* rész maradt fenn. Hogy ez az alak nem lehet teljes szó, azt világosan mutatja az, hogy akár a *pāna*- 'ivás, ital', akár a *pāna*- 'védelem' szóval azonosítsuk is, az *inabhedahum*[jelző nem illik hozzá. Ellenben kézenfekvő a *pānam* alakot [*uda*] *pānam*-ra kiegészíteni. Az *udapāna*- szó 'víztároló, kút' jelentésű és gyakran szerepel feliratokon, amelyek készítését vagy javítását megörökítik.⁵ Az *udapānam* szóra vonatkoztatva az *inabhedahum*[jelző egyszerre értelmet nyer, amennyiben az egész kifejezést következőképpen fordíthatjuk: „a hatalmas (gát)szakadással (és) robajjal átszakadt víztároló”. E kifejezés arra mutat, hogy a feliratban először a víztároló megrongálódásáról volt szó. Nyilvánvaló, hogy a továbbiakban a felirat a víztároló helyreállítását is ismertette. Éppen ezért igen valószínűnek látszik, hogy egy 'gát' jelentésű szó is előfordult a feliratban. Ezt figyelembe véve, kézenfekvő a 4. sor végén előforduló *sam*- szót *sam- vara*-ra kiegészíteni.

A fentiek alapján a 3. sort következőképpen rekonstruálhatjuk: [*se* *u-da*]-*pānam* stb. A hasonló tárgyú feliratok alapján kézenfekvő a bevezető formula és az *udapānam* szó közé valamilyen, a víztároló megrongálódásának okait, körülményeit közelebbről meghatározó kifejezést kiegészítünk. Skandagupta Junagarh-i feliratának fentebb idézett helyén kívül utalhatunk még Rudradāman Junagarh-i feliratának arra a részletére is, amely a Sudaršana tó gátszakadásának okait ismerteti. Ebben találjuk többek közt a következő részletet:

6. sor *palāśinīprabhṛtīnām nadīnām ulimātrodvṛttairvegaiḥ* . . .
 „a fákat sodró folyók mértéken felüli pusztító ereje által . . .”.

Ehhez hasonló, de természetesen egyszerűbb és rövidebb kifejezés állhatott a tárgyalt feliratban is az *udapānam* szó előtt. Alapul véve Rudradāman Junagarh-i feliratának kifejezéseit, leginkább a következő kiegészítésekre gondolhatnánk: *sr̥ṣṭavr̥ṣṭinā parjanya* „ömlő esőjű esőzés által”⁶ vagy *nadīnām vegaiḥ* „a folyók ereje által” vagy *parjanyaśya vegaiḥ* „az esőzés ereje által” stb. Ezek közül az utóbbi éppen a 6–7 akşarának megfelelő helyet vesz igénybe, ezért nagy valószínűséggel ezzel a kifejezéssel egészíthetjük ki a 3. sort.

A felirat további rekonstrukciója szempontjából fontos annak a kérdésnek tisztázása, milyen mondattani szerkezettel kell számolnunk a 3. sorral kezdődő részben. Ebből a szempontból döntő jelentőségű az *udapānam* szó mondattani funkciója. Alakját tekintve ez az összetétel lehetne hímnemű tárgyeset vagy semlegesnemű alany- és tárgyeset. Hogy a két lehetőség közül

⁵ H. LÜDERS: Mathurā Inscriptions. Göttingen 1961. 99. 135.

⁶ Ld. Rudradāman Junagarh-i feliratának 5. sorát.

melyikkel kell számolnunk azt az *udapāna*- szó neme dönti el. A Mathurā-i feliratokon a szó nominativusa egyszer *udapāno*, egyszer pedig *udapānaṃ* alakban jelenik meg,⁷ ami arra mutathatna, hogy mind hímnemben, mind pedig semlegesnemben használták. Az *udapānaṃ* alak azonban nem tekinthető biztosnak. A pacsolat közölt fényképén⁸ a *na* akšara fölött nem egy, hanem két pont látható. Ez a két pont azonos magasságban helyezkedik el az akšara fölött, és minden nehézség nélkül az *o*-mātrā maradványának tekinthető. Így aligha lehet kétséges, hogy ebben az esetben is *udapāno* a helyes alak, s így a szó hímnemű használata kizárólagosnak látszik. Ennek alapján az *udapānaṃ* alakot a tárgyalt feliratban is nagy valószínűséggel hímnemű tárgyvetetnek tarthatjuk, s ennek következményeképpen a 3. sorral kezdődő részben aktív szerkezettel kell számolnunk.

Ennek a következtetésnek jól megfelel a felirat utolsó sora, amelynek megmaradt része *ṣṭha-ba-la-na-ra-va-ra-^lbho^l-ja-nr-pa-[ti]* nyilvánvalóan a víztároló helyreállítójának nevét és címeit tartalmazza. A *-ṣṭha* töredék bizonyára egy felsőfokú melléknévnek, mint *vasiṣṭha* 'legderekabb', *variṣṭha* 'legkiválóbb' stb. a végződése. A következő szavak: *bala*- 'hatalmas', *nara*- 'hős', *vara*- 'legkiválóbb' szintén jól illenek mint díszítő jelzők egy uralkodó vagy magas méltóság titulátúrájába. A helyreállító neve nyilvánvalóan *Bhoja*, mint ezt az utána következő *nṛpati*- 'király' kifejezés mutatja. Az 5. sor megmaradt részét tehát következőképpen értelmezhetjük: „a leg[derekabb], hatalmas hős, legkiválóbb Bhoja király”. Minthogy e kifejezés alanyesetben áll, csak aktív vagy mediális állítmány tarthat hozzá, az *udapāna*- szónak pedig valóban tárgyesetben kell állnia.

Ha megfigyeljük Bhoja jelzőit, feltűnik, hogy tulajdonképpeni méltoságnév nincsen közöttük, pedig a felirat rövidségéhez képest hosszú jelzőfelsorolás kétségtelenné teszi, hogy Bhoja valamilyen jelentős személy volt, és nyilvánvalóan magas méltóságot viselt. Éppen ezért fel kell tennünk, hogy a sor letört részében a *vasiṣṭha* szó előtt még egy méltoságnévnek is kellett állnia. Gondolhatunk a különböző uralkodói címekre, mint *mahārājan*-, *adhīrājan*-, *rājatirājan*-, *paramēvara*- stb. vagy valamilyen más méltoságnévre. Mivel a sor elején minden valószínűség szerint [*va-ram* . . . -ot kell kiegészítenünk, a *ṣṭha* akšara előtt pedig még legalább 2 betű állhatott, így számításba véve, hogy az 5. sorból a kövön egyébként is több maradt fenn, mint a többiből, kétségtelenné tarthatjuk, hogy az *saṃ[varaṃ* és a *vasiṣṭha* szó között legfeljebb 4–5 akšara számára volt csak hely. Ezt bármelyik méltoságnév kitölti, s így nyilvánvaló, hogy az állítmány az 5. sorban nem állhatott, hanem csak a 4. sorban kereshetjük.

A 4. sorban a *saṃ*- szó előtt *saṃ-yā-sva-tā*- alak olvasható. Ez maga is összetett szó s egyben nyilván további összetételt alkot a *saṃ[vara*- szóval. Benne világosan felismerhető a *svatā*- 'tulajdon, vagyon' szó (v. ö. még *svatva*- 'tulajdon, vagyon', *svatas* 'magától, sajátjából'). Mivel itt a helyreállított tárgyról, azaz a töltésről, gátról lehet szó, az összetétel első elemei bizonyára a helyreállítás módját vagy körülményeit határozzák meg. Párhuzamként utalhatunk Rudradāman Junagarh-i feliratának fentebb (45. l.) idézett szöveghelyére, amelyben a *mahatā dhanauḡhena . . . setum vidhāya . . .* „nagy költséggel . .

⁷ H. LÜDERS: Māthura Inscriptions. No. 64 és No. 98.

⁸ H. LÜDERS: Māthura Inscriptions. 296, § 98 kép.

gátat építetve . . .” kifejezést találjuk. Ennek alapján a *svatāsam*[*varam* összetélt ’saját költségén épített gát’-nak értelmezhetjük. Az összetétel első *samyā-* eleme ebben a formában megnyugtatóan aligha magyarázható. Gondolhatunk viszont arra, hogy a *sva* akšara előtt egy *sa* akšara haplográfia következtében kimaradt. Ebben az esetben a *samyāsa-* szót nyerjük, s az egész összetétel jelentése ’nagy erőfeszítéssel (és) saját költségén épített gát’ lesz.

A 4. sorban a *samyā*<*sa*>*svatāsam-* szó előtt még egy *ta* akšara olvasható. Minthogy az állítmányt a 4. sorban kell keresnünk, amelynek elejét még a 3. sorban megkezdett mondat befejezése foglalhatta el, az a szó, amelyből ez a betű megmaradt, aligha lehet más, mint a keresett állítmány. A *-ta* végződés vagy egy ige part. perf. pass.-a vagy pedig múltidejű mediális alakja lehetne. Mint fentebb láttuk azonban, a mondatban kétség kívül aktív szerkezetet kell feltennünk, így az első lehetőség elesik. Figyelembe véve, hogy a feliratokon ’elkészíttetni, csináltatni’ jelentésben általában a *kar-* ige alakjait használják, a *ta* töredéket kézenfekvő az *akuru**ta* ’csináltatott, készíttetett’ alakra kiegészíteni. Így a 3 – 4. sor fordítása a következő lehetne: „. . . (kövel megerősített) mederben folyó víztárolót készíttetett a nagy király, a legderekből, üdítő italt adó, hatalmas, legkiválóbb Bhoja a fiával együtt”.

Az *akuru**ta* állítmány jól kielégíti a 4–5. sor mondattani szerkezetének követelményeit, azonban nem magyarázza meg a 3–4. sorban feltehető *uda*]-*pānam* *inabhedahum*-[*kr̥t̥ivibhinnaṃ*] tárgyesetet, amennyiben ez semmiképpen sem függhet ettől az állítmánytól. Csak arra gondolhatunk tehát, hogy a 4. sorban az *akuru**ta* igealak előtt kellett lennie egy másik igealaknak is, amelytől a szóban forgó kifejezés függött. A felirat e helyének rekonstruálásához jó párhuzamot nyújt az egyik Mathurā-i felirat.⁹ Ebben a *devakula* korábbi történetét ismertető bevezető rész után a következőket olvashatjuk:

3. sor] . . . *ta*¹*ta*²*śca* *deva*¹*kulaṃ* *bha*¹*ḡnapatitaviśir*¹ *naṃ* *dr̥*¹*śya* *ma*¹*ha*¹[*tā*
dhanaughena devakulaṃ . . .]
 4. sor . . .]¹*mahā*¹*rāja*¹*rāja*¹ *tirā*¹ *jade*¹*vapu*¹[*trasya*] *Huviṣkasya āyuba*¹[*la*-
*vṛddhya*¹*rtha* *ca*¹*kkra*¹]¹*maṃ* . . .
 5. sor . . . *mahāda*¹[*ṇḍanāyaka* . . .

A felirat olvasatához és kiegészítéséhez a következőket jegyezhetjük meg. A 3. sorban a *ma*¹*ha*¹ töredéket természetesen *ma*¹*ha*¹[*rājasya* alakra vagy *Huviṣka* teljes címére is kiegészíthetnénk, s ekkor birtokként a genitívushoz a *pratimā* ’képmás, szobor’ szót tehetnénk fel, amelynek feltétlenül szerepelnie kellett a feliratban, amely egy szobor talapzatába van bevésve. Azonban valószínűtlen, hogy ugyanabban a mondatban *Huviṣka* megnevezése és titulátúrája kétszer szerepelt volna. Így legfeljebb arra gondolhatunk, hogy a *pratimā* szó birtokos nélkül és külön állítmánnyal a *mahata dhanaughena* kifejezés és a *devakulaṃ* szó között foglalt helyet. Ebben az esetben a szöveg a következőképpen alakulna: *maha*[*tā dhanaughena pratimāṃ pratyasthāpayat devakulaṃca*] . . . *cakkra*. Egy másik lehetőség az volna, hogy a *pratimāṃ pratyasthāpayat* kifejezést a *cakkra*[*maṃ* szó után illesszük be a szövegbe. Arra, hogy a szobor ábrázolta személy nevét és címeit még egyszer nem ismét-

⁹ H. LÜDERS: Mathurā Inscriptions. No. 99.

lik meg, ha az már a mondat összefüggésében egyszer szerepel, jó példát nyújt a Kanisza 14. évéből származó Dalpat-ki-Khiṛki Mohalla-i felirat, amelynek párhuzamos helye következőképpen hangzik: . . . *Samghilā bhagavāto Pitāmahāśya sammyasambuddhasya svamatasya devasya pūjārthāṃ pratimam pratisthāpayati* „Samghilā a szent Pitāmahanak, a Legteljesebben Megvilágosultnak, a saját tanítását hirdető istennek a tiszteletére a képmást felállíttatja”.¹⁰ A felirat olvasásával kapcsolatban még annyit kell megjegyeznünk, hogy H. Lüders a 4. sorban *cakkra* alakot olvasott, a következő akсарánál pedig *ma* olvasatra gondolt. Nyilvánvalóan feltette tehát, hogy a felirat a *caṅkrama-sétatér* szót is tartalmazta, ill., hogy az építkezések közt ennek az elkészítését is említette. Bár a *ma* akşara olvasata teljesen bizonytalan, tárgyi szempontból Lüders feltevése lehetségesnek, sőt valószínűnek látszik.

A mondottak alapján az idézett szöveghelyet a következőképpen értelmezhetjük:

„És később látva, hogy a szentély beszakadt, leomlott és romos állapotban van, nagy költséggel a szentélyt . . .

a nagykirálynak, a királyok királyának, az istenfiának, Huvişkának élete és hatalma növelése céljából megcsináltatta . . .

. . . a hadseregfőparancsnok . . .”.

Mint láthatjuk, e felirat e részének mondattani felépítése igen közel áll a tárgyalt felirathoz, úgyhogy ennek alapján igen valószínűen a 3. sor letört részében is a *drśya* vagy *drśtvā* abszolutívumot egészíthetjük ki. Ebben az esetben a *drśtvā* és az *akuruta* szavak között már nem is marad hely, úgyhogy lényegében véve hiánytalanul kiegészített szöveget nyerünk.

E megjegyzések alapján a feliratnak következő értelmezését adhatjuk:

1. sor „[Boldogság! A harmincnyolc]adik évben, a 38. évben, Bhādra-
2. sor [pada hónap világos felének hetedi]kén, vi[lágos felének] 7. na(pján),
ezen a na-
3. sor [pon az esőzés erejétől] hatalmas gátszakadással (és) robajjal átszakadt
[víz]tárolót
4. sor [látva készítte]tett nagy erőfeszítéssel (és) saját költségén (építtetett) gá-
5. sor [tat a úr ,nagy, a] leg[derekabb], hatalmas hős legkiválóbb Bhoja király”

¹⁰ H. LÜDERS: Mathurā Inscriptions. No. 81.

V. A B KŐ BAKTRIAI FELIRATA

A Tochi Valley-i feliratok nyelvészeti szempontból legérdekesebb csoportját kétségtelenül a későbaktriai feliratok képviselik. Ezeket a B, C/1 és C/2 köveken találjuk. A három későbaktriai felirat közül legcélszerűbb először a B kő feliratát tanulmányoznunk, mert az e mellett bevéssett szanszkrit felirat, amelynek tartalmát bizonyos valószínűséggel rekonstruálni tudtuk,¹ legalább némi segítséget nyújt megfejtéséhez. A B kő felülete — a fénykép alapján ítélve — erősen kopott, s a felirat több helyen sérült. Ezért elismerésre méltónak kell tartanunk R. Göbl teljesítményét, aki 1962-ben a Peshawar Museum-ban a Tochi Valley-i feliratok baktriai jellegét felismerte.² Nem kevésbé értékesek a feliratokról Göbl által készített autográfiák sem, amelyek a fényképek tanulmányozásához nagy segítséget nyújtanak és az azokkal való összehasonlítás alapján ítélve megbízhatóknak látszanak. A feliratoknak H. Humbach nyújtotta olvasata fáradságos munkáról tanúskodik és mindenképpen figyelemre méltó, még ha nem juthatott is minden ponton megnyugtató eredményre.

A feliratok tanulmányozásának alapjául a R. Göbl és H. Humbach által közölt fényképfelvételek és a R. Göbl által készített és közölt autográfiák szolgáltak. Amit a fényképek tanulmányozása alapján megállapíthattam, azt az általam készített autográfiákon rögzítettem. A Tochi Valley-i későbaktriai feliratokban használt ABC nem teljesen azonos egyik eddig ismert baktriai írásos emlék írásával sem. Legközelebb az ún. heftalita töredékek írása áll hozzá, azonban bizonyos vonások attól is megkülönböztetik. A feliratokon használt betűformákat és a heftalita töredékekben található megfelelőiket írástáblázatban állítottam össze.

A Tochi Valley-i későbaktriai feliratok olvasatának a mondottak alapján magától értetődőleg a heftalita töredékek írásából kell kiindulnia. E tekintetben nehézséget jelent azonban az a körülmény, hogy az eddigi kutatások még a heftalita töredékek ABC-jének sem határozták meg minden jelét megnyugtatóan. Így érthető, ha Humbach olvasási kísérletének voltak bizonyos korlátai. Magam még 1960-ban, a Surkh Kotal-i feliratok magyarozatával kapcsolatban elkészítettem a heftalita töredékek új átírását és értelmezését. Erről 1960. május 17-én a nagy Surkh Kotal-i felirat értelmezéséről tartott előadásomban be is számoltam s röviden jellemeztem a heftalita töredékek nyelvét és tartalmát. Az előadás magyar szövegének közzétételkor publikáltam is az erre vonatkozó részt és példákkal szemléltettem a heftalita töredékek átírását és magyarozatát.³ Ezekre az eredményeimre támaszkodom most a Tochi Valley-i későbaktriai feliratok írásjeleinek meghatározásánál.

A heftalita töredékek ABC-jének következő betűit sikerült E. Herzfeld, H. F. J. Junker, R. Ghirshman, O. Hansen, A. D. H. Bivar és W. B. Henning fáradozásai alapján 1960-ig helyesen meghatározni: *A, B, A, Z, H, I, M, N, O, P, C, D, Y, Φ, X*. Tölem függetlenül azonosította 1961-ben H. W. Bailey⁴

¹ J. HARMATTA: New Evidences for the History of Early Medieval Northwestern India. *Acta Ant. Hung.* 14 (1966) 449—458.

² A. H. DANI—H. HUMBACH—R. GÖBL: Tochi Valley Inscriptions in the Peshawar Museum. *Ancient Pakistan* 1 (1964) 131.

³ HARMATTA J.: Egy új középipráni nyelv felfedezése. *MTA I OK XXII.* 256—257.

⁴ H. W. BAILEY: *Khotanese Texts IV.* Cambridge 1961. 5.

a *K*-t, H. Humbach⁵ pedig a *A*-t. Problematikus ezek után már csak a *I* és *T* megkülönböztetése és egy minuscule lambdára emlékeztető jel hangértéke. Ami az első két betűt illeti, ezek alakja közel áll egymáshoz, azonban a *T*-t világosan megkülönbözteti a *I*-től az, hogy függőleges, jobb felé gömbölyödő szárának felső végéből bal felé, kb. 45°-ban lefelé rövid vonás indul ki. A *T*-nek világos példái a heftalita töredékekben: *OTO* (7. frg. 1. sor), *TAAHIO* (7. frg. 6. sor), *TAAIO* (6. frg. 4. sor), míg a *I*-re a következő példákat idézhetjük: *CAGONAO* (4. frg. 2. sor), *BAGANIO* (4. frg. 3. sor), *CTIHHIO* (4. frg. 7. sor).

Az említett minuscule lambdára emlékeztető betűt Humbach a Tochi Valley-i baktriai feliratokban részben *CT*-vel, részben pedig *C*-szel írja át. Ez az átírás azonban nem lehet helyes, mert a heftalita töredékekben az *C*-nek és az *CT*-nek teljesen más alakját találjuk, mint ezt a következő kétségtelen példák mutatják: *CIAO* (5. frg. 2. sor), *DAYPICTANO* (5. frg. 5. sor),⁶ *ACO* (4. frg. 4. és 5. sor),⁷ *CTIHHIO* (4. frg. 7. sor). Így a szóban forgó betűt sem *C*-nek, sem *CT*-nek nem olvashatjuk. Minden nehézség nélkül értelmezhetjük viszont e betűt *II*-nek. Igaz ugyan, hogy O. Hansen egy másik írásjelnek tulajdonított *p* hangértéket,⁸ azonban alakját tekintve ez a jel *I* + *I* kapcsolatának látszik, s ezt teljes mértékben alátámasztja az a körülmény, hogy mindig a *-ITO* végződésben fordul elő: *-ITO* (2. frg. 4. sor), *-ITO* (4. frg. 6. sor), *MAPANITTO* (7. frg. 12. sor). Ugyanakkor a szóban forgó betű *p* hangértéke mellett szól egyrészt az, hogy a görög ABC mássalhangzó betűi közül csak egyedül a *II*-nek nem volt még megfelelője a heftalita töredékek írásában, másrészt pedig, hogy azoknak a szavaknak, amelyekben e betű előfordul, kielégítő magyarázata adható, ha a szóban forgó jelet *II*-nek olvassuk. A következő eseteket sorolhatjuk fel: *ΠΟΔΑΓΟ* < *putaka- 'tisztá' (1. frg. 2. sor), *ΠΟΡΧΟΠΙΟ* < *pari-χαστα-ka- 'hőn óhajtott', *ΑΠΑΡΚΟ* < *a-pāra-ča 'ártatlanul', *ΠΟΡΚΑΤΟ* < *pari-čarta- 'körüljárta, kikutatta'. Mint láthatjuk, a *p*-t minden esetben szókezdő hangként találjuk (*ΑΠΑΡΚΟ* összetétel, amelyben a *Π* éppúgy megmaradt, mint a *ΒΑΓΟΠΙΟΥΡΟ* szóban), s ez éppen az az előfordulás, amelyet zöngétlen mássalhangzó esetében a baktriaiiban várhatunk.

A Tochi Valley-i feliratok írásával kapcsolatban még a következőket kell megjegyeznünk. Az *a*, *d* és *o* — mint általában a későbaktriai kurzív írásban — általában egybeesett, de a heftalita töredékekben használatos kör alakú betűforma helyett itt többféle változatot találunk. A kör alakú *o* mellett a Tochi Valley-i feliratokban többnyire háromszögletű *a*-t és *d*-t figyelhetünk meg. Szinte az a benyomásunk, hogy a kőfaragó, aki a feliratot bevészte, még csaknem mindenütt igyekezett megkülönböztetni az *a/d*-t az *o*-tól azáltal, hogy az előbbi betűket háromszögletű ábrázolta. Különösen szembeötlő ez a *-AO* betűcsoportban, amelyben a két betű alakilag csaknem mindig különbözik egymástól. Mindamellet — különösen a C/2 kő feliratán előfordul a szóvégi *-o*-nak háromszögletű alakja is, több esetben pedig e betű (s néha *a/d* is) olyan kisalakú, hogy a fényképen éppen csak pontnak látszik.

Mint e megfigyelésekből kiderül, a Tochi Valley-i feliratokban van bizonyos lehetőség arra, hogy az *a/d*-t és *o*-t elsősorban a betűalak alapján különböztessük meg egymástól. Ezzel szemben az *a/d* és *o* betűk megkülönbözteté-

⁵ H. HUMBACH: Kušan und Hephthaliten. Münchener Studien zur Sprachwissenschaft. Beiheft C. München 1961. 32.

⁶ HARMATTA: MTA I OK XXII. 257.

⁷ HARMATTA: id. h.

⁸ O. HANSEN: La Nouvelle Cléo 3 (1951) 53.

sére a jobb felé kapcsolás kritériuma⁹ nem mindig alkalmazható. Így többek közt a *KAAAO* szóban egyik esetben az *A* és *Λ* össze van kapcsolva, a másik esetben nincsen. Ezenkívül a betűk összekapcsolása mindig függ a szomszédos betűktől is, amelyek szintén lehetnek összekapcsolhatók, de esetleg össze nem kapcsolhatók is. Általában az összekapcsolás kérdése sokkal bonyolultabb, mint első pillantásra látszik,¹⁰ s a forrásanyag egyelőre kevés még ahhoz, hogy általános érvényű szabályokat lehessen belőle levonni. Az összekapcsolás úgy látszik nem korlátozódik az egy szóhoz tartozó betűkre, hanem bizonyos esetekben egy szó utolsó betűje a következő szó első betűjével is összekapcsolható. Így a *B* felirat elején a *ZO* szó *O*-ja össze van kapcsolva a rákövetkező *XDONO* szó *X*-jével, s ugyanez figyelhető meg a *C/2* feliraton is, míg a *C/1* kő baktriai feliratán az összekapcsolás ebben az esetben elmaradt.

Az összekapcsolás kérdésének eldöntését egyes esetekben megnehezíti vagy egyenesen lehetetlenné teszi a kő felületének lekopott, sőt több helyen sérült volta. Hasonló okokból nem mindig lehet a *T* és *Γ* betűket sem egymástól biztosan megkülönböztetni. Ha ugyanis a kő a *T* bal oldali felső száránál lekopott vagy kitöredezett, akkor éppen az a különbség tűnik el, amelynek az alapján a *Γ*-t és a *T*-t szét lehet választani.

Külön problémát jelentenek a három ponttal ellátott \dot{Z} és \dot{P} betűk. A heftalita töredékekben ezek a betűk nem fordulnak elő. Mivel a heftalita töredékek igen kis terjedelműek, nem zárható ki az a lehetőség, hogy e betűk a bennük használt ABC-nek is alkotó elemei voltak. Minthogy azonban — mint majd látni fogjuk — a Tochi Valley-i feliratok nyelvi tekintetben is különböznek a heftalita töredékektől és a régebbi baktriai nyelvemlékektől, valószínűbb arra gondolnunk, hogy a Tochi Valley-ben használt baktriai ABC bizonyos tekintetben eltért a heftalita töredékek írásától.

Megtaláljuk viszont a három ponttal ellátott \dot{Z} betűt az Uruzgan-i feliratokon.¹¹ E betű ott a *ŽAOGO* szóban szerepel, amely nyilvánvalóan a *javuga* méltóságnév átírása. Így kézenfekvő feltenni, hogy a hárompontos \dot{Z} hangértéke az egyszerű *Z*-vel szemben *ž* vagy *z* volt. A három ponttal ellátott \dot{P} hangértékének meghatározására nincsen ilyen támpontunk, annyi azonban mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a pont nélküli *P*-től különböző hangot jelölt. Mivel a Tochi Valley-i feliratok keletiráni nyelvterületről származnak, legvalószínűbbnek az látszik, hogy a hárompontos \dot{P} a keletiráni nyelvterületen előforduló cerebrális spiráns *ř*-nek a jele.¹²

Figyelemre méltó jelenség a Tochi Valley-i feliratokban a kettőspont használata. Mindhárom baktriai feliratban előfordul a kettőspont a számjegyek mellett, ill. után, ezenkívül a *B* kő feliratában a szövegben is megfigyelhető egy helyen (3. sor eleje) a *ΠΟΡΟ·ΤΑΤΟ* szóban, ahol a *T* bal felső szára fölé és alá van helyezve. Feltehető, hogy a kettőspont e helyen valamilyen íráshibát jelöl, éspedig itt kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a *T* bal felső szárának törlésére szolgál, azaz, hogy *T* helyett *Γ*-t kell olvasnunk, s az egész szó helyes olvasata *ΠΟΡΟΓΑΤΟ*. Ha a fénykép rossz reprodukciója nem téveszt

⁹ Vö. W. B. HENNING: BSOAS 25 (1962) kny. lapszám nélkül.

¹⁰ Így pl. a HENNING által az *AO* összekapcsolt jelének tartott ligatúra egy gemmán a *AO* összekapcsolt jeleként fordul elő.

¹¹ A. D. H. BIVAR: JRAS 1954. XXIX. tábla.

¹² A keletiráni *ř* hangra l. H. JUNKER: UJb 5 (1925) 49 skk.

meg, akkor hasonló esetet figyelhetünk meg a 7. sz. heftalita töredékben is.¹³ Ennek 13. sorában, amelynek szövege következőképpen olvasható: *ΑΑΝΛΑΓΟ ΑΥΜΑΡΔΟ ΑΒΖΑΔΟ* ill. *ΟΤΟ ΚΑΔΟ*[, az *ΑΥΜΑΡΔΟ* szóban, a második *A*-t az *P*-rel összekötő vonás alatt és felett látható ugyanilyen két pont. Feltehető, hogy a két pont itt is a vonás törlésére szolgál, s hogy ennek megfelelően *ΑΥΜΑΡΔΟ* helyett *ΑΥΜΟΡΔΟ*-t kell olvasnunk. A Tochi Valley-i feliratok közül a *B* és a *C/2* feliratban szerepel továbbá a kettőspont a felirat végén is, ahol bizonyára a szöveg befejezését jelöli. Lehetséges, hogy a *C/1* felirat végén is állott kettőspont, azonban a közölt fénykép alapján ezt világosan eldönteni nem lehet.

A kettőspont ilyen használatának pontos párhuzamát találjuk az indiai brāhmī írásos feliratokon. Ezeket a kušāna korban és azt követő korszakban a kettőspontnak következő használatát figyelhetjük meg: 1. számnevek után, 2. az adományozó neve után, 3. mondatok végén, 4. versek vagy félversek után, 5. nagyobb szövegegységek után és 6. a feliratok végén.¹⁴ A kettőspont használatának ezek közül az esetei közül a Tochi Valley-i baktriai feliratokon előfordul az 1. (számnevek után) és a 6. (a feliratok végén). A *C/2* feliraton esetleg az adományozó neve után tett pontokkal is számolhatunk. Ezenkívül előfordul a pontok (vagy rövid vonások) használata az ind feliratokon a hibák jelzésére is.¹⁵ Így a Tochi Valley-i feliratoknak ezt az epigráfikai elemét is kapcsolatba hozhatjuk a megfelelő indiai gyakorlattal.

Ez a pontos egyezés, amely a kettőspont használatában a Tochi Valley-i baktriai és az indiai brāhmī feliratok között megfigyelhető, kétségtelenné teszi köztük a történeti kapcsolatot. Mivel az indiai feliratokon a kettőspont csak egyike a használatos írásjeleknek, amely a kušāna-korban kezd használatossá válni a két függőleges vonal helyett, nyilvánvaló, hogy a baktriai írásbeliségben vagy legalább is annak az India területén használt változatában a kettőspont használatának megjelenése a brāhmī írás hatásával függ össze, s valószínűleg a kušānák fokozatos indianizálódásának tulajdonítható. A Tochi Valley-i feliratok esetében, mint azt a szanszkrit és baktriai feliratok egymás melletti előfordulása világosan mutatja, egyenesen az iráni és ind nyelvek és írásbeliségek keveredési és kölcsönhatási területén állunk. Így könnyen érthető, ha a kettőspont használatát a baktriai írásbeliségnek ezen a területen használt változata a brāhmī feliratok gyakorlatából átvette.

A fentebbi megjegyzések alapján a *B* kő baktriai feliratának következő olvasatát javasoljuk:

- 1.sor *ZO XPONO X:A:B: MAYO API TA MAPTI M[ΑΑΙΝ]IBIXTO*
 2.sor *TA MAΛBO BOŽO YO PONΛΑΓO MINANO TOMANO KΑΛΔO TA*
 3.sor *ΠΟΡΟΓΑ'Τ'Ο ΜΟ ΚΙΡΔΟ CΤΙ ΗΑΡΟ CΙΔΟ ΝΟ ΜΑΑΙ ΖΙΔΟ*
NIBA'X'Ι[ΤΟ]
 4.sor *BI TA YAPΟΥΥΓO ZOΛΑΑΙ ΒO ΠΟΡΟΝΙΔO ΦΡΟΜΑΝΟ ΤΑ*
KΑΔO
 5.sor *ΠΑΡ[ΔΟ]:*

¹³ O. HANSEN: La parola del passato 20 (1951) 366.

¹⁴ R. B. PANDEY: Indian Palaeography. I.² Varanasi 1957. 107 skk.

¹⁵ PANDEY: i. m. 110—111.

Megjegyzések az olvasáshoz

1. sor. *ZO* -- a betű alakja és jobbra való kapcsolása alapján *O* helyett *A* olvasat is lehetséges. Minthogy azonban e szónál a *C/1* feliratban a jobb felé való kapcsolás nem figyelhető meg, s mivel a szóvégi *O*-nak a Tochi Valley-i feliratokban háromszögű változata is gyakran előfordul, a *ZO* olvasat helyesebbnek látszik.

ADI - Humbach *ODOI*. Az *D* után következő szóvégi *I* elején a vonás megvastagodása figyelhető meg, úgyhogy az *-AI* vagy *-AI* olvasat lehetősége nem zárható ki teljesen. Azonban minthogy az *D*-t jobb felé nem kapcsolják, önálló szóvégi *-I*-vel is számolhatunk. Az önmagában álló *I*-nél pedig bal oldali végén a heftalita töredékekben (7. frg. 2. sor 1. betű) lefelé haladó kis vastag vonás figyelhető meg. Ugyanez a jelenség feltehető a *B* kő feliratán is, s így az *ADI* olvasat lehetősége mindenképpen fennáll.

TA MANTI - Humbach *TOMO DAI*. A kő itt kitöredezett, de az első betű világosan *T*-nek látszik. Utána kissé sérült *MAD* olvasható, az *D* felső részén keresztül haladó vízszintes vonás valószínűleg csak a kő sérülése. Ezután eléggé tisztán *TI* vehető ki, amelynek alakja pontosan egyezik a heftalita töredékek *ΠΟΧΟΠΤΙΓΟ* szavának (1. frg. 3. sor) *TI*-jével. Göbl autográfiáján a *T*-t az *D*-sel összekapcsolja, s a *T* függőleges szárából felfelé kiinduló pontokkal ábrázolt bizonytalan vonalat jelöl. A fénykép alapján azonban e megfigyelések egyike sem igazolható.

M[- Humbach *MO[*. A fényképen a törés előtt csak *M* vehető ki. Göbl autográfiáján az *M* előtt még egy *A*-t vagy *O*-t is jelöl, ez azonban a fénykép alapján ítélve csak a kő kitörése.

2. sor. *TA* - a fényképen elég jól megfigyelhető a *T* felső részéből lefelé nyúló kis vastag vonás. Ezt Göbl autográfiáján nem ábrázolja.

BOŽO - Humbach *BAŦO*. A második betű kör alakúnak látszik, s így alakját tekintve inkább *O*, mint *A*. A harmadik betű *I* semmi esetre sem lehet. Alakja, amelyet Göbl autográfiáján pontatlanul ad vissza, erősen profilált fejű *Z*-nek határozható meg, amelynek alsó szára azonban rövidebb, mint az a *Z*-nél lenni szokott, bár e feliraton csaknem ilyen rövid a *Z* szára a *ZO* szóban is (1. sor). Mindenesetre, a számításba jövő három betű: *Z*, *I*, *T* közül leginkább a *Z* alakja felel meg e hárompontos betű alakjának. Így valószínűleg a *Z* lehetett e betű alapja, s bár a hárompontos *I* hangértéke is leginkább *ŷ* lehetne, a leghelyesebb e betűt *Ž*-vel átírnunk. Utóbbi átírást alátámasztja az is, hogy a hárompontos *Ž* az Uruzgan-i feliratokban is előfordul.

YO PONΛAΓO - Humbach *YOPONOΔOΓO*. Humbach olvasata valószínűleg egyszerűen *lapsus calami*, mert az *N* és a *Δ* között sem a fényképen, sem Göbl autográfiáján nem látható *O* betű.

MINANO - Humbach *M(I)INANO*. A fényképen közvetlenül az *M* után látható vonás nyilvánvalóan nem *I* betű, hanem a kőnek kitöredezése, mert közvetlenül érinti az *M* jobb oldali szárát, holott az *I* az *M*-hez még egy ívelő vonással csatlakozik, mint ez a heftalita töredékekben a *MI* szóban (5. frg. 4. sor) világosan megfigyelhető.

TOMANO - Humbach *TOMANO*. A fénykép alapján ítélve az első betű fejénél a kő ki van töredeztve, így nehéz a *T* és *I* olvasat között dönteni. A betű fejének erős balra ívelése azonban mégis inkább *T*-re mutat.

3. sor. *ΠΟΡΟΓΑΤΟ* - Humbach *CTAPA:ΓAΔO*. Az első betűvel kapcsolatban utalok a fentebbi fejtegetésekre, amelyekben e jel *Π* olvasatát

indokoltam. Arra is rámutattam már fentebb, hogy az ötödik betű voltaképpen *T*, amelynek a bal oldali szára alatt és felett egy-egy pont helyezkedik el, amelyek valószínűleg e szár törlését jelzik, s így *T* helyett *T*-t kell olvasnunk. A *T* után a fénykép nem 3, hanem 4 betű benyomását kelti. Az első háromszögletű *A*, utána azonban nem egy hasonló alakú betűt látunk, amely *A* lehetne, hanem egy rövid szár nyúlik lefelé. Ez így egy betűvel sem azonosítható, de ha feltesszük, hogy az alsó része kissé lekopott, tehát, hogy eredetileg hosszabb volt, akkor *T*-nek olvasható. Ezután úgy látszik, mintha egy kitörés volna a kőben, majd e mögött egy *O* vehető ki. Mindenesetre számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a lefelé nyúló szár csupán a kőfaragó tévedése vagy ügyetlensége folytán jött létre, s hogy így a szó olvasata ΠΟΡΙΑ ΔΟ.

ΚΙΡΑΟ CΤΙ ΗΑΡΟ — Humbach *ΚΙΡΑΟ ΓΙ Λ ΡΟ*. A *CΤΙ* szó írásképe pontosan egyezik a heftalita töredékekben olvasható *CTIΓHIO* szó (4. frg. 7. sor) *CΤΙ* elemével, így ez az olvasat biztosítottnak tekinthető. A következő szó első betűje a heftalita töredékek *H* betűjéhez hasonlít, legvalószínűbben tehát *H*-nek olvasható. Ezt a meghatározást csak az teszi némileg bizonytalanná, hogy e betűnek ez az egyetlen előfordulása a Tochi Valley-i baktriai feliratokban. A következő betű meghatározása is nehézségbe ütközik. E betű a *K*-hoz hasonlít, de *K* nem lehet, mert alsó része jobb felé csaknem egyenes vonalban folytatódik, míg a *K*-nak alul jobbra ívelő alakja van. Így leginkább még *A*-re gondolhatunk, bár annak alakja a *ΜΑΛΒΟ* szóban eltérő. Eléggé pontosan egyezik viszont a tárgyalt betű alakja a *ΚΑΛΔΟ* szóban megfigyelhető *A*-l, csak ez rövidebb vízszintes vonással kapcsolódik a következő betűhöz.

ΚΙΔΟ ΝΟ ΜΑΛΙ ΖΙΔΟ — Humbach *ΚΙΔΑΝΟ ΜΑΛΙΖΙ ΔΟ* olvasata lényegében azonos, csak tagolása eltérő. A *ΝΟ* szó világosan külön van írva, holott az *N* egyébként balra kapcsolható. Ugyanez mondható a *ΖΙΔΟ* szóról is, úgyhogy a javasolt tagolás látszik legvalószínűbbnek.

ΝΙΒΑΧ[ΤΟ] — Humbach *ΝΙ(Β . . .)*. A fényképen eléggé jól kivehető az első három betű: *ΝΙΒ*. Ezután egy háromszögletű betűalak látszik, tehát *A*, majd pedig egy felfelé és jobb felé ívelő vonal, amely többféleképpen egészíthető ki. A javasolt *X* kiegészítésén kívül még *K*-ra és *A*-re gondolhatunk.

4. sor. *ΒΙΤΑ ΥΑΡΟΥΓΟ* — Humbach *ΒΙΓΟ ΥΑΡΟΥΓΟ*. A *ΤΑ* olvasat a fénykép alapján biztosnak látszik. Problematikus viszont a *ΥΑΡΟΥΓΟ* olvasat. E szót ugyanis voltaképpen csak *ΥΑΡΑΓΟ*-nak lehet olvasnunk. A Humbach által *Υ*-nek olvasott betű ugyanis más, mint *A* nem lehet. Kétségtelen azonban, hogy a *ΥΑΡΟΥΓΟ* olvasat csábító, s e szó értelmileg is jól beleillik a szövegösszefüggésbe. A nehézséget az a megfigyelés oldhatja meg, hogy a *ΥΑΡΑΓΟ* szó *A*-je fölött egy pont vagy rövid vonás, alatta pedig egy pont van, ez a jelzés pedig ugyanúgy, mint a *ΠΟΡΙΑΤΟ* szó esetében csak azt jelentheti, hogy a betű hibás, s helyette mást kell olvasnunk. Így bizonyára megvan a lehetőség arra, hogy *ΥΑΡΑΓΟ* helyett *ΥΑΡΟΥΓΟ* alakot olvassunk (*ΥΑΡΑΚΓΟ* vagy *ΥΑΡΑΗΓΟ* mint javított alak, aligha jöhet számításba). Hogy a szót a kőfaragó hibásan véste be, azt az is bizonyítja, hogy a *Γ* alakja sem a szokásos, s hogy a szóvégi *O* külön a sor fölé van beszorítva.

ΖΟΑΑΛΙ — az *A* alakja e szóban eltér mind a *ΜΑΛΒΟ*, mind pedig a *ΚΑΛΔΟ* és *ΑΡΟ* szóban megfigyelhető *A* alakjától, más betű azonban mégsem lehet, mert a *K* és az *H*, továbbá a *Υ* alakja méginkább eltérő. Így Humbach olvasatát el kell fogadnunk.

ΠΟΡΟΝΙΑΟ — Humbach *CTAPANI ΔΟ*. A szókezdő *Π*-vel kapcsolatban ismét utalunk a bevezető fejtegetésekre. Egyébként Humbach olvasata helyes volt.

ΤΑ ΚΑΔΟ — Humbach *ΓΟΚΑΔΟ*. A *Τ* igen világosan látható a fényképen, úgyhogy olvasata nem lehet kétséges.

5. sor. *ΠΑΡ[ΔΟ]* — Humbach *CTΑΡΟ*. A szókezdő *Π* után a fényképen mintha két betű, *ΑΟ* vagy *ΑΔ* látszana az *Ρ* előtt. Ha azonban alaposan megvizsgáljuk e helyet, amelyet Göbl is az említett módon ad vissza autográfiáján, akkor megállapíthatjuk, hogy a 4. sor elején álló *ΒΙ Ι*-je mélyen lenyúlik az 5. sorba, keresztezi a *Π*-t, s ezáltal keletkezik az a benyomás, mintha a *Π* és az *Ρ* között nem egy, hanem két betű állana. Az *Ρ* után a kövön függőleges kitérés figyelhető meg, utána pedig egy függőleges betűszár látható. E hely vizsgálata alapján olyan benyomást nyerhetünk, mintha e helyen a 3. sorban olvasható *ΟΙΑΟ* szó *-ΔΟ* végződéséhez hasonló betűkapcsolat állott volna. Ennek alapján javasoltam a szövegben a *ΠΑΡ[ΔΟ]* olvasatot.

Nyelvi magyarázatok

1. sor. *ZO XΠONO X:A:B:MAYO ADI*. A *XΠONO* szó azonosítása lehetővé tette Humbach számára annak a felismerését, hogy a felirat elején keltezés áll, amelynek értelmezése „A 632. éra-évben”.¹⁶ Ezt a magyarázatot elfogadhatjuk, felmerül azonban az a kérdés, hogy milyen funkciója és jelentése van a *ZO* szónak. Mivel a Surkh Kotal-i nagy feliratban a keltezést a *ΠΙΑΟ* praepositio vezeti be (*πιδο ι γδγο υδο ηιρσο χςuno* „a 31. éra-évben”), kézenfekvő arra gondolni, hogy a *ZO* szó a tárgyalt feliratban is valamilyen praepositio. Hangalakja alapján leginkább az óiráni **hačā* praepositio *žo* fejleményének tekinthetnénk. Megtaláljuk e szót *žo*, *že*, *žā*, *ži* alakban a yidyában és *ža* alakban a munjiban, a baktriaihoz legközelebb álló két keletiráni nyelvben. Az egész kifejezést tehát így fordíthatnánk: „a 632. éra-évből”. Azzal a lehetőséggel is számolhatunk azonban, hogy a *ZO* praepositio itt a genitívus körülírására szolgál — a yidya-munjiban szintén előfordul a *žo*, *ža* praepositio-nak ilyen használata¹⁷ — és ebben az esetben egyszerűen egy genitívus temporis-szal van dolgunk.

Magyarázatunknak szembetűnő nehézsége, hogy a Surkh Kotal-i feliratokban az óiráni **hačā* folytatása *ACO*, nem pedig *ZO*. Figyelembe kell vennünk azonban, hogy a Tochi Valley-i baktriai feliratok hat évszázaddal későbbiek a Surkh Kotal-iaknál. Ez alatt az idő alatt természetesen jelentős nyelvi fejlődés mehetett végbe, s az *ačo* (vagy *aso*) alakból *žo* fejlődhetett. Rá kell mutatnunk azonban arra is, hogy a heftalita töredékekben, amelyek

¹⁶ HUMBACH: Ancient Pakistan 1 (1964) 132 a feliratnak következő értelmezését adja (zárójelbe téve korábbi, New Delhiben előadott eltérő értelmezéseit): „(1) In the year 632 (New Delhi: 612), month six, written . . . by Gomo Sahi, (2) by him, the drinker-of-liquor, the lord, the shepherd of the cows, the member-of-the-cow-family (New Delhi: member of the Naga family). By him the kaldo (3) was made at the arrival of the star, (by him) who (is) a preserver, a king of the noblemen and (4) a custodian of the inscription (or custodian of the [holy] scripture?), elevated beyond the stars and a scion-of-Fromo, a member-of-the-cow-house (New Delhi: a Kavi (giant) among the cows), (5) a star.”

¹⁷ G. MORGENSTIERNE: Indo-Iranian Frontier Languages. II. Oslo 1938. 138, 141. A következőkben a yidya-munji adatokat mindig MORGENSTIERNE i. m.-ből vesszük.

korban nem állhatnak messze a Tochi Valley-i feliratoktól, e szó szintén *ACO* alakban fordul elő.¹⁸ E jelenségnek két magyarázata lehetséges. Az egyik az, hogy a heftalita töredékek nyelve irodalmi nyelv, amely az élőnyelvi fejlődéstől bizonyos mértékben elszakadt, s így különösen hangtörténeti vonatkozásban régebbi formákat őrzött meg. A másik lehetséges magyarázat pedig az, hogy a Tochi Valley-i feliratok nyelve nem ugyanazt a baktriai nyelvjárást tükrözi, mint amelyben a Surkh Kotal-i feliratok íródtak, hanem több vonatkozásban eltér attól és inkább a helyi, keletibb, a yidya-munjíhoz közelebb álló baktriai nyelvjáráson alapszik. E két magyarázat nem zárja ki egymást, de későbbi megfigyeléseink is arra mutatnak, hogy a Tochi Valley-i feliratok nyelve a Surkh Kotal-i feliratoktól különböző baktriai nyelvjárást tükröz, amely fejlődését és sajátosságait tekintve közelebb áll a yidya-munjíhoz, mint azok.

Lényegesen nehezebb a hónapnév magyarázata. Humbach az általa olvasott *ÓDOI* szót a 'hat' számnévvel azonosította, s így a *MAYO ODOI* kifejezésnek a „month six” jelentést tulajdonította. Ennek az értelmezésnek azonban súlyos nehézségei vannak. Tárgyi szempontból semmi alapja sincs egy olyan iráni naptár feltevésének, amelyben a hónapokat csak számok jelölték volna. Ilyen naptárt ebben a korban még a közelebbi és távolabbi szomszéd népeknél sem lehet kimutatni, s létezése éles ellentétben állna az iráni naptárnak azzal a sajátosságával, hogy még a hónap napjainak is külön elnevezése van. Nyelvi szempontból ellene szól e magyarázatnak egyrészt az, hogy a *χš-* hangcsoport mind a baktriaiiban, mind pedig a yidya-munjí-ban megőrződött (vö. yidya *uχšo*, munjī *oχšo* '6'), másrészt pedig ha *š*-sé egyszerűsödött volna, akkor indokolatlan a protheticus magánhangzó jelenléte a szóban.

Az *ADI* vagy esetleg *AĐAI/AĐAI* szónál nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy hónapnévvel van dolgunk, s így megfellelőjét csak az iráni hónapnevek között kereshetjük. Ennek alapján két lehetséges megfelelőjével számolhatunk. Az egyik a baktriai *AĐAEIXĐO*, a másik pedig a baktriai *AΘĐO* hónapnév. Az első esetben a szó *ADI* vagy *AĐAI* olvasata mellett kellene maradnunk és fel kellene tennünk, hogy az eredetileg két különálló elemből összetett hónapnév második eleme elmaradt vagy hogy rövidítve írták.^{18a} A másik esetben az *ADI* vagy *AĐAI* olvasattal kellene számolnunk, s ezt a baktriai *AΘĐO*-val azzal a feltevéssel vethetnénk össze, hogy a *-ΘĐ-* hangcsoport *-Đ*-sé egyszerűsödött vagy hogy *-ΔĐ-* fokozatú hangátvetéssel *-ĐA-* lett belőle. Mind a baktriaiiban, mind pedig a yidya-munjí-ban kimutatható a mássalhangzó + *Đ* hangcsoportban a hangátvetés. Így a nagy Surkh Kotal-i felirat A változatában olvasható *AΛAXĐAΛO* szónak az M változatban *AΛOĐXALO* felel meg, a yidya-ban pedig a *fšarm* alakból *šfarm* fejlődött. Mivel az *ušahe vahistahe* hónapnévnek olyan változatát, amelyből a *vahistahe* elem hiányoznék, nem ismerjük, valószínűbbnek látszik, hogy a felirat *ADI* (esetleg *AĐAI*) alakja a baktriai *AΘĐO* hónapnév megfelelője vagy fejleménye.

Még egy probléma merül fel az *ADI* szóval kapcsolatban: az *-i* végződés. Míg a *XĐONO* és *MAYO* szavak a várható *-O* végződést mutatják, addig az *ADI* szó meglepő módon *-I*-re végződik. A baktriaiira vonatkozó eddigi ismereteink alapján e jelenséget legegyszerűbb volna azzal magyarázni, hogy a *ZO XĐONO X : A : B : MAYO ADI* kifejezésben csoportos névszórágózással

¹⁸ 4. frg. 4. és 5. sor, HARMATTA: MTA I OK XXII. 257.

állunk szemben. Ebben az esetben fel kellene tennünk, hogy a *ZO* praepositio obliquus-szal áll, s ezért végződik a kifejezés utolsó szava, *ADI*, a casus obliquus *-I* jelére. Bár ennek a magyarázatnak a lehetőségét aligha lehet kizárni, mégis óvatosságra int az a körülmény, hogy mind a tárgyalt feliratban, mind pedig a Surkh Kotal-i nagy felirat B változatában több olyan szó is előfordul, amelynek *-I* végződése nem tekinthető a casus obliquus jelének. Így többek közt a Tochi Valley-i feliratban a *MADTI*, *MAAI*, *CTI*, *ZOAAAI*, a Surkh Kotal-i B feliratban pedig a *CAAI*, *NICTI*, *ΦΡΟΧΟΡΤΙΝΑΙ*, *ΠΙΛΟΡΗΓΑΙ* kétségtelenül nem casus obliquusban álló *-I* végződésű alakok fordulnak elő. E jelenség valószínűleg azzal magyarázható, hogy a baktriainak több nyelvjárása volt, s ezek között lehetett egy olyan, amelyben az *-O* szóvégi magánhangzó általánosult, ugyanakkor azonban létezett egy olyan nyelvjárás is, amelyben az *-I* szóvégi magánhangzó került túlsúlyba. A Kusāna Birodalom létrejöttének mozgalmas korszakában a két nyelvjárás keveredése könnyen bekövetkezhetett, s bár mint a Surkh Kotal-i nagy felirat M változata mutatja, a kialakuló irodalmi nyelvből igyekeztek az *-I* végződésű alakokat mellőzni, a B változat tanúsága szerint a nyelvjárási keveredés mégis előfordulhatott. Minthogy a nominativus *-i* végződése a sakára is jellemző, s minthogy a kusānák nyelve valószínűleg közel állott a sakákéhoz, fennáll az a lehetőség is, hogy a nominativusi *-i* végződés a baktriában egyszerűen a kusānák nyelvi hatását tükrözi. Ebben az esetben a Surkh Kotal-i nagy felirat B változatának nyelvét bizonyos joggal kusāna-baktriainak nevezhetnénk, azaz a baktriai nyelv kusāna hatás alatt álló és kusānák által használt változatának tekinthetnénk, s így a H. Humbach által a Surkh Kotal-i feliratok nyelvének megjelölésére javasolt „kusāna-baktriai” kifejezést¹⁹ konkrét tartalommal tölthetnénk meg. Bármelyik feltevés bizonyuljon is helyesnek, a Tochi Valley-i feliratok nyelvében a szóvégi *-O* és *-I* egymásmellettsége a nominativusban bizonyára hosszabb nyelvtörténeti múltra tekint vissza.

TA MADTI M[AAI N]IBIXTO. E mondatban Humbach helyesen azonosította a *[N]IBIXTO* szót,²⁰ amely bizonyára a Surkh Kotal-i feliratok *NOBIXTO* 'írt, írott, iratott' szavával vethető össze. Érdemes rámutatni arra a különbségre, amely az óiráni **ni-* folytatásában mutatkozik. Míg Surkh Kotalban az *i* *o/u*-vá labializálódott, addig a Tochi Valley-i feliratban változatlanul megőrződött. Ez a jelenség nyelvjárási különbségekre mutat a két feliratcsoport nyelve között. Az óiráni **ni-pixšta*-alaknak hasonló fejleményeit találjuk a yidya-munji-ban: egyrészt *nuxst*, *nucuxst*-, másrészt *newūxt*-. A yidya-munji alakok azért érdekesek, mert egyrészt a *-xšt*- hangcsoportnak ugyanazt a fejleményét mutatják, mint amelyet a baktriai *noβixto/nuβixto* alakban találunk, másrészt pedig a két alakváltozat pontosan megfelel a Surkh Kotal-i *nuβixto* és a Tochi Valley-i *niβixto* alakoknak.

A tárgyalt mondatban a szókészleteti egyezés a Surkh Kotal-i nagy felirattal nem korlátozódik a *NIBIXTO* szóra, amennyiben ugyanott a *TA* és a *MADTI* szavak is előfordulnak (utóbbi *MADTÓ* alakban). A *TA* szó jelentése 'így, azután',²¹ a *MADTO* szó jelentése azonban bizonytalan. Annak

^{18a} Ilyen rövidítés lehet a xwārizmi 'hury m. hónapnév (= 'hury m.), vö. W. B. HENNING: AM NS 11 (1965) 171.

¹⁹ H. HUMBACH: ZDMG 111 (1961) 476.

²⁰ Mint erre fordításából („written”) következtetni lehet, l. fentebb 16. jegyz.

²¹ J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 12 (1964) 437.

idején abból kiindulva, hogy Surkh Kotalban a nagy felirat (M) felállítása a kút és az alsó terraszkészítésével állott a régészeti megfigyelések szerint kapcsolatban, a *CAAO OAO MADTO* kifejezésben a *MADTO* szót 'terraszkészítés'-nek értelmeztem, mert így a szóban forgó kifejezés, „kút és terraszkészítés”, megfelelt a felirattal összefüggő építkezés során létrejött objektumoknak.²² Azóta azonban előkerült a Surkh Kotal-i alapító felirat (SK 1) befejező része, amely a *NOBIXTO MO MADTO* kifejezést tartalmazza.²³ Ez pontosan megfelel a tárgyalt Tochi Valley-i felirat *MADTI* . . . [*N*] *IBIXTO* kifejezésének. Aligha lehet kétséges, hogy e kifejezések jelentése „a *MADTO*-ra ráíratott” vagy „a *MADTO* felirattal láttatott el”. A *MADTO* szó jelentésének meghatározása szempontjából döntő fontosságú, hogy az SK 1 felirat befejezése *in situ* került elő az alsó terraszkészítés homlokzatán. E leletkörülmény a *MADTO* szó számára a 'homlokfal, homlokzat' értelmezést teszi kézenfekvővé, bármi legyen is a szó etimológiája. Ez az értelmezés nem áll ellentétben a szónak az SK 4 M feliraton a *CAAO OAO MADTO* kifejezésben való előfordulásával sem, mert e felirat az alapterraszkészítés homlokzatában volt szintén elhelyezve.²⁴ A szóban forgó kifejezést tehát minden nehézség nélkül értelmezhetjük „kút és homlokfal”-nak. Végül a Tochi Valley-i B felirat is lehetett eredetileg egy víztároló melletti terraszkészítés homlokzatába beillesztve.

A *TA MADTI* . . . [*N*] *IBIXTO* kifejezést ezek szerint így értelmezhetjük: „Így íratott fel a homlokzatra”. Ebben a szövegösszefüggésben az M betűvel kezdődő kitérő szóban kézenfekvő egy helyhatározót keresünk. Így legkönnyebben *M*[*AAI*]-ra egészíthetjük ki. Ez a szó előfordul a felirat 3. sorában is, és nyilvánvalóan úgy viszonylik a Surkh Kotal-i feliratok *MAAO* 'itt' szavához, mint a *MADTI* alak az ott előforduló *MADTO* szóhoz. Az egész mondatot tehát következőképpen értelmezhetjük: „Így íratott fel itt a homlokzatra”. A *MADTI/MADTO* szót a 'homlokzat' értelmezése esetén a korábban javasolt óiráni **marz*-tő helyett esetleg az óiráni **marš*- 'érezkel, érint, szemlél' ige²⁵ **mršta*- 'érezkelt (felület)' → 'homlokzat' származékából magyarázhatjuk.

2. sor. *TA MAABO BOŽO YO PON. LAFO MINANO TOMANO*. Nyilvánvaló, hogy e mondattal kezdődik a felirat tulajdonképpeni elbeszélése. E mondat elkülönítését az utána következő és a Surkh Kotal-i feliratokból már ismert *KAAAO* 'amikor' szó teszi lehetővé. E mondatból két szó azonosítható a Surkh Kotal-i feliratok segítségével: *TA* 'így, akkor, azután' és *MINANO* 'tönkrement' vagy 'eltűnt, elfogyott’.²⁶ A *MINANO* szó a mondat

²² HARMATTA: Acta Ant. Hung. 12 (1964) 467.

²³ E. BENVENISTE: JA 249 (1961) 147 skk.

²⁴ D. SCHLUMBERGER: Comptes rendus de l'AIIBL 1961. Paris 1962. 206 és JA 252 (1964) 306, 322.

²⁵ E szó óiráni megfelelőseinek problémájáról vö. G. MORGENSTIERNE: An Etymological Vocabulary of Pashto. Oslo 1927. 48 s. v. *mušal*.

²⁶ J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 12 (1964) 448—449. H. HUMBACH: Die Kaniška-Inschrift von Surkh-Kotal. Wiesbaden 1960. 26 a *MINANOI* alakot egy **mino* egyes szám többes genitívusának tartja, s a **mino* alakot egy feltett, de iráni nyelvterületen sehol ki nem mutatható **mainā*- 'Weib, Weibchen' szóra vezeti vissza. Eltekintve a szövegösszefüggéstől és a nyelvföldrajzi nehézségektől, ez a magyarázat egyebek között azért sem fogadható el, mert az óiráni *-ai*-nak névszókban első szótagban a baktriaiában *-H-*, esetleg *-EI-* felel meg. I. Gershevitch: BSOAS 26 (1963) 195 *YOMINANO* tagolást részesít előnyben, az így nyert alakot többes genitívusnak tartja, s az óiráni **hamina*- 'nyár' szót keresi benne. Ez a feltevés azonban elfogadhatatlan részint a szövegösszefüggés miatt (az előző mondat szerint a szentély már víz nélkül volt, tehát az otlakók

állításai is lehetne, azonban utána következik még a *TOMANO* szó, amely szemmel láthatólag hasonló képzésű alak, mint *mināno*. A *tumāno* szót egy **tum-* 'felhalmoz, felduzzaszt, megerősít' tő *-āna-* képzős származékának tekinthetjük, amelynek jelentése 'felduzzasztott, megerősített' lehetett. E szó rokonságából utalhatunk az óind *tumra-* és az avesztai *tuma-* (a *tumāspana-* névben) 'kövér, erőteljesen duzzadó' szavakra. Valószínűleg a *tumāno* szóval függ össze az Agni-i *tmām*, Kuča-i *tumane*, *tmāne* 'tízezer' számnév is. Minthogy az alapszó sem az Agni-iből, sem a Kuča-iből nem mutatható ki és **tum-* tőből ilyen képzés nem is volna e nyelvekben lehetséges,²⁷ feltehető, hogy e számnév egy iráni **tumāna-* 'felhalmozott; halom, nagy mennyiség' átvétele.

A *tā . . . mināno tumāno* szavakat ezek szerint következőképpen értelmezhetnénk: „akkor . . . a tönkrementet felduzzasztotta (vagy: megerősítette)”. E szavakból arra következtethetünk, hogy e mondatban a szanszkrit felirat tartalmának megfelelően arról volt szó, hogy egy tönkrement víztárolót újra felduzzasztottak vagy megerősítettek. Eldöntetlenül hagyva egyelőre azt a kérdést, hogy a mondatban aktív vagy passzív szerkezettel van-e dolgunk, annyit mindenesetre valószínűnek tarthatunk, hogy a *MAABO BOZO YO PONΔAFO* szavakban egyrészt a víztároló megnevezését, másrészt a helyreállítást végeztető nevét s esetleg címét kell keresnünk. A *BOZO* szó hangalakja annyira közel áll a szanszkrit feliratban szereplő *Bhoja* névhez, hogy valószínűleg annak az átírását láthatjuk benne. Ebben az esetben pedig az utána következő *YO PONΔAFO* szavakat *Božo* címének kell tartanunk, és leginkább egy 'király' jelentésű kifejezést kereshetünk bennük. Ebben a vonatkozásban különös figyelmet érdemel a *rundayo* szó, amely a saka *rre* (gen. *rrundā*) 'király' szóval azonosítható. E szót St. Konow legutóbb óiráni **raivant-* alakra vezette vissza.²⁸ E magyarázatnak bizonyos hangtani nehézségeken kívül azonban az a hátránya, hogy ilyen módon a saka *rrund-* alakot elszakítjuk a hozzá közel álló *murunḍa-* 'király' szótól, amely az indiai feliratokon szerepel és valószínűleg kušāna, esetleg éppen saka eredetű. Éppen ezért helyesebbnek látszik Konownak az a régebben felvetett ötlete,²⁹ amely szerint mind a saka *rre* (*rrund-*), mind pedig a kušāna *murunḍa-* a *mru/mrav-* 'ünnepélyesen kijelent, kinyilvánít' ige *mruvant-* participiumára megy vissza. Ebben az esetben a saka *rre* nom. Konow elgondolása szerint óiráni **mrivāh*, a *rrundā* gen. pedig óiráni **mrvāntahya* alakból származik. Bár Konow ezt a magyarázatát később úgy látszik elejtette, aligha lehet kétséges, hogy ez lényegében véve helyes volt. Óiráni szempontból mindenesetre helyesebb **mruvans* (vagy **mravans*) > **mruvāh* (vagy **mravāh*) és **mruvantah* (vagy **mravantah*) alakokból kiindulnunk,³⁰ mert a saka *rrundā* gen. világosan eredeti *-ah* (nem pedig *-ahya*) végzőaligha bírtak volna ki még „esőtlen nyarakat”, amíg aztán az isteneket eltelepítették), részint pedig nyelvi okokból: óiráni **hamina-*nak a baktriaiban **AMINO* lenne a folytatása, s az *ACO* praepositio az *ACO I NO PAAMO* kifejezés tanúbizonysága szerint nem áll genitívusszal.

²⁷ Az Agni-iban **tum-* tőből **tumem*, **tu-* tőből pedig **tawem* alakot várnánk, vö. W. SCHULZE—E. SIEG—W. SIEGLING: *Tocharische Grammatik*. Göttingen 1931. 4 sk. Egy **tu-* tőből ugyan lehetséges volna **tumām* med. praes. part., azonban ezeknek az ige-neveknek főnévi használata nem mutatható ki.

²⁸ ST. KONOW: *Primer of Khotanese Saka*. Oslo 1949. 121.

²⁹ ST. KONOW: *Saka Studies*. Oslo 1932. 36.

³⁰ Egyáltalán nem biztos, hogy az óirániiban egységesen **mruvans* alakot kell vagy lehet feltennünk. A saka szó inkább arra mutat, hogy az eredeti **mruvants* alakból már az *s > h* változás előtt **mruvās* fejlődött, s ennek további sorsa azután egybeesett a névszóragozás többi *-ās* végződésének fejlődésével.

désre utal. A saka szó fejlődését ennek megfelelően következésképpen rekonstruálhatjuk:

**mravāh* > **mravē* > **mrē* > **re*, illetőleg
**mravantah* > **mravanti* > **mründi* > **rundi*

A kusāna *murunda*- alakban nyilvánvalóan az obliquusban megőrzött *-nt-* tő általánosult és behatolt a nominativusba. Így ennek fejlődése következő lehetett:

**mravantah* > **mrūnda-* > **murunda-* > ind *murundu-*

A Tochi Valley-i felirat *rundayo* alakjában szintén megőrződött az eredeti *-nt-* tő a *-ka-* suffixum előtt, egyébként fejlődése a saka *rre/rrundä* szóéhoz hasonló lehetett. Jelentéstani tekintetben a *rre*, *murunda-*, *rundayo* 'király, uralkodó' szóhoz pontos párhuzamot nyújt a *sāstar-* megjelölés a *sah-* 'kinyilvánít' igéből. Hogy a *rundayo* szó eredeti eleme-e a baktriai szókészletnek vagy pedig saka jövevényszó, egyelőre nehéz eldönteni pontos hangtani kritériumok hiányában.

A *rundayo* szó előtt álló *ho* szóval kapcsolatban több magyarázat is jöhet számításba. Lehetne ez a szó egyrészt névelő (< óiráni **hau*), másrészt pedig a 'király' szó valamilyen jelzője. Utóbbi esetben gondolhatnánk az óiráni **ahu-* 'úr' szó késői fejleményére, s a *ho rundayo* kifejezést 'király úr'-nak vagy 'főkirály'-nak értelmezhetnénk. Minthogy a névelőnek egyébként nincs nyoma a Tochi Valley-i feliratokban, az utóbbi magyarázat valószínűbbnek látszik.

A fentebbiek alapján a mondatnak következő értelmezése adható: „Akkor . . . Božo, a király úr, a tönkrementet megerősítette”. E szövegösszefüggésből az következik, hogy a *MAABO* szóban kell látnunk a mondat tárgyát, amelyre a 'tönkrement' appositio és a 'megerősítette' állítmány vonatkozik. A szanszkrit felirat tartalmából³¹ következtetve a *MAABO* szónak így 'víztároló' jelentést tulajdoníthatunk. E következtetéssel nem áll ellentétben a *malβo* szó előfordulása a C/1 felirathban sem. Ebben a következő szövegösszefüggést találjuk: *TA MAABO CIAO II[. .]AO IIAPO TOMANO* „Akkor a *malβo*, amely . . ., megerősített”. Nyilvánvaló, hogy a *malβo* szó 'víztároló' értelmezése ebbe a szövegösszefüggésbe is jól beilleszthető. Magát a *malβo* szót esetleg óiráni **ham-advā* (**ham-advan-*) alakra vezethetjük vissza, amelynek eredeti jelentése 'csatornagyűjtő(medence)' lehetne. Ez az összetétel az afgánban valószínűleg meg is őrződött a *mal* 'útítárs' szóban, amelyet G. Morgenstierne **ham-advā*- alakra vezet vissza,³² azonban ebben az *adu/advan-* szónak nem 'öntözőcsatorna', hanem 'út' jelentése szerepel. Az afgán szó hangfejlődése során szintén áthaladt a **malβa* alakon, s így egyrészt egy ilyen összetétel lehetőségét, másrészt pedig a **ham-advā* > *malβo* fejlődést eltérő jelentése ellenére is bizonyítja. A tárgyalt mondatot tehát következésképpen fordíthatjuk: „Akkor a víztárolót Božo király úr, a tönkrementet, megerősítette”.

KAAAO TA (3. sor) *ΠΟΡΟΓΑΤΤΟ ΜΟ*. E mondat olyan szavakból áll, amelyek mindegyikét ismerjük a Surkh Kotal-i feliratokból.³³ A *MO* szóra vonatkozólag elfogadhatónak látszik E. Benveniste feltevése, amely szerint

³¹ Ld. J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 14 (1966) 449—458.

³² G. MORGENSTIERNE: An Etymological Vocabulary of Pashto. 43.

³³ Ld. J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 12 (1964) 436—438, 459—460.

ebben mutatónévmást, az óiráni **ima-* 'ez' folytatását láthatjuk.³⁴ Így a *mo* szó pontos megfelelője a *yidya-munji mo* 'ez' mutatónévmás. Az egész mondatnak így a következő értelmezése adódik: „Amikor így töltéssel körülvétette ezt”. A mondat formája azt mutatja, hogy időhatározó mellékmondatall állunk szemben, amely után a főmondatot várhatjuk.

KIPAO CTI HAPO. E mondatból a *KIPAO* szó már a Palamedés-feliratról ismeretes.³⁵ Az utána következő *CTI* szót mondattani helyzete és hangalakja alapján a *yidya* *-(a)sta*, *-(e)ste*, *sto* suffixummal, ill. szóval vethetjük egybe, amely a durativ praesens és a praet. imperfectum képzésére szolgál.³⁶ Így *kirdo-sti* nyilvánvalóan pontos megfelelője a *yidya kar-sto* < **kirdo-sto* 'he was doing' igealaknak. Gondolhatunk esetleg arra a lehetőségre is, hogy *kirdo-sti* passzív alak, azonban a későbbi fejlődést (a *yidya-munji* passzív képzését) figyelembe véve, talán nagyobb valószínűséggel tekinthetjük aktívnak. Az *HAPO* szót *H* és *APO* elemekre tagolhatjuk, s ezek közül *APO*-t a Surkh Kotalból ismert *APOYO* 'csatorna, kanális' szóval azonosíthatjuk.³⁷ E szó magyarázatom szerint óiráni **drava-* alakra megy vissza, amelyből a baktriaiban **lrū* fejlődött, s analogikusan a szóvégi *-o*-val *lrūo*-vá egészült ki. Hogy a *lrūo* alak mellett a baktriaiban még az eredetibb *lrū* is lehetséges volt, azt bizonyítja a SK 4 B felirat, amelyen e szó *APOY* alakban fordul elő. A Tochi Valley-i *APO* alak valószínűleg ebből az eredetibb *lrū* alakból keletkezhetett, a szóvég analogiás fejlődésével. A *lro* szó előtt álló és vele egybeírt, tehát vele szorosan egybetartozónak érzett *e*-t óiráni **aiva* alakra vezethetjük vissza és az 'egy' számnevet láthatjuk benne. A baktriaiban az 'egy' számnév önálló használatban *yōyo* alakban ismeretes (SK 4 M 10. sor), lehetséges azonban, hogy e mellett *īyo*, *īo* alakban jelzői használatban is előfordul (SK 4 M 12. sor). A Tochi Valley-i felirat H alakja ennek az utóbbinak lehet változata. Így a baktriai *yōyo* és *īyo*, *īo*, *ē* (vagy *ī?*) alakok egymásmellettsége pontosan megfelel a man. perzsa *yk* és *yw* egymáshoz való viszonyának és szintaktikai használatának. A mondatot tehát így értelmezhetjük: „készítettett egy csatornát”.

CIAO NO MAAI ZIAO NIBA [X] [TO] (4. sor) *BI*. E mondatból két szó, *CIAO* és *MAAI*, jelentését ismerjük a Surkh Kotal-i feliratok alapján. *CIAO* jelentése 'amely', így tehát a *lro* 'csatorna' szóra vonatkozó mellékmondatall van dolgunk. A *MAAI* szót fentebbi megjegyzéseink figyelembevételével kézenfekvő a Surkh Kotal-i *MAAO* 'itt, ide' helyhatározóval azonosítani. A mondat állítmányát a *ZIAO* szóban kereshetjük, amely eredeti part. perf. pass.-nak látszik. A *zido* szó óiráni **zita-* alakra vezethető vissza, s ezt a

³⁴ E. BENVENISTE: JA 249 (1961) 148. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az SK 4 feliratban előforduló *MO* szóra vonatkozólag BENVENISTE feltevése nem bizonyítható, az a feltevése pedig, hogy e mutató névmás névelőként szerepel e feliratban, teljességgel elfogadhatatlan. A Tochi Valley-i feliratban azonban a *MO* szó 'ez' értelmezésének nincsen akadályai.

³⁵ Ld. R. CURIEL: JA 242 (1954) 196.

³⁶ Ld. erre vonatkozólag G. MORGENSTIERNE: Indo-Iranian Frontier Languages. II. 151—2, 161.

³⁷ J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 12 (1964) 449—450. H. HUMMACH: Die Kaniška-Inschrift von Surkh-Kotal. 26 a *APOYO* szót HENNING-hez hasonlóan az óiráni **drava-* 'erős, egészséges' szóból származtatja. Ennek cáfolatát l. id. h. I. GERSHEVITCH: BSOAS 26 (1963) 195 e szót a *yidya laroyō* 'clear sky' szóval veti össze és 'esőtlen' jelentést tulajdonít neki. Ez az értelmezés azonban önkényes és nyelvi adatokkal nem támasztható alá, s egyébként is a *MINANO* szó téves értelmezésével együtt magától elesik.

*zāy- 'mittere' ige származékának tekinthetjük. Ez az ige az Avesztában többnyire a víz vezetésének kifejezésére használatos (vö. pl. V. 5, 17: *āpəm zazāmi* . . . „a vizet elvezetem . . .” vagy V. 5, 16: *āpəm . . . upu astəm fra-zayayāhi* „a vizet . . . a holttesthez vezeted?”), s ez a jelentése a yidya-ban is megőrződött az *avzino* 'first watering of the fields' szóban, amely óiráni **upa-zayana-* alakra vezethető vissza, eredeti jelentése tehát '(víz)rávezetés' volt. A zido állítmány tehát kitűnően illik a *bro* 'csatorna' szóhoz, s így a mondatot a következőképpen értelmezhetjük: „készítettett egy csatornát, amelyet . . . ide vezetett . . .”. A *mali* 'itt' (= yidya *molo* 'itt') szó előtt álló *NO*-t a szövegösszefüggés alapján valószínűleg a yidya-munji *no, na* 'for, to' prae-positionnal azonosíthatjuk. Így a *no mali* kifejezés jelentése éppen a szövegösszefüggés által kívánt 'ide' lenne. A határozószóknak prae-positionokkal való kapcsolata a yidya-munjiban eléggé általános jelenség, vö. pl. *ži malen* 'innen'.

A kiegészített, tehát bizonytalan *NIBA¹X¹[TO] BI* kifejezés értelmezését nyilvánvalóan szintén a fentebbi tartalmi összefüggésben kell keresnünk. A *niβa¹χ¹[to]* alakot szintén eredeti part. perf. pass.-nak tekinthetjük és óiráni **ni-baxš-ta-* alakra vezethetjük vissza. A *baxš-* fő jelentése az Avesztában 'Anteil haben, geben', az *ā* praeverbiummal *ā-baxš-* 'zuteilen, austeilen'. Hasonló lehetett a **ni-baxš-* ige jelentése is, úgyhogy a *niβa¹χ¹[to]* alak értelmezéséül 'szétosztotta' adódik. Ez a kifejezés nyilvánvalóan a csatornára, ill. a csatornába vezetett vízre vonatkozik, azaz tárgyilag valószínűleg úgy kell a feliratban leírt intézkedéseket értelmeznünk, hogy a víztárolóhoz egy főcsatorna is épült és ennek az elágazásai segítségével osztották szét a vizet. Itt tehát szemelláthatólag egy egész öntözőrendszer áll előttünk, amely egyben felteveli egy mezőgazdasági körzet létezését.

A *niβa¹χ¹[to]* szó után álló *βi* valószínűleg összevethető az egyes kelet-iráni nyelvekben, mint az afgánban, a sangleči-iškašmiban meglévő *ba, be, bi* partikulával, amely a perfektív igei aspektus kifejezésére szolgál, s amely talán összefügg a középperzsa *bē*-vel.³⁸ Így a *niβa¹χ¹[to]* *βi* igealak a *kirdo sti-*hez hasonlóan a mai keletiráni nyelvekben használt igei szerkezetek előzményének tekinthető.

TA YAPOYIO ZOAAAI BO. E mondat szerkezete világos: *tā harūyo* „így minden + perfektív igei állítmány.” Ami a *zolādi βo* igealakot illeti, ebben a *βo* elem bizonyára azonos az előző mondatban előforduló *βi* particulával, amelynél a magánhangzó ingadozása a sangleči-iškašmiban is megfigyelhető.³⁹ A *zolādi* alak óiráni **uz-dāta*-ra vezethető vissza, s régebbi baktriai alakja **OZOAAAO* = *uzolādo* lenne. Azonban már az SK 4 B feliratban (16. sor) *ZOOACTI* felel meg az SK 4 M felirat (12. sor) *OZOOACTO* alakjának. Így már itt pontosan azt a fejlődést vagy nyelvjárási különbséget figyelhetjük meg, mint amely a Tochi Valley-i felirat *ZOAAAI* alakjában is tükröződik. Az **uz-dāta*-alakot az óiráni **uz-dā-* 'felépít, elkészít' ige (vö. avesztai *us-¹dā-* 'aufrichten, aufbauen, anlegen', amely különböző építmények felépítésével

³⁸ Ld. e kérdésre vonatkozólag G. MORGENSTIERNE: An Etymological Vocabulary of Pashto. 14; H. S. NYBERG: Hilfsbuch des Pehlevi. II. Uppsala 1931. 35; G. MORGENSTIERNE: Indo-Iranian Frontier Languages. II. 360 sk. MORGENSTIERNE egyes esetekben meghatározhatatlannak érzi a *be* particula jelentésfunkcióját. Azonban az általa idézett példákban a *be*-nek világosan perfektív funkciója van, mint pl. *psād ba xēsta zwāri? na zwāram be* „art thou eating (shalt thou eat) bread? I am not eating (shall not eat)”, amelyet helyesen így lehetne fordítani: „m e g eszed a kenyeret? nem eszem m e g”.

³⁹ Ld. pl. a 38. jz-ben idézett mondatban a *ba* és *be* alak párhuzamos használatát.

kapcsolatban használatos, pl. *nmānam uzdasta, uštrō.stānam uzdasta*) származékának tekinthetjük. Így az egész mondatot következőképpen értelmezhetjük: „Így minden megépítettett.”

ΠΟΡΟΝΙΔΟ ΦΡΟΜΑΝΟ. Az első szó ismét eredeti part. perf. pass.-nak látszik, a második szó, *fromāno* pedig bizonyára a Surkh Kotal-i feliratokban is előforduló *fromāno* 'parancs' szóval azonos. E helyen, a felirat végén leginkább a parancs teljesítésének a hangsúlyozásával számolhatunk. Így tehát a *poronido* állítmányának legvalószínűbben 'megvalósult, végrehajtatott' jelentést tulajdoníthatunk. Nyelvtörténeti szempontból a *poronido* alakot óiráni **pari-nita*-ra vezethetjük vissza, s ezt a **pari-nay*- 'körülvezet, odavisz, végrehajt' ige (vö. avesztai *nay*- 'leiten; hinführen, hinbringen zu —', óind *pra-nī*- többek közt 'herbeibringen, vollbringen, ausführen') származékának tekinthetjük. A *poronido fromāno* kifejezésnek tehát következő értelmezését adhatjuk: „Végrehajtatott a parancs . . .”

TA KADO (5. sor) *ΠΑΡ[ΔΟ]*. E mondat szemelláthatólag összefügg szintaktikailag az előzővel, amennyiben a *tā kado* szavakat 'úgy, ahogy' jelentésű kötőszó párnak foghatjuk fel. A *tā* kötőszó ilyen jelentésben már a 2. sorban előfordult, a *kado* alakot pedig az óiráni **kaθā* 'hogyan?; ahogy' kötőszó fejleményének tekinthetjük (vö. avesztai *kaθā* többek közt 'wie?; wie, in welcher Weise auch immer'). Sajnos a kő kitöredezése miatt bizonytalan marad az igealak. Ha helyes a javasolt *ΠΑΡ[ΔΟ]* olvasat, az ebből adódó *pardo* alakot eredeti part. perf. pass.-nak tekinthetjük és óiráni **prta*- alakra vezethetjük vissza. Ez az óiráni **par*- 'tartozni, vmire kötelezettek lenni' ige származéka lehet (vö. avesztai ¹*par*- 'gleich machen' és ³*par*- 'verurteilen', szogd *pwrc* 'Schuld, Schuldverpflichtung, Schulden')⁴⁰ 'tartozott, kötelezve volt, kellett' jelentéssel. Az egész *poronido fromāno tā kado pardo* mondatot tehát következőképpen értelmezhetjük: „Végrehajtatott a parancs, úgy, ahogy kellett.”

A fentebbiek alapján a Tochi Valley-i B kő baktrai feliratának következő értelmezését javasolhatjuk:

- 1.sor „A 632. éra-évben, Aši hónapban. Így íratott fel itt a homlokzatra:
2.sor Akkor a víztárolót Božo király úr, a tönkrementet, megerősíttette.
Amikor így
3.sor töltéssel körülvétette ezt, készíttetett egy csatornát, amelyet ide vezet-
tetett, (a vizet) szétosztotta.
4.sor Így minden megépítettett. Végrehajtatott a parancs, úgy, ahogy
5.sor kellett.”

A felirat által felvetett kronológiai és történeti problémákat a többi Tochi Valley-i baktriai felirat értelmezése után együtt lesz célszerű tárgyalni.

VI. A C/1 KŐ ARAB FELIRATA

A C/1 kövön, amelyet a C/2 kővel együtt szintén a Tochi Agency területén, Sher-talao-nál találtak és amely Keene őrnagy révén került a Peshawar Museumba, felül egy arab, alul pedig egy baktriai felirat helyezkedik el (3.

⁴⁰ E szócsoportról vö. W. HENNING: Ein manichäisches Bet- und Beichtenbuch. Berlin 1937. 89.

kép). Az arab felirattal A. H. Dani, H. Humbach és R. Göbl nem foglalkoztak. Dani annyit jegyez csak meg, hogy a kövön felül 2 sor arab szöveg látható, amely töredékes volta miatt semmi értelmet nem ad. Az arab felirathól valójában 3 sor maradt fenn, eredetileg azonban legalább 4–5 sorból állhatott. Bár a közölt fénykép elég jó, a kő kitérőedezései miatt a felirat mégis nehezen olvasható. Az írás stílusa tiszta *kūfī*, amelyet egyes betűk, mint *ālif*, *rā*, *šīn*, *lām*, *nūn*, *yā* fejének „serif”-fel való ellátása jellemez. Ez a jelenség egyes esetekben, így ‘Abd al-Malik kalifa egyik feliratán *ālif*-nél és *lām*-nál már a VIII. században megtalálható.¹ Jól megfigyelhető a feliraton a *bā* fejének A felirat következőképpen olvasható:

x + 1. sor *nšr nğ'bth* [. . .]
 x + 2. sor *ʿlh* ^{ʿʿ}[*ll*]^{ʿʿ}*f* ^{ʿʿ}*f* *yš*[*lh*]
 x + 3. sor *ʿlğyh fy byd ġnmh*

Megjegyzések az olvasáshoz

x + 1. sor. A *nšr* szóban a *šīn* első száránál felfelé nyúló függőleges kitérés látható, amely *ālif* benyomását keltheti. Minthogy azonban alul a betűszárak egybe vannak kapcsolva, *ālif*-et itt nem olvashatunk. A *nğ'bth* szó után a fényképen nem vehető ki semmi sem, azonban itt még legalább 3–4 betű számára van hely.

x + 2. sor. Az *ʿlh* szó világosan olvasható. Utána egy *ālif* alsó vége figyelhető meg, majd nagyobb kitérés után *ʿ* következik. Ezután egy sérült betű látható, amely leginkább *fā*-ra egészíthető ki. Ha az e fölött megfigyelhető kis vonás eredetileg leért a *fā* jobb oldali száráig, akkor egy föléje írt *yā*-val s ^{ʿʿ}[*ll*]^{ʿʿ}*f* helyett ^{ʿʿ}[*ll*]^{ʿʿ}*yf* olvasattal is számolhatunk.

x + 3. sor. *ʿlğyh* helyett esetleg *ʿlğ'h* olvasatra is gondolhatunk, azonban a *ġi'a* szó e helyen nem ad kielégítő értelmet. A *fī* szóban a *fā* a *yā* fölé van írva. A következő szó olvasata bizonytalan, *byd* helyett esetleg *b'd* is olvasható.

Megjegyzések a felirat magyarázatához

x + 1. sor. A fennmaradt szavak egy az előző sorban kezdődő mondat befejezésének látszanak. A *našara* ige jelentései közül itt főleg az 'elterjeszt, nyilvánosan kihirdet, propagál' jöhet számításba. A *nağāba* 'nemesség, előkelőség, kiválóság' szóval együtt ez jól beleilleszkedik a felirat benedictio részének formuláiba.

x + 2. sor. A sor elején olvasható „Allah a jóságos” formula feltételezi az előző sor végén egy „legyen hozzá kegyes” vagy hasonló jelentésű igealak létezését. A *yš*[kezdetű szót a következő sorban álló *ʿlğyh*-ra való tekintettel kézenfekvő *yš*[*lh*]-ra kiegészíteni és a *šalaha* II 'helyreállítani' ige alakját látni benne.

x + 3. sor. Az arab felirat egyik érdekessége kétségtelenül a *ġi'a* 'stehendes Wasser; grosse Zisterne; stinkendes Wasser' (Wahrmond) szó, amely önmagában is világosan mutatja, hogy a C/1 kő feliratai is a vízellátás és öntö-

¹ V. A. КРАЃКОВСКАЯ: ЭВ 6 (1952) 72, 11. kép.

zés problémájával állnak kapcsolatban. A következő *fy byd* olvasat „a pusztaságokban” értelmezést adja, míg *fy b'd* olvasat esetében esetleg *fi ba'du* 'azután, később' kifejezést tehetünk fel, bár ennek szokásos alakja *fimā ba'du*. A felirat másik érdekessége a *gmmh*' kifejezés, amelyben kézenfekvő a *ganima* II 'önzetlenül nyújtani, ajándékozni, rendelkezésre bocsátani' igét keresnünk. Minthogy a *-hā* névmás a *gī'a* 'víztároló' szóra utal vissza, arra kell következtetnünk, hogy az arab helytartó a víztároló vizét ingyen bocsátotta a körzet lakosságának rendelkezésére. Ebben bizonyára jól átgondolt, az indiai viszonyokat jól ismerő és indiai párhuzamokkal alátámasztható² gazdasági-politikai fogást láthatunk.

A fentiek alapján a feliratnak következő értelmezését adhatjuk:

x + 1. sor „. . .] hirdesse kiválóságát! [Legyen hozzá kegyes]

x + 2. sor Allah, a jóságos, (hogy) helyre[állította]

x + 3. sor a víztárolót a pusztaságokban, (hogy) önzetlenül rendelkezésre bocsátotta azt.”

A C/1 kő arab felirata töredékes volta ellenére is értékes támpontokat nyújt az alatta elhelyezett baktriai felirat értelmezéséhez, amennyiben már eleve valószínűvé teszi, hogy abban is a víztároló helyreállításáról lehet szó. Történeti szempontból is becses e felirat tanúbizonyossága abból a szempontból, hogy bizonyos mértékben lehetővé teszi (az A kő arab feliratával együtt) az észak-nyugat-indiai arab uralom jellegének és törekvéseinek felismerését a IX. században. Az arab közigazgatás szemmel láthatólag tisztán felismerte az öntözés problémájának gazdasági és politikai jelentőségét, s a víztárolók helyreállításával, új víztárolók építésével, az öntözővíz ingyenes szolgáltatásával igyekezett társadalmi és gazdasági bázisát megszilárdítani az arab uralom e hátárterületein.

VII. A C/1 KŐ BAKTRIAI FELIRATA

A C/1 kő baktriai felirata (9. kép) az arab felirat alatt helyezkedik el, tehát vagy egykorú azzal vagy annál későbbi. Fenntartása valamivel rosszabb, mint a B kő baktriai feliratáé, ezért olvasatában több a bizonytalanság. A kő szélére jutott betűk alig olvashatók, s az utolsó sornak csak egy része látható. Az említett nehézségek által megkívánt fenntartásokkal a feliratnak következő olvasatát javasolhatjuk:

1. sor ZO XDONO X: A:
2. sor E: MAYO NOYFO
3. sor ΓΩ'PMΓA'ZΔO ΔO MIPO
4. sor ΓK'AAΔO KIPΔO KAPO ΓNO TA'
5. sor MΓAA'BO C'Γ'ΔO Π[AP]ΔO ΠAPΓO'
6. sor TOMANO [TA] ΓK'AAΔO PAΥΓO'
7. sor ΓB'OŽO ΠOPOΓO'[ATANO] XOTΓO' TO
8. sor MANO XO MΓI'[NANO] KOZO
9. sor ΓAP'OYO OYO ΠOPOOΔO ΓOYBI'
10. sor ΓZ'OAAΓ'ΔO ΓΦ'POMANO
11. sor ΓKIPΔO'

² Vö. pl. Uşavadāta Nasik-i feliratát, amelyben a *sabhāprapā* kifejezést E. SENART meggyőző érveléssel „shelters for meeting and such for gratuitous distribution of water”-nak értelmezi, Ep. Ind. 8 (1905—1906) 79.

Megjegyzések az olvasáshoz

2. sor. *NOYTO* - Humbach *ΩIFO*. A Humbach által *Ω*-nak olvasott jel aszimmetrikus, bal oldali része *V* betűhöz hasonlít, jobb oldali része viszont gömbölyűen ívelő. Ezért helyesebbnek látszik *NO*-nak olvasni. Az utána következő jel alakra pontosan egyezik a 9. sorban az *OYO* szóban *Y*-nek olvasott jellel. Így valószínűleg itt is kisalakú *Y*-vel van dolgunk.

3. sor. $\Gamma\Omega\text{P}\text{M}\text{A}\text{Z}\text{A}\text{O}$ - Humbach *ΩPMZAIO*. A fényképen az *Ω*-nak csak jobb oldali része látszik. Az *M* jobb oldali szára egy lyukban végződik, s a kitörésben az *A* eltűnhetett. Az *M* és *Z* közötti hely elégséges még egy betű számára.

5. sor. $\Pi[\text{A}\text{P}]\text{A}\text{O}$ *IIAPO* - Humbach $\text{C}[\text{A}\text{N}]\text{A}\text{O}$ *CTAPO*. A szókezdő betű eltérő olvasatára vonatkozólag utalunk a bevezetésben adott indoklásra.

$\text{M}\text{A}\text{A}\text{B}\text{O}$ - E szóból a fényképen csak *MABO* látszik. Göbl ugyan autográfiáján feltüntet az *A* alatt egy lefelé nyúló vonalat, azonban ez a fényképen nem vehető ki, s ha valóban létezne, akkor is nehezen lehetne *A*-nek tekinteni, minthogy ez a betű a Tochi Valley-i baktriai feliratokon minden esetben a sor fölé emelkedik. Így legvalószínűbb arra gondolnunk, hogy a kőfaragó az *A*-t kifelejtette, s ennek megfelelően talán helyesebb lenne *MA<A>BO* olvasatot jelölnünk. Ha viszont a Göbl által jelzett alsó vonás valóban létezik, akkor ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a kőfaragó a kifelejtett *A*-t a sor alá szúrta be, mert a sor felett a *B* felső része miatt nem volt erre hely.

6. sor. *TOMANO* - Humbach *TOMANO*. A szókezdő betű, amely a fényképen is elég jól kivehető, világosan *T*.

DAYO - Humbach *DHOYO/DHYO*. Göbl autográfiáján valóban világosan *DHOYO* olvasható. A fényképen azonban az *H* betűnek semmi nyoma, s mivel az *D* is a kő felszínének a szélére esik, nem is valószínű, hogy utána még állhatott volna egy betű. Így a *DAYO* olvasat mellett kell maradnunk. Az *OYO* betűk a 6. és 7. sor közé, az *D* pedig a 6. sor fölé van beszúrva. Hasonló jelenség figyelhető meg a 4., 7. és 9. sorban is. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a kőfaragó előtt már megfelelően sorokra tördelt szövegmintát fektet, azonban nem tudta annak a beosztását pontosan betartani, s ezért, ami nem fért már ki neki az adott sorba, a sor fölé vagy alá szúrta be.

7. sor. *BOŽO ΠΟΡΟΪ* - Humbach *BAIŌ CAPOO*. Az eltérő olvasás indoklását a bevezetésben adtuk. A szókezdő *B*-ből a fényképen szinte semmi sem látszik, viszont elég jól kivehető a *Ž* alsó ívelő szára.

XOTO TO Humbach *XATANO*. Mindkét *T* esetében jól megfigyelhető a *T* jellemzően profilált bal oldali szára. Göbl autográfiája e helyen nem egészen pontos.

8. sor. $\text{XO M}\text{I}\text{I}[\text{NANO}] \text{KOZO}$ - Humbach $\text{XOM}[\text{IN}]\text{O KOZOAO}$. A fényképen az *M* és az *I* alsó szára kivehető. Göbl autográfiáján a kitörés alján is jelölésmaradványokat. Ezek azonban lényegesen lejjebb helyezkednének el a sor többi betűjénél, ha valóban írásjelek maradványai volnának. Így ezeket aligha tekinthetjük töredékesen fennmaradt betűeknek. Az eredeti betűsor valamivel feljebb, teljesen a kitörésben haladhatott. A kitört helyre a *NANO* betűk éppen elférnek. Humbach *AO* olvasatának alapja nyilvánvalóan az, hogy a 8. és 9. sor között a kő szélén egy függőleges kitörés, fölötte jobbra pedig egy lyuk látható. A lyuk lehetne egy *O* maradványa, azonban a függőleges kitörést alatta aligha lehet *A*-nek olvasni. Ha a lyukat mindenképpen

betűmaradványnak kívánjuk tekinteni, akkor inkább arra gondolhatunk, hogy az egymástól elég távol álló *Z* és *O* között volt még egy kikopott *I* betű, s így *KO Z[I]AO*-t olvashatunk.

9. sor. ΓAP^1OYO — Humbach *CAYO*. A szókezdet olvasása problematikus. Göbl autográfiája az *OYO* előtt *II*-hez hasonlító jelet tüntet fel, nyilván ezen alapszik Humbach olvasata. E betűnek az alsó szára azonban lényegesen rövidebb, mint a feliraton előforduló többi *II* betűké. Így valószínűbb arra gondolnunk, hogy *P* betűvel van dolgunk, amelynek feje kissé kitöredezett. E betű azonban beljebb áll, mint a többi sor kezdete, így előtte még egy írásjel lehetett, amelynek némi maradványa a fényképen ki is vehető. A javasolt *A* természetesen csak egyike a fennálló lehetőségeknek.

$\Pi O P O O A O O Y B I$ — Humbach *CAPOAAO NIBIFO*. Az első szó eltérő olvasatával kapcsolatban utalok a bevezetésre. Ami a második szó olvasatát illeti, a fénykép és Göbl autográfiája alapján a következőket állapíthatjuk meg. A kőfaragó először a sorban $\Pi O P O O Y B I$ betűsört véselt be. Ebből az utolsó 3 betű a fényképen elég elmosódott, de kivehető. Göbl az *I* után még egy pontszerű jelet tüntet fel, ez azonban a fénykép alapján nem igazolható, ha valóban létezik, kitérés is lehet. A bevésés nyilván hibás volt, kimaradt a $\Pi O P O O A O$ szó második, *OAO* betűkből álló része. A kőfaragó ekkor az *O* és *Y* közé, de a sor alá beszúrta a *AO* betűket, amelyek a fényképen is kivehetőek, majd az *YBI* szó *I*-je alá még egy *O*-t írt. Ez utóbbi a fényképen nem látható, Göbl azonban jelzi autográfiáján. Hogy az első szót e javítások figyelembevételével $\Pi O P O O A O$ -nak kell olvasni, ahhoz bizonyára nem fér kétség. Kérdéses lehet viszont, hogy a második szóba hová szúrjuk be az alája írt *O*-t. Mivel a kőfaragó először $\Pi O P O O Y B I$ alakot véselt be, kézenfekvőnek látszik, hogy az utólag a sor alá beszúrt *O*-t az *YBI* betűk elé téve *OYBI* alakot olvassunk.

10. sor. $\Gamma Z O A A [\Delta] O \Gamma \Phi^1 P O M A N O$ — Humbach *OPAIPO Φ [O]POMANO*. Humbach olvasata teljes egészében Göbl autográfiáján alapszik, kivéve az első *O* alatti vonást, amelyet nem vesz figyelembe. A fénykép azonban némileg eltér Göbl autográfiájától. Az első betű *Z*-nek látszik, s ez az olvasat összeegyeztethető a Göbl által jelzett alsó vonással, amely a *Z* sor alá nyúló szára. A második betű világosan *O/A*, a harmadik *A*, a negyedik háromszögletű *A*. A Göbl autográfiáján feltüntetett *I* a fénykép alapján ítélve nem más, mint egy nagy kitérésnek a széle. Ebben a kitérésben tűnt el az ötödik betű. A Göbl autográfiáján jelzett Γ még ennek a kitérésnek a felső része, amely után még egy lyuk látszik, valószínűleg a szóvégi *O* maradványa. Ettől kissé jobbra és valamivel lejjebb egy nagy lyuk van, amelyben a Φ feje eltűnt, alsó szára középütt kissé kivehető. Ezután világosan látható *POMA* következik, míg a szóvégi *NO* eléggé elmosódott. A Φ és *P* között nincs hely még egy betű számára.

11. sor. $\Gamma K I P A O \Gamma$ — Humbach *KAAAO*. Az utolsó sorban a fényképen csak 1 szó maradványai látszanak. Mivel autográfiáján Göbl is csak ezt az egy szót tünteti fel, valószínűleg nem is volt több eredetileg sem. A szó olvasata a 3. betű meghatározásától függ. E betűnek a fénykép alapján ítélve kifejezett, háromszögletűnek látszó feje van. Így bizonyára *P*-nek határozhatjuk meg, s az egész szót *KIPAO*-nak olvashatjuk.

Nyelvi magyarázatok

1–3. sor. ZO XPOHO X: A: E: „A 635. éra-évben.” Már Humbach helyesen értelmezte a keltezésnek ezt a részét.¹

MAYO NO YFO Ϛ P M A Ϛ ZAO AO MIPO. A keltezés e részének magyarázata több szempontból is problematikus. A legfontosabb kérdés kétségtelenül az, hogy mit tekintünk hónapnévnek. A *māho nūyo* kifejezést lehetne „új hónap”-nak vagy „új(év) hónap”-nak értelmezni és a szogd *n'wsrdjč*, xwārizmi *n'ws'rjy* hónapnevekkel párhuzamba állítani. De arra is lehetne gondolni, hogy a *nūyo* szó az *Ormazdo* név jelzője, s ebben az esetben az „Új-Ormazd hónap” értelmezés adódik. Annyi mindenesetre valószínűnek látszik, hogy az *Ormazdo* és *Miro* nevek a keltezéshez tartoznak, minthogy utánuk a *kaldo* 'amikor' szó vezet be a felirat elbeszélő részét. Az is kézenfekvő, hogy a két név hónapnév, nem pedig napnév, mert ebben az esetben a *χšuno* 'éra-év', *māho* 'hónap' megjelölések mellett a nevek előtt a 'nap' szónak is szerepelnie kellene.

Ezen a ponton felmerül az a kérdés is, hogyan értelmezzük a *Miro* név előtt álló *AO* szót, s hogy milyen viszonyban áll a két név egymással. Humbach a *AO* szót 'és'-nek értelmezte, tehát valószínűleg az óiráni **uta* fejeményének tekintette. Ez az elgondolás azonban mind tárgyi, mind nyelvtörténeti szempontból valószínűtlen. A keltezésben ugyanis két hónapnév nem szerepelhet együtt 'és'-sel összekapcsolva, ha nem egymás melletti hónapok. *Ormazdo* és *Miro* esetében pedig ez a helyzet.² Nyelvtörténeti szempontból pedig azért nem gondolhatunk a *AO* szó és az óiráni **uta* kapcsolatára, mert e kötőszó magánhangzós szókezdetét a különböző iráni nyelvekben mindig megőrizte (vö. pl. saka *u*, szogd *'t*, waxi *ət*, *et* stb.).

Minthogy *Ormazdo* és *Miro* nem egymás melletti hónapnevek, szereplésük a keltezésben csak úgy magyarázható, hogy a keltezés nem egy időpontot ad meg, amikor pl. a feliratot állították, hanem az időtartamot jelöli meg, amely alatt a feliratban leírt esemény lejátszódott. Ezzel összhangban áll az a tény, hogy e feliratból magának a felirat állításának említése a B felirattól eltérően hiányzik. Így kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a két hónapnév a megjelölt időszak kezdő és befejező időpontjait jelöli, s hogy ennek megfelelően értelmezésük „Ormazdo hónaptól Miro hónapig” lehetne. Ebben az esetben pedig a *AO* szónak 'ig' jelentésű praepositionnak kellene lennie. Ennek a követelménynek elég jól megfelel a ydya-munjī *do*, *da* 'into, in' praepositio, amelylyel a *AO* particula hangalak szempontjából is pontosan egyezik. G. Morgenstierne a *do* praepositiot óiráni **antar* alakra vezet vissza. Így e particulában a szókezdet ugyanolyan eltűnésével állunk szemben, mint a már tárgyalt *ZO* és *NO* praepositioik esetében.

A kérdés már most csak az, hogyan magyarázható a *nūyo Ormazdo* 'Új-Ormazdo' hónapnév. Végleges választ erre a kérdésre csak akkor adhat-

¹ Ancient Pakistan: 1 (1964) 133. Az egész feliratnak HUMBACH következő értelmezését adja: „(1/2) In the year 635, month one (3) for Ormuzd and Mihr (4) the kaldo was made by the Kuzān, by him, (5) the drinker-of-liquor, the nobleman, the brilliant one, the star, (6) the member-of-the-cow-family, the member-of-the-cow-house, the king, (7) the lord, the headman, . . . the member-of-the Khagan-(8)-house, the owner-of-cows, the Kuzula, (9/10) the increaser-of-the-goods, the leader, the scion-of-Fromo, (11) . . .”.

² HUMBACH számára ez nem jelentett akadályt, mert a két nevet istennévként fogta fel.

nánk, ha teljes egészében ismernénk a Tochi Valley-i feliratokban szereplő naptárt. Az *Aši*, *Örmazdo* és *Miro* hónapnevek arra mutatnak, hogy lényegében véve itt is a „zoroasztrikus” naptárt használták. Azonban a zoroasztrikus naptár hónapnevei nem voltak teljesen azonosak a különböző iráni népeknél. Így a középperzsa *Āβān*-nak a párthusban *ḥphwny*, a xwārizmiben *y’p’xwn*, a középperzsa *Daδv*-nak zwārizmi *ḥwrym(zd)*³ felelt meg. Az első hónap jelölésére a xwārizmiben az eredeti *rwrjn* mellett a *n’ws’rjy* elnevezést is használták. A hónapok sorrendjében *Miro* = középperzsa *Mihr*, xwārizmi *mtr* a 7., *Örmazdo* = középperzsa *Daδv*, xwārizmi *ḥwrym(zd)* pedig a 10. hónap, így tehát egy adott éven belül — a C/1 feliratban a 635. éra-évben — az „*Örmazdo* hónaptól *Miro* hónapig” időmegjelölés nem lehetséges. Éppen ezért arra kell gondolnunk, hogy az „Új-Örmazdo” hónapnév a feliraton az év 1. hónapjának megnevezése. Ennek az elnevezésnek nyilván az lehetett a kiindulópontja, hogy az újév 1. napja éppen *Örmazdo* napja volt, tehát az év kezdetét a *nūyo Örmazdo* „Új-Örmazdo” kifejezéssel is lehetett jelölni. E magyarázat értelmében a feliratban leírt események vagy munkálatok az év 1. hónapjától az év 7. hónapjáig, azaz tavasztól őszig tartottak.

4. sor. *ΚΑΛΛΟ ΚΙΡΛΟ ΚΑΡΟ*. E mondat első két szava már ismert „Amikor csináltatott . . .”. A *ΚΑΡΟ* szó magyarázata elsősorban *Ā* hangjának eredetétől függ. Mivel eddigi ismereteink alapján következtetve e hang aligha lehet óiráni *-rt-/-rθ-/-rd- folytatása, kézenfekvő benne óiráni *-rš- fejleményét látni. Igaz ugyan, hogy a Šurkh Kotal-i feliratok nyelvében e hangcsoport folytatása -š-,⁴ azonban a Tochi Valley-i feliratok nyelve több vonatkozásban eltérő fejlődést mutat, úgyhogy az óiráni *-rš- folytatása tekintetében is számolhatunk bizonyos eltéréssel. Ha a *ΚΑΡΟ* szót óiráni **karš-* alakra vezethetjük vissza, akkor legvalószínűbben egy régi mezőgazdasági kifejezés továbbélését láthatjuk benne, amely egyébként az avesztai *karšū-*⁵ Ackerland; Flur, Landgebiet, -bezirk, Gau’ szóban maradt fenn. E szó tárgyilag ugyanazt jelentheti, mint a középperzsa *rōdīstay*,⁵ s valószínűleg annak keletiráni megfelelője. Tárgyi szempontból ez az értelmezés jól illik a szövegösszefüggésbe, mert a víztárolók és öntözőrendszerek létesítése természetesen mindig mezőgazdasági körzetek szervezésével járt együtt. A mondatot tehát így értelmezhetjük: „Amikor a mezőgazdasági körzet létesült, . . .”.

ἸΝΟΤΑ (5. sor) *ΜΑΑΒΟCἸΛΟΠ[ΑΡ]ΛΟΠΑΡΟ* (6. sor) *TOMANO*. Minthogy az előző mondat időhatározó mellékmondat volt, a főmondatot az idézett részben kell keresnünk. Ez nem is ütközik különösebb nehézségbe, mert a leglényegesebb szavak: . . . *ΤΑ ΜΑΒΟ* . . . *TOMANO* ismeretesek, és a következő értelmezést teszik lehetővé: „. . . akkor a víztároló . . . megerősített”. A *tā* előtt álló *no* szót — hacsak nem tartozik az előző *kařo*-hoz, amelyet ebben az esetben *kařano*-nak kellene olvasnunk és óiráni **karšana-* alakra kellene visszavezetnünk — a B feliratban is előforduló *no* praepositívával azonosíthatjuk és a *no tā* kifejezést így ’akkorra, addigra’ jelentésűnek tekinthetjük.

A *malβo* szó után következő három szót, amelyek közül az első a már Šurkh Kotal-ból ismert *CIAO* ’amely’ vonatkozó névmás, nyilvánvalóan

³ Ld. V. A. LIVŠIC: Переднеазнатскіи сборник 2 (1966) 154 sk., Acta Ant. Hung. 16 (1968) 444 sk.

⁴ Vö. Acta Ant. Hung. 12 (1964) 452.

⁵ Ld. e szó értelmezésére vonatkozólag J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 17 (1969).

jelzői mellékmondatnak kell tekintenünk, amely a víztárolót vagy a víztároló állapotát jellemzi közelebbről. A *B* feliratban a közbevetett *mināno* szó töltötte be ezt a funkciót. E párhuzam alapján valószínűnek látszik, hogy e mellékmondatnak is valami hasonlót kell jelentenie. Így a mellékmondatnak „(a víztároló), amely megrongálódott” jelentését tehetnénk fel. A három szó közül a második *-AO*-ra végződik, azaz az eredeti part. perf. pass. ismert végződését mutatja. Ezért kézenfekvő ezt vennünk állítmánynak, és a fentebbi érvelésnek megfelelően a víztároló megrongálódását jelentő szó keresni benne. A *II*[. .] *AO* töredék nehézség nélkül kiegészíthető a *II*[*AP*]*AO* alakra, amelyet az óiráni **par-* 'átmegy, túlmege' (vö. avesztai 'par- 'hindurch-, hinübergerhen' ige **prta-* igenevére vezethetünk vissza. Így a *CIAO II*[*AP*]*AO* kifejezésnek „amely kiöntött” fordítását adhatjuk. Minthogy ennek az eseménynek meg kellett előznie a víztároló helyreállítását, a mondat végén álló *paro* szót legtermészetesebb lenne időhatározónak felfogni 'korábban, azelőtt' jelentésben. Így a *paro* szót az avesztai *parō* 'zuvor, vordem, früher' határozószóval vethetjük egybe. A *vidya*-munjiban is van a szónak megfelelője: *piro* 'before, earlier', ez azonban valószínűleg nem óiráni **parah*, hanem óiráni **parvya-* alakra megy vissza.

[*TA*] *†KAAAO DAYO* (7. sor) *†BVOZO ΠΟΠΟΟΙ[ATANO]XOTO*. E mondat szerkezete elég világosan felismerhető. Az elején áll a *kado* 'ahogy' kötőszó, amely elé a *B* felirat párhuzamos kifejezése alapján a *tā* 'úgy' szót kézenfekvő kiegészíteni. A mondat alanyának a *šāho Božo* 'Božo király' szavakat tekinthetjük. Talán feltűnő, hogy a *Tochi Valley*-i feliratok egyikében a *rundayo*, a másikkban pedig a *šāho* szót találjuk az uralkodó címéül. Emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy ez a kettősség a baktriai írásbeliséggel együtt Észak-Nyugat-Indiában a *kušāna korra* nyúlik vissza, amely alatt az ott előkerült *kharoṣṭhī* és *brāhmī* feliratok tanúbizonysága szerint a *šāhi* és a *murundu* szavakat szintén párhuzamosan használták az uralkodói méltóság jelölésére.

A mondat állítmánya szemelláthatólag a *XOTO* szó, amely előfordul az *SK 4* feliratban is. Ezt óiráni **γvarta-* alakra vezetem vissza,⁶ amely az óiráni **γvar-* 'kiván' igének a part. perf. pass.-a. E szó jelentése e helyen 'kivánta, parancsolta' lehet. A mondatot tehát következőképpen értelmezhetjük: „Úgy ahogy Božo király . . . kivánta.” A töredékesen fennmaradt szóban ebben a szövegösszefüggésben legtermészetesebb volna a *tomāno* 'megerősítette' szóra való utalást látni, amely a 'kivánta' állítmánytól függ. Így lehetne a „megerősíteni kivánta” értelmezésre gondolni. A fennmaradt *ΠΟΠΟΟΙ*[betűcsoportból *ΠΟΠΟ-* bizonyára az óiráni **pari-* praeverbiumnak a *Surkh Kotal*-ban is előforduló folytatása, az *-OI*[pedig egy *v*-vel kezdődő igei származék. Az *SK 4* feliratban előfordul a baktriai *porovur-* 'körül betakar, véd, gondoz' ige *porovato* (< óiráni **pari-varta-*) part. perf. pass.-a. Ennek az óiráni igének van azonban 'töltéssel véd, körülvesz' jelentése is, mint ezt az avesztai *pairi.vāra-* 'Schutzwehr, Wehr; Umwehrung' szó bizonyítja. Ez a jelentés kitűnően megfelelne a tárgyalt mondatban, s ezért javasolom a *ΠΟΠΟΟΙ*[*ATANO*] kiegészítését, amely az óiráni **pari-vartanai* infinitivus baktriai folytatása vagy az *-ān*-ra végződő *vidya*-munji infinitivus előzménye lehetne. A *porov[atano]* *χoto* kifejezést tehát „töltéssel védeni kivánta” fordítással adhatjuk vissza.

⁶ J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 12 (1964) 442 sk.

TO (8. sor) *MANO XO M'I*¹[*NANO*]. A szöveg töredékessége e mondat értelmezését bizonytalanná teszi. A 7. sor végén álló *TO* és a 8. sor elején olvasott *MANO* szavakat kézenfekvő a kétszer előforduló *TOMANO* alak párhuzama alapján egy szónak venni, bár egyébként a felirat szemmel láthatólag kerüli a szavak megszakítását, ami viszont a Surkh Kotal-i feliratokban és a heftalita töredékekben gyakran előfordul. Jelen esetben a megszakítás talán úgy jött létre, hogy a kőfaragó a *XOTO TOMANO* szavakat bevésve a *TO* betűket haplográfiás tévedéssel csak egyszer véste be, majd észrevéve a kihagyást a két betűt beszúrta az előző sor vége alá.

Ha helyes a *TOMANO* olvasat, akkor ennek 'megerősítette' jelentése alapján kézenfekvő a *M'I*¹ [...] töredéket *M'I*¹[*NANO*]-ra kiegészíteni, s e szóban az előtte álló *XO* jelzőjét látni. Így a mondat értelmezése a következő lehetne: „Megerősítette a tönkrement *XO*-t.” A felirat eddigi tartalma alapján valószínűnek látszik, hogy a *XO* szóban valamilyen, a víztárolóval és csatornarendszerével összefüggő kifejezést kell keresnünk. Mivel a *xo* alak a baktriaiban **χva*-ra megy vissza, összevethetjük esetleg az afgán *xwā* 'side, margin, corner' szóval. Ebben az esetben a *xo* szó jelentése a '(víztároló) partja' vagy a '(csatorna) partja' lehetne, s a mondatot következőképpen fordíthatnánk: „Megerősítette a megrongált partot”.

KOZO (9. sor) ¹*AP*¹*OYO OYO* *ΠΟΡΟΟΛΟ*. E mondat értelmezéséhez kevés a támpontunk az eddig ismert nyelvi anyagból. A *KOZO* szót esetleg helyhatározó mellékmondatot bevezető kötőszónak foghatjuk fel, s ebben az esetben óiráni **kū-ča* alakra vezethetjük vissza, amelynek 'ahol csak' jelentését tehetjük fel (vö. latin *ubi-que*). A -č- > -Z- hangfejlődésre jó párhuzamot nyújt a **hačā* > *ZO* szó. A mondat állítmányának a *ΠΟΡΟΟΛΟ* szónak kellene lennie szórendi helyzete alapján. A *ΠΟΡΟ*- előrészben az óiráni *pari-prae*verbium baktriai fejleménye fel is ismerhető, azonban a szó *-OΛΟ* eleme part. perf. pass., amit elsősorban várhatnánk, nem lehet. Az *-OΛΟ* elemnél mindenestre egy óiráni **vad-* vagy **ud-* igető fejleményére gondolhatunk, s egy ilyen igének a meglétét az afgán *wəl* 'to wash' alá is támasztja.⁷ Az afgán szó jelentéséből kiindulva a **pari-vad-* vagy **pari-ud-* igének 'körülmos, elmos' jelentését tehetjük fel, s ez a szövegösszefüggésbe jól bele is illene. A kérdés csak az, hogy milyen igealak lehet *poroolo* (vagy *poroulo*). A baktriaiira vonatkozó jelenlegi ismereteink alapján egy negatívum biztosnak látszik: múlt idejű igealak nem lehet. Így tehát csak praesensre gondolhatunk, sajnos azonban a baktriai ige praesens ragozását ez ideig egyáltalán nem ismerjük. A *yidya* fejlődését alapul véve⁸ a következő lehetőséggel számolhatunk: az óiráni **udati* alakból **udadi*, majd **uđdi*, **uđdi*, ebből pedig **uli*, *ulo* keletkezett. Így a *poroulo* alak praes. sing. 3. szem. lehetne.

A mondat alánya bizonyára a ¹*AP*¹*OYO* 'vízfolyás, csatorna' szó. Így a következő értelmezés adódik: „ahol csak a vízfolyás . . . elmossa (= el szokta mosni)”. Ebben a szövegösszefüggésben a még nem tárgyalt *ūo* szót leginkább tárgynak vehetnénk. Minthogy azonban a főmondatban már meg volt nevezve a tárgy (= 'part'), itt a mellékmondatban legfeljebb utalást várhatunk rá. Így az *ūo* szóban kézenfekvő mutatónévmást látunk, a *yidya wo* 'az' (< óiráni **ava-*) megfelelőjét.

⁷ G. MORGENSTIERNE: An Etymological Vocabulary of Pashto. 86.

⁸ G. MORGENSTIERNE: Indo-Iranian Frontier Languages. II. 148.

†OYBI† (10. sor) †Z'OOA[Δ]O. A *zola*do szó előfordult már a B felirat befejező részében, jelentése 'megépített, megépült'. Az OYBI szó sem teljesen ismeretlen. Az SK I feliratban fordul elő az OYBE szó, amelyet E. Benveniste bizonyára helyesen a szogd 'wβy kötőszóval hasonlít össze.⁹ Mind OYBE, mind OYBI az óiráni *ubaya- 'mindkettő' szóra vezethetők vissza, az OYBI alak azonban itt nem kötőszóként, hanem névszóként szerepel. A mondat fordítása tehát „mindkettő megépült” lehet.

†Φ'POMANO (11. sor) †KIPAO. Mindkét szó jól ismert, a mondat jelentése „A parancs végrehajtatott”.

Még röviden azzal a lehetőséggel kell foglalkoznunk, hogy KOZO helyett esetleg KOZ[I]AO-t kell olvasnunk a 8. sorban. A ZIAO szó ebben az esetben a B feliratban előforduló ZIAO szóval azonosítható, s az egész mondat következőképpen fordítható: „ahol az odvezetett vízfolyás azt elmosta”.

A fentebbi fejtegetések alapján a C/1 kő baktriai feliratát következőképpen értelmezhetjük:

1. sor „A 635. éra-évben,
2. sor Új-Örmazdo hónaptól
3. sor Miro (hónap)ig,
4. sor amikor a mezőgazdasági körzet létesült, addigra
5. sor a víztároló, amely korábban kiöntött,
6. sor megerősített, (úgy) ahogy a király,
7. sor Bozo, tötéssel védeni kívánta. Meg-
8. sor erősítette a megrongált partot, ahol csak
9. sor a vízfolyás azt el szokta mosni. Mindkettő
10. sor elkészült. A parancs
11. sor végrehajtatott.”

Mint a fenti értelmezésből kitűnik, a C/1 kő arab és baktriai feliratai más viszonyban állnak egymással, mint a A kő arab és szanszkrit és a B kő szanszkrit és baktriai feliratai. Míg az A és B kő esetében a feliratok valószínűleg azonos időpontban készültek és szövegük eltérései ellenére is ugyanarra az eseményre pontosabban építkezésre — vonatkoznak, addig a C/1 kő esetében kétségtelennek látszik, hogy a baktriai felirat későbbi, mint az arab, s a két feliratnak csak annyi a közös eleme, hogy mindkettő nyilván ugyanannak a víztárolónak különböző időpontban elvégzett helyreállítási munkálatairól számol be.

VIII. A C/2 KŐ BAKTRIAI FELIRATA

A C/2 kő, mint fentebb említettük, a C/1 kővel együtt Sher-talao-nál a Tochi Agency területén került elő, s Keene őrnagy révén került a Peshawar Museumba. A. H. Dani szavaiból következtetve a két kő eredetileg egyben volt. A C/2 kő csak baktriai feliratot tartalmaz. Ennek fenntartása rosszabb, mint a többié, s a róla közölt fénykép is gyengébb, mint az előzőké. Így a felirat kibetűzése nehéz és szövege sem állapítható meg olyan biztossággal, mint a másik két baktriai feliraté. Ezek előrebocsátása után a feliratnak következő olvasását javasoljuk:

⁹ E. BENVENISTE: JA 249 (1961) 149.

1. sor ZO X[PO]
 2. sor ΓNΓO X[:][A][:]E: (triratna)
 3. sor TAAO ΓMIΓPO DA[O]
 4. sor ΓXΓOAO KIPAO CAAI
 5. sor ΓOΓAZAO:

Megjegyzések az olvasáshoz

1. sor. Feltűnő, hogy az 1. sor jóval jobbra kezdődik, mint a többi sorok. Ennek a jelenségnek két magyarázata lehetséges. A fénykép alapján ítélve a ZO szó előtt a kő erősen sérült, s lehet, hogy már a felirat készítésekor is ilyen volt az állapota, ezért kezdte a kőfaragó a felirat bevésését a kő jobb szélén. Az említett sérülés előtt a kő bal szélén azonban mintha írásnyomok látszanának. Ha a C/1 és C/2 kövek egykor valóban összefüggő egészet alkottak, fel lehetne tenni, hogy a C/1 baktriai felirata még a C/2 1. sorában folytatódott, s pl. a CTAO szóval végződött, amely a C/1 11. sorában álló KIPAO szóval együtt összetett perfectumi alak lehetett.

Humbach a X után csak I betűt (D) egészít ki, s a 2. sorban egészíti ki az O betűt. A fénykép alapján nehezen dönthető el a kérdés. A XONO szó megszakítása mindenesetre szívesen látott párhuzamot nyújt a TOMANO szónak a C/1 feliratban feltett megszakításához.

2. sor. A fényképen mintha a A felső vége és a tőle jobbra eső pont látszana. Göbl azonban autográfiáján e helyen semmit sem tüntet fel.

3. sor. TAAO ΓMIΓPO DA[O] — Humbach A]ΓAAO. [...] K?A. Az első betű jellegzetes T, előtte még egy betű nyoma nem látható, Göbl autográfiája sem tüntet fel semmit. A TAAO szó után egy mélyen lefelé balra ívelő betűszár látható, amely másnak, mint M-nek a maradványa nem lehet. Ettől jobbra rövidebb, lefelé nyúló, erősebben ívelt betűszár vehető ki, amelyet csak I maradványának értelmezhetünk. A MI felső része egy nagy kitörésben eltűnt. A kitöréstől jobbra egy P felső és alsó része figyelhető meg, majd pontszerű bemélyedés formájában egy O következik. A MI és a PO között a hely elég lenne egy O számára, mivel azonban az P alsó szára erősen balra szokott ívelni, egy O kiegészítése nem szükségszerű. A sor végén a DA betűk világosan kivehetők. A D szárához baloldalt egy ívelt vonal csatlakozik, amelynek alakja azonban egészen más, mint a X bal oldali alsó száráé, így tehát X olvasatról nem lehet szó, s e vonalat a kő kitörésének vagy véletlen karcolásnak kell tekintenünk.

4. sor. ΓXΓOAO KIPAO CAAI — Humbach A]AO KIP[A]O . . . TAAI. A sor elején elég világosan OAO olvasható. Az O fölött és alatt azonban még egy hosszúszerű betű maradványai vehetők ki, amelyhez elől közepűt rövid vízszintes vonás csatlakozik. E betűmaradványt legkönnyebben X-nak értelmezhetjük. KAA]AO alak semmi esetre sem férne el itten. A sor végén a CAAI szó C-je félreismerhetetlenül jellegzetes alakú. A szóvégi I olvasat nem egészen biztos. Igaz ugyan, hogy a A után egy függőleges vonás látszik, ez azonban a sor fölé is nyúlik, nem csak a sor alá, úgyhogy esetleg csak a kő kitörése és valójában betűnek csak azt a kerek bemélyedést kell tartanunk, amelyen keresztülhalad. Így CAAI mellett a CA]AO olvasat is jogosult, s talán valószínűbb is.

5. sor. ΓOΓAZAO — Humbach B]AΓO. A fényképen jól kivehetők az AZAO betűk, a szóvégi O-t csak a A-ból kiinduló vonal jelöli. Az A-ból azon-

ban bal felé még egy szár indul ki, úgyhogy előtte is kellett még egy betűnek állnia.

Röviden foglalkoznunk kell még a 2. sor végén látható jellel. Ennek alakja eléggé elmosódott, de Göbl autográfiájától eltérőleg szimmetrikusnak látszik. Alul biztosan 3 szára van, felül csak a bal oldali látható jól, a jobb oldalnak csak felső vége vehető ki, a középsőnek pedig csak a legalsó része látszik. Ha e jel valóban három ágú volt felül, akkor leginkább a triratna jelének tarthatjuk, amely gyakran fordul elő indiai feliratokon és részben szerencsét hozó szimbólumként, részben pedig a szöveget tagoló jelként szerepel.¹ E jel használata itt a keltezés után helyénvaló, s valószínűleg ugyanúgy, mint a kettőspont és a javítójelek használata, indiai hatást tükröz.

Nyelvi magyarázatok

1- 2. sor. ZO X[DO]NVO X[:]A[:]E: „A 635. éra-évben”, ahogy már Humbach helyesen értelmezte.²

3- 5. sor. TAAO MIPO DA[O]XOAO KIPAO CAAO OVAZAO. A 3-5. sor szemmel láthatólag egyetlen mondatot alkot, amelynek értelme első pillantásra világos, amennyiben a TAAO, DAO, KIPAO és CAAO szavakat már a Surkh Kotal-i feliratokból ismerjük.³ E szavak jelentésének behelyettesítésével a mondat következőképpen értelmezhető: „Akkor Miro király ... csináltatta a ... kutat.” A *χodo* szót kézenfekvő óiráni **χvata*-alakra visszavezetnünk (vö. avesztai *xvatō* 'von selbst, aus sich, aus freien Stücken', középperzsa *χvad* 'maga, magától') és jelentéstani szempontból a középperzsa MN NPŠH BYT' 'a saját vagyonából, saját költségén' (vö. *Afsā* felirata 10. sor) kifejezéssel összevetnünk.

Az utolsó szó, *vazdo* óiráni **vazda*- vagy **vazdah*-alakra megy vissza. E szó széleskörűen elterjedt az iráni nyelvterületen. Legutóbb H. W. Bailey elemezte az idevágó nyelvi adatokat,⁴ és az óiráni **vazd*-igetőnek 'nourish' az óiráni **vazdah*-névszónak pedig 'fat' alapjelentését tette fel. Kétségtelen, hogy a nyelvi adatok egy része ezt a specializált jelentést mutatja, azonban nem feltétlenül szükséges ezt az alapjelentést a szó minden előfordulásába beleerőszakolnunk. Éppen az avesztai adatok nem támogatják különösebben a feltett 'táplál' illetőleg 'háj' jelentést. Így a *tanvō vispayā drvatātəm tanvō vispayā vazdvarə* kifejezésben, amelyben a *vazdvar*-szó a *drvatāt*- 'egészség' szinonimájaként fordul elő, Bailey is 'good state of the whole body' jelentését teszi fel. De nem lehet 'kövérség'-re gondolni a Vd. következő helyén (9.44) sem: *disyāt ahmāi naire avat mīzdəm parō.asnāi anuhe vazdvarə vahištahe anhāuš* „ígértessék meg ennek az embernek a jövőendő lét jutalmául a legjobb

¹ R. B. PANDEY: *Indian Palaeography*. 2I. 112 sk.

² H. HUMBACH: *Ancient Pakistan I* (1964) 134. Humbach az egész feliratot következőképpen értelmezi: „In the year 635, at arrival of (a certain star) . . . the kaldo was made . . . by the tadi lord.”

³ J. HARMATTA: *Acta Ant. Hung.* 12 (1964) 395, 431, 435 skk., 460.

⁴ H. W. BAILEY: *TPhS* 1960. 62-69. Az idevágó adatokat már G. MORGENSTIERNE csaknem hiánytalanul összeállította: *An Etymological Vocabulary of Pashto*. 95 (afgán *wāzda*, parači *yāzd*, sarikoli *wāst*, perzsa *bāzud*, oszét *vazdan*, avesztai *vazdvar*-, szanszkrit *vedhasa*-) és *Indo-Iranian Frontier Languages*. II. 264 (yidya-munji *wāzd*, sangleči *wōst*, wanči *waz*, yazyulāmi *wūzd*, zaza *vāzd*, kurd *buz*). Az avesztai és az afgán szó kapcsolatára már J. DARMESTETER: *Le Zend-Avesta*. I. Paris 1892. 233 gondolt.

élet bősége (boldogsága)”. Hasonló jelentésre kell gondolnunk a következő szöveghelyen (Y. 31.21) is: *mazdā dadāt ahurō . . . sarō vanhēuš vazdvarā manunhō . . .* „Ahuramazda annak adja . . . a Vohumanah-hal való együtt-lét boldogságát.”⁵

Így az avesztai adatok alapján — ha nem fogadjuk is el Bartholomae jelentésmeghatározását (*vazdah-* 'beständig', *vazdvar-* 'Beständigkeit; Ausdauer') mindenesetre az óiráni **vazd-*, **vazdah-* szavaknak 'táplál'-nál és 'háj'-nál általánosabb alapjelentést kell tulajdonítanunk. Figyelembe véve az óiráni *vazdah-* óind *vedhas-* megfelelőjét, e szó indoiráni alakját **vazdhas-*ként rekonstruálhatjuk. E szóban azután kézenfekvő egy régi összetételt látnunk a *vas-*'jó' és a *dhā-*'tesz' tőből, amelynek 'jót tesz, jól tart, bőven ellát, bőven ad' jelentését tehetjük fel. Ennek megfelelően az avesztai *vazdah-* szónak 'bőséges' *vazdvar-*-nak pedig 'jólét, bőség, boldogság' lehet a jelentése. A *vazdah-* szónak eredeti 'jótevő' jelentése alapján jól értelmezhetők a vele összetett avesztai nevek is: *kərəsavazdah-* (pehlevi *klswč*⁶ **kirsavaz*, *kylysyvzd* **kirisivazd*) 'a soványt jól tartó', *ašvazdah-* 'Ašának jót tevő', *vohvazdah-* 'a jónak jót tevő'. Az oszét (Munkácsi) *uāzdan* 'nemes' szó óiráni **vazdāna-* előzményének is 'jótevő, bőkezű' lehetett a jelentése, s ebből fejlődött a 'nemes, előkelő', mert mint a latin *liberalis* 'nemes, előkelő; bőkezű' jelentései mutatják, e két fogalom szorosan összefügg egymással. A 'jótevő, bőkezű' jelentés az óind *vedhas-* szó esetében is mindenütt jól beleillik a szövegösszefüggésbe, ahol csak a szó előfordul.⁷ Végül az újíráni nyelvek 'háj, faggyú' jelentésű szavai óiráni **vazdā-* 'jóltartás, bőséges, zsiros lakoma' alakra mehetnek vissza, amelynek jelentése specializálódott.⁸

A fentiek alapján a baktriai *vazdo* szónak is 'bőséges' jelentését tehetjük fel, amely egy kút jelzőjeként nyilván 'bővizű'-t jelent.

A C/2 kő baktriai feliratát tehát következőképpen értelmezhetjük:

1.sor	„A 635.
2.sor	éra-évben (triratna)
3.sor	Akkor Miro király
4.sor	saját költségén csináltatta
5.sor	a bővizű kutat.”

IX. A KÉSŐBAKTRIAI NYELV

A Tochi Valley-i arab és szanszkrit feliratok kétségtelenül fontos történeti adatokat szolgáltatottak Idak, Spinwam és Bannu történetéhez egy olyan korszakban, amelyre vonatkozólag írásos források alig állnak rendelkezésünkre.¹ Mégis jelentőségüket messze felülmúlják a tárgyalt baktriai feliratok, amelyek nemcsak újabb részletekkel egészítik ki az arab és szanszkrit feliratok

⁵ H. W. BAILEY: TPhS 1960. 66 hiányosan idézi e helyet, kihagyja a *sarō* szót, amelytől a *vazdvarā* szó függ s amely fontos a jelentés meghatározása szempontjából.

⁶ *klswp* helyett természetesen *klswč* a helyes olvasat.

⁷ Ld. a H. W. BAILEY által (TPhS 1960. 68) tárgyalt helyeket.

⁸ Az óiráni **vazdā-* szónak Bailey magyarázata értelmében is csak 'táplálék' jelentését tehetnénk fel, tehát abban az esetben is mindenképpen számolnunk kellene a jelentés specializálódásával.

¹ Ld. J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 14 (1966) 458 skk.

alapján megrajzolt történeti képet, hanem nagy nyelvtörténeti meglepetésként az e területen beszélt vagy a terület uralkodói által használt iráni nyelvről szolgáltatnak tanúbizonyságot. Ezeknek az iráni nyelvű feliratoknak az előkerülése Idak--Spinwam területén újból nyomatékosan felveti az iráni nyelvterület keleti határainak és Gandhāra régi ethnikai viszonyainak kérdését. Hwei-ch'ao útleírásában Gandhāra lakosságáról a következőket mondja:^{1a} „A király és a csapatok ott mind *T'u-küe*, a lakosok *Hu*, ezenkívül van *P'o-lo-men* is.” Ezek szerint Gandhāra lakossága főleg iráni nyelvű ethnikumból (*Hu*)² állott, a vezető réteg türk (*T'u-küe*) volt, de kisebb számban éltek ott indiaiak (*P'o-lo-men*) is. Ez az állapot Idak--Spinwam területén lényegében megfelel a mai helyzetnek, amennyiben ez a vidék ma is az afgán nyelvterülethez tartozik (kisebb ormuri nyelvszigettel).³ Iráni nyelvű feliratok előkerülése a IX. századból ezen a területen tehát voltaképpen természetesnek látszik, azonban ezzel kapcsolatban két problémára mégis rá kell mutatnunk. Az egyik probléma az, hogy a feliratok nyelve nem tekinthető sem az afgán, sem az ormuri közvetlen elődjének, s így vagy azt kell feltennünk, hogy az utóbbi nyelvek e területen csak a IX. század után jelentek meg s korábban ott a yidya-munjival rokon baktriai nyelvjárásokat beszéltek, vagy hogy a Tochi Valley-i feliratok nyelve sohasem is volt e területen beszélt nyelv, hanem mint a hivatalos írásbeliség nyelvét használták a feliratokban. Ehhez kapcsolódik a második probléma: ha a feliratokat nem a helyi iráni nyelven írták, hanem a Kušāna Birodalomban kialakult, a görög ABC-t használó baktriai írásbeliség nyelvén, akkor hogyan magyarázható meg történetileg ennek ilyen hosszú továbbélése és használata a kidāra-hunok, heftaliták és türkök uralma alatt is.

A két feltevés nem áll feltétlenül ellentétben egymással. Elképzelhető, hogy Idak Spinwam területén eredetileg a yidya-munjival rokon baktriai nyelvjárásokat beszéltek, s hogy ugyanakkor a feliratok írott nyelve a Kušāna Birodalomban használt baktriai írásbeliségnek a közvetlen folytatása. Mindenesetre a Tochi Valley-i feliratok nyelve -- mint erre fentebb már rámutattunk -- eltér a Surkh Kotal-i feliratokétól néhány pontban. Így fel lehetne tenni, hogy e jelenségben a helyi nyelv hatása mutatkozik meg, amely közelebb áll a yidya-munjéhoz, mint a Surkh Kotalban használt baktriai nyelvjárás.

A kušāna-kori baktriai nyelv, a Tochi Valley-i feliratokban használt baktriai nyelvjárás és a yidya-munji egymáshoz való viszonyát legjobban a szóképzlet összehasonlítása szemléltetheti. Ennek bemutatása egyúttal megkönnyíti a Tochi Valley-i feliratok nyelvének történeti jellemzését is.

^{1a} W. FUCHS: Hwei-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 720. SPAW 1938. Phil.-hist. Kl. Berlin 1938. 444.

² Vö. W. FUCHS: i. m. 443, 5. jz.; LIU MAU-TSAI: Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe). Wiesbaden 1958. 490, 22. jz. további irodalommal.

³ Vö. I. M. ORANSKIY: Иранские языки. Moszkva 1963. Nyelvtérkép.

Tochi Valley	óiráni	Surkh Kotal ⁴	yidya-munji
<i>āšī</i> hónapnév	* <i>āθrš</i> ⁵	<i>āθšo</i>	
<i>βi, βo</i> perfektív			
particula	* <i>apa</i>		sangl. <i>be, ba</i>
<i>do</i> '-ba, -hoz, -ig'	* <i>antar</i>		<i>do</i>
<i>ē</i> 'egy'	* <i>aiva</i>	<i>īyo</i>	<i>yū</i>
<i>fromāno</i> 'parancs'	* <i>framānā-</i>	<i>fromāno</i>	
<i>harūyo</i> 'minden'	* <i>harvaka-</i>	<i>harūyo</i>	sangl. <i>hōr</i> ⁶
<i>ho</i> 'úr'	* <i>ahu-</i>		
<i>kado</i> 'ahogy'	* <i>kaθā</i>		
<i>kaldo</i> 'amikor'	* <i>kada-tu</i>	<i>kaldo</i>	
<i>kařo</i> 'mezőgazdasági			
körzet'	* <i>karšū-</i>		
<i>kirdo</i> 'csinált'	* <i>křta-</i>	<i>kirdo</i>	<i>kəř</i> < * <i>kirdo</i>
<i>kirdo sti</i> 'csinált			
volt'	* <i>křta- asti</i>		<i>kəř-sto</i>
<i>ku-žo</i> 'ahol csak'	* <i>kū-ča</i>		<i>kū</i>
<i>lru, lrūo</i> 'csatorna'	* <i>drava-</i>	<i>lrū, lrūo</i>	
<i>māho</i> 'hónap'	* <i>māhah</i>	<i>māo</i>	<i>mux</i>
<i>malβo</i> 'víztároló'	* <i>ham-advā</i>		cf. afg. <i>mal</i> 'utitárs'
<i>mali</i> 'itt'	* <i>imada</i>	<i>malo</i>	<i>molo</i>
<i>mašti</i> 'homlokzat'	* <i>mřsta-</i>	<i>mašto</i>	
<i>mināno</i> 'tönkrement'	* <i>mināna-</i>	<i>mināno</i>	
<i>miro</i> 'hónapnév'	* <i>miθra-</i>	cf. - <i>mikro</i>	<i>mīra</i> 'nap'
<i>mo</i> 'ez'	* <i>ima-</i>	(<i>mo</i> ?) ⁷	<i>mo</i>
<i>niβax[to]</i> 'szétosztott'	* <i>ni-baxšta-</i>		cf. <i>baxš-</i> < * <i>ham-baxš-</i>
<i>niβixto</i> 'írott'	* <i>ni-pixšta-</i>	<i>noβixto</i>	<i>neřwuxt</i>
<i>no</i> '-ra, -hoz'	* <i>ana</i>		<i>no</i>
<i>nūyo</i> 'új'	* <i>navaka-</i>		<i>nowoyo, noū</i>

⁴ A Surkh Kotal-i feliratok szókészletére vonatkozólag l. J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 12 (1964) 373—471 és Acta Ant. Hung. 13 (1965) 149—205, uo. a korábbi irodalom, továbbá M. MAYRHOFER: ZDMG 112 (1962) 325—344 az addig megjelent irodalom áttekintésével, I. GERSHEVITCH: BSOAS 26 (1963) 193—196. Ebben az oszlopban egyéb, a Surkh Kotal-ihoz időben közel álló adatokat is idézek.

⁵ Az *āθšo* < **āθrš* magyarázatra vö. J. HARMATTA: Acta Orient. Hung. 11 (1960) 203. H. HUMBACH: ZDMG 111 (1961) 477 elfogadja magyarázatomat, azonban az **āθrš* alakot úgy látszik nom. sg.-nek tekinti. Ennek két súlyos akadálya is van: 1. a hónapisten-sége nevei a középiráni nyelvekben a gen. sg.-ből fejlődtek, 2. az ósírániban **ātrš* vagy **āθrš* nom. sg.-i alakot nem lehet feltenni.

⁶ Az óiráni **harva-* folytatásaként a sanglečiben **ōr* alakot várhatnánk, így *hōr* *h-*-ját valószínűleg a vele párhuzamosan használt perzsa jövevényszó *har* analogikus hatásának köszönheti.

⁷ E mutató névmás előfordulása a SK feliratokban kétséges. E problémáról v.ö. részletesebben alább.

<i>ormazdo</i> 'hónapnév'	* <i>ahura-mazdāh-</i>	<i>Ōromazdo</i> ⁸	sangl. <i>ormōzd</i>
<i>par[do]</i> 'kellett'	* <i>prta-</i>		
<i>p[ar]do</i> 'kiöntött'	* <i>prta-</i>		
<i>paro</i> 'korábban'	* <i>parah</i>		cf. <i>piro</i>
<i>poroya[ʔ]o</i> 'töltéssel körülvev'	* <i>pari-karta-</i>	<i>poroyato</i>	
<i>poronido</i> 'végrehajtott'	* <i>pari-nita-</i>		cf. <i>vəd</i> < * <i>upa-nita-</i>
<i>poroulo</i> 'elmossa'	* <i>pari-udati</i>		afg. <i>wləl</i>
<i>porov[atano]</i> 'töltéssel védeni'	* <i>pari-vartanai</i>	<i>porovato</i>	cf. <i>woɾo</i> < * <i>varta-</i>
<i>rundayo</i> 'király'	* <i>mravant-</i>	cf. <i>murunḍa-</i>	saka <i>rre</i>
<i>sti</i> duratív particula	* <i>asti</i>		- <i>sti</i> , - <i>sto</i>
<i>šādo</i> (v. <i>čādo</i>) 'kút'	* <i>čāt-</i>	<i>šādo</i> (<i>čādo</i>)	
<i>šido</i> (v. <i>čido</i>) 'amely'	* <i>či-tu</i>	<i>šido</i> (<i>čido</i>)	
<i>šāo</i> 'király'	* <i>χšāvan-</i>	<i>šāo</i>	
<i>šāho</i> 'király'	* <i>χšāyaθya-</i>	<i>šāho</i>	
<i>tā</i> 'ügy, azután'	* <i>tā</i>	<i>tā</i>	
<i>tado</i> 'akkor'	* <i>tat</i>	<i>tado</i>	
<i>tumāno</i> 'megerősített'	* <i>tumāna-</i>		
<i>χo</i> 'széle vminek, part'	* <i>χvāha-</i> (?)		afg. <i>xvā</i>
<i>χodo</i> 'maga'	* <i>χvata-</i>		<i>xoyo</i>
<i>χoto</i> 'kívánt'	* <i>χvarta-</i>	<i>χoto</i>	cf. <i>xut</i> 'eszik'
<i>χšuno</i> 'éra-év'	* <i>χšuna-</i>	<i>χšuno</i>	
<i>uβi</i> 'mindkettő'	* <i>uβaya-</i>	<i>uβe</i>	<i>aveli</i>
<i>vazdo</i> 'bőséges'	* <i>vazda-</i>		cf. <i>vazda</i> 'háj'
<i>ūo</i> (= <i>vo</i> ?) 'az'	* <i>ava-</i>		<i>wo</i>
<i>zido</i> 'vezetett'	* <i>zita-</i>		cf. <i>wuzā-</i> 'to be tired' < * <i>vi-zāya-</i>
<i>žo</i> '-tól, -ból'	* <i>hačā</i>	<i>ašo</i> (<i>ačo</i>)	<i>žo</i>
<i>zolādo</i> 'elkészült'	* <i>uz-dāta-</i>	cf. <i>uzo-</i>	cf. <i>zə-</i>

A szókészlet összehasonlítása alapján a Tochi Valley-i feliratok nyelvét a Surkh Kotal-i feliratok nyelvével lényegében véve azonosnak határozhatjuk meg. Hogy a két feliratcsoport szókészlete nem fedi teljesen egymást, egyáltalán nem meglepő, mert egyrészt a feliratok szókészlete aránylag csekély, másrészt pedig tartalmuk eltérő. Érdekesebb az a jelenség, hogy a Tochi Valley-i feliratokban Surkh Kotalból ismert szavak eltérő hangalakban fordulnak elő, továbbá, hogy egyes szavak hangalakja nem egyeztethető össze a Surkh Kotal-i feliratok nyelvének hangfejlődésével. Ahol Surkh Kotallal szemben eltérések mutatkoznak, azokban az esetekben egyúttal a yidya-munjival szorosabb egyezést is figyelhetünk meg. Az esetek zömében nyilvánvalóan későbbi hangfejlődéssel állunk szemben, vannak azonban olyan szavak is,

⁸ A Kara-Tepe-i baktriai feliratokban fordul elő.

amelyek esetleg a helyi nyelvből vett kölcsönzésnek tekinthetők. Ilyen későbbi hangfejlődést mutató szavak *āšī* (? *āšdi*), *do*, *ho*, *lru* (? *lro*), *mo*, *no*, *vo*, *žo*, *zolādo* ≈ korábbi baktriai (Surkh Kotal stb.) *āθšo*, *lrū*, *uzo*. Helyi eredetű elemek lehetnek esetleg *βi/βo*, *kařo*, *malβo*, *rundayo*. A szókészlet alapján tehát azt a benyomást nyerhetjük, hogy a Tochi Valley-i feliratok nyelve a Surkh Kotalban használt baktriai írásbeliség nyelvével szorosan összefügg, azonban — eltérőleg a heftalita töredékektől — az élő nyelv fejlődését hívebben tükrözi, s lehetséges, hogy benne helyi, nyelvjárási sajátosságok is érvényesülnek.

A Tochi Valley-i feliratok nyelvének sajátos történeti helyzetét legvilágosabban hangtörténeti fejlődésének vizsgálata mutatja meg. A nyelv fonémaállománya a következőnek látszik:

magánhangzók		
/i/	[ə]	/u/
/e/		/o/
	/a/	
mássalhangzók		
/p/, /t/, /k/;	/β/, /ð/	/ɣ/
/m/, /n/;	/r/, /l/	
/č/, /j/		
[t], /ř/, /š/		
/s/, /z/;	/ž/	
/f/, /x/;	/v/, /h/	

A magánhangzókkal kapcsolatban elsőként az a probléma merül fel, hogy mennyiben számolhatunk még a Tochi Valley-i feliratok nyelvében hosszú magánhangzókkal mint fonémekkel. Az újrání nyelvekben eléggé általános az a fejlődési tendencia, hogy a magánhangzó rendszerben a rövid—hosszú ellentétet minőségi különbség váltja fel (pl. *a*: *ā* > *ä*: *a*). Ez a fejlődés a *yidya*-munjiban is megfigyelhető.⁹ Kérdés, hogy e fejlődésnek melyik szakaszát képviselik a Tochi Valley-i feliratok. Hosszú magánhangzónak a jelölésével csak a *nūyo*, *harūyo* *ōrmazdo* és *lrūo* (?) szavakban találkozunk. Kérdés azonban, hogy az *Ω* és az *OY* ebben az esetben még hosszú hangot jelöl-e vagy pedig csak hagyományos helyesírással van dolgunk. Ha helyes a *kužo* és *lru* (? *lro*) szavak értelmezése, akkor e példák arra mutathatnak, hogy a baktriaiban mind az eredeti, mind a másodlagosan keletkezett *ū* megrövidülhetett. Ebben az esetben az *u* *OY*-val való jelölésének nem tulajdoníthatunk különösebb jelentőséget. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az *i* esetében is. A *miro* szóban az *i* másodlagosan keletkezett hosszú *i*-re megy vissza, amely azonban a szó írásképe alapján ítélve (*MIPO* a korábbi *MEIPO*, *MIIPO* alakokkal szemben) megrövidült. Az *ē* (*II*) fonémátikus értéke már a régibb baktriaiban is kérdéses, mert az *e* (*E*) főleg csak szóvégen fordult elő, ott viszont *-ē*-t aligha lehet feltenni. Egyes esetekben ugyan feltehető az *ē* és *e* fonémátikus korrelációja; *keđo* mellett létezhetett a baktriaiban *kēđo* (< óiráni **kaiā-*) alak is. Kérdés azonban, hogy a IX. században számolhatunk-e még

⁹ Vö. G. MORGENSTIERNE: Indo-Iranian Frontier Languages. II. 32.

az *e* — *ē* ilyen viszonyával. A feliratok nyelvi anyaga alapján nem dönthető el *e* probléma.

Elég bonyolult az *o* — *ō* viszonyának a kérdése is. Mindkét hang másodlagosan keletkezett: az *o* az *a* labializációja folytán *p*, *v* után és *m* előtt, tehát az *a* allophongaként keletkezett (a szóvégi és az összetételben jelentkező *o* külön probléma, erről l. később), az *ō* viszont *-ava-*, *-va-* és *ahu-* (és nyilván *-au-*) összevonása útján jött létre. Ez annyit jelent, hogy fonológiai korreláció *o* és *ō* között csak véletlenül keletkezhetett. Az a körülmény, hogy az SK 4 M és B feliratokban az óiráni **χvart-* és **χvarš-* alakoknak *χot-*, *χvaš-* és *χōš-* felelhet meg, arra mutat, hogy a baktriaiban már az i. sz. II. században is gyenge volt az *o* és *ō* közötti korrelatív ellentét.

Felmerülhet az a kérdés is, hogy mennyiben tekinthető az *o* egyáltalán fonémnek. Mivel *e* hang szó belsejében az *a* allophongaként jelenik meg, a kérdés feltétlenül jogosult. Ha az *o* előfordulása csak a szó belsejére korlátozódnék, bizonyára helyesebb is lenne csak allophongnak tartani. Azonban az *o* leggyakrabban a szó végén fordul elő, s itt — legalább is a II. században — még az *ā* is megtalálható, úgyhogy a *mā*: *mo* alakpár alapján az *a*: *o* korrelatív ellentéte esetleg feltehető. A Tochi Valley-i feliratokban ez a kérdés alig fogható meg, mert a szóvégi *-a* és *-o* alakilag nem különböztethető meg egymástól. Lehet, hogy a késői baktriaiban az *o* már valóban nem volt önálló foném.

Az *o* fonológiai jellegének kérdésével szorosan összefügg a szóvégi *-o* problémája. Az SK 4 M felirat alapján következtetve a baktriaiban az igealakoknak, a névszók sg. nominativusának, a particuláknak a végződése egykét kivételtől eltekintve *-o* (kivétel: *mā*, *tā*), a sg. genitivus végződése *-i*, a pl. nominativusé *-e*, a pl. genitivusé *-ano*.¹⁰ E végzódések megítélése tekintetében két nézet áll egymással szemben. Az egyik nézet szerint csak az *-i* és *-e* végződés tekinthető nyelvi valóságnak, az *-o* (az *-ano* végződésben is) csak a szó végét jelzi, ill. csak a szóelválasztás funkcióját tölti be.¹¹ A másik nézet szerint valamennyi végződés nyelvi valóságot tükröz, abban a tekintetben azonban, hogy az *-o* teljes vagy egyenesen hosszú hangot vagy pedig esetleg valamilyen redukált hangot jelöl, megoszlanak a vélemények.¹²

Mindkét felfogásnak a képviselői nyelvtörténeti megfontolásokból indultak ki. J.-P. de Menasce a baktriai szóvégi *-o*-t a Surkh Kotal-i feliratok felfedezése előtt a könyvpehlevi szóvégi *-w* szerepével hasonlította össze és használatát a pehlevi hatásával magyarázta. A középiráni nyelvek viszonyaiból indult ki W. B. Henning, amikor az *-o* szóelválasztó funkcióját állította.¹³

¹⁰ Vö. J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 12 (1964) 377, 439 a korábbi irodalommal. I. GERSHEVITCH: BSOAS 26 (1963) 194 a következő meglepő megállapítást teszi: „We thus discover that with nouns the Bactrian plural ending was *-e* in the nominative . . . , but *-avo* in the oblique cases’. Az *-avo* genitivus a *šanonāno šao* kifejezésből már évtizedek óta ismert volt, a nom. pl. *-e* végződését pedig A. MARICQ ismerte fel elsőként: JA 246 (1958) 360 skk.

¹¹ J.-P. DE MENASCE, R. GHIRSHMANnál: Num. Chr. VI. Ser. 13 (1953) 124 (levélbeli közlés 1952. VII. 17-én), W. B. HENNING: BSOAS 23 (1960) 50; I. GERSHEVITCH: BSOAS 26 (1963) 196.

¹² A. MARICQ: JA 246 (1958) 400; J. HARMATTA: MTA I OK XXII. 237; H. HUMBACH: Die Kaniska-Inschrift von Surkh-Kotal. 16. (§. 13); FR. ALTHEIM: Geschichte der Hunnen. V. Berlin 1962. 17 skk.; M. MAYRHOFER: ZDMG 112 (1962) 333, 341.

¹³ A középiráni nyelvek közül azonban HENNING elsősorban és csaknem kizárólag a középperzsat, párhust és szogdot vette figyelembe.

Közép- és újírani nyelvi tényekre hivatkozva utasítottam el jómagam ezt a felfogást, míg H. Humbach az óiráni $-ō$ végződést látta benne. F. Altheim főleg az oszétára hivatkozva tekinti az $-o$ -t nyelvi valóságnak. Kétségtelen, hogy a közép- és újírani nyelvek nyújtotta nyelvtörténeti párhuzamokat nem hagyhatjuk figyelmen kívül a baktriai írás hangértékének tanulmányozásánál. Minthogy azonban e nyelvek nem képviselnek egységes fejlődést, aszerint, hogy mely nyelveket vesszük elsősorban figyelembe, a nyelvtörténeti tanulság aszerint alakul. W. B. Henning és követői elsősorban a középperzsa, párthus és szogd hangtörténeti fejlődésére hivatkoznak. Aligha vitatható azonban, hogy ugyanezzel a joggal támaszkodhatunk a saka, alán és yidya-munji nyelvtörténeti tanúbizonyságaira. A szóvégi $-o$ problémája azonban nem csupán nyelvtörténeti, hanem elsősorban orthográfiai kérdés, s éppen ezért ebből a szempontból is meg kell vizsgálnunk.

Orthográfiai szempontból megvizsgálva a szóvégi $-o$ -nak mint szóelválasztó jelnek az elméletét, úgy találjuk, hogy súlyos érvek szólnak e feltevés ellen.

1. A baktriai írás a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján ítélve I. Kaniska uralkodásának vége felé jött létre a Baktriában használt görög ABC alapján.¹⁴ I. Kaniska pénzein még görög feliratokat találunk, de a Surkh Kotal-i szentély alapító felirata, amely valószínűleg a Kaniska-éra 21. évében készült,¹⁵ már a baktriai írás alkalmazását mutatja. A baktriai írás más alapon, mint a baktriai görög írás, nyilvánvalóan nem jöhetett létre. A két írás egymás melletti használatát találjuk még a jóval későbbi (talán Huviska korából származó) Palamedés-feliraton is. Ez annyit jelent, hogy a baktriai írás a korabeli baktriai görög írás sajátosságain alapszik, a görög betűk hangértékeit és a görög orthográfiát veszi át. Az is magától értetődik továbbá, hogy az ekkor létrejött baktriai írásban nem tehetünk fel történeti orthográfiát, hanem a görög betűk hangértékeit korabeli baktriai nyelvállapotra adaptálták. Minden olyan feltevést, amely ezt nem veszi figyelembe, már eleve tévesnek kell tartanunk. Ezért elfogadhatatlan az OY betűcsoport $-uy$ - vagy az EI $äi$ -értelmezése. A görög írás sajátosságait híven tükrözi a folyamatos írás, a $-ŦŦ$ - betűcsoport $-ng$ - hangértékben való használata, a magánhangzójelek polifonikus használata ($OY = u$, de $YA = ha$ és $AY = ah$, esetleg av ; $O = u, o, ho, v$). A baktriai görög hangfejlődésének felel meg nyilván az $H e$ hangértékben való használata, s a magánhangzójelek hehezettel való alkalmazása ($MIYPO = Mih(ä)ro$, $MIOPO = Mih(o)ro$, $MIIPO = Mih(i)ro$). A baktriai írás létrejötte után sem szakadt el a görög írás fejlődésétől. A baktriai kurzív sajátosságos betűformái közül az $A, B, \Gamma, A, H, K, M, C, Y$ pontosan megfelel a korabeli görög maiuscula kurzív írásjeleknek. Ez a szoros összefüggés a baktriai és a görög írás orthográfiai sajátosságai és történeti fejlődése között már eleve valószínűtlenné teszi, hogy az O betűt minden hangérték nélkül, pusztán mint szóelválasztó jelet használhatták volna.

2. Minthogy az O a baktriai ABC-ben többféle hangértékben is használatos, s többek között az egyszótagú szavakban és a DAO szóban feltétlenül valamilyen hangot jelölt, egyáltalán nem volt alkalmas a szóelválasztás funkciójára, mert önmagában véve sohasem lehetett volna biztosan tudni, hogy mikor szerepel egy szó belsejében, mikor egy szó végén valamilyen hangértékben és mikor szóelválasztóként hangérték nélkül.

¹⁴ Vö. J. HARMATTA: The Bactrian Wall-Inscriptions at Kara Tepe. 106–107

¹⁵ J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 13 (1965) 461.

3. Ellene szól az *-O* szóelválasztóként való használatának az a tény, hogy az *-O* szóvég a ragozásban *-I*-vel, *-E*-vel váltakozik (nem vesszük figyelembe az *-ANO* szóvéget, mert ez is *-O*-ra végződik). Ha az *-O* valóban szóelválasztó volna, akkor minden esetben, az *-I* és az *-E* után is írni kellett volna, mert különben az ilyen végződésű szavakat a rákövetkező szavakkal egy szónak lehetett volna olvasni.

4. Ugyanakkor viszont magányosan álló szó esetében, mint ez a gemma-feliratokon gyakran előfordul, teljesen indokolatlan az *-O* használata, ha szóelválasztónak tekintjük. Annál inkább érthető viszont, ha a szó hangtestének szerves tartozéka.

5. Ugyancsak indokolatlan volna az *O* használata az összetételekben, ha valóban szóelválasztó volna. Ebben az esetben ugyanis fel kellene tennünk, hogy a baktriaiiban nem voltak összetételek, minden összetett szót különálló szavaknak fogtak fel. Ez már önmagában is teljesen valószínűtlen feltevés, de az olyan összetételek, amelyeknek egyik tagja nem is volt önálló eleme a szóképzésnek, mint *NOBIXTO*, *NOBAAAMO*, *OZOOACTO*, *ΦPOMANO* stb. esetében, egyenesen kizárják ennek a lehetőségét.

A fentebb ismertetett tények és megfigyelések alapján határozottan el kell utasítanunk azt az elméletet, amely szerint a szóvégi *-o* pusztán orthográfiai jelenség, csupán szóelválasztó írásjel s nem tükröz semmiféle nyelvi valószínűséget. Felmerül viszont az a kérdés, hogy az *-O* valóban *-o* hangot jelöl vagy pedig valamilyen redukált hangot ad vissza. Ezzel kapcsolatban az a probléma is felvethető, hogy nem kell-e a baktriai fonémrendszerében valamilyen redukált hanggal is számolnunk. A Maricq, aki ezideig legalaposabban vizsgálta meg a kérdést, négy olyan jelenségre hivatkozott, amely véleménye szerint a mellett szól, hogy az *O* a baktriaiiban gyakran redukált hangot jelöl.¹⁶

1. Az *O* használata a *MIOPO* szóban $Y = h$ helyett. Maricq valószínűleg ilyen fejlődésre gondolt: *mihro* > *miəro* > *miro*. Ez a példa azonban nem egyértelmű, mert — mint fentebb rámutattunk — az *O* e szóban lehet *ho* hangértékű is. A *MIOPO*-val párhuzamosan előforduló *MIIPO* alakot az indben *mihira* átírással adták vissza, s minthogy a szanszkritban *-hr-* hangcsoport lehetséges, az átírás mögött nyelvi valószínűségnek kell állnia. Lehetne ugyan arra gondolnunk, hogy a *mihuro*, *mihoro*, *mihiro* alakokban a *h* és *r* közötti különféle magánhangzók mögött valójában egy redukált hang rejlik, s a **mihəro* alakot igyekeztek e különféle írásmódokkal visszaadni. Ez a következtetés kétségtelenül kézenfekvőnek látszik.

2. Az *AθDO* alak mellett *AθODO* is előfordul, s Maricq szerint ebben az *O* „semble noter le *a* de phl. *ātaš*, en voie d'amuissement dans la pronociation locale”. Maricqnak az a feltevése, hogy a baktriai *AθODO* egyszerűen a pehlvi *ātaš* átvétele lenne,¹⁷ hangtani okokból nem látszik elfogadhatónak. De mindenestre fel lehet tenni, hogy a baktriai *āθšo* szóban anaptyxis útján a *θ* és *š* között egy magánhangzó keletkezett. Ez természetesen éppúgy lehet *o* mint *a*, így e példának bizonyító ereje nincsen.

3. Maricq harmadik példája az *OOHMO* alak, amelyet az ind *Uvima* alakokkal vet össze és nyilván *uvima*-nak értelmez. Minthogy az *OOHMO* alak korábbi, mint a baktriai írás kialakulása, e név tanúbizonyossága nem használható fel céljainkra. Ezenkívül az *uv-* betűcsoport egyszerűen *v* hangot is jelöl-

¹⁶ A. MARICQ: JA 246 (1958) 400.

¹⁷ MARICQ: JA 246 (1958) 400, 422.

het, mint ezt a babiloni *umarzanapata* (= *uwarzanapata*) alak, az óperzsa **varzana-pati*- átírása bizonyítja.

4. Végül arra is utal Maricq, hogy az *O* redukált hang voltát a *pido* < **pati* fejlődés is bizonyítja. Sajnos, önmagában véve a *pido* szóban sem bizonyítható az *O* redukált volta. Abban azonban kétségtelenül igaza van Maricqnak, hogy az *-i* > *-o* hangváltozást legkönnyebben közbeeső *-ə* fokon keresztül magyarázhatjuk. Pontosabban és egyúttal általánosabban ezt úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a baktriaiban hangsúlytalan helyzetben, főleg szóvégen, a magánhangzóknak redukált [ə] allophona keletkezett, amely azután a szóvégen *-o*, a szóbeliséjében *-o*- vagy *-i*- formájában realizálódhatott. Ez a jelenség az eddig ismert anyagban szóvégén (és részben az összetett szavak első tagjának végén) az *a*, *i*, *u* és *ā*, *ī*, *ū*, szóbeliséjében pedig az *a* hangoknál figyelhető meg. Ezek szerint a baktriaiban és a későbaktriaiban bizonyos valószínűséggel feltehetünk egy redukált [ə] hangot, amely történetileg a szóvégen mint az *ā*, *ī*, *ū*, szóbeliséjében mint az *a* allophona jött létre, s amely a későbaktriaiban főleg az *o* allophonjának tekinthető. Hogy a szóvégen az *ə* miért realizálódott *-o* formájában, erre csak a történeti fonológia adhat választ.

A mássalhangzó fonémek közül a [β], [δ], [ɣ] spiráns jellege részint a jelölésükre használt görög betűkorabeli spiráns hangértékéből, részint a *BATO* szó kharosthī *vaya*- átírásából, részint pedig a *d* > *l* hangváltozából következik. E három hangnak bizonyára volt legalább is *m*, *n* után zöngés zárhang [b], [d], [g] allophona. Nem lehetetlen, hogy a későbaktriaiban *ḍ* és *g* fonémek is lettek. Ha ugyanis számolhatunk a *yidya*-munjīhoz hasonlóan a későbaktriaiban is a **hambar-* > **bar-* fejlődéssel, akkor a szóeleji előfordulás által már [β] — [b] korrelatív ellentéttel állunk szemben. Ez a fejlődés a *d* esetében azonban nem következhetett be, mert *δ* szóelején történeti okokból nem fordulhatott elő. Így a *do* szóban egyszer előforduló *d* hangot csak a [δ] allophonjának tekinthetjük.

Az affrikátákat a baktriai írás eredetileg külön nem jelölte. Minthogy a görög írásban az idegen affrikáták jelölésére nem az *C* és *Z* volt a leggyakrabban használt lehetőség, e két betű használata az eredeti *č* és *ǰ* jelölésére a baktriai írásban arra mutat, hogy az affrikáták zárhang eleme meggyengülhetett: *čš*, *ǰž*, s így e hangok akusztikailag a spiráns *s*-hez és *z/ž*-hez váltak hasonlóvá, s azok jelével voltak jelölhetőek. E feltevés mellett szól az a tény, hogy a *javuga* és *Bhoja* szavak *ǰ* hangjának jelölésére később bevezették a *Ž* jelet, ezt azonban nem használták az óiráni *ǰ*-ből vagy *č*-ből fejlődött baktriai *ž* jelölésére.

A baktriai írás a [z] és [ž] fonémet sem különbözteti meg egymástól, azonban a *yidya*-munjī tanúbizonyossága alapján ezeket nagy valószínűséggel feltehetjük. Kérdéses, hogy a [h/-t] a későbaktriaiban még önálló fonémnek tekinthetjük-e, a rendelkezésre álló nyelvi anyag alapján határozottan nem dönthető el e kérdés.

Egészben véve a későbaktriai foném rendszere meglepően közel áll a *yidya*-éhoz. A magánhangzó fonémek rendszere teljesen azonos, a mássalhangzó fonémek rendszerében vannak bizonyos eltérések, azonban ennek oka részben az, hogy a későbaktriai nyelvi anyag igen csekély, s így a megállapított fonémrendszer bizonyára nem tekinthető teljesnek, másrészt pedig G. Morgenstierne szempontjai a fonémek meghatározásánál némileg eltérők voltak. Ha leszámítjuk a *yidya*-ban csak jövevényszavakban előforduló fonémeket és az allophont, akkor lényegében a *yidya*-ban is a későbaktriaival azonos mássalhangzó fonémrendszerrel állunk szemben. Mindenesetre a cerebrális hangok a *yidya*-

ban erősebben vannak képviselve. Lehetséges azonban, ilyen hangok a baktriaiban is voltak az ξ -en kívül is. Rendkívül feltűnő ugyanis, hogy a t hang a p -tól és k -tól fonológiaiilag eltérő módon viselkedik. Míg k és p újkeletű összetételektől és jövevényszavaktól eltekintve szóbeljében nem fordulhatnak elő, addig az $-rt$ - hangcsoportból keletkezett t a szó belsejében gyakran található. Ez a jelenség éles ellentétben áll azzal a baktriaiban megfigyelhető általános tendenciával, hogy magánhangzók között és után a zárhangok zöngésülnek. Hogy ez a tendencia a későbaktriaiban is érvényesült még, mutatja az $ACO > ZO$ fejlődés. Ha tehát a baktriaiban az $-rt$ -ből keletkezett $-t$ nem zöngésült, akkor ennek valamilyen speciális okának kellett lennie. Legegyszerűbb arra gondolnunk, hogy ez a $-t$ - cerebrális $-t$ - volt, s ennek következtében fejlődése eltérő volt a k és p hangokétól. Az OTO , $XOTO$, $\Pi O P O \Gamma A T O$, $\Pi O P O A T O$ szavakat tehát helyesen valószínűleg oto , χoto , $poroyato$, $poroyato$ alakban kell átírunk. Lehetséges, hogy a t az ξ mellett is cerebralizálódott, úgyhogy a $M A P T O$ írást $ma\dot{\xi}to$ -nak kell értelmeznünk. Ezek szerint fennáll annak a lehetősége, hogy a baktriaiban a cerebrális hangok sora legalább is három hangot, t , ξ és $\dot{\xi}$, foglalt magába. Így a későbaktriai fonémrendszerének hasonlósága a $yid\gamma$ áéhoz még szembetűnőbbé válik, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a $yid\gamma a$ cerebrális hangjainak nagy része csak khovar jövevényszavakban fordul elő. Ezek átvétele előtt a $yid\gamma$ ában is csak a t , ξ , $\dot{\xi}$ cerebrálisokkal lehet számolni (az r valószínűleg a t -ből fejlődött).

Természetesen a fonémrendszer hasonlósága önmagában véve még nem sokat mond. A Tochi Valley-i feliratok nyelvének és a $yid\gamma a$ -munjinak egymáshoz való viszonyát a hangtörténeti vizsgálat sokkal alaposabban megvilágítja. Ezért a következőkben áttekintjük a későbaktriai hangtörténetét a feliratok adta keretekben és összevetjük a $yid\gamma a$ -munji fejlődésével.

írání a

1. Első szótagban és szó belsejében általában megmaradt, vö. pl. *harūyo* 'minden' < **harvaka-*, *kado* 'ahogy' < **kaḅā*, *kaḅo* 'amikor' < **kaḅatu*, *kaḅo* 'mezőgazdasági körzet' < **karšū-* vagy *mali* 'itt' < **imaḅa*, *ōrmazdo* 'hónapnév' < **ahura-mazdāh-*.

2. p és χv után az a -nak [o] allophonia fejlődött: *poronido* 'végrehajtott' < **pāri-nīta-*, *poroulo* 'elmossa' < **pāri-udati* stb. Nem lehetetlen, hogy p után a többi esetben (*paro*, *parḅo*) is o -t kell olvasnunk. A χva - > χo - fejlődést a *ḅodo* 'maga' < **ḅvata-* és a *ḅoto* 'kívánt' < **ḅvarta-* példák mutatják. Önmagában véve fel lehetne tenni az m és a v labializáló hatását is, mint ahogy ez a $yid\gamma$ ában is érvényesült, vö. pl. *yidḅa molo* 'itt', *woḅo* 'nadrág'. Ha azonban elfogadjuk a jobbra kapcsolhatóság elvét az a -nak az o -tól való megkülönböztetésére, akkor a *malḅo* és a *vazdo* szavakat semmiesetre sem olvashatjuk *molḅo*-nak és *vozdo*-nak, míg viszont *mali* esetében a *moli* olvasat feltétlenül lehetséges, sőt esetleg előnyben részesíthető. Így teljesen egységes állapotot egyik esetben sem találunk. Megjegyezhetjük, hogy a va - hangcsoport folytatása a $yid\gamma$ ában sem egységes, mert a *woḅo* alak mellett *wazda* alakot láthatunk.

3. Az *ahu*- hangcsoportban az a a rákövetkező u -val $ō$ -vá vonódott össze: *ōrmazdo* 'hónapnév' < **ahura-mazdāh-*.

4. Az $-(u)va-$, $-ava-$ hangcsoportban az a az összevonás során $ū$ -vá fejlődött: *lro* (v. *lru*) 'csatorna' < **drava-*, *nūyo* 'új' < **navaka-*, *rundayo* 'király' < **mravantaka-* (ha eredeti baktriai). E hangváltozás során az a -nak a v hatása

alatt először valószínűleg [o] allophonja keletkezett. Ezt az állapotot mutatja még a *yidya nowoyo* 'új'. Majd a második *o* redukálódásával és eltűnésével a *v* vokalizálódhatott (ezt a fokot képviseli a *yidya noū* alak) s az így keletkezett *ou* kettőshangzú végül *ū*-vá vonódott össze: **navaka-* > **novoyo* > **novəyo* < **novyo* > **noūyo* > *nūyo*.

5. A szókezdő *a*- főleg particulákban hangsúlytalan helyzetben eltűnt: *ho* 'úr' < **ahu-*, *do* '-ba, -hoz, -ig' < **antar*, *no* '-ra, -hoz' < **ana*, *sti* 'duratív particula' < **asti*, *ūo* (vo) 'az' < **ava-*, *βi*, *βo* 'perfektív particula' < **apa*. Ugyanezt a jelenséget a *yidya*-ban is megfigyelhetjük (vö. *yidya do*, *no*, *wo*, *sto*).

6. Eltűnt az első szótagbeli *a* a *žo* '-tól, -nól' < **hačā* és *malβo* 'víz-tároló' < **hamadvā* szavakban is. Ezeket az eseteket valószínűleg eltérőleg kell megítélnünk. A **hačā* alakból a baktriai (SK) ACO tanúsága szerint először *ačō* keletkezett, s ennek fejlődése azután párhuzamosan haladhatott a többi particuláéval. A *ham*-mal összetett szavakban viszont az *a*-nak labializált allophonja fejlődhetett (vö. *ačaskomo* < **hačāskamba-*), amely azután redukálódott s végül eltűnt: **hamadvā* > **homalβā* > **amalβā* > *malβo*. Mindkét fejlődésnek megtaláljuk a párhuzamát a *yidya*-ban, viszont egyik sem mutatható ki a korábbi baktriaiból.

7. A hangsúlytalan *a* az utolsó előtti szótagban eltűnt: *poroulo* 'elmossa' < **pari-udati*, *kalđo* 'amikor' < **kađatu*, *nūyo* 'új' < **navaka-* (l. fentebb). Ez a jelenség a baktriaiban sokkal szélesebb körű, mint a Tochi Valley-i feliratok adatai alapján gondolni lehetne, s a korábbi baktriaiban és a *yidya*-munjiban egyaránt megtalálható: vö. pl. *yidya orunyo* 'fény' < **āruuyšnakā-*, *woryo* 'fürj' < **vartakā-*.

8. A szóvégi *-a*, *-ah* folytatása általában *-o*, pl. *miro* 'hónapnév' < **miθ-rah*, *no* '-ra, -hoz' < **ana* stb., két esetben *-i*, *mašti* 'homlokzat' < **mṛštah* és *mali* 'itt' < **imada*. Minthogy a többi szóvégi magánhangzó folytatása is általában *-o*, célszerű az óiráni szóvég fejlődését a baktriaiban a magánhangzók történetének vizsgálata után egy összefüggésben tárgyalni.

óiráni *ā*

1. Szó elején és szó belsejében változatlan marad: *āši* 'hónapnév' < **āθrš*, *fromāno* 'parancs' < **framānā-*, *čādo* 'kút' < **čāt-*, *zolādo* 'elkészült' < **uzdāta-*. Ezen a ponton a későbaktriai lényegesen eltér a *yidya*-munjítól, amelyben az óiráni *ā* folytatása *i/ū*. Lehetséges azonban, hogy a *yidya*-munjiban ez a fejlődés csak a IX. század után következett be, úgyhogy a Tochi Valley-i feliratok korában e tekintetben még nem volt a két baktriai nyelvjárással között eltérés.

2. Szóvégen az óiráni *-ā* folytatása *-o*, egy esetben, a *tā* szóban, azonban változatlan maradt. Ha a Tochi Valley-i feliratokban bizonytalan is a szóvégi *-a* és *-o* megkülönböztetése, a Surkh Kotal-i adatok kétségtelenné teszik az *-ā* megmaradását egyes, egy szótagból álló szavakban (*tā*, *mā*). Valószínű, hogy e szavakban az *ā* emphaticumával¹⁸ kell számolnunk, s ezzel magyarázható megmaradása ezekben a többi *-ā* szóvéggel szemben.

óiráni *i*

1. A szókezdő hangsúlytalan *i*- eltűnt: *mo* 'ez' **ima-* és *mali* (v. *moli*) 'itt' < **imada*. A *yidya molo*, *mo* ugyanezt a fejlődést mutatja. A korábbi

¹⁸ GY. LAZICZIUS: Selected Writings. Ed. TH. A. SEBEOK. The Hague-Paris 1966. 59 skk. Az emphaticum fogalmát abban az értelemben használom, ahogy azt Laziczius meghatározta.

baktriaiban az *i*- eltűnését csak az óiráni **imada* > baktriai *malo* szóban tudjuk kimutatni, míg az *i*- a többi particulában (*iθo*, *ilo*) még megmaradt, s éppen ezért a SK 4 feliratban előforduló *mo* szó azonosítása az óiráni **ima-* 'ez' mutatónévmással kétséges.

2. Szó belsejében az *-i*- megmaradt: *čido* 'amely' < **čitu*, *mināno* 'tönkrement' < **mināna-*, *zido* 'vezetett' < **zita-* stb.

3. Szóvégen az *-i* folytatása kettős: a) megmaradt a *sti* duratív particulában < **asti*; b) *-o*-vá fejlődött a *poroulo* 'elmossa' < **pari-udati* szóban. Külön probléma, de a szóvég fejlődésével szorosan összefügg az *-i* folytatása összetételek első tagjának végén, ezért ezt abban az összefüggésben fogjuk tárgyalni.

óiráni *u*

1. A szókezdő óiráni *u*- megőrződött az *uβi* 'mindkettő' < **uβaya*-szóban.

2. A hangsúlytalan szókezdő óiráni *u*- eltűnt a *zolādo* 'elkészült' < **uz-dāta*- szóban.

3. Az első szótagban az óiráni *-u*- megőrződött a *χšuno* 'éra-év' < **χšuna*- és a *tumāno* 'megerősített' < **tumāna*- szavakban.

4. A szóvégi *-u* a szóvégi *-a*-hoz, *-i*-hez hasonlóan *-o*-vá változott: *ho* 'ur' < **ahu-*, *kaldo* 'amikor' < **kadatu*, *čido* 'amely' < **čitu* stb.

A *yidya*-munjiban az óiráni szókezdő *u*- hangsúlyos helyzetben megmaradt, vö. *uszūbun* 'sleepless' < **uzɣvafna-*, hangsúlytalan helyzetben eltűnt, vö. *zə* < **uz-*, az első szótagban megőrződött: *luydo* 'daughter' < **duxtar-*. A megmaradt *u*-nak azonban a hangsúly váltakozása következtében [ə] allophonja keletkezett, amelyből egyes esetekben *a*, *i* fejlődött. Ez a fejlődés azonban bizonyára későbbi, mint a IX. század, még ha kezdetei korai időbe nyúlnak is vissza.

óiráni *ū*

Csak a szóvégi *-ū*-ra van példánk: *kařo* 'mezőgazdasági körzet' < **karšū*- és *ku-žo* (? *ko-žo*) 'ahol csak' < **kū-ča*. Ezek alapján ítélve a szóvégi *-ū* meg rövidült és a szóvégi *-o*-val esett egybe. A *yidya*-ban a *kū* 'where' szóban az *ū* megőrződött.

Mint a fentebbi áttekintés mutatja, a későbaktriaiban a szóvégi *a*, *i*, *u*, *ā*, *ū* bizonyos kivételektől eltekintve *-o* formájában őrződött meg. Arra is utaltunk, hogy *o* helyett esetleg valamilyen redukált hanggal is számolhatunk. Az a körülmény, hogy ezt a hangot *O*-val jelölték, mindenestre amellet szól, hogy hangszíne az *o*-hoz állt legközelebb. Így hangtörténeti szempontból mindenképpen *o*-féle hangot kell a szóvégen feltennünk.

Közismert tény, hogy a szóvég már az indo-iráni korban különféle változásokon ment keresztül a rákövetkező hangok hatása alatt. E változások eredményei még világosan tükröződnek az óindben. Az óirániiban és a prákritban azonban már bekövetkezik a szóvég különböző változatainak kiegyenlítő-dése, úgyhogy az *-ah* és *-āh* szóvég az óperzsában *-a* és *-ā*, az Avesztában *-ō* és *-ā* (? = *-o* és *-ō*), az *-as* és *-ās* szóvég pedig a prákritban részben *-a/o* és *-a*, részben pedig *-e* és *-e* folytatásban jelentkezik. Minthogy a prákrit hangfejlődése az i. e. III. században már hosszabb múltra tekint vissza, a benne megfigyelhető jelenségek nem annyira a középíráni, hanem inkább az óiráni nyelvek fejlődésével állíthatók párhuzamba. Ha tehát a prákritban az i. e. III.

században az *-as* és *-ās* végződésnek már két különböző folytatása: *-a/o* és *-a*, ill. *-e* és *-e* áll egymás mellett, akkor kézenfekvő arra gondolnunk, hogy ugyanez a kettősség az óiráni (helyesebben ósíráni) *-ah* és *-āh* végződés esetében is fennállhatott. Ez annyit jelent, hogy az óiráni *-ah* és *-āh* szövégek a szogdiban és a sakában jelentkező *-i* és *-e* fejleményei már az i. e. V–VIII. században létrejöhetnek.

A baktriaiban már az i. sz. II. században az óiráni névszóragozásnak erősen leegyszerűsödött és egységessé vált formáját találjuk. Teljesen eltűnt a különböző névszótövek ragozásának minden különbsége. Nyilvánvaló, hogy e folyamat kezdeteinek is még az óiráni korba kell visszanyúlnia. Kérdés már most, hogy a baktriai az iráni nyelvek melyik csoportjához tartozott a szöveg fejlődése tekintetében. P. Tedesco valamikor úgy gondolta, hogy az óiráni *-ah* és *-āh* szöveg *-o* és *ō* fejleménye nyugaton és *-i* s *-e* fejleménye keleten világos határvonalat húz a nyugati és keleti iráni nyelvek közé.¹⁹ A helyzet azonban nem ilyen egyszerű, mert mint a gāndhāri prākrit mutatja, mindkét folytatás előfordulhat egy nyelven belül is, sőt a két szöveg fejleményeinek ilyen megoszlása sem szükségszerű, hanem az *-as*-nak *-i* fejleményével az *-ās*-nak *-a* folytatása is járhat együtt, s a fordított eset is előfordulhat.

Mínthogy a baktriaiban a nom. sg.-ban az *-o* végződés valamennyi névszótónél általánosult, fel kell tennünk, hogy e nyelvben az óiráni (vagy ósíráni) *-ah* folytatása *-o* volt. Ez a fejlődés azt jelentette, hogy valamennyi más névszótó átsiklott az *-a*-tövek kategóriájába. Ennek oka az volt, hogy az óirániiban az *-a*-tövek a többi névszótó fölött hatalmas túlsúlyban voltak. Az elég jelentős avesztai szókészletben (több mint 5000 névszótó!) az *-a*-tövek százalékaránya 52,6%, míg az összes többi névszótóé együttesen csak 47,4%. Nyilvánvaló tehát, hogy az *-a*-tövek nom. sg.-*ah* végződésének fejleménye lényegileg eldöntötte a szöveg fejlődését a baktriaiban. Ha a baktriaiban *-ah* > *-i* fejlődés következett volna be, akkor nyilvánvalóan az *-i* végződés általánosult volna azonos fejlődési feltételek mellett valamennyi névszótónél.

Ennek alapján a baktriaiban a szöveg fejlődését a következőképpen rekonstruálhatjuk:

		óiráni					
sg.	N	<i>bagah</i>	<i>framānā</i>	<i>gariš</i>	<i>karšūš</i>	<i>čāt</i>	<i>manah</i>
	A	<i>bagam</i>	<i>framānām</i>	<i>garim</i>	<i>karšūm</i>	<i>čātam</i>	<i>manah</i>
	G	<i>bagahya</i>	<i>framānāyāh</i>	<i>garaiš</i>	<i>karšvāh</i>	<i>čātah</i>	<i>manahh</i>
pl.	N	<i>bagāh</i>	<i>framānāh</i>	<i>garayah</i>	<i>karšvah</i>	<i>čātah</i>	<i>manāh</i>
	G	<i>bagānām</i>	<i>framānānām</i>	<i>garinām</i>	<i>karšūnām</i>	<i>čātam</i>	<i>manahām</i>
		baktriai					
sg.	N	<i>βayo</i>	<i>framāna</i>	<i>γari</i>	<i>karšu</i>	<i>čād</i>	<i>mano</i>
	A	<i>βayo</i>	<i>framāno</i>	<i>γari</i>	<i>karšu</i>	<i>čādo</i>	<i>mano</i>
	G	<i>βayi</i>	<i>framāni</i>	<i>γari</i>	<i>karše</i>	<i>čādo</i>	<i>manao</i>
pl.	N	<i>βaye</i>	<i>framāne</i>	<i>γare</i>	<i>karšo</i>	<i>čādo</i>	<i>mane</i>
	G	<i>βayāno</i>	<i>framānāno</i>	<i>γarino</i>	<i>karšūno</i>	<i>čādo</i>	<i>manao</i>

A baktriai fejleményt megvizsgálva, első pillantásra megállapíthatjuk, hogy valójában csak az *-a* és *-ā*-tövek ragozása maradt funkcióképes, nyilván-

¹⁹ P. TEDESCO: ZII 4 (1926) 129.

való tehát, hogy a többi névszótövek ragozásának e túlnyomó többségben levő két tőhöz kellett igazodnia. Részleteiben e fejlődést még nem tudjuk nyomunkövetni, de valószínűnek látszik, hogy az *-a*-tövek gyakorolta analógiás hatás mellett a szóvégi magánhangzók általános megrövidülése és redukciója is szerepet játszott. Az *ā*, *i*, *ū* redukciója révén létrejött *ə* könnyen kerülhetett az *-o* analógiás hatása alá.

Bizonyos mértékben összefüggethetett ezzel a fejlődéssel az összetételekben az első tag szóvégének alakulása is. Az óiráni korra visszamenő összetételeket, mint ezt az *andezo* < **ham-daiza-*, *malβo* < **ham-advā* szavak bizonyítják, e fejlődés nem érintette. Az újabb összetételekben azonban az első tag szóvége már e fejlődésnek megfelelően *-o* végződésű lett. Ugyanezt fel kell tennünk azokban az összetételekben is, amelyek a nyelvérzék számára világosan elemezhetők voltak és tagjaik a szókészletben önállóan is szerepeltek. Egyes eseteket azonban ezzel a fejlődéssel nem lehet megmagyarázni. Így valószínű, hogy a *νοβιγτο* szó esetében a *ni-* > *no-* változás nem a szóvég általános fejlődésével függ össze. Ebben a szóban az *-i-* redukálódhatott, s az így létrejött *ə* azután esetenként labiális vagy illabiális magánhangzó formájában realizálódhatott.

Mint láttuk azonban, az *-o* mellett a baktriaiban egyes esetekben, olykor sorozatosan *-i* szóvég is jelentkezik a sg. nom.-ban. Surkh Kotalban ez a jelenség az SK 4 B feliratban bizonyos rendszerességgel, a Tochi Valley-i feliratokban inkább szórványosan jelentkezik. Figyelembe véve a gāndhāri prākritban mutatkozó párhuzamos jelenség tanulságait, fel kell tennünk — mint erre fentebb rámutattunk —, hogy voltak olyan baktriai nyelvjárások, amelyekben nem *-ah* > *-o*, hanem *-ah* > *-i* fejlődés ment végbe. Ezek a nyelvjárások szemmel láthatólag csak kevésbé tudtak befolyást gyakorolni az írott nyelvre, azonban esetenként egyes szavak mégis behatoltak az élő helyi nyelvből egy-egy felirat szövegébe.

A baktriai szóvég fejlődésének egyik érdekessége, hogy a szóvégi *-ah* fejlődésben akár *-o*, akár *-i* legyen is a folytatása — a szóvégi *-a* és *-ā* is osztozik, pedig egyébként más iráni nyelvekben, mint az avesztaiiban, a szogdiban, a sakában, a két szóvég fejleménye eltér a szóvégi *-ah* és *-āh* folytatásától (az óiráni *-a*, *-ā*, *-ah*, *-āh* szóvégeknek az avesztaiiban *-a*, *-ā*, *-o*, *-ō*, a szogdiban és sakában pedig *-a*, *-a*, *-i*, *-e* felel meg). Önmagában véve gondolhatnánk arra, hogy a szóvégi *-a* és *-ah* egyrészt és *-ā* és *-āh* másrészt a baktriaiban egybeesett, mint ezt bizonyos valószínűséggel az óperzsában feltehetjük.¹⁹ Ez ellen szól azonban az a tény, hogy az *-ā* nem az *-āh*, hanem az *-ah* folytatásával esett egybe. Ugyanez a tény arra vall, hogy az *-a*, *-ah*, *-ā* egybeesésében rövidülési, sőt esetleg redukálódási folyamat játszott szerepet. Hogy eredetileg az *-a*, *-ā* folytatása a baktriaiban különböző volt az *-ah* és *-āh* fejleményétől, azt világosan mutatja az a jelenség, hogy a szóvégi *-ā* *emphaticuma* a *tā*, *mā* stb. szavakban *-ā*-ként folytatódik. Fel kell tehát tennünk, hogy a baktriai szóvég fejlődésének legalább is két szakasza volt: az elsőben a szóvégi *-ah* > *-o* és *-āh* > *-e* változás mellett a szóvégi *-a* és *-ā* még megőrződött; a másodikban az *-a* és *-ā* valószínűleg *-ə*-vé redukálódott, s ez azután egybeesett a szóvégi *-o*-val.

P. Tedesco annak idején a szóvégi *-ah* és *-āh* folytatásai alapján kísérlete meg az avesztai helyzetét az iráni nyelvek között meghatározni. „Nachdem durch diese Übereinstimmung von Soydisch, Sakisch und Afyānisch der Wandel von iran. auslautendem **-ah* und **-āh* zu *-i* und *-e* für das ganze Ostiranische gesichert erscheint, ist das Awestische mit *-ō* und *-ā* (d. i. *-o* und *-ō*)

von diesem Gebiet offenbar ausgeschlossen — oder wenn man schon, ohne jeden sonstigen Anhalt, rein nur dem Awestischen zuliebe auch im Ostiran. einen früheren, später verschwundenen **-ah* > *-o* — Dialekt annähme, so bleibt es doch jedenfalls von den wirklich gegebenen Ostdialekten völlig getrennt” — írta 1923-ban.²⁰A baktriai jelentősége e kérdésben nyilvánvaló. A baktriai *-ah* > *-o* fejlődés ugyanis teljesen új helyzetet teremt az avesztai helyzetének megítélése szempontjából — mint erre már 1960-ban rámutattam.²¹ Kétségtelenné teszi ugyanis, hogy az *-ah* és *-āh* szóvég *-i* és *-e* fejlődése nem volt kizárólagos jelenség a keletiráni nyelvterületen, hanem mellette egyes keletiráni nyelvekben az *-ah* > *-o* fejlődés is előfordulhatott. Továbbá a baktriai nyelvemlékeinek előkerülése bebizonyította Kelet-Iránban egy olyan nyelvnek a létezését, amely az avesztainak az elszigetelt helyzetét a keletiráni nyelvekkel szemben feloldja. A baktriai a szóvégi *-ah* > *-o* fejleményével szorososan az avesztaihoz kapcsolódik, ugyanakkor azonban a szóvégi *-āh* > *-e* folytatása a többi keletiráni nyelvhez köti, így tehát mintegy átmenetet alkot az avesztai és a keletiráni nyelvek között a szóvég fejlődése szempontjából. Mivel az avesztai és a baktriai között ezenkívül még egész sor más nyelvi egyezés is kimutatható, valószínűnek látszik, hogy az avesztai az ókori Baktria területén beszélt nyelvjáráások egyike lehetett.²²

A yidya-munji szóvég fejlődése több vonatkozásban hasonló a baktriaihoz. A szóvégi *-āh* folytatása *-ē/-ī* a pl. nom.-ban. A sing. nom.-ban a végződés nagy változatosságát találjuk: *-o*, *-a*, *-e*, *-u*, *-i* és mássalhangzók. G. Morgenstierne a szóvégnek ezt a fejlődését a yidya-munjiban úgy magyarázta, hogy az óiráni *-ā*-ból *-o*, *-ū*-ból *-u* lett, *-a* és *-e* suffixumok, egyébként az óiráni szóvégi magánhangzók a kétszótagú szók kivételével eltűntek. Ennek a magyarázatnak azonban több nehézsége is van.

1. Elsősorban problematikusnak látszik a yidya-munji szóvég fonológiai jellege. Morgenstierne nyelvi anyagában ilyen eseteket találunk: *anaxno* (Yzh), *anaxnə* (sh), *anaxən* (g) 'nail', *iščin* (Yzh), *iščina* (r) 'female breast', *da*, *də*, *do* 'into, in, at', *fagyikē* (Yzh), *faigyiko* (g), *fagika* (B) 'song', *fergāma* (Yzh), *firyamo* (B) 'he-goat', *yunia* (Yzh), *yunio* (r) 'hair', *kurmo* (Y), *kurm* (Mm) 'insect', *la*, *lo* 'with', *ma*, *mo* 'this' stb. Ezek a példák nagyon kérdésessé teszik, hogy fonológiai szempontból helyes-e a yidya-munji szóvégnek Morgenstierne által megrajzolt képe. Figyelembe kell vennünk, hogy Morgenstierne nyelvi anyaga elszigetelt egyénektől származik, azonban nem volt alkalma egész közösségek nyelvhasználatát tanulmányozni, márpedig e nélkül nehezen lehet eldönteni, hogy mi egyéni kiejtési sajátosság és mi közösségi, tehát fonológiai érvényű. Az idézett és hasonló példák alapján valószínűnek látszik, hogy a yidya-munji szóvégi magánhangzók rövidek, redukáltak, fonétikai realizációjuk igen különböző lehet, s kérdéses, hogy pl. az *-a* -- *-o* fonétikai realizáció fonológiai szempontból relevánsnak tekinthető-e.

2. Minthogy Morgenstierne az *-o* végződést kizárólag óiráni *-ā*-ra vezeti vissza, kénytelen egy sor olyan szónál is óiráni *-ā* végződést feltenni, amelyeknél ez egyébként nem igazolható.

3. Minthogy az óiráni *-ā* tövek nőneműek voltak, Morgenstierne az *-o* végződést nőnemű jelnek tekinti. Ez azonban nem igazolható, mert az általa

²⁰ TEDESCO: id. h.

²¹ J. HARMATTA: MTA I OK XXII. 255 sk.

²² Vö. egyelőre megjegyzéseimet MTA I OK XXII. 255 sk. A kérdést más helyen fogom részletesen tárgyalni.

felhozott példákkal más szavakat lehet szembeállítani, amelyekben az *-o* végződésnek nincs nőnemű funkciója vagy e végződéssel egyenesen a természetes hímnem párosul, vö. *čānoyo* 'male kid', *firyamo* 'he-goat' stb.

4. Morgenstierne elmélete nem tudja megmagyarázni, hogy a particuláknál miért találjuk az óiráni *-i*, *-a*, *-ā*, *-ah* végződésnek egységesen éppen *-o* folytatását.

5. Ellentmondásban áll az elmélettel számos szó végének fejlődése, mint erre maga Morgenstierne is rámutatott: vö. pl. *pado* 'road' < **pantāh*, *warfo* 'snow' < **vafrah* vagy **vafrah*, *lad* 'tooth' < **dantā*, *čam* 'eye' < **čašmā* stb. Morgenstierne elméletéből lényegében véve az következik, hogy minden olyan szóban, amely a yidya-munjiban *-o* végződésű, az óiráni *-ā* végződést kellene feltennünk. Bizonyára nem szorul bizonyításra, hogy ez lehetetlen.

Ha a yidya-munjí szóvégi vokalizmus történeti fejlődését tisztázni akarjuk, akkor az utolsó két pontból kell kiindulnunk. Az a tény, hogy az óiráni *ana*, *antar*, *avathra*, *avada*, *imađa*, *upa*, *hačā*, *hada*, *pati*, *tarah* a yidya-munjiban *no*, *do*, *wuro*, *olo*, *molo*, *vo*, *žo*, *lo*, *po*, *tro* alakban folytatódik, s hogy általában az indeclinabilia kategóriájába tartozó szavaknál leggyakrabban ezt a végződést találjuk, egyrészt azt bizonyítja, hogy a yidya-munjiban az óiráni *-a*, *-ah*, *-ā*, *-i* végződés eredetileg *-o*-ban esett egybe, tehát, hogy a fejlődés lényegében ugyanaz volt, mint amit a baktriaiban megfigyelhettünk. Másrészt az e kategóriába tartozó szavak *-o* végződése azt is világosan mutatja, hogy e végződés eredetileg nem lehetett a nőnem jele. Ha ilyesféle jelenségek a yidya-munjiban egyáltalán feltehetőek — ez a jelenleg rendelkezésre álló anyag alapján nem látszik bizonyíthatónak —, akkor azt másodlagos fejlődésnek kell tekintennünk, s az alapszó jelentésének hatásával (alapszó-besugárzással) magyarázhatjuk.

Az 5. pontban érintett jelenségek világosan arra mutatnak, hogy a yidya-munjí történeti fejlődés során a különböző névszói végzések valóban egybeolvadtak (*šū* 'horn' az *-ū* tövek megmaradását nem bizonyítja, mert **šū* alakon keresztül is létrejöhetett). Ez az egybeolvadás azonban nem olyan módon következett be, hogy a különböző névszótövek az *-ā* tövek kategóriájába átsiklottak, hanem a baktriaihoz hasonlóan a túlnyomó többségben levő *-a* tövek analógiás hatása alá kerültek, amelyeknél az *-ah* végződés *-o*-vá fejlődött.

A szóvégi magánhangzók és *-ah*, *-āh* fejlődése szempontjából tehát a yidya-munjí a baktriaival szorosan összefügg, s így az avesztainak még szélesebb keletiráni nyelvi hátteret biztosít. Később a yidya-munjiban megkezdődött a szóvégi magánhangzók eltűnése. Ebben valószínűleg valamilyen ritmus-törvény érvényesülhetett. E folyamatot megkönnyítette a szóvégi magánhangzók rövid volta és redukálódása. A szóvégi magánhangzók eltűnési folyamatának befejező szakaszát jól szemlélteti a *sangleči*, amelyben az egyszótagú szavak kivételével a szóvégi magánhangzók már mind eltűntek.

óiráni *r*

Három szóban fordul elő: *kirdo* 'csinált' < **kṛta-*, *mašti* 'homlokzat' < **mṛšta-* és *par[do]* 'kellett' < **pṛta-* (*p[ar]do*-t a kiegészítés miatt nem vesszük figyelembe). E példák alapján ítélve az óiráni *r* folytatása a baktriai két mássalhangzó között *-ir-* volt, amely labiális hangok után *-ar-*-rá változott. Hasonló folytatását találjuk a yidya-munjiban is, ott azonban labiális hangok után az *i* tovább labializálódott *u*-vá.

Szókezdetben az óiráni *r*-nek ettől eltérő fejleményét találjuk Surkh Kotalban, ahol *ofo* (vagy *ufo*) 'továbbá, azután' óiráni **rta*- alakra megy vissza. A szókezdő *r*-nek ezzel pontosan egyező fejleménye található a yidya-munjiban: *urzuy* 'straight' < **rzuka*-. Az óiráni *r* fejlődése tehát a baktriaiban és a yidya-munjiban részleteiben is megegyezik.

óiráni *ai*

Az *ē* 'egy' < **aiva* szó tanúsága szerint óiráni *ai* *ē*-vé vonódott össze. Surkh Kotalban az óiráni *ai*-nak szó elején *i*, szó belsejében *ē* folytatását, a yidya-munjiban szó elején *i*, szó belsejében *i* vagy *ē* fejleményét találjuk.

összevonás

Óiráni *-ava-* *ū*-vá vonódott össze: *lrūo* (mellette *lru* vagy *lro*) 'csatorna' < **drava-*, *nūyo* 'új' < **navaka-*, *rundayo* 'király' < **mravantaka-*. Az óiráni *-aya-*nak *i* folytatását találjuk az *uβi* 'mindkettő' < **uβaya-* szóban. A yidya-ban az *-ava-* fejleménye *-owo-*, *-oū-*, vö. *nowoyo*, *noū* 'új' < **navaka-*, az *-aya-* folytatása viszont *-i-*, tehát megegyezik a későbaktriaival, vö. *avzino* 'first watering of the fields' < **upa-zayana-*.

óiráni *k-*

Változatlan megőrződött, számos példa: *kado* 'ahogy' < **kaθā*, *kaldo* 'amikor' < **kadatu*, *kařo* 'mezőgazdasági körzet' < **karšū-* stb.

óiráni *t-*

Változatlan maradt: *tā* 'ügy, azután' < **tā*, *tado* 'akkor' < **tat*, *tumāno* 'megerősített' < **tumāna-*.

óiráni *p-*

Szintén változatlanul megőrződött: *paro* 'korábban' < **parah*, *poro-* 'körül' < **pari-*, *par[do]* 'kellett' < **prta-*.

óiráni *č-*

A *čido* 'amely' < **čitu* és *čādo* 'kút' < **čāt-* szavakban fordul elő, fonetikai értéke valószínűleg *čš*, esetleg *š*.

óiráni *-k-*

Zöngés spiránsként folytatódik: *harūyo* 'minden' < **harvaka-*, *nūyo* 'új' < **navaka-*. Hasonló a szókezdő *k-* folytatása régi összetételekben: *poroya* 'töltéssel körülvett' < **pari-karta-*.

óiráni *-t-*

Szintén zöngés spiránsként őrződött meg: *poronido* 'végrehajtott' < **pari-nita-*, *χodo* 'maga' < **χvata-*, *zido* 'vezetett' < **zita-* stb.

Különállónak látszik a *-t-* fejlődése az igei ragokban, ha helyes a *poroulo* 'elmossa' szó magyarázata. Amennyiben ugyanis ez valóban **pari-udati* alakra megy vissza, akkor benne a *-t-* a *δ* > *l* és *-t-* > *-δ-* változást megelőzően zöngésült, majd az *a* kiesése után érintkezésbe került a *δ*-vel, hasonult s így a *-δ-* > *-l-* fejlődésen ment keresztül.

óiráni *-p-*

Csak egy példánk van rá: *βi*, *βo* 'perfektív particula' < **apa*. Hasonlóan fejlődött a szókezdő *p-* régi összetételekben: *niβixto* 'irott' < **ni-pixšta-*.

A yidya-munji fejlődése ettől csak annyiban különbözik, hogy benne a *-t*-végső fejleménye *-y*- vagy \emptyset , a *-p*- pedig *-v*- formájában folytatódik. Valószínű azonban, hogy a yidya-munji *-t*-, *-p*- közbeeső *-d*- és *-β*- fokon keresztül fejlődött *-y*-vé és *-v*-vé, úgyhogy a későbaktriai korban e tekintetben még aligha volt különbség a yidya-munji és a Tochi Valley-i feliratok nyelve között.

óiráni *-č*-

Zöngés spiráns *-ž*- (*-z*- ?) folytatását találjuk a *žo* 'tól, -ból' < **hačā* szóban. Szókezdő *č*- régi összetételben ugyancsak *-ž*-ként maradt meg: *kužo* 'ahol csak' < **kū-ča*. Ugyanez a *-č*- fejleménye a yidya-munjiban.

óiráni *d*-

Valószínűleg zöngés spiráns *δ*-én keresztül *l* fejlődött belőle: *lrūo*, *lru* 'csatorna' < **drava*-.

óiráni *-d*-

Szintén *-l*- formájában folytatódik: *kaldo* 'amikor' < **kadatu*, *mali* 'itt' < **imada*. Szókezdő *d*-re régi összetételben példa *zolādo* 'elkészült' < **uz-dāta*-. Különálló fejlődéssel, de ugyancsak *-l*-lé lett a *-d*- a már tárgyalt *poroulo* < **pari-udati* szóban. Az **udati* > **uddi* fejlődésnek ebben régebbinek kell lenni, mint a *kada-tu* összetétel létrejöttének. Hasonló a *d*-, *-d*- fejlődése a yidya-munjiban is.

óiráni *-β*-

Az *uβi* 'mindkettő' < **uβaya*- szóban *-β*-ként folytatódik. Ugyanez a folytatása az óiráni szókezdő *b*-nek régi összetételben: *niβa[χto]* 'szétoosztott' < **ni-baxšta*-. A yidya-munjiban további *β* > *v* fejlődés következett be.

óiráni *-r*-

Megőrződött a *paro* 'korábban' < **parah* és *poro*- 'körül' < **pari*-szavakban.

óiráni *-θ*-

Egy példa van rá: *kado* 'ahogy' < **kaθā*. Eszerint egybeesett a *-t*-vel. A yidya-munji eltérő fejlődést mutat, amennyiben benne a *-θ*- nem esett egybe a *-t*- fejleményével, hanem *-š*- (= *θ'*) formájában folytatódik. Érdekes ezzel kapcsolatban rámutatni arra, hogy az óiráni *-θ*- a korábbi baktriaiiban (SK 4 M *iθo* 'ügy' = avesztai *iθā*) még megőrződött. Ez igen figyelemreméltó egyezés a yidya-munjival. Esetleg arra is lehetne gondolni, hogy *kado* nem az óiráni **kaθā*, hanem az óiráni **kā* 'hogy, ahogy' folytatása a *tu* particulával, azaz **kā-tu* alakra megy vissza. Ebben az esetben feltehető, hogy az óiráni *-θ*- még a későbaktriaiiban is megvolt.

óiráni *z*-, *-z*-

Változatlanul megőrződött: *zido* 'vezetett' < **zita*-, *zo*- praeverbium < **uz*-.

óiráni *n*-, *-n*-

Változatlanul megőrződött: *ni*- praeverbium < **ni*-, összetételben *poronido* 'végrehajtott' < **pari-nita*-; *fromāno* 'parancs' < **framānā*-, *χšuno* 'érelév' < **χšuna*- stb.

óiráni *m-*, *-m-*

Szintén változatlanul megmaradt: *miro* (hónapnév) < **miθra-* stb., *tumāno* 'mege erősített' < **tumāna-*.

óiráni *h-*

1. Megőrződött a *harūyo* 'minden' < **harvaka-* szóban.
2. Eltűnt a *žo* '-tól, -ból' < **hačā* és *malβo* 'víztároló' < **ham-advā* szavakban.

óiráni *-h-*

1. Megmaradt a *māho* 'hónap' < **māhah* és *ho* 'úr' < **ahu-* szavakban.
 2. Eltűnt az *ōrmazdo* < **ahura-mazdāh-* hónapnévben.
- A *yidya-munjiban* a *h* mint foném egyáltalán nem maradt meg.

óiráni *v-*

A *vazdo* 'bőséges' < **vazda-* szó tanúsága szerint szókezdetben megőrződött.

óiráni *-v-*

1. Két magánhangzó között, ha az első tűnt el, megőrződött: *ūo* (= *vo* 'az' < **ava-*.

2. Két magánhangzó között, ha a második esett ki, a *-v-* vokalizálódott és egybeolvadt az előző magánhangzóval: *lrūo*, *lru* 'csatorna' < **drava-*, *nūyo* 'új' < **navaka-*, *rundayo* 'király' < **mravantaka-*. A *šao* szó a baktriaiiban jövevényyszó, így az óiráni *-v-* baktriai fejlődése szempontjából figyelmen kívül hagyható. Az *ē* 'egy' < **aiva-* szóban a *-v-* szintén eltűnt, feltűnő azonban a szóvégi *-o* hiánya. Ezért fel kell tennünk, hogy ebben az esetben az **aivah* alakból nem *ēvo*, *ēio*, *īio*, hanem *ēvi* keletkezett, azaz, hogy e szó a baktriaiinak egy másik dialektusából származik a többi *-i* végű szavakhoz hasonlóan. Az *ēvi* alakból azután a *v* kiesésével *ēi* keletkezett, amely végül *e-vé* vonódott össze.

óiráni *-y-*

Két magánhangzó között összevonódás útján eltűnt az *uβi* 'mindkettő' < **uβaya-* szóban.

óiráni *dr-*

A *lrūo*, *lru* 'csatorna' < **drava-* szóban *lr-* folytatását találjuk. E hangcsoport folytatása a *yidya-munjiban* *lər-* s G. Morgenstierne úgy gondolta, hogy ebben a svarabhakti magánhangzónak régiebbnek kell lennie, mint a *d > l* fejlődésnek, s hogy aligha tehetünk fel *dr- > lr-* fejlődést. A baktriai most eldönti ezt a problémát, és kétségtelenné teszi, hogy a *yidya-munjiban* is *dr- < lr-* fejlődés történt, s a svarabhakti magánhangzó későbbi jelenség.

óiráni *-dv-*

A *malβo* 'víztároló' < **ham-advā* szóban *-lβ-* formájában folytatódik. A *yidya-munjiban* a *-dv-* fejleménye *-lv-* (vö. *γalv* 'dog' < **gadva-*), összhangban a *β > v* fejlődéssel.

óiráni *χš-*

A *χšuno* 'éra-év' < **χšuna-* szó alapján következtetve — amelynek baktriai eredetűnek kell lennie²³ — az óiráni *χš-* a baktriaiiban megőrződött.

²³ Vö. erre vonatkozó fejtegetéseimet, The Bactrian Wall-Inscription at Kara Tepe. 106–107.

Mint hogy e hangsoport a *vidya-munjiban* is megmaradt, minden olyan szót, amelyben e hangsoportnak ξ - folytatását találjuk, jövevényszónak kell tartanunk.

óiráni $-\chi\acute{s}t-$

A *niβixto* 'írott' < **ni-pixšta*- szó tanúsága szerint (a kiegészített *niβa^rχ^l[to]* szót figyelmen kívül hagyjuk) e hangsoport folytatása a baktriai-ban $-\chi t-$. Ugyanezt a fejleményt mutatja a *vidya-munjī nuwuxt-*, *newuxt-* szó is. E hangsoport speciális fejleményének egyezését a baktriai-ban és a *vidya-munjiban* igen figyelemreméltó ténynek kell tartanunk e nyelvek szoros összetartozása szempontjából.

óiráni *fr-*

A *fromāno* 'parancs' < **framānā*- szóban változatlanul megőrződött, Surkh Kotalból azonban ismeretes svarabhakti magánhangzós *for-* (? = *fər-*) folytatása is a *fordamčo* 'először' **fratama-ča* határozóban. A *vidya-munjiban* az óiráni *fr-* folytatása szintén *fr-* vagy *fər-*.

óiráni $\chi v-$

E hangsoportban a *v* labializálta az utána következő *a*-t, amelynek így e helyzetben [o] allophonja keletkezett, majd vokalizálódott és egybeolvadt az *o*-val: *χodo* 'maga' < **χvata-*, *χoto* 'kívánt' < **χvarta-*, *χo* 'széle vminek, part' < **χvāha-* (?). Hasonló fejlődés következett be a *vidya-munjiban*: *xur-* 'to eat' < **χvar-*, *xoy* 'self' < **χvata-*.

óiráni $-\theta r-$

A *miro* < **miθra*- hónapnév tanúsága szerint az óiráni $-\theta r-$ valószínűleg $-\theta r-$, $-\theta r-$ fokon keresztül $-r-$ -re egyszerűsödött.

óiráni $-\theta r\acute{s}$

A bizonytalan *āši* (? *āsdi*) < **āθrš* hónapnévben e hangsoport a korábbi baktriai *āθšo*, *āθošo* alakok tanúbizonysága szerint $-\theta r\acute{s}$ > $-\theta\acute{s}$ > $\theta\acute{s}$ -fokokon keresztül $-\acute{s}$ -sé egyszerűsödött (vagy hangátvetéssel $-\acute{s}\delta$ - lett belőle). E fejlődés megítéléséhez biztosabb adatra volna szükség.

óiráni $-\acute{z}d-$

Változatlanul megőrződött a *vazdo* 'bőséges' < **vazda-* és *ōrmazdo* (hónapnév) < **ahura-mazdāh-* szavakban. A másodlagos $-\acute{z}d-$ hangkapcsolat fejlődése ettől eltérő: *zolādo* 'elkészült' < **uzdāta-*.

óiráni $-\acute{r}\acute{s}t-$

A *mašti* 'homlokzat' < **mṛšta*- szó tanúsága szerint e hangsoport $-\acute{s}t-$ formájában maradt meg. Az óiráni **mṛšta*- alakból először nyilván **miršta*-fejlődött, talán palatális [r] allophonnal, s ebben azután az $-\acute{r}\acute{s}$ - > $-\acute{s}$ -sé hasznult, akárcsak az **āθrš* > **āθrš* > **āθšo* fejlődés során. Később a **mišta*-alak az *m* hatása alatt *mašto*-vá labializálódott. A *vidya-munjiban* az $-\acute{r}\acute{s}t$ -hangsoportnak azonos fejlődését tudjuk kimutatni: *piščo* 'back' < **piršto-*, < **pršti-*, *lišč* 'saw' < **liršto* < **dršta-*, *pəlišč* 'wrapped' < **poliršto* < **patidršta-*, *kišč* 'ploughed' < **kiršto* < **kršta-* (ha eredeti *vidya-munjī* szó). A különbség a baktriai és a *vidya-munjī* fejlődés között mindössze az, hogy a *vidya-munjiban* az $-\acute{r}$ - palatalizáló hatása alatt az egész $-\acute{r}\acute{s}t$ - hangsoport

-*iršt*-té palatalizálódott, míg a baktriaiban a palatalizáció csak az *r* asszimilációját idézte elő. A korábbi baktriai adatok alapján ítélve az *-ršt*- hangcsoport fejlődése eltérő volt az *-ršt*- folytatásától, a *froxortindo* 'elkíváncoztak (menni)' < **fra-χvaršta-hanti* szó²⁴ tanúsága szerint ugyanis *-ršt*- > *-rt*- (? *-rřt*-) fejlődés következett be. Az eltérő fejlődés nyilvánvalóan az *r* különböző jellegével -- [ř] és [r] --- függ össze a két hangcsoportban.

óiráni *-nt*-

A *rundayo* 'király' < **mravantaka*- szó tanúsága szerint (amennyiben ez eredeti baktriai szó) *-nd*- a folytatása. Speciális fejlődése figyelhető meg az *-nt*- hangcsoportnak a *do* '-ba, -hoz, -ig' szóban < **antar*, amennyiben ebben a hangcsoport a szókezdő magánhangzó eltűnése után nasalis elemét elvesztette. A *yidya-munjiban* az *-nt*- a nyelvterület egy részén *-d*-ként folytatódik. Mivel azonban ez a fejlődés nem terjed ki a nyelvterület egészére, aránylag késői jelenségnek kell tartanunk.

óiráni *mr*-

Csak a *rundayo* szóban fordul elő (l. fentebb), amelyben a szókezdő *m*-eltűnt. Lehet azonban, hogy e szó saka jövevényszó a későbaktriaiban. A *kušā-nák* nyelvében a szó alakja valószínűleg *murunda*- volt. A *yidya-munjiban* az óiráni *mr*-ből *br*-fejlődött.

óiráni *-řt*-

A *kirōdo* 'csinált' < **křta*- és *par[do]* 'kellett' < **přta*- szavak tanúsága szerint *-irt*- fokon keresztül *-irđ*- fejlődött belőle, majd *p* után az *i* *a*-vá labializálódott.

óiráni *-rt*-

Folytatása valószínűleg *-t*-: *χōfo* 'kívánt' < **χvarta*-, *poroya* 'töltéssel körülvev' < **pari-karta*-. A *yidya*-ban mind óiráni *-řt*-, mind pedig óiráni *-rt*- azonos módon *-r*-ként folytatódik. E hangfejlődés történetének megítélésében G. Morgenstiernenél érdekes ingadozás figyelhető meg. Munkája megfelelő helyén²⁵ e hangváltozást következőképpen rekonstruálja: *rt* > **rd* > **řd* > **đ* > **r*. Munkája előszavában viszont az *rt* > **t* > *r* fejlődés mellett foglal állást.²⁶ Most a baktriai adatok azt mutatják, hogy az óiráni *-řt*/*-rt*-fejlődése nem volt egyöntetű, s hogy alapjában véve Morgenstiernenek mindkét elgondolása helyes volt, amennyiben a szóban forgó hangcsoport fejlődése

²⁴ J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 12 (1964) 450 skk. I. GERSHEVITCH: BSOAS 26 (1963) 195 ugyancsak az óiráni **χvar*- 'kiván' igéből indul ki, azonban ennek egy specializált jelentését veszi alapjelentésnek, ami módszertani szempontból nem helyes. Ezenkívül a baktriai *froxvaš*- és *froxort*- alakok előzményeül óiráni **fraχvar-sa*-t és **fraχvar-ta*-t tesz fel, ami hangtörténeti szempontból elfogadhatatlan. Ezenkívül az óiráni passivum képzésének egy új módját teszi fel, amely a praesens többől az inchoativum *-s*- képzőjével történne. Ez bizonyára nem szorol cáfolatra. Korábban a szogd hasonló képzésű pass. alakjait maga GERSHEVITCH helyesen a part. perf. pass. *-s*- képzővel való továbbképzéséből magyarázta (A Grammar of Manichean Sogdian. Oxford 1954. 123 sk.). A *froxortindo* igealaknak általa adott 'were removed' értelmezése azért nem lehet helyes, mert az istenek elviteléről csak a következő mondatban van szó (*vastindo*), ezt a mondatot pedig a *tado* kötőszó vezeti be, amely a felirat szövegében mindig a cselekvés vagy történés új mozzanatát kapcsolja az előzőhöz.

²⁵ G. MORGENSTIERNE: Indo-Iranian Frontier Languages. II. 79 sk.

²⁶ G. MORGENSTIERNE: i. m. XVI sk.

részben az egyik, részben pedig a másik úton történt. A baktriaiban ugyanis a következő három esettel kell számolnunk:

1. *-rt- > -irt- > -ird-* (l. fentebb). Feltehető, hogy később az *i* labializálódása vagy redukálódása után az *-ard-/ord-/ərd-* hangcsoportban az *r* cerebrálissá vált, s a *δ-vel* (vagy *d-vel*) cerebrális *d*-vé hasonult, amelyből azután *r* lett. Ez a fejlődés pontosan megfelel Morgenstierne első elgondolásának.

2. Szókezdő *rt-* előtt veláris magánhangzó fejlődött: **ort-* s e mögött az *-rt-* cerebrális *t*-vé asszimilálódott. Ez később egybeeshetett a *d*-vel és *r*-ré fejlődhetett (vö. *oto* 'továbbá, azután' < **rtu-*). Ez Morgenstierne második feltevésének felel meg.

3. Az *-rt-* hangcsoport *-t*-vé fejlődött, amely azután szintén egybeesett a *d*-vel és később *r* lett belőle.

Az *-rt- > -irt-* (1) és *rt- > ort-* (2), valamint az *-art-* (3) hangcsoportok eltérő fejlődése nyilván azzal magyarázható, hogy az 1. esetben az *r*-nek palatális [ʃ] allophonja jött létre, amely a cerebralizálódást megakadályozta. A 2. és 3. esetben viszont az *r* feltehető veláris [r] allophonja a cerebralizálódást elősegítette.

Mint a baktriai adatok mutatják, a két fejlődési sor egybeolvadása csak a IX. század után következhetett be. Így ebben az esetben a baktriai a *yidya*-munji fejlődés korai szakaszát képviseli, a két nyelv fejlődése tehát szervelesen egybekapcsolódik.

óiráni *-rš-*

Egy példa van csak rá: *kařo* 'mezőgazdasági körzet' < **karšū-*. Az *-rš-* hasonulásának eredményéül adódó *ř* hang fonétikai jellege közelebről nehezen határozható meg. A korábbi baktriaiban az óiráni *-rš-*ből *-ř-* fejlődött, s ugyanez tehető fel a *yidya*-munjiban, ahol az *-ř-*ből később *-y-* keletkezett. A későbaktriai eltérése a korábbi baktriaiától az óiráni *-rš-* fejlődésében kétféleképpen magyarázható. Lehetne arra gondolni, hogy a Tochi Valley-i feliratok nyelve eltérő baktriai nyelvjárást képvisel, amelyben az *-rš-*nek más volt a fejleménye, mint Surkh Kotalban. Viszont fel lehet vetni azt a lehetőséget is, hogy a későbaktriai *ř* az *-ř- > -y-* fejlődés közbeeső fokát képviseli. Morgenstierne feltevése szerint e fejlődés közbeeső foka *-ž-* volt, amely egy-két esetben a további fejlődést megakadályozó hangátvetés következtében meg is őrződött.²⁷ Egyáltalán nem látszik lehetetlennek, hogy a feltételezen *ř*-el ártirt *Ā* betű voltaképpen ennek a *ž* hangnak a jelölésére szolgált. Ebben az esetben pedig a későbaktriai éppen a korábbi baktriai és a *yidya*-munji közötti *-ř- > -y-* fejlődés közbeeső *-ž-* fokát mutatja. Így az sem lehetetlen, hogy a *kařo* szó összefügg a *yidya kiō* 'hard work, labour, duty, ploughing' szóval, amely **kiyo* < **kayo* < **kažo* < **kašo* fokokon keresztül óiráni **karšā-* vagy **karšū-* alakra egyaránt visszavezethető.

óiráni *-rv-*

A *harūyo* 'minden' < **harvaka-* szó tanúsága szerint e hangcsoportban a *v* a rákövetkező magánhangzót labializálta majd vokalizálódott és egybeolvadt vele.

óiráni *-st-*

Változatlanul megőrződött: *sti* (duratív particula) **asti*.

²⁷ G. MORGENSTIERNE: i. m. 53 sk.

névszótövek

Az óiráni névszótövek sorsát már a szöveggel kapcsolatban megvilágítottuk. A Tochi Valley-i feliratok anyagában legnagyobb számban óiráni *-a-* tövek szerepelnek, mellettük az *-a-*, *-u-*, *-ū-*, *-an-*, *-r-*, *-āh-* tövekre van példánk. Az óiráni névszótövek egybeesése a későbaktriaiban már lezárt folyamat. Az anyag túlságosan csekély ahhoz, hogy a szóképzésről még alkothassunk. Az óiráni *-ka-* képző többször előfordul, bizonyára még produktív volt. Szóösszetételekként csak régi, bizonyára már elhomályosult összetételek fordulnak elő.

névmások

Két mutató névmáselőfordulása valószínű: *mo* 'hic' és *vo* 'ille'. A korábbi baktriaiban, a Surkh Kotal-i feliratokban előfordul az *ido* 'iste' mutató névmás is, amely közbeeső **iyo* fokon keresztül a *vidya*-ban *yo*-vá fejlődött. Így a *vidya*-munji mutató névmás-rendszere: *mo* 'hic' < óiráni **ima-*, *yo* 'iste' < óiráni **aita-*, *wo* 'ille' < óiráni **ava-* már a baktriaiban kialakult. A későbaktriai *mo* és *vo* alakok már teljesen megegyeznek a *vidya*-munji *mo* és *wo* mutató névmásokkal, míg a Surkh Kotal-i *ido* még korábbi hangalakot mutat a *vidya* *yo*-val szemben. Éppen ezért valószínűtlennek látszik, hogy a későbaktriai *mo* alak már az SK 4 feliratban előfordulna. E. Benveniste vetette fel azt a feltevést, hogy e felirat elején az *ido malizo mo . . . βαγολανγο* kifejezésben, amelynek valószínű fordítása „ez az erőd a . . . szentély”, a *mo* szó névelőként szerepel és az óiráni *ima-* 'ez' mutatónévmásra megy vissza.²⁸ Benveniste feltevésének azonban két súlyos nehézsége van.

1. A Surkh Kotal-i feliratok nyelvében a szókezdő *i-* eltűnését csak a *malo* 'itt' < óiráni **imada* szóban tudjuk kimutatni, de az *ima-* névmáshoz hasonló hangalakú két szótagú szavakban, mint *ido* 'úgy' < **iθā*, *ilo* 'éppen-úgy' < **ida*, megőrződött. Semmi alapja sincs tehát annak, hogy a szókezdő *i-* eltűnését az *ima-* névmásban már ebben az időpontban feltegyük.

2. Teljesen valószínűtlen, hogy az *ima-* 'hic' névmás névelő lehetne vagy névelői funkcióban állhatna. Ez a feltevés megbukik azon a közismert tényen, hogy a névelő a távolra mutató névmás anaforikus használatából keletkezik. Már pedig *ima-* közelre mutató névmás. Egyébként is a baktriaiban a névelő bizonyíthatóan *i* volt. Hogy ez nem időfat, hanem valóban névelő, azt a *čido i βayo šao . . . kirōdo* „amelyet a király úr . . . csinált” kifejezés világosan bizonyítja.

A korábbi baktriaiból tehát egyelőre csak az *ido* 'iste' mutató névmást tudjuk kimutatni, de aligha lehet kétséges, hogy a későbaktriai *mo* és *vo* előzményei is léteztek benne, azaz, hogy a *vidya*-munji mutatónévmás-rendszere a korábbi baktriaira nyúlik vissza.

A vonatkozó névmások közül *čido* 'amely', ezenkívül a *γodo* 'maga' visszaható névmás fordul elő.

számnevek

A számneveket *ē* 'egy' és *uβi* 'mindkettő' képviseli.

²⁸ E. BENVENISTE: JA 249 (1961) 148.

határozószók

Az előforduló *mali* 'itt' < **imada*, *no mali* 'ide' és *paro* 'korábban' < **parah* megfelelői ismertek a *yidya*-munjiból: *molo* 'here' és *piro* 'before, earlier'

praepositíók

Három praepositio fordul elő: *do* '-ba, -hoz, -ig' < **antar*, *no* '-ra, -hoz' < **ana*, *žo* '-tól, -ból' < **hačā*, mindhárom a *yidya*val egyező hangalakban.

kötőszók

Az előforduló kötőszók egy része ismert már a korábbi baktriaiból: *kaldo* 'amikor', *tā* 'úgy, azután', *tado* 'akkor'. Először fordul elő: *kado* 'ahogy' < **kathā* (vagy **kā-tu*), *kužo* 'ahol csak' < **kū-ča*, *no tā* 'addigra'. A *yidya*-munji kötőszó-rendszere kevésbé tükrözi az óiráni viszonyokat, ennek következtében kevés a baktriaival közös elem: *kəla* 'when', *kū* 'where'.

igekötők

Mindhárom előforduló igekötő: *ni-*, *poro*, *zo-* ismert már a korábbi baktriaiból *no-*, *poro-*, *uzo-* alakban. Megfelelőiket a *yidya*-munjiban is megtaláljuk: *nu-*, *ne-*, *pər-*, *zə-*.

igék

Az igéket aránylag gazdag képviseli. Praes. impf. a baktriaiban először fordul elő: *poroulo* 'elmossa' < **pari-udati*. A múlt idő a part. perf.-on alapszik, amely többnyire aktív, ritkábban passzív alakként használatos: *kirđo* 'csinált' < **kṛta-* (*yidya* *kər*), *mināno* 'tönkrement' < **mināna-*, *niβa* [χ] [to] 'szétoztott' < **ni-baxšta-* (? *yidya* *baxš-*), *niβiχto* 'írott' < **ni-piχšta-* (*yidya* *nūwuxt-*), *par[do]* 'kellett' < **pṛta-*, *poroyato* 'töltéssel körülvett' < **pari-karta-*, *poronido* 'végrehajtott' < **pari-nita-*, *tumāno* 'megerősített' < **tumāna-*, *χoto* 'kivánt' < **χvarta-*, *zido* 'vezetett' < **zita-*, *zolādo* 'elkészült' < **uz-dāta-*.

Külön érdekessége a késő baktriai igerendszernek az impf.-i *kirđo sti* alak, amely a *yidya* *kər-sto* impf. pontos megfelelője. Ez a part. perf.-on alapszik, amelyhez a *sti* duratív particula járul.

Figyelemre méltó a perfektív *βi*, *βo* particula előfordulása is a *niβa* [χ] [to] *βi* 'szétoztotta' és a *zoladi* *βo* 'elkészült' kifejezésekben. A *yidya*ban ennek megfelelőjét nem találjuk, de megvan az afgánban, sanglečiben, iškašmiban, s így nem lehetetlen, hogy egykor a *yidya*-munjiban is megvolt.

Összefoglalva a Tochi Valley-i baktriai feliratok nyelvének történeti vizsgálatából adódó tanulságokat, elsősorban a következőket emelhetjük ki. A feliratokból megismert késő baktriai nyelv kétségtelenül szervesen összefügg a Surkh Kotalból ismert korábbi baktriai írott nyelvvel, s minden valószínűség szerint annak történeti folytatása. Kétségtelen azonban, hogy e késő baktriai nyelvelmékekben több olyan nyelvi sajátosság figyelhető meg, amely eltér a korábbi baktriaiától. Ezek egyik része hangtani eltérést jelent, s úgy értékelhető, mint a Surkh Kotal-itól eltérő baktriai nyelvjárás tükröződése. Másik részük nyilvánvalóan későbbi hangfejlődés eredménye, s a késő baktriaiit szorosabban a *yidya*-munjihoz kapcsolja. Valószínűleg az igerendszer fejlődésével és átalakulásával függ össze a duratív és perfektív igei kifejezések megjelenése, amelyek szintén a *yidya*-munji felé mutatnak. Általában véve a késő baktriai hangtörténeti vizsgálata korábban nem sejtett szoros összefüggéseket

tárt fel a *vidya-munji*val kapcsolatban. Az esetek legnagyobb részében a késő baktriai nyelvállapot a *vidya-munji* közvetlen genetikus történeti előzményének tekinthető. Ezek a tények amellet szólnak, hogy a későbaktriai és a *vidya-munji* genetikailag összefüggő nyelvjárásocsoportot alkotott valamikor, amelynek fejlődése legalább is a IX. századig meglehetősen egységes lehetett.

A feliratok nyelvének történeti vizsgálata arra mutat, hogy fejlődő, élő nyelvvel van dolgunk. Mivel a terület uralkodói türkök voltak, s vezető rétege is türk volt, fel kell tennünk egyrészt, hogy a *kušāna*-kor baktriai írott nyelvét a közigazgatás és az államszervezet megőrizte és továbbfejlesztette. Másrészt e nyelvnek a feliratokban megfigyelhető új elemei aligha képzelhetők el élő nyelvi környezet nélkül. Így azt is fel kell tennünk, hogy Idak és Spinwam területén a IX. században még jelentős baktriai nyelvű lakosság élt.

A *kušāna*-kor baktriai írásának és írott nyelvének továbbélése és továbbfejlődése kontinuitás feltevését követeli meg a *kidāra*-hunok, heftaliták és türkök uralma alatt is a terület közigazgatásában. Igen valószínűnek látszik, hogy e hódítók csak harcos uralkodó réteggé telepedtek meg az egykori Baktria területén, a közigazgatási szervezetet és annak gyakorlatát azonban érintetlenül hagyták.

X. A LAUKIKA-ÉRA

Mint láttuk, az A kő arab feliratának keltezése 857. október 8-nak felel meg. H. Humbach és R. Göbl nem kételkedtek abban, hogy a szanszkrit felirat keltezése pontosan egyezik az arabbal.¹ Úgy gondolták továbbá, hogy a szanszkrit felirat keltezése a Laukika-éra szerint történt. Utóbbi feltevés valóban kézenfekvő, mert mint A. Cunningham, A. Stein és mások tapasztalatai alapján tudjuk,² a Laukika-éra a legutóbbi időig használatban volt Kasmirban, tehát Észak-Indiának azon a területén, amely földrajzilag aránylag közel esik a felirat lelőhelyéhez. Amikor azonban Humbach és Göbl a szanszkrit felirat keltezését átszámították a keresztény időszámítás szerint, kiderült, hogy az nem 857-nek, hanem 856-nak felel meg. Ezen a nehézségen úgy igyekeztek segíteni, hogy az arab felirat keltezésében az évszámot 243-ról 242-re javították. Ez azonban, mint láttuk, lehetetlen. Így a két felirat keltezésének viszonyát illetően megoldhatatlannak látszó nehézség előtt állunk, mert az viszont valószínűtlennek látszik, hogy a szanszkrit felirat korábbi legyen, mint az arab. Ezt már a két felirat sorrendje a kövön is elég határozottan kizárja.

A probléma megoldását Birūnīnak a Laukika-érára vonatkozó tudósítása teszi lehetővé. Ez a következőképpen szól: „Az egyszerű indiai nép az éveket századok szerint számolja, amelyeket *saṃvatsara*-nak, azaz 'század'-nak nevez. Minden alkalommal, amikor egy évszázad befejeződik, (a százast) elhagyják és (előlről) kezdik számlálni a következő évszázadot. Ezt az érá *Loka-kāla*-nak nevezik, ami annyit jelent, mint a 'nép érája' . . . Azt mondják,

¹ Ancient Pakistan 1 (1964) 134.

² A. CUNNINGHAM: Book of Indian Eras. Calcutta 1883. 7 skk., M. A. STEIN: Kalhaṇa's Rājatarāṅgiṇī. A Chronicle of the Kings of Kaśmir.² Delhi-Patna-Varanasi 1961. I. 58 stb.

hogy a Kasmirral határos *Kanir* lakosai az évet a *Bādhrapada* hónappal kezdik; az általunk példaként választott évhez (= 422 H. = Yazdgird-éra 400 = i. sz. 1031) viszonyítva az ő évük 84. lesz. Azok az emberek, akik *Bardar* és *Marigala* között élnek, az évet *Kārttika* hónappal kezdik és az általunk választott évet saját érájuk 10. évének számítják. A *kasmiri* naptár szerint ez az év az új 'század' 6. évének felel meg; ilyen a kasmiriek gyakorlata. *Nirāhāra* tartomány lakosai, amely Marigalán túl *Tākēšar* és *Lohāvar* legtávolabbi határaiig terjed, az évet *Mārgašīrša* hónappal kezdik, s az általunk példának vett évet saját érájuk 8. évének számítják. *Lambaga* azaz *Lamgan* lakosai e tekintetben követik őket. Hallottam, amint *Mūltān* lakosai beszéltek, hogy ez a szokás elterjedt volt *as-Sind* és *Kanauj* lakosai között is, és hogy ezek az évet *Mārgašīrša* (hónap) újholdjával kezdik, de *Mūltān* lakosai néhány éve feladták ezt az eljárást és a kasmiriek gyakorlatához csatlakoztak és az évet velük egyezően *Caitra* (hónap) újholdjával kezdik . . . 99 — ezek azok az évek, amelyek a megkezdett 'század'-ból eltelték. Ezt megerősíti annak a *zīg*-nek egy általam megtalált lapja, amelyet a múltáni Durlabha állított össze. Ebben azt mondja: 'Írj 848-at és add ehhez a számhoz a *Laukika-kāla*-t, azaz a népi érá; összegként a *Šaka-kāla* adódik'. Ha felírjuk először a *Šaka-kāla*-nak azt az évét, amely megfelel az általunk például választott évnek, nevezetesen 953-at, és levonunk belőle 848-at, akkor a megmaradó 105-nek a *Laukika-kāla* évének kell lennie, míg Somanātha elpusztítása tényleg a *Laukika-kāla* 'századának' 98. évére esik (nyilvánvaló elírás 99. helyett — H. J.). Durlabha azt mondja: 'Az év *Mārgašīrša* hónappal kezdődik, *Mūltān* asztronómusai azonban *Caitra* hónappal kezdik.'''³

Birūni idézett tudósításából megállapítható, hogy a XI. század első felében Észak-Nyugat-Indiában a *Laukika-érának* több változata volt használatban. A tudósítás erre vonatkozó adatait összeállítva a következő képet nyerjük:

1. *Kanir* területén az i. sz. 1031 évnek a *Laukika-kāla* 84. éve felelt meg, s az évkezdetet *Bādhrapada* hónaptól (július—augusztus) számították. *Kanir* azonosítása ez ideig nem sikerült. Amnyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy *Kanir* Kasmirtól északnyugatra feküldhetett, minthogy Kasmir délnyugati határán *Nirāhāra* tartomány, déli határán pedig *Tākēšar* vidéke terült el. Ezt figyelembe véve kézenfekvő a *kn̄yr* írásképet vagy *kn'r*-ra javítanunk és **Kunār*-nak olvasnunk, vagy pedig **Kunir*-nak olvasnunk s ezt egy **Kunər* alak átírásának tekintenünk. A nevet mindkét esetben a *Kunar* folyó és helység nevével azonosíthatjuk. *Kunar* területe Chitralt és Swatot foglalta magában.

2. A *Bardar* és *Marigala* közötti területen az i. sz. 1031 évnek a *Laukika-kāla* 10. éve felelt meg, az évkezdetet pedig *Kārttika* hónaptól (szeptember -

³ АБУ РЕЙХАН БИРУНИ: Избр. произведения. II. Ford. A. B. HALIDOV—YU. N. ZAVADSKIY. Taskent 1963. 358—359.

október) számították. *Marigala* (*mryklh*) *Birūnī* szerint *Takṣaśilā*-val azonos.⁴ *Bardar* földrajzi azonosítása ez ideig nem sikerült. Figyelembe véve a *Birūnī* tudósításában szereplő többi területeket, annyi kétségtelennek látszik, hogy e várost csak *Takṣaśilā*-tól délre, délkeletre vagy délnyugatra kereshetjük. Ezen a területen valóban találunk is egy olyan helynevet, amellyel *Bardar*-t különösebb nehézség nélkül azonosíthatjuk. Ez a *Ḥudūd al-Ālam*-ban és a *Mas'ūdī*nál előforduló *Birūza*. A *Ḥudūd al-Ālam* szerint „*Birūza* is a town within the limits of *Mūltān* in *Hindūstān*. All the merchandise of *Hindūstān* comes there and in it are idol-temple.”⁵ Mint e tudósításból kiderül, *Birūza* jelentős város volt, mint ahogy a *Takṣaśilā*-val együtt szereplő *Bardar*-t is feltétlenül nagy városnak kell tartanunk. *Mas'ūdī* tudósításából *Birūza*-ról a következőket tudjuk meg: „The king of *Qinnauj*, one of the kings of *Sind*, is (called) *B.rūza*. This is the title of the king of *Qinnauj*, and here (too) stands a town called *B.rūza* (named) after the title of the king. It is now the territory of *Islām* forming a district of *Mūltān*. From the town comes one of the rivers which form the *Mihrān* of *Sind*.”⁶ *Mas'ūdī* és a *Ḥudūd al-Ālam* adatai alapján *Birūza*-t V. Minorsky meggyőzően a *Sutlej* mellé helyezi. A *Birūza* név írásképe a *Ḥudūd al-Ālam*-ban és *Mas'ūdī*nál a következő változatai vannak: *byrwzh*, *brwzh*, *brwḡh*, *burh*, *brwrh*. A *Bardar* név írása *Birūnī*nál *brdry*, s ez jól beleilleszkedik *Birūza* írásképeinek változatai közé. A *brdry* alakot minden nehézség nélkül **brwry*-ra, ill. **brwzy*-ra javíthatjuk, s ezt **Birūza*-nak olvashatjuk.

Mint *Mas'ūdī* tudósításából kiderül, a név eredetileg *Kanauj* uralkodóinak volt a címe, s így benne nyilvánvalóan egy ind szót kell keresnünk.⁷ Ezt figyelembe véve a *byrwzh*, *brwzh*, **brwzy* alakok ind forrását **bhīraujah* alakban rekonstruálhatjuk. Ennek jelentése 'félelmetes erejű' lenne, épp úgy, mint a *bhīmaujas*- 'félelmetes erejű' összetételé. A **bhīraujah* 'félelmetes erejű' jelző kétségtelenül jól illik mint cím *Kanauj* *Pratihāra* uralkodóira, akiket koruk leghatalmasabb királyainak tartottak. Jól tükrözi ezt a felfogást a *Ḥudūd al-Ālam*-nak *Kanauj*-ra vonatkozó tudósítása: „*Qinnauj*, a large town and the seat of the raja of *Qinnauj* who is a great king; most of the Indian kings obey him and this raja does not consider any one his superior. He is said to have 150000 horses and 800 elephants (destined) to take the field on the day of battle.”⁸

⁴ BIRŪNĪ: i. m. 277.

⁵ *Ḥudūd al-Ālam*. 'The Regions of the World'. Translated and explained by V. MINORSKY. Oxford—London 1937. 91—92.

⁶ V. MINORSKY: i. m. 253; J. MARQUART: *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*. AGGW N. F. III. 2. Berlin 1901. 264.

⁷ J. MARQUART eltérő feltevésének (Über das Volkstum der Komanen. Berlin 1914. 100) kritikájára l. V. MINORSKY: i. h.

⁸ V. MINORSKY: i. m. 89. A *bīrūza* címmel kapcsolatban lehetne a középperzsa *peṛōz* szóra is gondolni. Azonban egyrészt ez az arabban *fīrūz* alakban honosodott meg, másrészt történetileg a *Pratihāra* dinasztiánál nem is valószínű egy középperzsa eredetű cím használata.

Ezek szerint tehát a *Takšasílā*-tól, azaz az Indus és Jhelum közöttől *Birūza*-ig, azaz a Sutlejig terjedő területen használták a *Laukika-kāla*-nak azt a változatát, amely szerint i. sz. 1031-nek ez éra 10. éve felelt meg.

3. *Kasmir* területén az évkezdetet *Caitra* hónaptól (február – március) számították, s az ott használt *Laukika-kāla* szerint i. sz. 1031-nek az éra 6. éve felelt meg.

4. *Nirāhāra* tartományban az évet *Mārgaśirša* hónappal (október – november) kezdték s a *Laukika-kāla* ott használt változata szerint i. sz. 1031-nek az éra 8. éve felelt meg. *Nirāhāra* tartomány kiterjedésére *Birūn*inak az a megjegyzése ad támpontot, amely szerint az *Tākēšar* és *Lohāvar* határaiig terjed. E két utóbbi helynév könnyen azonosítható. *Tākēšar* (*t'kyšr*) nyilvánvalóan a *Rājataranḡiṇi*-ben említett *Ṭakka-deša* megfelelője, amely Kasmirtól délre és Sialkottól keletre a *Chenāb* és *Rāvi* felső folyásai között terült el.⁹ Ami a *Birūn*itól használt névalakot illeti, ez valószínűleg e vidéknek arab – perzsa neve, s egy eredeti **Ṭakke-šahr* 'Ṭakka ország' alakra megy vissza. *Lohāvar* (*loh'wr*) földrajzi helyzetét Stein Aurél határozta meg.¹⁰ E helynevet nagy valószínűséggel a *Rājataranḡiṇi*-ben gyakran szereplő *Lohara* eróddel azonosíthatjuk, amely a *Pir Pancāl* hegyláncától délre feküdt. Ha az arab alak helyesen tükrözi a korabeli ind alakot, akkor a *Lohāvar* vagy *Lohaur* nevet egy óind **Lohāvāra*- 'Rézvár' vagy **Lohapura*- 'Rézváros' alakra vezethetjük vissza. Ha helyes ez a magyarázat, akkor a „Rézvár, Rézváros” elnevezéseket bevehetetlennek tartott várak megjelölésére eléggé elterjedtnek tekinthetjük nemcsak Belső-Ázsiában,¹¹ hanem Észak- és Nyugat-Indiában is.

5. *Lanbaga/Lamgan* tartományban a *Laukika-kāla*-nak hasonló változatát használták, mint *Nirāhāra*-ban.

6. *Mūltān*, *Sind* és *Kanauj* területén *Birūn*i idejében az évet már a kasmiri naptárral egyezően *Caitra* (február – március) hónappal kezdték, viszont a *Laukika-kāla* ott használt változata szerint i. sz. 1031-nek az éra 5. éve felelt meg. Ezt éppen *Birūn*inak a *mūltān*i asztronómus, *Durlabha zig*-je (asztronómiai táblái) alapján közölt számítás bizonyítja.

7. Minthogy *Birūn*i szerint *Mūltān*, *Sind* és *Kanauj* területén az évet korábban *Mārgaśirša* hónappal kezdték, amennyiben ezáltal az évkezdetet a *Caitra* utáni *Mārgaśirša*-ra esett, ez további 1 év eltolódást okozhat. Ebben az esetben tehát az i. sz. 1031 évnek a *Laukika-kāla* 4. éve felelt meg. A IX. században ezzel a lehetőséggel a szóban forgó területen még nyilvánvalóan számolni kell.

⁹ *Nirāhāra* (*Nagarahāra*) 8 km-re feküdt *Jalālābād*tól délre, I. V. MINORSKY: i. m. 252–253. *Tākēšar*-ra vonatkozólag I. M. A. STEIN: *Kalhaṇa's Rājataranḡiṇi*. I. 205, V. MINORSKY: i. m. 249.

¹⁰ M. A. STEIN: i. m. II. 293 skk.

¹¹ A belső-ázsiai iráni és török „Rézváros”-okra I. J. MARQUART: *Frānšahr*. 93, J. MARKWART: *Wehrot und Arang*. Leiden 1938. 159 skk., 164 skk., CZEGLÉDY K.: *Ant. Tan.* 4 (1957) 302, 7 (1960) 211 skk.

Ha most Bīrūnī adatainak megfelelően kiszámítjuk, hogy Észak-Nyugat-India egyes területein a *Laukika-kāla* 32. évének a IX. században milyen évek feleltek meg, akkor a következő képet kapjuk:

1. *Kunar* területén (Chitral és Swat) 833.
2. *Takṣaśilā* és *Bīrūza* közötti területen 853.
3. *Kasmīr* területén 857.
4. *Nīrāhāra* tartományban 855.
5. *Lamgan* területén 855.
6. *Mūltān*, *Sind* és *Kanauj* területén 858.
7. *Mūltān*, *Sind* és *Kanauj* területén *Mārgaśīrṣa* hónappal történő évkezdet esetén 859.

Mivel az arab feliraténál korábbi keltezés a szanszkrit feliratban aligha tehető fel, így a *Laukika*-éra 32. éve a Tochi-i feliratban 857-nek, 858-nak vagy 859-nek felelhet meg. Mint láttuk azonban, H. Humbach és R. Göbl a *Laukika*-éra 32. évét 856-nak számították át. Ez az átszámítás megfelel annak a *Laukika-kāla* változatnak, amelyet először G. Bühler tanulmányozott Kasmirban,¹² s amelynek hagyományait később A. Cunningham a Kasmirtól délkeletre fekvő hegyi államokban, a Chenāb és a Jumna között szintén megtalálta.¹³ Ezek a XIX. században feljegyzett adatok és hagyományok a *Laukika-kāla* folyó századának 1. évét a keresztény időszámítás 1825. évével párhuzamosították. Ennek az alapján készültek azok a kronológiai táblázatok, így többek közt a Cunnighamé, amelyeket a tudományos kutatás jelenleg is használ a *Laukika-kāla* éveinek a keresztény időszámításra történő átszámítására. E szerint a Tochi-i felirat keltezését: (*Laukika-kāla*) *saṃvat. 32 Kārttikamāsabahuḷatīthi 2* átszámítva arra az eredményre jutunk, hogy ez 856 szeptember 20-nak felel meg, amely vasárnap volt. Ez az átszámítás több, mint egy évvel korábbi időpontot eredményez, mint az arab felirat keltezése, amely 857. október 8-nak felel meg. Mivel az arab keltezés hibátlan, a két keltezés közötti ellentmondás okát csak a *Laukika-kāla* átszámításában kereshetjük.

Mint láttuk, Bīrūnī adatai alapján számítva a *Laukika-kāla* 32. évének a IX. században Kasmīr területén éppen 857 felel meg. Ha ezt alapul véve a Tochi-i felirat keltezését pontosan átszámítjuk, eredményül 857. október 9. szombat adódik. Ez a keltezés csak 1 nappal tér el az arab felirat dátumától, amely 857. október 8. péntek. Lehetséges azonban, hogy ez az eltérés is csak látszólagos, mert a szanszkrit keltezésben a *tīthi* 'lunáris nap' megjelölés szerepel. Ha feltesszük, hogy a *tīthi*-t holdkeltétől holdkeltéig számították, akkor a *Kārttikamāsabahuḷatīthi 2* kezdete 857. október 8-ra esik, s ebben az esetben az arab és a szanszkrit keltezés napra is pontosan egyezik. A szanszkrit keltezés Bīrūnī alapján adható másik két lehetséges átszámítása 858. szeptember 29.

¹² G. BÜHLER: Detailed Report of a Tour in Search of Sanskrit MSS. made in Kaśmir, Rajputana and Central India. Bombay 1877. 59 sk.

¹³ A. CUNNINGHAM: Book of Indian Eras. 12 sk.

csütörtököt, ill. 859. szeptember 18. hétfőt eredményez. Ezekben az esetekben természetesen a hónap és a nap sem egyezik az arab keltezéssel. Az első esetben azonban az arab és a szanszkrit keltezés annyira meglepően egyezik, hogy egyrészt ezt az átszámítást kell legvalószínűbbnek tartanunk, másrészt pedig e pontos egyezés a kasmiri *Laukika*-éra eddig általánosan használt átszámításának felülvizsgálatára késztet.

Birūninak a *Laukika-kāla*-ra vonatkozó adatait a kutatás különböző módon ítéli meg. Egyrészt ugyanis hangsúlyozzák pontosságát és hitelességét igazolni igyekeznek,¹⁴ másrészt pedig felteszik, hogy nem eléggé tájékozott egyénektől szerezte adatait.¹⁵ Ennek a nem egészen egyértelmű állásfoglalásnak az oka nyilvánvalóan az, hogy Birūninak a *Laukika-kāla*-ra vonatkozó adatai ellentmondásban állanak Bühlernek és Cunninghamnak Kasmirból és az attól délkeletre fekvő területekről származó értesüléseivel. Ez világosan kitűnik már abból is, hogy az i. sz. 1031 évnek Cunningham számítása szerint a *Laukika-kāla* századának 7. éve felel meg, holott Birūni szerint Kasmirban a 6., Mūltānban pedig az 5. éve volt a megfelelője. Ez az eltérés nem származhatik abból, hogy Birūni megbízhatatlan forrásból dolgozott. Fentebb idézett szövegéből kiderül, hogy Mūltānra vonatkozó adatai Durlabhának a *zīg*-jéből, tehát elsőrendű írásos forrásból származnak, egy másik helyén pedig egy kasmiri kalendáriumra hivatkozik mint forrására.¹⁶ Kétségtelennek tarthatjuk tehát, hogy Birūni adatai megbízható forrásokon alapulnak, ezért a közöttük és a XIX. századi adatok között mutatkozó ellentmondásokat nem szabad eltüntetnünk, hanem inkább meg kell magyaráznunk.

Cunningham a Birūni adatai és a XIX. századi kasmiri *Laukika*-éra közötti ellentmondást azzal a feltevéssel igyekezett áthidalni, hogy a Durlabha számítása alapján Somanātha elpusztítása időpontjául adódó *Laukika-kāla* 99. évet elmúlt évnek kell számítani, s Somanātha elfoglalása voltaképpen a *Laukika-kāla* 100. évébe esik, amely i. sz. 1025/26-nak felel meg, s így a számítás helyes, amennyiben Somanātha elpusztítása 1026 januárjában történt.¹⁷ Ez a feltevés azonban semmiképpen sem fogadható el. Birūni ugyanis a *Laukika-kāla* 99. évét a *Śaka-kāla* 947. évével azonosítja, s ha Somanātha elpusztítását a *Laukika-kāla* 100. évébe helyezzük, akkor ez a *Śaka-kāla* 948. évének fog megfelelni, holott Somanātha elfoglalása tényleg a *Śaka-kāla* 947. évében történt. Nyilvánvaló tehát, hogy Birūninak azt a magyarázatát, amely szerint a 99 azokat az éveket jelzi, amelyek a *Laukika-kāla* századából elteltek, nem szabad úgy értelmeznünk, hogy a számításban a *Laukika-kāla* elmúlt évekkkel, a *Śaka-kāla* pedig folyó évvel szerepel. Ezt világosan kizárja Birūninak az az adata, amely szerint a *Śaka-kāla* 953. évének a *Laukika-kāla* 105. éve felel meg.

¹⁴ M. A. STEIN: *Kalhana's Rājataranṅiṇī*. I. 58, 6. jz., A. CUNNINGHAM: *Book of Indian Eras*. 6, 10, 16.

¹⁵ Pl. A. CUNNINGHAM: i. m. 11.

¹⁶ BIRŪNĪ: i. m. 356.

¹⁷ A. CUNNINGHAM: *Book of Indian Eras*. 16.

Birūni a Somanātha elpusztítására vonatkozó időszámításra mint egy elmúlt eseményre tekint vissza, s így természetes, hogy a *Laukika-kāla* 99 évét elmúlt-nak jelzi. De Cunningham elgondolása ezenkívül azért is elfogadhatatlan, mert Birūni számítása még 1 év korrekcióval sem egyezik a táblázataiban általa használt *Laukika-érával*. Somanātha elpusztításának időpontja, 1026 januárja ugyanis Cunningham saját kronológiai táblázatai szerint sem a *Laukika-éra* 100., hanem a (10)1. évére esik.

Cunningham tévedésének két oka volt. Egyrészt nem vette figyelembe, hogy Birūninak Somanātha elpusztításának időpontjára vonatkozó számítása Durlabha munkáján, azaz a Mūltānban használt *Laukika-érán* alapszik, amely 1 évvel elmaradt a Kasmiritól. Másrészt nem vette észre, hogy a Birūni korában Kasmirban használt *Laukika-éra* nem volt azonos a XIX. században ott használt időszámítással, hanem ugyancsak 1 évvel elmaradt a mögött. Innen adódik Birūni számításának 2 éves eltérése (99 a 101 helyett) Cunningham időrendi táblázataitól.

A Birūni korabeli kasmiri *Laukika-érára* vonatkozólag elsőrendű forrással rendelkezünk: Kalhaṇa *Rājataranḡiṇī* c. munkájával. Ebben a *Laukika-érára* vonatkozólag a következő döntő fontosságú adatot találjuk:

I.42 *laukikebde caturviṃśe śakakālasya sāmpratam /
saptatyābhyadhikam yātam sahasraṃ parivatsarāḥ / (52) /*
„A huszonnegyedik *Laukika-évben* jelenleg a *Śaka-kāla*-nak /
ezernél hetvennel több teljes éve telt el. / (52) /”

Kalhaṇa e helyen pontosan megadja a folyó *Laukika-év* viszonyát a *Śaka-érához*: a *Śaka-kāla* 1070 teljes éve telt el most, amikor a *Laukika-kāla* 24. éve van folyamatban. Minthogy az évkezdet mindkét időszámítás szerint azonos, Kalhana szövege csak úgy értelmezhető, hogy a *Laukika-kāla* 24. folyó éve a *Śaka-kāla* 1071. folyó évének felel meg. Cunningham azonban a *Rājataranḡiṇī* e helyét helytelenül a következőképpen fordította: „The 24th year of the *Laukika* corresponds with the year 1070 of the Saka-Kāl.”¹⁸ Így természetesen a *Laukika-kāla* évszámadatainak megállapításánál kronológiai táblázataiba 1 évnnyi hiba csúszott bele, holott Kalhaṇa tanúbizonyosságának pontos egyezése Birūni adataival kétségtelenné kellett volna tegye számára, hogy az 1000 körül Kasmirban használt *Laukika-éra* és a XIX. századi kasmiri adatok között 1 évnnyi eltérés van, amelyet nem lehet és nem szabad eltüntetni.

Hogy a *Laukika-éra* átszámítása körül valami nincs rendben, észrevette már Stein Aurél is, aki a *Rājataranḡiṇī* kiadásához, fordításához és kommentárjához igen alaposan átdolgozta Cunningham „Book of Indian Eras” c. könyvét s ennek a Kasmirban, a Mohan Margon használt példányába, amelyet a MTA Könyvtárára hagyott, számot javítást jegyzett be. Így a könyv elejére ceruzá-

¹⁸ CUNNINGHAM: i. m. 6.

val a következőket jegyezte be: „The Kali, Śaka and Saptarṣi years given in Cunningham's General Table are all Expired years, comp. Rāj. i. 52 Lauk. 24 = Śaka 1070 expired = Kali 4249 expire.” Stein utalása a *Rājataranṅiṇi* fentebb idézett I.52 versére arra mutat, hogy annak helyes értelmezése hívta fel a figyelmét a *Laukika*-éra átszámításának problémájára. Valóban, *Rājataranṅiṇi*-fordításában e szöveghely kétségtelenül helyes értelmezésben szerepel: „At present, in the twenty-fourth year of the Laukika [era], one thousand and seventy years of the Śaka era have passed.”¹⁹ Bejegyzése Cunningham könyvébe azt is elárulja azonban, hogy teljesen világos elképzelést a *Laukika*-éra átszámításáról nem tudott kialakítani. Idézett megjegyzésének ugyanis két fogyatékosága van. Egyrészt közös nevezőre hozza a *Kali-kāla-t Śaka-kāla-t* és *Laukika-kāla-t* azáltal, hogy mindegyik éveit elteltnek tekintti Cunningham táblázataiban. Ennek a következménye az lenne, hogy Somanātha elpusztítása nem a *Kali-kāla* 4126. *Śaka-kāla* 947. *Laukika-kāla* 1. évébe esnék, hanem az említett érák 4127. 948. és 2. éveibe. Ez azonban teljesen lehetetlen. Másrészt a bejegyzés második része a *Laukika-kāla* 24. folyó évét a *Śaka-kāla* elmúlt 1070. és a *Kali-kāla* elmúlt 4249. évével párhuzamosítja. Így viszont az az abszurd helyzet adódik, hogy egy folyó év egy elmúlt év megfelelőjévé válik, ami ugyancsak lehetetlen. A helyes megfogalmazás a következő lett volna: Cunningham általános táblázatában a *Kali*-éra és a *Śaka*-éra évei a *Laukika*-éra éveikhez viszonyítva elmúlt évek. A *Laukika*-éra (= Sapt. Rishi.) feltüntetett évei mindig a következő rovat *Kali*-éra és *Śaka*-éra éveinek felelnek meg. Tehát Cunningham következő rovata: A. D. 1025 = Kali Yuga 4126 = Sak Sal 947 = Sapt. Rishi 1, helyesen így fog hangzani: A. D. 1025 = Kali Yuga 4126 = Sak Sal 947 = Sapt. Rishi 100. Vö. Rāj. i. 52 Lauk. 24 = Śaka 1071. Hogy Stein Aurél alapjában véve helyes meglátása ellenére nem tudott eljutni a kérdés megoldásához, abban bizonyára nagy része volt Bühler és Cunningham nagy tekintélyének és irántuk érzett tiszteletének (könyvét egyenesen Bühler emlékének szentelte).

Mindenesetre Kalhaṇa és Birūnī adatainak pontos egyezése kétségtelenné teszi hogy Kasmirban a középkor folyamán a *Laukika*-érának a XIX. századitól eltérő változata volt használatban. A kettő között a különbség 1 év volt, így tehát ha a jelenleg használt átszámítási táblázatokból egy időpont megfelelőjét a *Laukika*-érában meg akarjuk állapítani, 1 évet mindig le kell vonnunk a *Laukika*-éra évszámadatából. Ha viszont egy *Laukika*-érában megadott időpontot akarunk más érákra átszámítani mindig az illető *Laukika*-éra évszámadat után következő rovat adatait kell figyelembe vennünk.

Így tehát igen valószínűnek látszik, hogy a Tochi-i szanszkrit felirat keltezését 857. október 8/9-nek kell értelmeznünk a korabeli kasmiri *Laukika-kāla* szerint. Ez bizonyos mértékben meglepő, mert földrajzi szempontból Tochi

¹⁹ M. A. STEIN: Kalhaṇa's Rājataranṅiṇi. I. 11.

vidéken inkább a múltáni *Laukika*-éra szerinti keltezést várhatnánk. Birūni azonban éppen erre a vidékre vonatkozólag nem közöl adatokat, így természetesen semmi sem szól az ellen, hogy Tochiban a kasmirinek megfelelő *Laukika*-érával számoljunk.

Felmerül még az a probléma, hogy mi az oka a középkori és az újkori kasmiri *Laukika-kāla* szerinti időszámítás eltérésének. Birūninak a *Laukika-kāla*-ra vonatkozó adatai szemléletesen mutatják, hogy Észak-Nyugat-Indiában az egyes érákra vonatkozólag különböző felfogások éltek egymás mellett, s hogy ezek egymást sokszor lényegesen befolyásolták. A *Laukika-kāla* esetében különösen világos, hogy a különféle változatok mögött különböző időszámítási elméletek állanak, amelyek az éra kezdetét eltérő időpontokra tették. Nyilvánvaló, hogy ugyanannak az éranak különböző változatai hathattak legkönnyebben egymásra. Így Birūni tudósításából kiderül, hogy néhány évvel azelőtt Múltānban átvették azt a kasmiri gyakorlatot, amely szerint az évet *Caitra* hónappal kezdték. Valószínű, hogy a középkori és újkori kasmiri *Laukika-kāla* közötti eltérésnek is hasonló a magyarázata. Valamikor Kalhaṇa kora után a XIII—XIV. században vagy még később Kasmirban a *Laukika*-érának egy másik változata terjedt el, amely 1 évvel eltért a Birūni és Kalhaṇa korában használttól.

Ennek a XIX. században is használt *Laukika*-érának az eredetét nem nehéz meghatározni. Birūni tudósítása szerint a Kasmirral közvetlenül szomszédos nyugati, déli és délkeleti területeken, Lamgan, Nirāhāra tartományokban egészen *Loharā*-ig és *Takkadeśa*-ig a *Laukika*-érának olyan változata volt használatban, amely szerint az évet *Mārgasīrṣa* (október—november) hónappal kezdték, s i. sz. 1031-nek az éra 8. éve felelt meg. Mivel Birūnit az 1031 évnek kronológiai példaként történt kiválasztásánál az a szempont vezette, hogy ebben az évben a különböző időszámítások szerint az évkezdetek eléggé közel esnek egymáshoz (*Śaka*-éra 953 évkezdeté = 1031. február 25., a 422 *Hiṅra* év kezdeté = 1030. december 29, a *Yazdgird*-éra 400 évkezdeté = 1031. március 9.), nyilvánvaló, hogy a *Laukika*-éra különböző változatainál is mindig a például választott év keretein belül kezdődő éveket vette számításba. Ez annyit jelent, hogy a Kasmirral határos nyugati, déli, délkeleti területeken a *Laukika*-éra 8. évének kezdete 1031. október 19-re esett (feltéve, hogy az évkezdetet *Mārgasīrṣa su di* 1-től számították). Így viszont a Kasmirban használt *Laukika-kāla* 6. évének nagyobb felével e szomszédos területek *Laukika*-érájának 7. éve volt párhuzamos. E területeken tehát lényegében véve már Birūni korában a *Laukika*-érának az a változata volt használatban, amelyet ott és Kasmirban a XIX. században G. Bühlér és A. Cunningham még megtaláltak, az eltérés csak annyi, hogy az évet nem *Caitra* hónappal, hanem *Mārgasīrṣa* hónappal kezdték. Valószínűleg valamikor Kalhaṇa kora után Kasmirban átvették a szomszédos déli, délkeleti területek *Laukika*-éráját, azonban megtartották a *Caitra* hónappal való évkezdést. Úgy látszik tehát, hogy a XIX. században

Kasmirban használt *Laukika*-éra voltaképpen a Kasmirban és a szomszédos déli, délkeleti területeken használt *Laukika-kāla* változatainak összeolvadásából keletkezett.

Ennek az eseménynek az időpontjára vonatkozólag az a megfontolás nyújthat némi támpontot, hogy az évszámítás kontinuitásának megszakadása a kasmiri asztronómusok időszámítás-hagyományában bizonyos törést tételez fel. Ez nyilvánvalóan valamilyen történeti eseménnyel állhat kapcsolatban. Ha Kasmir történetét a Kalhaṇa utáni időben áttekintjük, akkor kétségtelennek látszik, hogy 1339-ig, a kasmiri muhammadán szultánátus létrejöttéig, semmi olyan történeti eseménnyel nem számolhatunk, amely a kasmiri *Laukika*-éra folyamatosságát megszakíthatta volna. Önmagában véve természetesen a muhammadán uralom sem okozhatta az évszámítás törését, hiszen — mint Bīrūnī tudósítása bizonyítja — a *Laukika-kāla* különböző változatait az arabok által meghódított területeken is változatlanul tovább használták. Később azonban Sikandar uralkodása alatt (1394—1416) egy olyan esemény következett be, amellyel a kasmiri *Laukika*-éra folyamatosságában bekövetkezett törést jól összefüggésbe hozhatjuk. Sikandar kiűldözte Kasmirból a brāhmaṇákat,²⁰ akiket csak évtizedek múlva Zayn al-Ābidīn (1420-tól 1470-ig uralkodott) hívott vissza ismét. A Kasmirból kiűzött brāhmaṇák nyilvánvalóan éppen a szomszédos területeken találhattak menedéket, ahol a *Laukika-kāla*-nak a kasmiritól 1 évvel eltérő változata volt használatban. A kasmiri asztronómus brāhmaṇák ekkor vehették át a *Laukika*-éra e változatának évszámítását, amely az éra kezdetét i. e. 3076/75-re tette, azonban ugyanakkor megtartották továbbra is a *Caitra* hónappal való évkezdést. Amikor évtizedek múlva Zayn al-Ābidīn hívására Kasmirba visszatértek, már a *Laukika*-érának ezt a változatát vihették magukkal.

Egyelőre tehát, amíg újabb adatok esetleg más feltevésre nem vezetnek, valószínűnek látszik, hogy Kasmirban a XIX. században használt *Laukika*-éra változat csak 1420 és 1470 között honosodott meg, az ennél korábbi időből származó *Laukika*-éra szerinti keltezések pedig a Bīrūnī és Kalhana tanúbizonyosága szerint korukban Kasmir területén használt *Laukika-kāla*-t tükrözik.

XI. A B KŐ SZANSZKRIT FELIRATÁNAK KELTEZÉSE ÉS TÖRTÉNETI HÁTTERE

A B kő e feliratával kapcsolatban két probléma merül fel. Az egyik a keltezés kérdése. Ha feltesszük, hogy a feliratban használt éra a *Laukika-kāla*-nak ugyanaz a változata, mint amelyet az A kő szanszkrit feliratában használtak, akkor a *Laukika*-éra 38. éve, Bhādrapada hónap világos felének 7. napja 863. szeptember 4. szombatnak felel meg. A másik probléma a feliratban szereplő

²⁰ R. C. MAJUMDAR—H. C. RAYCHAUDHURI—KALIKINKAR DATTA: An Advanced History of India.² London 1958. 353 sk.

és a víztároló helyreállítását végeztető Bhoja személyének meghatározása, akiben a felirat rövidségéhez képest feltűnően gazdag titulaturája alapján minden valószínűség szerint jelentős uralkodót kell látnunk. A *Bhoja* név elég gyakran fordul elő India történetében, azonban a IX. században csak egy olyan Bhoját ismerünk, akinek a neve ezen a vidéken egy feliraton előfordulhat, s ez I. Bhoja, a Pratihāra dinasztia egyik legjelentősebb uralkodója, aki 836-tól kezdve már Kanaujot szilárdan kezében tartotta.¹ Bhoját, aki Mihira, Ādivarāha, Prabhāsa néven is szerepel, említik a Deogarh-i (i. sz. 862-ből), a Gwalior-i (i. sz. 876-ból) és a Pehoa-i (i. sz. 882 - 883-ból származó) feliratok. Ennek alapján uralkodását a 836 és 890 közötti évekre teszik.²

A felirat készítési évében Mihira Bhoja már hatalmas birodalom ura volt. A 862-ből származó Deogarh-i feliraton a *parameśvara* címet viseli, ezért is egészítettük ezzel ki a felirat 5. sorát. A *Rājataranṅinī* egyik történeti tudóstása azt is megvilágítja, hogyan szerepelhet Bhoja neve egy Idak - Spinwam vidékén előkerült feliraton. Kalhaṇa elbeszélése szerint Śaṃkaravarman, 883 és 902 között Kasmir királya, hadjáratot vezetett Alakhāna, a Jhelum és a Chenab között elterülő Gurjara uralkodója ellen. A hadjárat győzelmet hozott Śaṃkaravarman számára, akinek így sikerült megszereznie a fentebb már említett *Takka-deśa*-t, amely ezáltal kikerült Bhoja főkirály (*adhiraṅga*) uralma alól.³ Az elbeszélésnek ez az adata világosan bizonyítja, hogy Alakhāna mint Gurjara uralkodója voltaképpen Mihira Bhoja vazallusa volt. De Kalhaṇa azt is elmondja, hogy Alakhānanak a Śaṃkaravarman elleni küzdelemben Lalliya Śāhi, Udabhāṇḍa uralkodója nyújtott segítséget, aki ellen a kasmiri király nem is tudott eredményt elérni, habár szerette volna hatalma alá hajtani.⁴ Lalliya Śāhi szerepe az Alakhāna és Śaṃkaravarman közötti háborúban arra mutat, hogy ugyanahhoz a hatalmi csoportosuláshoz tartozott, mint Alakhāna, azaz, hogy szintén Mihira Bhoja vazallusa volt. Lalliya Śāhi volt a megalapítója Udabhāṇḍapura Hindu Śāhi dinasztiájának. Uralomra kerülésének történetét Bīrūnī tudósításából ismerjük. E szerint Lalliya (Bīrūnīnál *klr*, olv. *lly*, mint ezt először Ch. Seybold⁵ javasolta) a Türk Śāhi dinasztia utolsó uralkodójának, Lagā-Tūrmānnak (*lg'turm'n* = ? *Laghu Toramāna 'Könnyelmű Toramāna') volt a minisztere, s a rossz természetű király mellett nagy hatalomra és befolyásra tett szert, végül pedig Lagā-Tūrmānt börtönbe záratta s maga foglalta el a trónt.⁶ Figyelembe véve, hogy Lalliya később, Śaṃkaravarman

¹ L. R. C. MAJUMDAR—H. C. RAYCHAUDHURI—KALIKINKAR DATTA: An Advanced History of India. 170.

² B. PRAKASH: India as described by a Tenth Century Persian Geographer. Summaries of Papers. 78.

³ M. A. STEIN: Zur Geschichte der Čāhis von Kābul. Festgruß an Rudolf von Roth. Stuttgart 1893. 6 skk. (kny.), továbbá Kalhaṇa's Rājataranṅinī. I. 205 skk., II. 336 skk.

⁴ M. A. STEIN: Kalhaṇa's Rājataranṅinī. I. 206.

⁵ CH. SEYBOLD: ZDMG 48 (1894) 700.

⁶ BĪRŪNĪ: i. m. 361.

uralkodásának elején, azaz 883–885 táján Mihira Bhojának volt a vazallusa, s az ő oldalán vett részt a kasmiri támadás kivédésében, kézenfekvő arra gondolni, hogy ez a vazallusi viszony még abból az időből származik, amikor szűksége volt uralma megszilárdítására, s hogy trónra kerülése voltaképpen Mihira Bhoja segítségével történt.⁷

Ennek az eseménynek jóval a 880-as évek előtt kellett történnie, mert 897-ben Udabhāṇḍapurában már Kamaluka uralkodott,⁸ akit még Sāmanta is megelőzött a trónon. Valószínűnek látszik tehát, hogy Lalliya Śāhi kevéssel Śaṃkaravarman hadjárata után meghalhatott. Uralkodásának kezdetét így legalábbis 860 tájára kell levinnünk, mert két évtized bizonyára kellett ahhoz, hogy Lalliya Śāhi uralmát megszilárdítsa és az Udabhāṇḍapura-i királyság hatalmi helyzetét és tekintélyét visszaszerezze. Így Lalliya Śāhi uralomra jutását s ezzel együtt Mihira Bhoja hatalmának kiterjesztését az Udabhāṇḍapura-i királyság területére 860 tájára tehetjük. Udabhāṇḍapura uralkodójának vazallusi függősége Kanauj Pratihāra királyaitól a IX. század végéig tartott, amikor a hindu Śāhi dinasztia egy időre a kasmiri királyok vazallusa lett. A X. század húszas éveiben azonban Kanauj uralkodói helyreállították fennhatóságukat az Udabhāṇḍa-i királyság fölött, s ezt annak a XI. században bekövetkezett bukásáig meg is tartották. Világosan tanúsítja ezt a Ḥudūd al-‘Ālam Udabhāṇḍára vonatkozó tudósítása: „Vayhind (= Udabhāṇḍa), a large town. Its king Jaypāl is under the orders (of the raja) of Qinnauj. In it live a few Muslims, and the Hindūstān merchandise, such as musk, precious things, and precious stuffs, mostly come to this country.”⁹

E történeti képet a B kő szanszkrit felirata most igen érdekes új részletekkel egészíti ki. Szövegéből kiderül, hogy Idak-Spinwam területe 863-ban már mint az Udabhāṇḍa-i királyság része Mihira Bhoja fennhatósága alatt állott, aki segítséget nyújtott egy ottani megrongálódott víztároló helyreállításához. A későbbi források szerint az Udabhāṇḍa-i uralkodók hatalma a Lamghāntól a Chenābig és Kasmir déli határától a múltáni amír birtokainak határáig terjedő területre terjedt ki.¹⁰ Idak és Spinwam területe nyilvánvalóan határterület volt az Udabhāṇḍa-i királyság és az arab uralom alatt álló terület között. Az Udabhāṇḍa-i Türk Śāhi dinasztia gyenge utolsó uralkodói alatt az arabok kiterjesztették uralmukat a Tochi völgyre is. Ezt világosan bizonyítja az A kő arab felirata, amely szerint ezen a vidéken 857-ben egy arab tisztviselő egy víztárolót építtetett vagy állíttatott helyre. Amikor azonban Lalliya Śāhi került uralomra, aki Mihira Bhoja főségének elismerése által helyzetét hamarosan megszilárdította, az Udabhāṇḍa-i királyság a Pratihāra uralkodó segítségével 860 körül Idak és Spinwam területét ismét visszasze-

⁷ Már B. PRAKASH: i. h. gondolt arra, hogy a hindu Śāhi dinasztia uralomra kerülése Udabhāṇḍapurában összefügg a Pratihārak panjābi hódításaival és terjeszkedésével.

⁸ L. J. MARQUART: *Īrānšāhr.* 296 sk.

⁹ V. MINORSKY: *Ḥudūd al-‘Ālam.* 92.

¹⁰ V. MINORSKY: i. m. 254.

rezte. A terület mezőgazdasági termelésének fejlesztésére Mihira Bhoja által víztárolók helyreállítása formájában nyújtott segítséget örökíti meg a B kő szanszkrit felirata.

Az eddig tárgyalt három felirat tehát teljesen más történeti összefüggéseket tár fel előttünk, mint azt a publikálók gondolták. A. H. Dani úgy gondolta, hogy a feliratok Idak—Spinwam vidékén 857-től kezdve az arab uralom végleges meggyökerezését bizonyítják. Valójában éppen az ellenkezője derült ki. Az arab uralom ezen a területen csak átmeneti jellegű volt. A források hézagossága következtében egyelőre nehéz pontosan meghatározni, mikor terjesztették ki az arabok hatalmukat Idak—Spinwam területére. Balāduri tudósítása szerint al Muhallab bn Abū Šufra már Mu'āwiya uralkodása alatt 664/5-ben (44 H.) vezetett egy rablóhadjáratot *bnh* és 'l'hw'r ellen, „amelyek Mūltān és Kābul között fekszenek”.¹¹ A két helynév azonosítása vitatott. J. Marquart *bnh*-t Hiūan-tsang *Fa-la-na*-jával azonosítja és Idak—Spinwam területétől messze délen, a Bholan-hágó vidékén keresi.¹² E meghatározás jól összeegyeztethető azzal, hogy Balāduri a hadjáratról szóló tudósításában Qiqān tartományt említi, amely feltétlenül az említett vidéken kereshető. Így azonban a földrajzi meghatározás ellentmondásba kerül azzal az adattal, hogy *bnh* és 'l'hw'r Mūltān és Kābul között fekszik. Lehetne esetleg arra gondolni, hogy Balāduri elbeszélésében két összecsapásról van tulajdonképpen szó, amelyek közül az egyik *bnh*-nál, a másik pedig Qiqān tartományban történt. Ebben az esetben lehetséges volna *bnh*-t (**Banna*) Bannuval azonosítani, amely valóban Mūltān és Kābul között fekszik.¹³ Ha helyes ez az azonosítás, akkor Bannu s így Idak és Spinwam vidékén már a VII. században lehet az arabok átmeneti megjelenésével számolni.

Balāduri és Ya'qūbi egy másik tudósítása szerint Mansūr kalifa alatt (754—775) Sind helytartója, Hišām bn 'Amr al Taglibi az Indus folyón felhajózva intézett támadást 'lqndh'r ellen.¹⁴ Az itt szereplő 'lqndh'r (**Qandhār*) helynevet általában *Gandhāra* tartománnyal szokás azonosítani, bár nem teljesen biztos, hogy a **Qandhār* név magára a fővárosra, Udabhāṇḍapurára vonatkozik.¹⁵ Mindenesetre valószínűnek látszik, hogy az Udabhāṇḍa-i királyság délibb területei, így Idak, Spinwam és Bannu vidéke is ekkor vagy ezután kerültek csak arab uralom alá. Így arab közigazgatással ezen a területen a VIII. század végétől kezdve számolhatunk, s mint az A kő arab felirata bizonyítja, az arab uralom ezen a területen 857-ig mindenesetre fennállott.

Nem nehéz felismerni azokat a történeti okokat, amelyek Idak—Spinwam vidékén az arab uralom megszűnéséhez vezettek. Az arab uralom keletiráni

¹¹ J. MARQUART: Ērānšahr. 273.

¹² J. MARQUART: i. m. 274—277.

¹³ Mint ezt már M. REINAUD: Mémoire géographique, historique et scientifique sur l'Inde. Paris 1849. 109 sk., 176 feltette.

¹⁴ J. MARQUART: Ērānšahr. 271.

¹⁵ J. MARQUART: i. h., V. MINORSKY: Ḥudūd al-'Ālam. 254.

törzsterületén, Siyistānban 850 körül kezdődtek azok a zavarok és harcok, amelyek a Šaffaridák felemelkedéséhez vezettek. Ya'qūb bn Layt as-Šaffar 861-ben már megszerzi a Siyistān fölötti uralmat.¹⁶ E küzdelmek következtében azonban az arab uralom erősen megrendült a keletiráni és nyugat-indiai területeken, mint ezt éppen azok a hadjáratok mutatják, amelyeket Ya'qūb-nak, majd halála után testvéreinek, 'Amr bn Laytnak uralmuk helyreállítására e területek ellen kellett 868 és 897 között vezetni. Kézenfekvő arra gondolni, hogy az arab uralom 850-től bekövetkező megrendülését használta fel a Pratihāra uralkodó, Mihira Bhoja és vazallusa, Lalliya Šāhi, Udabhāṇḍapura királya, hogy Bannu, Idak és Spinwam vidékét s esetleg más területeket is az arab uralom alól felszabadítsanak. Mivel sem Ya'qūb sem 'Amr hadjáratai India területét nem érintették, nyilvánvaló, hogy Idak és Spinwam vidéke 863 után is az Udabhāṇḍapura-i uralkodó fennhatósága alatt maradt.

A fentebbi fejtegetésekből az is világosan kiderül, hogy Udabhāṇḍapura türk, majd hindu Šāhi uralkodói nem azonosíthatók a szóban forgó korban sem a Kābul-šahokkal, sem pedig Zābulistan uralkodóival. Utóbbiak a IX század folyamán áldozatul estek a Saffaridák hódító hadjáratainak és már korábban is vazallusi függőségben voltak. Ezzel szemben Udabhāṇḍapura uralkodói sohasem állottak arab fennhatóság alatt, s a 860-as évektől a Pratihāra királyok támogatásával mint azok vazallusai India védőbástyájának szerepét játszották egészen a XI. században bekövetkezett bukásukig az idegen hódítással szemben.

XII. A KÉSŐI KUŠĀṆA ÉRA

A Tochi Valley-i baktriai feliratok nagy meglepetése keltezésükben egy olyan éranak a felbukkanása is, amely eddig még Észak-Nyugat-Indiának különböző érákban bővelkedő területén sem volt ismeretes. A 4 kövön található 7 felirat közül 6-ban fennmaradt a keltezés, és pedig az A kő arab feliratában Hīgra szerinti, az A kő szanszkrit feliratában és a B kő szanszkrit feliratában a Laukika-éra és a B, C/1, C/2 baktriai felirataiban pedig egy eddig ismeretlen éra szerinti keltezés. Egy tartalmilag szorosan összefüggő feliratcsoportban három különféle keltezésnek az előfordulása önmagában véve is jelentős, mert bizonyos mértékben lehetővé teszi a különböző érák egymáshoz való viszonyának a tisztázását. Bár a feliratok kétségtelenül nem tekinthetők bilinguiseknek, tartalmilag mégis összefüggenek egymással. Valamennyi feliratban víztárolókról vagy kútról van szó, amelyeket a feliratokban említett személyek készíttettek vagy megjavítottak. Kézenfekvő feltenni, hogy az ugyanazon a kövön elhelyezett feliratok ugyanannak a víztárolónak a készítésére vagy javítására vonatkoznak. Így tehát önmagában véve két lehetőség áll fenn az ugyanazon

¹⁶ W. BARTHOLD: Turkestan down to the Mongol Invasion. London 1928. 216.

a kövön bevéselt feliratok kronológiai viszonya szempontjából. Elképzelhető egyrészt, hogy a két különböző nyelvű felirat ugyanazt az eseményt örökíti meg, s ebben az esetben, ha nem is bilinguisekkel, de hasonló tartalmú feliratokkal állunk szemben. Másrészt előfordulhat, hogy a második felirat későbbi időből származik, s a víztárolóval kapcsolatos újabb munkálatokat örökít meg.

Ha a Tochi Valley-i feliratokat e szempontból megvizsgáljuk, akkor fentebb adott értelmezésük alapján következőket állapíthatjuk meg. Az A kő arab és szanszkrit feliratában¹ annyiban mutatkozik eltérés, hogy az arab felirat egy víztároló építéséről számol be egy arab méltóságviselő részéről, a szanszkrit felirat viszont egy megrongálódott víztároló kijavításáról tudósít, anélkül, hogy megnevezné a munkát végeztető személyt. Így gondolhatnánk esetleg arra, hogy a szanszkrit felirat későbbi időből származik, mint az arab, azonban a két felirat keltezése valószínűleg pontosan egyezik, s ez a tény amellet szól, hogy mindkettőben ugyanarról az eseményről van szó. A munkálatoknak a két feliratban mutatkozó eltérő megítélésére már korábban megkíséreltem magyarázatot találni.²

A B kő szanszkrit és baktriai felirata egyformán egy megrongálódott víztároló kijavításáról tudósít. A munkát végeztető uralkodó neve a szanszkrit feliratban *Bhoja*, a baktriaiában *Bojo*. A két névalak nyilvánvalóan ugyanazt a nevet adja vissza, a baktriai a szanszkrit névalak pontosságra törekvő átírása. Így nagyon valószínűnek látszik, hogy mindkét felirat ugyanarról a munkáról számol be, s így következképpen keltezésüknek is azonosnak kell lennie. Ez a következtetés azért fontos, mert lényegében véve ezen fordul meg, hogy a baktriai feliratokban előforduló új éra kronológiai helyzetét tudjuk-e tisztázni. A C/1 és C/2 kövön ugyanis csak a baktriai feliratban olvasható keltezés, ha tehát az bizonyosodna be, hogy a B kő szanszkrit és baktriai felirata nem ugyanazt a víztároló-javítást örökíti meg, azaz, hogy keltezésük nem ugyanarra az időpontra vonatkozik, akkor egyszerűen nincs lehetőségünk az új éra pontos kronológiai helyzetének meghatározására. Szerencsére a B kő szanszkrit és baktriai feliratának egyidejű volta a tartalmi egyezések alapján elég valószínűnek látszik, s megerősíti ezt a két feliratnak a kövön való elhelyezése is. A két felirat ugyanis nem egymás alatt, hanem egymás mellett helyezkedik el, s minthogy a szanszkrit feliratnak kb. a fele hiányzik, eredetileg a követ két függőleges vonallal két, szemmel láthatólag egyenlő részre osztották, azaz már eleve számításba vették két, hozzávetőleg azonos terjedelmű feliratnak az egymás melletti elhelyezését. Így egész sor tény szól amellet, hogy a B kő szanszkrit és baktriai felirata egyszerre keletkezett és azonos időpontra vonatkozó keltezést tartalmaz.

A C/1 kő arab felirata egy víztároló építéséről beszél, az alatta elhelyezett baktriai felirat pedig egy víztároló és csatornarendszer javításáról, amelyet

¹ Vö. J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 14 (1966) 427 skk., 433 skk.

² J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 14 (1966) 438.

ugyancsak *Boġo* király végeztetett. Ez az utóbbi körülmény a felirat tartalmával együtt kétségtelenné teszi, hogy a baktriai felirat későbbi, mint az arab felirat, s nyilvánvalóan az arab feliratban említett víztároló későbbi kijavítása-
tását örökíti meg.

A C/2 kő egy kút készítéséről ad számot, amelyet *Miro* király saját költségén végeztetett. E felirat keltezésének évszáma azonos a C/1 kő baktriai feliratával. A feliratban említett kút tehát ugyanabban az évben készült el, mint amelyben a víztároló javítása történt. Éppen ezért kézenfekvő arra gondolni, hogy *Miro* király és *Boġo* király voltaképpen ugyanaz a személy, aki két különböző néven szerepel. Már korábban rámutattam arra,³ hogy *Bhoja*—*Boġo* királyban minden valószínűség szerint I. Bhoját, a Pratihāra dinasztia egyik legjelentősebb uralkodóját kell látnunk, aki 860 körül hatalmát az Udabhāṇḍa-pura-i királyságra is kiterjesztette, ott Lalliya Śāhit hatalomra juttatta és segítette abban, hogy királysága területének egyes részeit, így Idak—Spinwam vidékét is az arab uralom alól felszabadítsa. Mivel Bhoja a *Mihira* nevet is viselte, nincs semmi akadályja annak, hogy a C/2 feliratban említett *Miro* királyt szintén vele azonosítsuk. Ez mindenesetre sokkal valószínűbbnek látszik, mint hogy *Miro* királyt egy egyébként ismeretlen helyi uralkodónak tekintsük. Ez annál kevésbé valószínű, minthogy ebben az időben a terület uralkodója Lalliya Śāhi volt, a feliratokban tehát legfeljebb még az ő nevét várhatnánk.

Végeredményben tehát megállapíthatjuk, hogy egyrészt az A kő arab és szanszkrit, másrészt pedig a B kő szanszkrit és baktriai feliratai minden valószínűség szerint egyidőben készültek és a két kövön elhelyezett 2–2 felirat keltezései azonos időpontokra vonatkoznak. Így módszertani szempontból elfogadható H. Humbachnak az a feltevése,⁴ hogy az A és B kő feliratainak keltezését egymással összevetve meghatározhatjuk az új éra kronológiai helyzetét. A feliratokban a következő keltezések fordulnak elő:

1. A kő, arab felirat: Hiġra 243. éve, *Ġumādā l'āhira* hónap 14. napja, péntek = 857. október 8, péntek.⁵

2. A kő, szanszkrit felirat: Laukika-kāla 32. éve, *Kārttika* hónap sötét felének 2. *tithi*-je = 857. október 8/9.

3. B kő szanszkrit felirata: Laukika-kāla 38. éve, *Bhādrapada* hónap világos felének 7. napja = 863. szeptember 4, szombat.

4. B kő, baktriai felirat: 632. éra-év, *Aṣi* hónap.

5. C/1 kő, baktriai felirat: 635. éra-év, *Nāyo Őrmazdo* hónaptól *Miro* (hónap)ig.

6. C/2 kő, baktriai felirat: 635. éra-év.

³ J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 14 (1966) 458 skk.

⁴ H. HUMBACH: Ancient Pakistan I (1964) 135.

⁵ Vö. J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 14 (1966) 432 sk.

Ha a B kő baktriai feliratának keltezése ugyanarra az időpontra vonatkozik, mint a B kő szanszkrit feliratáé, — márpedig ez igazoltnak látszik —, akkor az eddig ismeretlen éra 632. éve 863-nak felel meg. Levonva tehát 631-et 863-ból, eredményül azt kapjuk, hogy az új éra 1. éve i. sz. 232-nek felel meg. Humbach számítása ettől 2 évvel tér el, amennyiben szerinte az új éra i. sz. 230-ban kezdődött.⁶ A 2 év eltérés onnan adódik, hogy az arab felirat keltezését a Hġra 242. évére változtatta, számításának kiindulópontja tehát 856 volt 857 helyett. Ezenkívül nem vette figyelembe, hogy ha 862-ből az új éra éveinek teljes összegét, azaz 632-t kivonja, akkor az éranak nem a kezdő 1. évét, hanem 0 évét kapja eredményül.

Az új érával kapcsolatban egész sor fontos kérdés merül fel: 1. milyen történeti eseménnyel áll összefüggésben az új éra bevezetése, 2. hogyan maradhatott fenn ez az éra közel hét évszázadon keresztül e területen, amelynek állami életében egyébként nehezen tehető fel kontinuitás, 3. található-e valamilyen nyoma ennek az éranak a Tochi Valley-i baktriai feliratokon kívül és 4. milyen naptár kapcsolódik az új érához?

E kérdések közül az első három már átvezet a feliratokkal kapcsolatos történeti problémákhoz, ezért célszerű először a negyedik problémát megvizsgálni. A Tochi Valley-i baktriai feliratokon három hónapnév fordul elő: *Aži*, *Nūyo Ōrmazdo* és *Miro*, ezenkívül a *Nūyo Ōrmazdo* hónapnév alapján esetleg az *Ōrmazdo* hónapnevet a 10. hónap elnevezéséül is fel lehet tenni. Surkh Kotalban előfordul a *Nisano* hónapnév s ezenkívül fel lehet tenni, hogy a *kušāna* uralkodók pénzein előforduló istennevek egy része egyben hónapnév is volt. Különösen ott látszik ez valószínűnek, ahol a névalak eredeti genitívusból származik, mert ez feltételezi, hogy a névtől eredetileg a *māho* 'hónap' szó függött.⁷ *Nisano* hónap helyzetére a baktriai naptárban nincs közvetlen támpontunk. A babiloni naptárban, amelynek hatásával az ókori Baktriában számolhatunk, március—áprilisnak felelt meg. Ezzel összhangban áll helyzete a szogd naptárban, amelyben a hónapok sorrendjében a 3. helyet foglalja el. Mindezt figyelembe véve *Nisano* hónapot a baktriai naptárban is feltételeesen a 3. helyre tehetjük. Így a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján a baktriai naptárt következőképpen rekonstruálhatjuk. Összehasonlítául párhuzamosan közlöm a párthus, középperzsa, xvārizmi és szogd hónapneveket:⁸

⁶ H. HUMBACH: *Ancient Pakistan* 1 (1964) 135: „This era must have started . . . in the year 230 A. D.”. Ehhez a 38. jz-ben a következőket fűzi hozzá: „The exact date is January, 26, 230 A. D. The first year of the Bactrian era began in the following spring.” Nem világos, hogyan egyeztethető össze ez a két ellentmondó állítás. Vagy talán úgy gondolja HUMBACH, hogy az éra kezdete nem esett egybe 1. évének kezdetével?

⁷ Vö. J. HARMATTA: *Acta Orient.* Hung. 11 (1960) 198 ssk. H. HUMBACH: *ZDMG* 111 (1961) 477 sk. nem veszi figyelembe, hogy a hónap- és napnevekként használt istennevek magyarozatánál nem az óiráni nom.-ból, hanem a gen.-ből kell kiindulnunk.

⁸ A párthus hónapneveket jórészt a Nisa-i ostrakonokból vettem, vö. V. A. LIVŠIC: *Переднеазиатский сборник. II.* Moskva 1966. 154 sk. A *-gal jelöltekre egyelőre csak mint napnevekre van adatunk; *spndrntj* a Susa-i feliratban fordul elő. A xvā-

párthus	középperzsa	xvārizmi	szogd	baktriai
<i>prwrtyn</i>	<i>plwltyn</i>	<i>prwrtyn</i>	<i>n'wsrōyč</i>	<i>Nūyo Ōrmazdo</i>
<i>'rtwḥšt</i>	<i>'wrtwḥšt</i>	<i>'rtwys<t></i>	<i>γwryznyc</i>	<i>Ašaiχšo</i>
<i>hrwt</i>	<i>hwrđt</i>	<i>hrwt<t></i>	<i>nysn'nč</i>	<i>Nisano</i>
<i>*tyry</i>	<i>tyly</i>	<i>tyry</i>	<i>ns'knğ (B.)</i>	<i>Tīro</i>
<i>*hmrtt</i>	<i>'mwrđt</i>	<i>hmrt<t></i>	<i>'šn'ky'ntyč</i>	
<i>ḥštryur</i>	<i>štryur</i>	<i>'ḥštry[ur]</i>	<i>mz'yγγntyč</i>	<i>Šahorēoro</i>
<i>*mtry</i>	<i>mtr</i>	<i>mtr</i>	<i>βγk'nyč</i>	<i>Mihoro, Miro</i>
<i>*'pḥwny</i>	<i>'p'n</i>	<i>y'p'ḥwn</i>	<i>*'p'nčy</i>	
<i>'trw</i>	<i>'twr</i>	<i>'trw</i>	<i>βwγyč</i>	<i>Āθšo, Āši</i>
<i>*dtš</i>	<i>ddw</i>	<i>'hwrym<zd></i>	<i>tymyčh,</i> <i>msβwryč</i>	<i>Ōrmazdo</i>
<i>whwmn</i>	<i>whwmn</i>	<i>[whw]mn</i>	<i>zymtyč</i>	<i>Manao</i>
<i>spndrmty</i>	<i>spndrmt</i>	<i>'ḥšwm</i>	<i>'γšwmyč</i>	

Mint ez az összeállítás világosan mutatja, a baktriai naptár lényegében egyező lehetett a zoroasztrikus naptárral, s annak hónapelnevezéseit sokkal hívebben meg is őrizte, mint pl. a szogd naptár. Bizonyos változások mindenestre történtek benne. Így a xvārizmi naptárhoz hasonlóan megváltozott a 10. hónap, a szogd naptárhoz hasonlóan az 1. hónap elnevezése. Bekerült a babiloni *Nisannu*, nyilván hellénisztikus hatásra, s valószínűleg éppen baktriai közvetítéssel juthatott a szogd naptárba is.⁹ Egyébként azonban úgy látszik, hogy a zoroasztrikus hónapnevek nagyobb részét megőrizték, bár a nevek hangalakja különböző iráni hatásokra mutat. Ez részben összefügghet forrásaink heterogén voltával is.

A kérdés ezek után csak az, hogy a baktriai naptár azonos volt-e a sāsānida Iránban használttal vagy pedig az egyező hónapnevek ellenére is attól eltérő volt. A B kő szanszkrit feliratában olvasható keltezésnek, 863. szeptember 4-nek a perzsa naptár szerint *Amurdād* hónap 18-a felelne meg, mert 863-ban az évkezdet, *Fravardīn* hónap 1, április 20-ra esett. Ettől a baktriai felirat keltezése, ha a baktriai naptár a perzsával azonos volna, 4 hónappal térne el. Ilyen különbséget azonban a szanszkrit és a baktriai felirat keltezése között aligha tehetünk fel. Ezért inkább arra kell gondolnunk, hogy a baktriai év nem volt azonos a perzsa „vándorló” évvel, amelynek kezdete minden 4

rizmi hónapneveket a Tok Kala-i feliratokból vettem, vö. V. A. LIVŠIC: Acta Ant. Hung. 16 (1968) 444 sk. Köztük több rövidült forma fordul elő, amelyeket W. B. HENNINGnek az *'hwrym* névre vonatkozó feltevését elfogadva rövidítéseknek tartok. A rövidítések feloldását < > zárójelbe tettem. A szogd hónapnevek a Mug-hegyi dokumentumokból vannak véve, vö. A. A. FREIMAN, V. A. LIVŠIC, M. N. BOGOLJUBOV, O. I. SMIRNOVA: Согдийские документы с горы Мур. I—III. Moskva 1962—1963.

⁹ A babiloni *Nisannu* hónapnévnek a szogd naptárba való bekerülése világosan mutatja, hogy a baktriai *Nisano* hónapnévből nem következnek szükségképpen az, hogy a baktriaiak a Seleukida érárt használták volna, mint Fr. ALTHEIM: Geschichte der Hunnen. V 8 sk. felteszi. Naptár és éra egyébként sem függ össze szükségszerűen egymással.

évben 1 nappal tolódott el. Valószínűbbnek látszik, hogy a baktriai év kezdetét intercalatiók segítségével mindig a tavaszi napéjegyenlőség közelében tartották.

Ha a szanszkrit felirat keltezéséből indulunk ki, akkor *Āṣi* hónapot szeptemberrel párhuzamosítva januári évkezdehez jutunk, pontosabban figyelembe véve, hogy szeptember 4 egyformán eshet *Āṣi* hó 1-re vagy 30-ra, az évkezdetet 862. dec. 10. és 863. jan. 7. közé tehetjük. Ez az eredmény meglepő és csak azzal magyarázható, hogy vagy a felirat keltezésében használt naptár feladta a zoroasztrikus tavaszi napéjegyenlőségi évkezdetet, vagy pedig, hogy az intercalatiót hosszabb időn át elmulasztották. Észak-Nyugat-India területén az évkezdet az egyes területeken február—március, július—augusztus, szeptember—október és október—november között ingadozott.¹⁰ Önmagában véve fel lehetne tehát tenni, hogy ind hatásra az Idak—Spinwam területén használt baktriai naptárban a tavaszi napéjegyenlőségi évkezdetet feladták. Ha helyes azonban az a feltevés, hogy a hónapnevek alapján ítélve a baktriai naptár zoroasztrikus jellegű volt, akkor bizonyára nehéz elképzelni, hogy a naptárnak éppen ezt a fontos sajátosságát feladták volna.

Inkább arra a másik lehetőségre kell tehát gondolnunk, hogy az intercalatiót valamilyen oknál fogva hosszabb időn át elmulasztották. Mint a perzsa naptár példája mutatja, az intercalatio végrehajtása a legfőbb államhatalom intézkedésére történt s az állami életnek mindig fontos eseménye volt. A Sāsānida dinasztia bukása után nem is került sor többé intercalatióra. A baktriai naptár esetében is fel lehetne esetleg tenni, hogy valamilyen történeti megrázkódtatás következtében maradt el az intercalatio, s ennek következtében tolódott előre az évkezdet több mint 2 hónappal. Ha 862. dec. 10-et vesszük évkezdetnek, s azt keressük, hogy mely időpontban esett utoljára március 21-re az évkezdet a baktriai naptár szerint, akkor 463—467-et kapunk eredményül. Ugyanezen kiindulópont mellett azt keresve, hogy mely időpontban lett volna esedékes már intercalatio, eredményül 575—579 adódik. Ha ugyanezeket a számításokat 863. jan. 7-ét véve évkezdetnek végezzük el, a két időpont 571—575, ill. 687—691 lesz. Figyelemre méltó, hogy mind a három időponthoz jelentős történeti események kapcsolódnak. 463—467 táján foglalják el Baktria területét és Gandhārát a heftaliták. 571—579 között bomlik fel a heftaliták birodalma, 663-tól egymást követik az arab rablóhadjáratok Baktria területe ellen, e periódus Nēzak Tarhān felkelésének leverésével záródik 709-ben. Közelebbi támpontok hiányában nehéz választani e három alternatíva között. Legvalószínűbbnek talán még az látszik, hogy a Heftalita Birodalom felbomlása volt az az esemény, amely az éppen esedékes intercalatiót lehetetlenné tette, s mivel ez időpont után a Kušāna Birodalom egykori területét többé egy állam sem foglalta teljes egészében magába, hanem számos apró királyságra és feje-

¹⁰ J. HARMATTA: *Acta Ant. Hung.* 14 (1960) 440 skk.

delemségre aprózódott szét, az évkezdet intercalatióval történő szabályozására sem került többé sor, s így az a Tochi Valley-i feliratok koráig több, mint 2 hónappal előre tolódott. Ez az elgondolás a baktriai naptár rekonstrukciójával együtt egyelőre természetesen csak munkahipotézisnek tekinthető, helyes vagy helytelen voltát csak további adatok felbukkanása döntheti el. Annyit azonban talán megállapíthatunk, hogy a baktriai naptár pontosabb megismerése e terület történetének több fontos részletére deríthet még fényt.

A Tochi Valley-i baktriai feliratok érájával kapcsolatban a legizgatóbb kérdés kétségtelenül eredetének problémája. Ezt Humbach is világosan látta, s tulajdonképpen nem lehet csodálkozni azon, hogy négy feltevést is nyilvánított ezzel kapcsolatban: 1. az új éra azonos a Kaniska-érával, amelynek kezdetét így a III. századra kellene tennünk, 2. az új éra a Sāsānidáknak a kušānák fölött aratott győzelmét örökíti meg, s így a Kaniska-éra kezdete a II. század közepére helyezhető, 3. az új érat Po-t'iao (= Vāsudeva) vezette be, amikor a 230-ban a kínai udvarba küldött követsége visszatért, 4. Po-t'iao egyik riválisa alkotta meg az érat. E feltevések közül csak az 1. és 4. érdemes komolyabb megfontolásra, bár az 1.-öt maga Humbach elejtette, amennyiben ellentmondásban van a 4.-kel. Mindenesetre, Humbach nem ok nélkül vetette fel az 1. feltevést s nem is ok nélkül vetette el. Kétségtelen ugyanis, hogy a legtermészetesebb volna a Tochi Valley-i feliratok éráját egyszerűen a Kaniska-éra, azaz a Nagy Kušānák által használt éra folytatásának tartani, mert ennek tekintélye egyrészt érthetővé tenné hosszú továbbélését, másrészt ezáltal szilárd támpontunk lenne végre e sokat vitatott éra kezdetének meghatározására. Érthető, hogy e csábító feltevésnek Humbach először engedett. Az egész elgondolás megbukik azonban azon az adaton, amelyre Humbach 3. és 4. feltevését építette. Egy kínai forrás, a *San-kuo-chi* szerint 230. január 5-én követség érkezett a Wei dinasztia udvarába Po-t'iao-tól, „a *Ta-Yüe-chi* királyától”. Po-t'iao minden valószínűség szerint I. Vāsudevával azonos,¹¹ következésképp a Kaniska-érának a végét, nem pedig a kezdetét kell a III. század harmincas éveire tenni. E tény döntő fontosságának helyes felismerése vezette Humbachot 1. feltevésének feladásához és 3. és 4. feltevésének kidolgozásához.

Minthogy I. Vāsudeva még kétségtelenül a Kaniska-érát használta, s minthogy közvetlen utóda II. Vāsudeva valószínűleg a régi saka érat vezette be ismét,¹² amelynek használata azután egy évszázadig még tovább folytatódik, az új éra bevezetését elsősorban nem I. Vāsudeva, hanem II. Vāsudeva valamelyik vetélytársa részéről tehetjük fel. Mint korábban részletesen indokoltam,¹³ I. Vāsudeva 231-ben halhatott meg, II. Vāsudeva pedig 232-ben léphetett trónra. Több trónkövetelő fellépésével leginkább trónváltozás esetén számolhatunk, így legtermészetesebb feltenni, hogy II. Vāsudevával szemben

¹¹ J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 13 (1965) 194 sk. további irodalommal.

¹² J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 13 (1965) 182 skk.

¹³ J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 13 (1965) 194.

mindjárt I. Vāsudeva halála után, de legkésőbb 232-ben egy trónkövetelő lépett fel, aki a Kuṣāṇa Birodalom egy részében hatalmát el tudta ismertetni és helyzetét annyira megszilárdította, hogy saját új érát vezethetett be. Ez annyit jelent, hogy I. Vāsudeva halála után a Kuṣāṇa Birodalom két részre szakadt, mint ezt a numizmatikai kutatás már korábban feltette.¹⁴ Most a 232-ben kezdődő baktriai éranak az előkerülése a Tochi Valley-i feliratokban nagy mértékben igazolja ezt a feltevést. Az a körülmény, hogy az új éra hat évszázad alatt sem merült feledésbe, azt bizonyítja, hogy az érát bevezető trónkövetelő uralma tartós volt és dinasztiaja hosszabb ideig maradt hatalmon. R. Göbl elgondolása szerint a Kuṣāṇa Birodalom I. Vāsudeva halála után III. Vāsudeva és II. Kaniška között került felosztásra.¹⁵ E feltevésen annyit mindenesetre módosítanunk kell, hogy a szóban forgó Kaniška nem II., hanem III. Kaniška volt, egyébként a numizmatikai anyag alapján következtetve éppen III. Kaniškát tekinthetjük az új baktriai éra bevezetőjének. A kérdés csak az, hogy ez a feltevés alátámasztható-e további érvekkel vagy adatokkal.

Birūni, amikor elbeszéli „Indiá”-jában a Kābul-šāhok történetét, megemlíti, hogy annak a hatvan királynak, aki a dinasztia megalapítóját, Barha tegint követte, egyike *Kanik* volt.¹⁶ Itt tehát Kaniška neve felbukkan a Kābul-šāhok dinasztikus hagyományában, azonban nem mint a dinasztia alapító őse, hanem csak annak egyik tagjaként szerepel. Éppen ezért kérdéses, hogy bekerülése a Kābul-šāhok dinasztijába valóságos történeti hagyományon vagy pedig csak valamilyen kombináción alapszik. Minthogy Birūni azt is említi, hogy ez ugyanaz a *Kanik*, akinek a nevéől Puruṣawarban a *viḥāra*-t elnevezték, kézenfekvő arra gondolni, hogy Kaniška a helyi hagyományban ismert volt mint régi uralkodó, s ezért utólag a Kābul-šāhok dinasztijába beillesztették. Ez a Kaniška azonban nem III. Kaniška, aki fentebbi feltevésünk szerint a Kābul-šāhok által használt baktriai érát bevezette, hanem I. Kaniška, a Nagy Kuṣāṇák dinasztijájának megalapítója.

Mindenesetre annyi kiderül Birūni tudósításából, hogy a Kābul-šāhok dinasztikus hagyománya igen távoli múltba nyúlt vissza, amennyiben a hatvan uralkodó egyenként csak 10 évvel számolva is 600 évet ölel fel. Persze a kerek 60 szám is gyanús, de még ha ez nem tekinthető is hitelesnek, a dinasztikus hagyománynak a III. századig való visszanyúlását az uralkodók nagy száma mindenképpen valószínűvé teszi. Szerencsére jóval korábbi megbízható forrással is rendelkezünk a Kābul-šāhok dinasztikus hagyományára vonatkozólag. A kínai Wu-k'ung, aki 750 körül járt Gandhārában, útleírásában a Kābul-

¹⁴ R. GÖBL in F. ALTHEIM—R. STIEHL: Finanzgeschichte der Spätantike. Frankfurt am Main 1957. 240 további irodalommal.

¹⁵ R. GÖBL: i. m. 210, 216 sk., 240.

¹⁶ АБУ РЕЙХАН БИРУНИ: Избранные произведения. II. Taskent 1963. 360. Vö. M. A. STEIN: Zur Geschichte der Čāhis von Kābul. Festgruß an R. v. Roth. Stuttgart 1893. Kny. 3 skk.

šāhok származására vonatkozólag a következőket említi: „le roi descend de la postérité de l'ancien roi *Ki-ni-tch'a*”.¹⁷ Kétségtelen, hogy itt egy világos, egyértelmű dinasztikus hagyomány áll előttünk, amely szerint Gandhāra uralkodói eredetüket Kaniskára vezették vissza. Természetesen ebben az esetben is fennáll az a lehetőség, hogy ennek a Kaniskának az alakjában I., II. és III. Kaniska történeti személye egybeolvadt, a lényeg azonban az, hogy e hagyományban Kaniskának mint a dinasztia alapítójának a neve megőrződött. Nyilvánvaló, hogy a történeti hagyománynak ez a kontinuitása teszi érthetővé a III. Kaniska által 232-ben bevezetett késői kušāna érának a IX–X-ig századig való továbbélését is, hogy itt valóban nemcsak dinasztikus, hanem szélesebb társadalmi rétegeket vagy legalább is az uralkodó réteget átfogó történeti hagyománnyal van dolgunk, azt kétségtelenné teszi az, hogy Barha tegin türk dinasztiaja maga bizonyára jól ismerte igazi eredetét, hiszen 750 körül még csak fél évszázada lehetett uralmon. De Gandhāra lakosságában olyan erősen élhett Kaniska és a kušāna uralom hagyománya, hogy a változó dinasztiák alkalmazkodtak ehhez és III. Kaniska éráját is tovább használták.

A mondottakat jól illusztrálja egy száz évvel korábbi időből, 658-ból származó kínai tudósítás: „Les gens de ce pays (ti. *Ki-pin* = Gandhāra) rapportaient tous que le premier ancêtre du roi s'appelaît *Hing-ye* et que, jusqu'au (roi actuel) *Ho-hie-tche*, le pouvoir s'était transmis a travers douze générations.”¹⁸ Itt Gandhāra heftalita dinasztiajának saját hagyományával állunk szemben, amely világosan megőrizte még alapítójának, *Hing-nie*-nek és az utána következő uralkodóknak az emlékét. Kétségtelenné látszik azonban, hogy e mellett élt egy olyan történetiszemlélet is, amely a heftalita dinasztiaiban a III. Kaniska által alapított késői kušāna dinasztia folytatását látta és megőrizte annak éráját, habár lehet, hogy *Hing-nie* kísérletet tett egy új éra bevezetésére.¹⁹

Mint láthatjuk, a VIII. század közepéig Gandhārában még megőrződött annak a történeti emléke, hogy az uralkodó dinasztiák (III.) Kaniskára mennek vissza. Így ez alátámasztja azt a feltevést, hogy a 232-ben kezdődő új kušāna éráat valóban ez az uralkodó vezette be. De valószínűleg van még az érméken kívül más egykorú emléke is III. Kaniskának. A Sahri Bahlol-i pecsétlenyomatra gondolunk, amelyet A. D. H. Bivar²⁰ tett közzé, s amellyel legutóbb B. N. Mukherjee²¹ és W. B. Henning²² foglalkozott. Bivar a pecsétlenyomaton a *Moho Kanēško* nevet olvasta és összehasonlítva a rajta látható tamgát a kušāna

¹⁷ S. LÉVI—E. CHAVANNES: L'itinéraire d'*Ou-k'ong*. JA XI. S. 6 (1895) 356.

¹⁸ E. CHAVANNES: Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.² Paris. 131, 4. jz-tel.

¹⁹ A Kābul-i feliraton Khirngila = Hing-nie 8. éve szerepel, vö. L. PETECH: RSO 39 (1964) 287. Ez egy új éra bevezetésére mutathat.

²⁰ A. D. H. BIVAR: Num. Chr. VI. S. 15 (1955) 203 skk.

²¹ B. N. MUKHERJEE: A Sahri Bahlol Inscription of the Time of Kaniska III. Summaries of Papers. 26th International Congress of Orientalists. New Delhi 1964. 171.

²² W. B. HENNING: ZDMG 115 (1965) 85 skk.

uralkodók pénzein előforduló jelekkel, úgy gondolta, hogy a pecsét tulajdonosa Huviškának lehetett fiatalabb testvére. Mukherjee főleg a pecsétlenyomat ikonográfiájával foglalkozott, s arra az eredményre jutott, hogy a Diomédés lovaival harcoló Héraklés ábrázolásának típusa Heraclea Pontica Caracalla (198–217) és Gallienus (253–268) kori pénzein fordul elő, s így a pecsétlő készítését és III. Kaniska uralkodását 198-ra vagy későbbre kell tennünk. Henning a felirat kezdetét következőképpen olvasta: *MAYO KANHDKO I ZAΓΓO O I ΔAYΓP*. . . Az első szót a baktriai *māho* 'hold, hónap' szóval, az egész *Māho Kaneško* nevet pedig I. Kaniska általa feltett *Candra-Kaniska* „Hold-Kaniska” nevével azonosította. Szerinte tehát a pecsétlő I. Kaniskának volt a tulajdona, mielőtt még király lett volna. A *zayūwo/ĵayūwo* (esetleg *zayūwo/ĵayūwo*) méltóságnév véleménye szerint arra utal, hogy *Māho Kaneško* *Toxaristān*nak volt a királya, aki azután nevének első elemét elhagyta, amikor az egész *Kušāna Birodalom*nak lett uralkodója.

Mint láthatjuk, a három kutatónak eléggé eltérő a véleménye. Henning elgondolása kétségtelenül szellemes kombináció, azonban súlyos érvek szólnak ellene. Vitathatatlan elsősorban, hogy a felirat késői kurzív formákat mutat, amelyek legkorábban a Nagy *Kušān*ák kora végére, azaz I. *Vāsudev*a uralkodásának végére tehető. Azután a feltett *Candra Kaniska* alak és „Hold-Kaniska” értelmezése megbukik azon a tényen, hogy görög átírásban a név *Σαρδάνης* alakban jelenik meg. Nyilvánvaló, hogy Henning elméletének egyetlen eleme sem tartható fenn. *Bivar* és *Mukherjee* elgondolásai viszont lényegében elfogadhatónak látszanak, kérdés csak az, hogy a tamgák *Bivar* által feltett tipológiai sorrendje valóban az egyetlen lehetőség-e? *Bivar* rekonstrukcióját megvizsgálva a következőket állapíthatjuk meg. *Tamga*-családfájában *Mavo Kaneško*²³ jelét ugyanolyan joggal kapcsolhatnánk be II. *Kaniska* után, ha feltesszük, hogy volt egy testvére, mint I. *Kaniska* után, ahogy ő teszi. *Bivar* rekonstrukciója tehát nem az egyedüli lehetőség. Ilyen szempontból semmi akadályja sincs annak a feltevésnek, hogy *Mavo Kaneško* II. *Kaniska* ágának volt a leszármazottja, aki lényegesen fiatalabb volt I. *Vāsudev*ánál és annak uralma alatt 230 körül a *Kušāna Birodalom* valamelyik tartományának lehetett a kormányzója. Legalábbis a felirat erre vall, mert kezdetét következőképpen olvashatjuk: *MAYO KANHDKO I ZAI O AΓ O I ΔAYPAΓBO*. . .²⁴ Nyelvi szempontból e kifejezést I. *Šāhpuhr KZ* feliratának hasonló helyeivel hasonlíthatjuk össze: vö. pl. *tyd'nk ZY 'hmt'n štrp* (33. sor). E párhuzam valószínűvé teszi, hogy a *Zakūdo* szóban egy városnak vagy területnek a nevét kell

²³ *Mavo Kaneško* nevének első eleme valószínűleg a saka *Maṃṃs, Moya*, déloroszországi iráni *Maváxης* nevekkel függ össze. Minthogy ezekben a nevekben az *v* nem olvasható *h*-nak, így *Māho Kaneško* helyett nyilvánvalóan *Mavo Kaneško*-t kell olvasnunk.

²⁴ A *zaiūdo* szóban *i* helyett nem lehet *y*-t olvasni, mert ennek jobb felé kapcsolva kellene lennie. Esetleg még *z* olvasatra gondolhatunk. A *šahraβo* szóban a *β* erősen jobbra dől, csaknem fekszik. A szóvégi *o* nyomai a következő *β* előtt látszanak.

látunk, s így a felirat kezdetét következőképpen értelmezhetjük: „Mavo Kaneško *Za'ūdo*-nak a *šahraβo*-ja.

A *Za'ūdo* névvel kapcsolatban kézenfekvő *Zāvul*-ra gondolni. E névnek következő változatait ismerjük: középperzsa *z'wls't'n* (**Zāvulistān*), *z'wl* (**Zāvul*), amelyeknek átvételei egyrészt az örmény *Zaplastan*, másrészt az arab *Zābul*, *Zābulistān*, nem magyarázható a középperzsból az arab *Ĝābulistān* alak, a szanszkrit *Jāguḍa*, a kínai *Ts'ao-kü-cha* (északnyugati T'ang **Dz'āu-kü-ā*), a kínai *Sie-yü* (északnyugati T'ang **Šü-īud*).²⁵ A név valószínűleg a kušāna *yavuga-*, *šavua-* méltóságnév²⁶ *-la-* képzős származéka (a *-la-* képzőre l. a *Kujula* nevet²⁷), amely később a heftalita uralkodók pénzein *javula*, *javguvlah* stb. alakban jelenik meg.²⁸ A név elején valamilyen palatalizált hangot, pl. **d-*t kell feltennünk eredetileg, amely azután részben *y*-vé, részben *dž*-vé, *ž*-vé fejlődött a keletiráni nyelvekben. Innen a szókezdet ingadozó visszaadása. A perzsa és a perzsból átvett alakok kivételével a többi adat (az arab *Ĝābulistān* is) helyi kiejtést tükröz. A szó belsejében a *-vug-*, *-vy-* hangsoport *-v*-vé fejlődött vagy teljesen eltűnt, így hiátusos *ja'ula* alak keletkezett, amelyben különböző hiátustöltő hangok, *y*, *γ* jelenhettek meg.²⁹ A szó végén az *-l/-vl/-d/-d'*-ingadozás az átírásokban arra mutat, hogy e hang cerebrális *l* lehetett. A Mavo Kaneško címében olvasott *Za'ūdo* alak elég jól beleillik a különböző átírások sorába és pontosan azt az alakot tükrözi, mint a kínai **Šü-īud* átírás: **Za'ūlo* vagy esetleg **Za'ūlo*.

²⁵ Az adatokra vö. J. MARQUART: *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Mose. Xorenac'i*. Berlin 1901. 39. Az örmény alak *p*-je megoldatlan kérdést jelent, mert a VI. században a középperzsból **Zāvulistān* alakot sem kimutatni, sem feltenni nem lehet. A kínai adatokra vö. P. PELLIOU: *T'oung Pao* 26 (1929) 186, 1. jz. és L. PETECH: *RNO* 39 (1964) 290. PELLIOU a név ókínai alakját **Dz'āu-kü-t'a*-nak rekonstruálta és a korábbi általánosan elfogadott véleménnyel szemben nem tekintette a szanszkrit *Jāguḍa* átírásának, mert ennek a feltevések három nehézségét látta: 1. a szókezdlet megfelelése, 2. a kínai *kju* ~ szanszkrit *gu* megfelelés, 3. a szóvégen a kínai *t'* a szanszkrit *d'*-vel szemben. Ezzel kapcsolatban itt röviden a következőket jegyezzük meg: a szanszkrit *j* palatális hang, amelynek kiejtése (*ž*, *dž*) nem állott messze a *z*-től, *dz*-től (ezért jövevényiszavakban iráni *z* visszaadására is használták, vö. J. HARMATTA: *Acta Orient. Hung.* 11 (1960) 218 sk.). A kínai *kju* általánosan használt szanszkrit *go*, *gu* átírására, vö. pl. kínai **kju-ja-nji* < szanszkrit **goyānīya* (vö. H. W. BAILEY: *BSOAS* 11 (1942) 794). A szóvégi jelnek PELLIOU *ch'a* < **t'a*, KALGREN és OŠANIN *cha* < **ta* hangértékét adja. KALGREN rekonstrukciójában azonban e szócsoportban egyrészt *cha* ~ *tu* (**ta* ~ **tu*), másrészt *tu* ~ *ch'a* (**tu* ~ **t'a*) váltakozást találunk (vö. B. KALGREN: *Grammata Serica*. Stockholm 1940. 780/f és g), ezért e jelnek az ókínaiban **t'a* hangértékét is feltehetjük. Így a kínai *Ts'ao-kü-cha*-t minden nehézség nélkül tekinthetjük a szanszkrit *Jāguḍa* vagy az annak forrásául feltehető baktriai **Zavūlo* pontos átírásának. A szanszkrit *Jāguḍa* 'Zāvul' névre l. D. C. SIRCAR: *Studies in the Geography of Ancient and Medieval India*. Delhi-Patna-Varanasi 1960. 26.

²⁶ A *šavua-* alak a görög *ζαοο* átírás alapján tehető fel.

²⁷ Vö. J. HARMATTA: *Acta Ant. Hung.* 12 (1964) 468.

²⁸ Vö. A. CUNNINGHAM: *Num. Chr.* 14 (1894) VII. t. 10: *šahi javguvlah*, 13: *šahi javula*.

²⁹ A szanszkrit *Jāguḍa* alakkal kapcsolatban esetleg *v* > *γ* fejlődésre is gondolhatunk valamely helyi nyelvben, vö. ennek pontos párhuzamát a sakában a *Tiāgutta* (**Toyut* < **Tovut*) névben, H. W. BAILEY: *BSOAS* 10 (1941) 604 sk. A sakában *g* mint hiátustöltő hang (vagy jel) is előfordul, vö. S. KONOW: *Primer of Khotanese Saka*. Oslo 1949. 27.

Valószínűnek látszik tehát, hogy Mavo Kaneško I. Vāsudeva alatt Zāvulnak volt a helytartója és e király halála után II. Vāsudevával szemben trónkövetelőként lépett fel, sikerrel biztosította magának a Kušāṇa Birodalom délkeleti részét, önállósága kifejezésre juttatására új kušāna érát vezetett be és dinasztiaja hosszabb ideig uralkodott a Kušāṇa Birodalom megmaradt indiai részein, úgyhogy e területen alakjának emléke egybefolyva I. és II. Kaniszkával a történeti hagyományban Birūni, de legalábbis Wu-k'ung koráig fennmaradt.

A késői kušāna éra felfedezése felveti azt a kérdést is, maradt-e ennek az időszámításnak más nyoma is a Tochi Valley-i feliratokon kívül. Ezzel kapcsolatban a következő lehetőségekre érdemes rámutatnunk. J. E. van Lohuizen — De Leeuw kísérletet tett arra, hogy a Mathurā-i brāhmi feliratok egy csoportját, amelyeknek keltezése egy éra 57. évéig terjed, a százas elhagyásának feltevésével a Nagy Kušāṇák kora utáni időbe, azaz a Kaniszka-éra 100—157 éveibe helyezze.³⁰ Lohuizen—De Leeuw feltevését több oldalról kritika érte. Magam arra mutattam rá, hogy a százas elhagyása valószínűtlen e keltezesekben,³¹ A. H. Dani pedig epigráfikai szempontból cáfolta J. E. van Lohuizen—De Leeuw érvelését.³² Figyelembe kell azonban vennünk, hogy Lohuizen—De Leeuw feltevése nemcsak epigráfikai érveken alapszik, hanem a feliratos emlékek művészettörténeti elemzésén is. Így természetesen, ha elfogadjuk is, hogy a szóbanforgó emlékek feliratai epigráfikai szempontból nem látszanak későbbieknek, mint a Nagy Kušāṇák korából származók, s elutasítjuk a keltezésben a százas elhagyásának lehetőségét, mindez még nem zárja ki, hogy ezek az emlékek és felirataik a Lohuizen—De Leeuw által feltett időből származzanak. Ezt most a III. Kaniszka által alapított késői kušāna éra³³ felfedezése lehetővé teszi, mert a szóban forgó Mathurā-i feliratokon szereplő évszámadatokat erre az érára vonatkoztathatjuk. Ebben az esetben a késői kušāna éra használatára Mathurāban az 57. éra-évig van támpontunk.

Egy másik lehetőség a késői kušāna éra használatának feltevésére III. Kaniszka pénzverésével kapcsolatban kínálkozik. Már régóta felfigyelt a kutatás arra, hogy ennek az uralkodónak a pénzein a baktriai felirat mellett brāhmi jelek is megjelennek. Ezeknek értelmezésével kapcsolatban főleg két lehetőség merült fel: e betűk vagy a verdék vagy a pénzeket verető tisztségviselők nevének rövidítései. Érdemes azonban arra a lehetőségre is rámutatni, hogy azokon a pénzeken, amelyeken az előlapon elhelyezett 3—5 brāhmi jelen kívül

³⁰ J. E. VAN LOHUIZEN—DE LEEUW: *The „Scythian” Period*. Leiden 1949. 232 skk., s különösen 259 skk.

³¹ J. HARMATTA: *Acta Ant. Hung.* 13 (1965) 184.

³² A. H. DANI: *Indian Palaeography*. Oxford 1963. 78, 86.

³³ Ezt az elnevezést javasolom a tudományos irodalomban való használatra. „Későbaktriai éra” elnevezése kevésbé volna helyes, mert ez az éra a tulajdonképpeni Baktrián kívül keletkezett és volt használatban.

I írásjel még a hátlapon is előfordul, ez az utóbbi esetleg számjelnek, a kibocsátás évszámának fogható fel. Természetesen arra is gondolhatnánk, hogy az előlapon az uralkodó két lába között alul középen elhelyezett jel is évszám, minthogy ez megegyezik a hátlapon elhelyezett jellel. Ha egyelőre a hátlapon olvasható jelekre szorítkozunk, akkor a következő képet kapjuk:

1. az A. Cunningham által *ha*-nak olvasott jel = 8
2. a Cunningham által *ru*-nak olvasott jel = 9
3. a Cunningham által *thā*-nak olvasott jel = 20³⁴

Eszerint tehát III. Kaniska 8., 9. és 20. évéből való keltezés fordulna elő eddig ismert pénzein, s amennyiben a jelek ilyen értelmezése helyesnek bizonyul, az évszám adatok természetesen a késői kušāṇa érára vonatkozathatók, s újabb támpontot jelentenek annak bevezetésére vonatkozólag.

A harmadik lehetőség a késői kušāṇa éra használatának és továbbélésének feltevésére vonatkozólag Udabhāṇḍapura Hindu Śāhi dinasztiajének pénzei nyújtják. E. C. Bayley és E. Thomas már régen rámutattak arra a lehetőségre, hogy az említett dinasztia pénzein évszám adatok olvashatók s ezeket a Gupta-éra alapul vételével kísérelték meg értelmezni.³⁵ Természetesen a Gupta-éra kronológiai szempontból nem jöhet számításba, s nyilván ez volt az oka annak, hogy A. Cunningham, aki a Gupta-éra helyzetét helyesebben ítélte meg, határozottan elutasította ezt a feltevést, de maga is számolt azzal a lehetőséggel, hogy a szóban forgó jelek számokat jelenthetnek.³⁶ Nyilvánvaló, hogy a késői kušāṇa éra felfedezése most új lehetőséget nyújt e probléma megoldására. Megvizsgálva a Bayley és Cunningham által összegyűjtött anyagot, a következő olvasatok látszanak javasolhatóknak:³⁷

1. Śrī Spālapati Deva (Cunn. VII. t. 6, hátlap) = 680 (tizes számrendszerben)
600 80 (betűszámokkal)
2. Śrī Spālapati Deva (Cunn. VII. t. 5, hátlap) = 682 (tizes számrendszerben)
600 80 2
(betűszámokkal)

³⁴ Vö. A. CUNNINGHAM: Num. Chr. 13 (1893) 27 sk., I. tábla 3, 4, 9, 10. A *thā* jel számértékére vö. G. BÜHLER: Indische Palaeographie. Strassburg 1896. 75, a *ru* = 0 jelre uo. 75—76 és IX. tábla X/8. A III. Kaniska után következő (III. ?) Vāsudeva egyes pénzeinek hátlapján a *ha* jel fordul elő (CUNNINGHAM: Num. Chr. 13 [1893] I. t. 13), amelyet 8-nak értelmezhetnénk (vö. a *ha* számértékére BÜHLER: i. m. 76 és IX. t. VI/8). Azonban e pénzek előlapján is csak a *ha* felirat található, úgyhogy egyáltalán nem biztos, hogy e jel számjegyeket értelmezhető.

³⁵ E. C. BAYLEY: Num. Chr. 2 (1882) 128 skk.

³⁶ A. CUNNINGHAM: Coins of Mediaeval India. London 1894. 55 skk., 62 skk.

³⁷ Az olvasatokat a szükséges fenntartással adom, mert az eredeti pénzek vizsgálata elengedhetetlennek látszik.

3. Śrī Spālapati Deva (Cunn. VII. t. 7, hátlap) = 689 (tizes számrend-
szerben)
600 80 9
(betűszámokkal)
4. Śrī Sāmanta Deva (Cunn. VII. t. 11) = 719 (tizes számrend-
szerben)
5. Śrī Bhīma Deva (Bayley, I. t. 19) = 729 (tizes számrend-
szerben)

Ha ezeket az éra-éveket átszámítjuk a keresztény érára s kiegészítjük összehasonlításul a Hindu Śāhi dinasztia uralkodóira vonatkozó egyéb kronológiai adatokkal,³⁸ akkor a következő képet kapjuk:

Lalliya Śāhi	883—885 körül harcol Śamkaravarman kasmiri király ellen
Sāmanta	? csak Bīrūnī listája alapján tehető fel
Kamaluka	902-ig uralkodott = ? Śrī Kama ¹ la ¹ egy pénzen
Toramāṇa	Rājatarāṅgiṇī V. 233
Śrī Vanku Deva	csak pénzeiről ismert
Śrī Padma Deva	csak pénzeiről ismert
Śrī Spālapati Deva	911, 913, 920 = késői kuṣāṇa éra 680, 682, 689. éve pénzein, csak pénzeiről ismert
Śrī Sāmanta Deva	950 = késői kuṣāṇa éra 719. éve pénzein
Śrī Khvadavayakāḥ	csak pénzeiről ismert
Śrī Bhīma Deva	960 = késői kuṣāṇa éra 729. éve pénzein 950—958 között Kasmirban Viṣṇu-templomot építtetett
Śrī Aṣṭapāla	= ? *Iṣṭapāla; nem meggyőző pénzein nevének olvasata
Jayapāla	976-tól említik a források, †1002
Ānandapāla	Bīrūnī listája alapján
Trilocanapāla	†1021 Bīrūnī szerint
Bhīmapāla	†1026 Bīrūnī szerint

Bár a Hindu Śāhi dinasztia uralkodóinak ez a listája egyes részleteiben problematikus, annyi mindenesetre világosan kitűnik belőle, hogy a késői kuṣāṇa erának a pénzekén feltehető évszámadatai összhangban állanak az egyéb történeti adatokkal. Így úgy látszik nincs akadálya annak, hogy a Hindu Śāhi uralkodók pénzein olvasható évszámadatokat a késői kuṣāṇa érára vonatkoztassuk, s annak használatát legalább is 960-ig feltegyük.

³⁸ Vö. főleg M. A. STEIN: Zur Geschichte der Čāhis von Kābul. 5 skk., J. MARQUART: Ērānšahr. 296. Már Marquart helyesen látta (i. m. 297), hogy a Hindu Śāhik Bīrūnī által közölt listájában Bhīma előtt valami hiány van. A Hindu Śāhi-dinasztia alább ismertett összetételét, sorrendjét és kronológiáját más helyen fogom részletesen indokolni.

Ha a fentebbi feltevések helyesnek bizonyulnak, akkor a késői kušāna érára a következő évekből van adatunk: 5 (= i. sz. 236), 9 (240), 12 (243), 15 (246), 20 (251), 22 (253), 35 (266), 50 (281), 57 (288), 632 (863), 635 (866), 680 (911), 682 (913), 689 (920), 719 (950), 729 (960). Így a Tochi Valley-i feliratok kelezése a késői kušāna érában valószínűleg nem áll elszigetelten, hanem az éra használatát bizonyító adatok összefüggő sorába illeszkedik bele. Igaz ugyan, hogy az éra használatában az 57–632 évek között (i. sz. 288–863) még mindig elég nagy hézag tátong, azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy éppen e korszakra vonatkozólag alig rendelkezünk forrásokkal. Lehet, hogy további kutatások ezt a hézagot is át tudják majd hidalni.

XIII. KELET-IRÁN ÉS ÉSZAK-NYUGAT-INDIA A KÉSŐI KUŠĀNA, HUN, HEFTALITA ÉS TÜRK KORBAN

A Tochi Valley-i feliratcsoport jelentősége történeti, gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból is nyilvánvaló. A hét feliratból álló dokumentumcsoport egyöntetűen víztárolók, ill. kút építéséről vagy javításáról, csatornák ásatásáról és mezőgazdasági körzet létesítéséről számol be a IX. század közepe táján Idak–Spinwam területén. Már korábban a Surkh Kotal-i nagy baktriai felirat (SK 4 M) értelmezése során feltűnt, hogy a vízellátás problémája milyen nagy szerepet játszott a Kušāna Birodalomban.¹ Ezt akkor általában az e területen uralkodó jellegű öntözéses gazdálkodással magyaráztam. A víztárolók, kutak és öntözési rendszerek jelentősége Ázsia e vidékein teljes mértékben akkor világosodott meg, amikor közzétették India „negyedik terv”-ének célkitűzését a vízellátás területén: 800 000 új kút ásása, 150 000 régi kút javítása, 300 000 kút fúrása, 200 000 kút mélyítése, 500 000 elektro-, 175 000 Diesel-motoros szivattyú-rendszer, 75 000 perzsa kerék üzembeállítása, 50 000 víztároló építése vagy javítása — ezek a számok mindennél szemléletesebben mutatják, hogy a Tochi Valley-i feliratok milyen nagy jelentőségű történeti összefüggésbe illeszkednek bele.

A VIII. és IX. században a keletiráni területeken társadalmi mozgalmak egész sora követi egymást. Ezekre már mind a régebbi,² mind az újabb kutatás³ felfigyelt és a különböző formákban, sokszor vallásos jelszavakkal vagy ideológiával kirobbanó felkelések lényegét a parasztság feudalizmus elleni küzdelmében látta. Valóban valószínűnek látszik, hogy e mozgalmak összefüggnek Kelet-Írán területén az ázsiai termelőmódnak a feudalizmusba történő átmene-

¹ Vö. J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 12 (1964) 382–389 (a „The Problem of Water Supply in the Kušāna Empire” c. fejezet). Utólag W. B. HENNING is utalt általánosságban e tényekre: ZDMG 115 (1965) 75, 6. jz.

² Vö. W. BARTHOLD: Turkestan Down to the Mongol Invasion.² London 1928. 213 skk.

³ V. M. MASSON—V. A. ROMODIN: История Афганистана I. Moszkva 1964. 223 skk. B. G. GAFUROV—A. M. BELENICKIY: История таджикского народа II. Moszkva 1964. 154 skk.

tével s így eredetük még a sāsānida korba nyúlik vissza és részben a mazdakizmushoz kapcsolódik. Azonban e felkelések arról is tanúskodnak, hogy az ismétlődő arab rablóhadjáratok, számos közigazgatási központ elpusztítása, mások ismétlődő kirablása, a kivetett súlyos sarcok és adók Kelet-Írán és Közép-Ázsia gazdaságát, s ezen belül mezőgazdaságát megrendítették. Mutatják ezt a 733 és 816–7 évi nagy éhínségek, amelyek közül ugyan az elsőt az arab kormányzó annak tulajdonította, hogy a hitetlenek által visszafoglalt területekről az élelepszállítványok elmaradtak, ez azonban nyilván részben a felelősség másra hárítása volt, másrészt pedig még ha ez volt is a helyzet, a mezőgazdasági termelés általános elégtelenségét mindenképpen bizonyítja, mert más területekről sem lehetett a kiesést pótolni. A nagy területekre kiterjedő öntöző hálózatok csak megfelelő központi irányítás és közigazgatás mellett maradnak használható állapotban, így az arab hódítást követő zűrzavaros évszázadokban nyilvánvalóan az öntözéses gazdálkodás hanyatlásával kell számolnunk.

Nagyon valószínűnek látszik tehát, hogy a VIII–IX. századi parasztfelkeléseket nem önmagában véve a feudális rendnek már jóval korábban megkezdődött kialakulása váltotta ki, hanem abban nagy szerepet játszott a parasztságnak az arab hódítás viszonyai között fokozott kizsákmányolása s ugyanakkor a mezőgazdasági termelés hanyatlása. Ésszerű gazdaságpolitikának arra kellett volna törekednie, hogy a földművelő parasztság termelőképességét a termőterületek növelésével, az öntözési rendszer kiterjesztésével, új mezőgazdasági körzetek létesítésével fokozza. Ennek a felismerésnek a jeleit a mezőgazdasági lakosság körében kirobbanó felkelések tapasztalatai után a IX. század első felétől kezdve valóban meg is figyelhetjük.

Két síkon is mutatkoznak ezek a jelek: egyrészt a feudális uralkodó osztály ideológiájában kialakul a földművelő parasztság megbecsülése és a mezőgazdaság fejlesztésével kapcsolatban saját irányító és kezdeményező kötelességének a tudata, másrészt pedig különböző közigazgatási intézkedéseket hoznak az öntözés szabályozására és csatornákat, víztárolókat építtetnek. Az uralkodó osztály ideológiájának alakulását jól mutatja 'Abdallāh bn Tāhirknak, Xorāsān uralkodójának (830–844) tisztviselőihez intézett rendelete, amelyben a parasztok érdekeinek védelmére hívja fel a figyelmüket: „God feeds us by their hands, welcomes us through their mouth and forbids their ill treatment.”⁴ Az uralkodó kötelességeit a mezőgazdaság fejlesztése terén pedig legjobban Nizām al-Mulk Siyāsat-nāmah-jának fejtegetései szemléltetik: „... the autocrat must above all be a good »landlord« (kat-khudā) of his kingdom and care for its outward welfare; for the cutting of canals and underground conduits, the construction of bridges over large rivers, the welfare of the villages and encouragement of agriculture etc.”⁵ Ennek az ideo-

⁴ W. BARTHOLD: Turkestan down to the Mongol Invasion. 213.

⁵ W. BARTHOLD: i. m. 226 sk.

lógiónak az értelmében állíttatja össze 'Abdallāh bn Tāhir a Kitāb al-Qunīy-t, a „Csatornák könyvé”-t, amely a mesterséges öntözésre a víz használatát szabályozza.⁶ Mu'tasim kalifa 2 millió dirhemet áldozott Šāš tartományban egy nagy öntözőcsatorna építésére.⁷ Hasonló fejlődést figyelhetünk meg ugyanebben az időben a mohammedán világ határain túl, Kasmirban, ahol Avantivarman uralkodása alatt (855/6 - 883) Suyya, a „földreszállt *Annapati*” (a jó aratás istensége) nagyarányú munkálatokkal szabályozza a Vitastā folyót, új medreket ásat, töltésrendszert épít ki, csatornahálózatot létesít, megerősíti a Mahāpadma tavat, szabályozza minden falu számára az öntözési periódust, s olyan területet tesz ezáltal megművelhetővé, hogy Avantivarman és utódai „ezer” falut alapítanak rajta. A mezőgazdasági termelés olyan fejlődése következik be ezáltal Kasmirban, hogy 1 *khāri* rizs ára 200 *dinnāra*-ról 36 *dinnāra*-ra esik.⁸ A mezőgazdaság fejlődése következtében Kasmir úgy megerősödik, hogy Avantivarman utóda, Śaṅkaravarman (883- 902) már aktív, hódító külpolitikát folytathat, s Kasmir területét jelentősen gyarapíthatja.

Ebben a történeti összefüggésben válik jelentőssé a Tochi Valley-i feliratok tanúbizonysága arra vonatkozólag, hogy ugyanebben az időben, 850 körül Idak—Spinwam területének arab kormányzói szemmel látható erőfeszítéseket tesznek víztárolók építésével, javíttatásával a vidék mezőgazdasági termelésének fejlesztésére, a földművelő lakosság életszínvonalának emelésére s ezáltal saját helyzetük megszilárdítására. Amikor e területet 857 és 863 között Lalliya Śāhi valószínűleg Mihira Bhoja támogatásával visszafoglalja az araboktól, az új uralom gazdaság- és társadalom-politikája hasonló: 863-ban és 866-ban nagyobb arányú öntözőrendszert létesítenek. Ennek során kijavítják a tönkrement víztárolókat, csatornákat ásnak, a régi csatornákat kijavítják, a töltéseket megerősítik s valószínűleg egy új mezőgazdasági körzetet is szerveznek. Ezeknek az erőfeszítéseknek a célja nyilvánvaló: Mihira Bhoja és vazallusa, a Hindu Śāhi dinasztia a mezőgazdasági termelés fejlesztésére törekedett, hogy uralmának társadalmi és gazdasági bázisát megszilárdítsa. Hogy ez bizonyos mértékben sikerülhetett, azt az mutatja, hogy ezután még másfél évszázadig eredményesen tudtak ellenállni a mohammedán hódító törekvéseknek. A Tochi Valley-i feliratok tehát kitűnően tükrözik a IX. századi keleti világ társadalmi-gazdasági fejlődésének általános irányvonalát és értékes bepillantást engednek annak helyi vetületébe.

A tárgyalt feliratcsoport történeti vonatkozásai ezzel azonban még nem merülnek ki. A késői kušāṇa éra felbukkanása és a X. századig tartó továbbélése, továbbá alapítójának III. Kaniska személyében való meghatározása bizonyos mértékben kiindulópontot és vezérfonalat biztosítanak a Késői

⁶ W. BARTHOLD: i. m. 213.

⁷ W. BARTHOLD: i. m. 212.

⁸ M. A. STEIN: *Kalhana's Rājataranginī*. I.² Delhi-Patna-Varanasi 1961. 195—202 (V. 68—121).

Kušāna Birodalom és történeti utódai 232—1026 közötti sorsának és kontinuitásának vizsgálatában. E probléma monografikus feldolgozást igényelne, azonban itt csak néhány vázlatos megjegyzésre szorítkozhatunk.

A Kušāna Birodalom történetében III. Kaniska fellépése kétségtelenül fordulópontot jelentett. Valószínűleg a Nagy Kušānák alatt is előfordult, hogy a birodalom két felében két király uralkodott. Így ez lehetett a helyzet II. Kaniska és Huviška esetében,⁹ azonban semmi jele sincs annak, hogy a két uralkodó közül valamelyik a birodalom egységét meg akarta volna bontani. I. Vāsudeva halála után azonban III. Kaniska új érát vezetett be, s ez bizonyára a II. Vāsudevával való szembe fordulást és szakítást jelentette. Korábban a Kušāna Birodalom ellen 233-ban indított sāsānida hadjárat időpontjának megválasztását azzal kíséreltem magyarázni, hogy Ardašir a trónváltás kritikus időszakát igyekezett kihasználni a döntő katonai csapásra a kušānák ellen.¹⁰ Most kiderült, hogy Ardaširt nemcsak ez a szempont vezethette, hanem elsősorban talán a Kušāna Birodalom kettészakadása, amely II. Vāsudevát nyilván erősen meggyengítette és katonai erejét is nagymértékben lekötötte. Így egyszerre világossá válik, miért sikerült Ardaširnak a Kušāna Birodalom nyugati felét egyetlen hadjáratral elfoglalnia, s miért nem tudott II. Vāsudeva a sāsānida támadással szemben komolyabb ellenállást kifejteni. Igaz ugyan, hogy a Kušāna Birodalom kettészakadását I. Vāsudeva halála után már R. Göbl feltette.¹¹ Azonban a késői kušāna éra felfedezése előtt III. Kaniska fellépésének sem időpontja, sem jellege (társuralkodó vagy ellenkirály) nem volt világos, és logikusnak látszott Göbl feltevése, hogy a kettészakadás külső nyomás alatt, azaz éppen a sāsānida támadás folyományaként következhetett be. Most kétségtelenné vált azonban, hogy az események okozati összefüggését éppen fordítva kell megítélnünk.

A Kušāna Birodalom története ettől az időponttól kezdve igen nehezen rekonstruálható s a tudományos irodalomban homlokegyenest ellenkező nézetek állnak egymással szemben. Nem bocsátkozva itt a részletekbe és az ellentmondó álláspontok megvitatásába, csak a legfontosabb tényekre és lehetőségekre szeretnék rámutatni a további történeti fejlődés szempontjából. Kétségtelen ténynek tekinthető, hogy a Kušāna Birodalom jelentős része I. Šāhpuhr alatt már a Sāsānida Birodalomhoz tartozott. Ez világosan kiderül I. Šāhpuhr KZ feliratából, ahol Iran tartományainak felsorolásában a következőket olvashatjuk: *kwšnhštr HN prhš 'L pškbur WHN 'L k's sugd Wš's 'wy'1[mnd]* „Kušānsahr előre *pškbur*-ig és Kāš, Suḡd és Čāč határáig”¹² E felsorolásban

⁹ A két uralkodó egymáshoz való viszonyáról vö. J. HARMATTA: MTA I OK XXII. 218—220, 258—261 és Acta Ant. Hung. 12 (1964) 430—432.

¹⁰ J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 13 (1965) 195.

¹¹ R. GÖBL in F. ALTHEIM—R. STIEHL: Finanzgeschichte der Spätantike. Frankfurt am Main 1957. 210, 220.

¹² A szöveghelyet helyesen értelmezte W. B. HENNING: BSOAS 12 (1947) 54 és A. MARICQ: Classica et Orientalia. Paris 1965. 48. A szöveghelyet saját olvasatomban idézem. Sokan, immár két évtizeddel HENNING helyes értelmezésének megjelenése után,

pškbur alatt, amely valószínűleg Puruṣapurával azonosítható,¹³ természetesen nem a várost kell értenünk, hanem egy területet, országot, amelynek fővárosa *Puškaβur* volt, hasonlóan, mint Kāš és Čāč esetében. Ez annyit jelent, hogy Gandhāra, amelynek Puruṣapura a fővárosa volt, nem tartozott a Sāsānida Birodalomhoz, hanem megmaradt a kušānák birtokában. Ṭabarī és Movses Xorenaçi tudósítása szerint Ardašīr foglalta el Balγot s a Kušāna Birodalom nyugati részét.¹⁴ Ha feltesszük, hogy a Kušāna Birodalom már a sāsānida támadás megindulása előtt két részre szakadt, akkor önként merül fel az a kérdés, milyen mértékben érintette a sāsānida hódítás a két részt, s hogyan alakult későbbi sorsuk.

I. Šāhpuhr KZ feliratából két tény világos: 1. a Kušāna Birodalom nyugati része a Sāsānidák birtokába került, 2. e *Kušānšahr*nak („Kušāna ország”-nak) nevezett tartomány élén abban az időben még nem állott a Sāsānida-dinasztiából származó alkirály. Ezek a tények összhangban állnak Ṭabarī tudósításával,¹⁵ amely szerint Ardašīrhoz keleti hadjárata után a Kūšān király, Ṭūrān királya és Mukrān királya követet küldött Gōrba és meghódolt neki. I. Šāhpuhr KZ feliratán valóban mindhárom ország a Sāsānida Birodalom részeként szerepel, közülük azonban Ṭūrān már Narsē országrészéhez tartozik (*ʿry mzdyczn nryšw MLK’ hndy skstn Wtwrgstn HN ‘L YM’ znb* „a nemes mazdatisztelő Narsē Hind, Saγistān és Turγistān (= Ṭūrān) királya a tenger partjáiig”). Ez csak azt jelentheti, hogy I. Šāhpuhr uralkodása alatt Ṭūrānban a helyi dinasztia uralma megszűnt, s ezt a tartományt Narsē, I. Šāhpuhr fia országrészéhez csatolták. Ugyanebből a tényből viszont az is következik, hogy Mukrānnak és Kušānšahrnak ekkor még a meghódolt uralkodók vagy utódaik által kormányzott vazallus királyságoknak kellett maradniuk.

Ezekkel a tényekkel összhangban áll a kušāna pénzek tanúbizonyosága. II. Vāsudeva pénzverése III. Kanīškától világosan elkülönül két fontos vonatkozásban: 1. II. Vāsudeva pénzein megjelenik a *triratna*, amely III. Kanīška pénzein nem szerepel, viszont III. Kanīška pénzein brāhmī feliratok találhatóak, míg II. Vāsudeva érméin indiai feliratok egyáltalán nem fordulnak elő. 2. II. Vāsudeva veretei lassan „tál-dénár”-okká (*scyphate*, Schüsseldenar) fejlődnek, míg ez III. Kanīška és utódai pénzverésében nem következik be. E tényekhez harmadik fontos mozzanatként még az a megfigyelés járul, hogy

még mindig M. SPRENGLING: *Third Century Iran. Sapor and Kartir*. Chicago 1953. 7, 15 téves olvasatára és értelmezésére támaszkodnak. Az egész felsorolás olvasatára és kiegészítésére vö. J. HARMATTA: *Ókori Keleti Történeti Chrestomathia*. Budapest 1964. 351 sk.

¹³ Az azonosítás M. SPRENGLINGTÓL származik: *AJSL* 57 (1940) 354. W. B. HENNING: *BSOAS* 12 (1947) 53 további érvekkel támasztotta alá. Bár újabban A. MARICQ: *Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis*. Bruxelles 1953. 103 sk. nyomán többen elutasítják, véleményem szerint bizonyára helyes. Ennek bizonyítására másutt visszatérek.

¹⁴ J. HARMATTA: *Acta Ant. Hung.* 13 (1965) 186 skk.

¹⁵ TH. NÖLDEKE: *Ṭabarī. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*. Leyden 1879. 17 sk.

a kušāno-sāsānida pénzverés II. Vāsudeva pénzverésének közvetlen szerves folytatása. E három megállapításból szükségszerűen a következő következtetések adódnak. II. Vāsudeva pénzeit nem Gandhārában vagy India más területén verték, míg ezzel szemben III. Kaniška és utódai brāhmī feliratokkal is ellátott pénzeinek verdéi bizonyára India területén kereshetők. Továbbá, a kušāno-sāsānida pénzverés feltételezi, hogy II. Vāsudeva pénzverése is a Sāsānida Birodalomhoz tartozó „Kušānšahr” területén volt használatban, mert egyébként érthetetlen volna, hogy miért kapcsolódott hozzá a kušāno-sāsānida uralkodók pénzverése.

A fentiekből szükségképpen az következik, hogy II. Vāsudeva volt az a kušāna uralkodó, aki Ardaširnak — annak ellene intézett sikeres hadjárata után — meghódolt, s ettől kezdve országa, az egykori Kušāna Birodalom nyugati része, *Kušānšahr* néven vazallus királyságként tartozott a Sāsānida Birodalom keretébe. Ebből az időből származik a II. Vāsudeva nevéhez kapcsolt kušāna pénzverés. Valamikor később II. Vāsudevának vagy utódainak az uralma Kušānšahrban végetért s ekkor a Sāsānida-dinasztiából származó alkirályok léptek a helyükbe. Mikor és hogyan következett ez be, erre vonatkozólag számos feltevés merült fel.¹⁶ E rendkívül vitatott problémának jelenleg következő megoldása látszik legvalószínűbbnek. I. Šāhpuhr uralkodása alatt (kb. 241—272) még semmi esetre sem következett be változás Kušānšahr státusában. Viszont a kušāno-sāsānida uralkodók sorában utolsó vagy közvetlenül utánuk következő *Kidāra kušāna ša* R. Göbl meggyőző érvelése szerint¹⁷ még II. Šāhpuhr idejébe (309—379) tartozik. Minthogy A. D. H. Bivar összeállítására szerint 9 (de legalább 7) kušāno-sāsānida uralkodóval számolhatunk,¹⁸ Kušānšahr vazallus királyságnak átalakulását a Sāsānida-dinasztia által kormányzott tartományra legalábbis a IV. század elejére kell tennünk. Az átalakulás történhetett erőszakos úton, a Sāsānidák katonai beavatkozásával, mint ezt gyakran felteszik. Erre azonban csak a IV. század közepe táján nyílhatott lehetőség. Hangsúlyozni kell viszont, hogy ez egyáltalán nem szükségszerű feltevés, s a történeti források erre nem is adnak semmiféle alapot. Fennáll ugyanakkor annak a lehetősége, hogy Mirhond tudósítása, amely szerint II. Ōhrmizd „Kābul király”-ának a leányát vette el feleségül, akitől II. Šāhpuhr született,

¹⁶ Vö. pl. R. GHIRSHMAN: Bégram. Recherches arch. et hist. sur les Kouchans. Le Caire 1946. 171 skk. a korábbi irodalommal; R. GÖBL: i. m. 225; R. N. FRYE: The Heritage of Persia. Cleveland—New York 1963. 202; R. GÖBL: Anz. d. ÖAW Phil.-hist. Kl. Wien 1965. 145 skk. GHIRSHMAN úgy gondolja, hogy a Kušāna Birodalom Ardašir és Šāhpuhr hadjáratai után meggyengült ugyan, de tovább fennállott és Baktriát is megtartotta a III. Kušāna dinasztia alatt (II. Vāsudeva és utódai), és csak II. Šāhpuhr hódította meg véglegesen. FRYE véleménye szerint Ardašir hadjárata után a Kušāna Királyság vazallusi függőségbe került a Sāsānida Birodalomtól, majd I. Šāhpuhr végleg meghódította és bekebelezte. GÖBL nem különböztet meg két szakaszt a Kušāna Királyság meghódításában, hanem különböző módokon, de mindenképp II. Šāhpuhr idejébe teszi a Sāsānida Birodalomhoz való csatolását.

¹⁷ R. GÖBL in F. ALTHEIM—R. STEHL: Finanzgeschichte der Spätantike. 227 sk.

¹⁸ A. D. H. BIVAR: JNSI 18 (1956) 27.

megbízható hagyományra megy vissza, s ebben az esetben feltehetjük, hogy Kušānšahr vazallus királysága házasság útján szállt át a Sāsānida-dinasztiára.¹⁹

A sāsānida uralom alatti kušāna vazallus királyság tehát kb. 80 évig állhatott fenn, s azután II. Vāsudeva dinasztiáját sāsānida alkirályok váltották fel, akik általában a *RB' kwš'n MLK'* = *vazurko kušāno šaho* „nagy kušāna király” címet viselték. A mondottak alapján a II. Vāsudeva névéhez kapcsolt pénzverést természetesen több uralkodóra kell szétosztanunk. Már Göbl hangsúlyozta, hogy a tál-dénárok kialakulása nem lehetett gyors folyamat, s ennek alapján feltette, hogy II. Vāsudeva uralkodása hosszú lehetett.²⁰ Ugyancsak Göbl a II. Vāsudevának tulajdonított pénzeket négy egymástól világosan elkülönülő csoportra osztotta.²¹ Kézenfekvő arra gondolni, hogy e négy csoport négy egymás után következő uralkodónak felel meg: Vāsudevának és három utódjának.

II. Šāhpuhr uralkodásának vége felé (kb. 372–377 között) azonban P'awstos Biwandaci, az eseményekhez időben közelálló örmény történetíró tudósítása szerint (V. 7 és V. 37) a Balχban székelő kušāna király többször is súlyos verséget mért II. Šāhpuhr hadseregére.²² A kušāna király P'awstos által említett címe: *mec t'agawor* „nagy király” pontosan egyezik a sāsānida alkirályok fentebb idézett címével. Ez arra mutat, hogy Kušānšahr „nagy királya” II. Šāhpuhr utolsó éveiben függetlenítette magát a sāsānida uralomtól és II. Šāhpuhr támadásaival szemben sikerrel védelmezte meg önállóságát. Mivel a pénzverés tanúsága szerint a kušāno-sāsānida királyok sorában az utolsó vagy a közvetlenül utánuk következő uralkodó *βayo Kidar(o) vazur(k)o kušāno* <šaho> = *Kidāra kušāna ša(hi)* volt, akinek neve szemelláthatólag összefügg a később szereplő „kidarita” hunokéval, fel lehet tenni, hogy Kušānšahrnak a Sāsānida Birodalomtól való elszakadásában a chioniták = *χyōn*-ok játszottak valamilyen szerepet.²³ A chionitákat a 356. év eseményei kapcsán említi először Ammianus Marcellinus (XVI. 9, 4), azonban valószínű, hogy II. Šāhpuhr már 353-ban is ellenük harcolt (Amm. XIV. 3, 1), sőt lehetséges, hogy a chioniták elleni küzdelme 350-ben kezdődött, amikor Nisibis ostromát félbeszakította. Amida ostrománál 359-ben Grumbates chionita király mint II. Šāhpuhr vazallusa jelenik meg. Lehetséges, hogy a chioniták behatoltak Kušānšahr területére, de átmenetileg elismerték II. Šāhpuhr főségét, s később, 370 után a hun Kidāra lett Kušānšahr vazallus királya. Nem sokkal

¹⁹ Már R. GÖBL: i. m. 225 is gondolt erre, azonban ő ezzel a feltevással a Kušāna Királyság első és végleges sāsānida kézre való kerülését magyarázta, ami viszont nehezen tehető fel. Ezért ezt az elgondolását később fel is adta.

²⁰ R. GÖBL: i. m. 220.

²¹ R. GÖBL: i. m. 219.

²² Ezekre az adatokra K. V. TREVER: CA 21 (1954) 133 sk. hívta fel a figyelmet. TREVER azt hitte azonban, hogy ezek az adatok még a régi Kušāna Birodalom fennállását bizonyítják.

²³ Mint ezt K. V. TREVER: CA 21 (1954) 134 sk. feltette.

később azonban Kidāra fellázadhatott a sāsānida uralom ellen, és sikerrel verte vissza II. Šāhpuhr támadásait.

Ettől kezdve az egykori Kušānšahr Kidāra uralma alatt független királysággá válik, amely egészen 468-ig fennáll, amikor is Pērōz sāsānida király legyőzi a χyōnokokat és fővárosukat elfoglalja. A Kidāra Királyságban a kušānák a bevándorolt χyōnok mellett valószínűleg továbbra is jelentős szerepet játszottak. Valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy a Kidāra uralkodók a „kušāna király” címet továbbra is megtartják, s hogy a kínai forrásokban országuk *Ta-yüe-chi* néven szerepel továbbra is, mint egykor a Nagy Kušānák Birodalma. A bizánci források „kidarita hun” megjelölése azonban világosan mutatja a bekövetkezett változást.

Ezen a ponton szükségképpen felmerül a kérdés, mi történt ez alatt az indiai Kušāna Királysággal. Valószínűnek látszik, hogy III. Kaniska és közvetlen utódai uralma alatt az indiai Kušāna Királyság területi kiterjedése még változatlan maradt. A késői kušāna érát Mathurāban az 57. évig használták, s ez III. Kaniska dinasztijának uralmát a területen bizonyítja. Aligha lehet azonban véletlen, hogy a késői kušāna éra használata Mathurāban az 57. évvel megszakad. A Viṣṇu-purāna és a Vayu-purāna említi a 9 Nāga királyt, akik Padmāvatiban, Kantipuriban és Mathurāban ill. Campāvatiban fognak uralkodni, és a 7 Nāga királyt, akik Mathurāt fogják birtokolni.²⁴ Az egyik Nāga király, Gaṇapati Nāga mint Samudragupta alattvalója szerepel e Gupta király Allahābād-i feliratában.²⁵ A Nāga királyoknak pénzverése is ismeretes, s ebben Cunninghamnek 8 uralkodó pénzeit sikerült különválasztani.²⁶ Köztük Gaṇapati Nāga pénzei is szerepelnek, s Cunningham osztályozása szerint e király a Nāga uralkodók sorában a 6. helyet foglalja el. Ha ez a későbbi kutatások során esetleg módosul is, annyi valószínűnek látszik, hogy Gaṇapati Nāga nem tartozik az első Nāga királyok közé. Minthogy pedig az Allahābād-i felirat alapján Gaṇapati Nāga a 350 körüli időre tehető, a Nāga-dinasztia uralmának kezdete Mathurāban a 280—290 körüli évekre nyúlhat vissza. Ezzel teljes mértékben összhangban áll a késői kušāna éra használatának lezáródása az 57. évvel, azaz 288-cal Mathurāban. Nagyon valószínűnek látszik tehát, hogy Mathurāban a késői kušāna éra 57. éve (= 288) után II. Kaniska dinasztiját a Nāga királyok uralma váltotta fel.

Ez annyit is jelent, hogy a Késői Kušāna Birodalom Indiában hatalmát a III. század végéig megőrizte. Ezt világosan mutatják azok az adatok is, amelyek a III. század folyamán egy a Sāsānida Birodalomtól független Kušāna Királyság létezését bizonyítják. Trebellius Pollio tudósítása szerint (SHA Val. 4, 1) I. Šāhpuhr Valerianus római császár foglyul ejtése után egy *fath-nāme-t*

²⁴ A. CUNNINGHAM: *Coins of Mediaeval India*. London 1894. 20 skk.

²⁵ J. F. FLEET: *Corpus Inscriptionum Indicarum*. III.² Varanasi 1963. 7 (No. 1,21. sor).

²⁶ A. CUNNINGHAM: *Coins of Mediaeval India*. 23 sk.

(*litteras*) intéz a szomszédos népekhez, amelyek erre különböző módon reagálnak, több közülük, így a *Bactrani*, nem fogadja el Šāhpuhr *fath-nāme*-ját, hanem a rómaiaknak segítséget ígér Valerianus kiszabadítására.²⁷ A *Bactrani* ebben a tudósításban mint független, a perzsákkal szemben ellenséges nép jelenik meg, nyilvánvalóan tehát nem a Šāhpuhr birodalmához tartozó vazallus Kušānsahr-t, hanem a független indiai Késői Kušāna Birodalmat kell benne látnunk. A SHA (Fl. Vop. Aurel. 33, 4) egy másik adata szerint a *Bactrani* több más független néppel, többek közt a perzsákkal együtt gratuláló követséget küldtek Aurelianushoz. Valamivel későbbi időből (293-ból) származik Narsē Pāykūli-i feliratának az adata, amely szerint Narsē trónralépésekor gratuláló követségek érkeztek különböző országokból, többek közt a római császártól és a kušāna királytól (G' 11, 4: *kušn MLK'*).²⁸

Mindezek az adatok még hatalmának tetőpontján mutatják az indiai Késői Kušāna Birodalmat. Közvetlenül ezután azonban megkezdődött hanyatlása. Először elvesztette Mathurāt, s így az attól délre és keletre eső területeket is a III. század végén (l. fentebb). Még súlyosabb volt azonban az a csapás, amelyet I. Candra(gupta) mért 320 körül az indiai Kušāna Birodalomra. A Mēharauli-i posthumus felirata szerint *Candra adhirāja*, akiben J. F. Fleettel²⁹ csak I. Candraguptát láthatjuk, győzelmet aratott a *vāhlika*-k fölött. A *vāhlika*-(*bāhlika*-, *vāhlika*- stb.) elnevezés *Bactra* középiráni alakjára megy vissza, s a Taxila-i ezüst tekeres tanúsága szerint *bahalia*- (< **bahalika*-) formában ismert volt Indiában már az I. században. Nem lehet tehát kétséges, hogy Candra feliratában a *vāhlika*- megjelölés a kušānákra vonatkozik. A Késői Kušāna Birodalom hatalmának teljes összeomlásáról tanúskodik azután Samudragupta posthumus Allahābād-i felirata.³⁰ Ebben a *svaviṣayabhuktiśāsana*[y]-*ācanādyupāyasevā* „tiszteltteljes szolgálat mint a saját terület birtoklásának átengedése, a parancsok kikérése stb.” kifejezés, amely a *daiṅvaputra-śāhiśāhānuśāhi*, akiben a régebbi feltevésekkel szemben a Nagy Kušānák *βαγο φαυνάνο φαυ βαγοпухро* = *mahārāja rājatirāja devaputra* címét viselő késői kušāna uralkodót kell látnunk, Samudraguptához való viszonyát jellemzi, világosan mutatja, hogy a Késői Kušāna Birodalom megmaradt része a Gupta Birodalom vazallus királyságává lett 360–370 táján Samudragupta uralkodása alatt.

Az indiai Késői Kušāna Birodalom létezését uralkodóinak pénzverése is bizonyítja. E pénzek tanúbizonysága érdekes módon egészíti ki a szórványos

²⁷ Vö. R. GHIRSHMAN: Bégram. 168. Ld. azonban fentebb 16 jz.

²⁸ A középperzsa változatban]*k*/*dy*¹ ZY *kuš*¹*n*¹ [*MLK'*]. A gyakran idézett *kušd*[*n*] alak téves olvasat. Kézenfekvő [*knyš*]¹*k*¹ ZY *kuš*¹*n*¹ [*MLK'*] kiegészítésre gondoltunk és *Kanišk i Kušan-šāh*-ban egy IV. vagy V. *Kaniškāt* látnunk.

²⁹ J. F. FLEET: Corpus Inscriptionum Indicarum. III². 140. Vannak, akik Candrát II. Candraguptával azonosítják, azonban egyéb okok mellett a felirat *prāptena svabhujārjjitāica sucirañcaikādhirājyam kṣītau Candrāhvana* kifejezése kétségtelenné teszi, hogy a felirat Candra királyában I. Candraguptát kell látnunk.

³⁰ J. F. FLEET: Corpus Inscriptionum Indicarum. III². 1 skk. No. 1, 23. sor.

történeti adatokat. Az indiai késői kušāna uralkodók pénzei ugyanis két világosan elkülönülő csoportra oszlanak, mint ezt már A. Cunningham felismerte.³¹ Az első csoportba III. Kaniska és közvetlen utódai (? III. Vāsudeva, IV. Kaniska, V. Kaniska) pénzei tartoznak, amelyeken a baktriai felirat még jól olvasható és a kivitelük még elég gondos. A második csoportba viszont azok a pénzek sorolhatók, amelyeken a baktriai felirat már teljesen eltorzult, majd teljesen el is marad. E pénzek hosszabb brāhmī feliratokkal vannak ellátva, amelyeknek értelmezése azonban eddig még nem sikerült. A két csoport között az összefüggés kétségtelen, I. Vāsudeva tamgáját a hátlapon mindvégig megtartják, mégis nyilvánvaló, hogy a második csoport valamilyen új fordulatot tükröz az indiai Késői Kušāna Királyság életében. Kézenfekvő arragondolnunk, hogy a hanyagabb kivitelezésű második csoport, amely a hanyatlás kétségtelen jeleit mutatja, az I. Candraguptától 320 táján elszenvedett nagy vereség utáni korszakból származik és tart egészen a kidaríták megjelenéséig. Az indiai Késői Kušāna Királyság pénzverésének e feltevés szerint tehát két korszakát különböztethetjük meg: 1. korszak 232—320, 2. korszak 320—400 (?). Hogy e pénzverés második szakasza egészen a kidaríták megjelenéséig nyúlik, azt világosan bizonyítja az a tény, hogy Kidāra indiai arany pénzverése közvetlenül a 2. korszak kušāna pénzveréséhez kapcsolódik. E pénzek hátlapján még Ardoχšo ábrázolását találjuk I. Vāsudeva tamgájával együtt, s a *Kidāra kušāna* felirat mellett még a 2. korszak késői kušāna pénzein olvasható rejtélyes *kapa*[. .] felirat is szerepel.³²

A pénzverés tehát azt bizonyítja, hogy az indiai Késői Kušāna Királyság örökébe szintén Kidāra lépett, aki a sāsānida uralom alatt álló vazallus Kušānšahr függetlenségét is kiharcolta. Ezen a ponton merül fel a χyōnok történeti szerepének problémája. Ennek megoldását a források szegénységén kívül még a következő körülmények teszik nehezzé: 1. Kidāra nem χyōn, hanem kušāna királynak nevezi magát pénzein, 2. a kínai források Kidāra országát *Ta-yüe-chi*-nek nevezik, akárcsak a Nagy Kušānák birodalmát, 3. az ind feliratok szemmel láthatólag nem tesznek különbséget χyōnok és heftaliták között, hanem mindkét néppel kapcsolatban a *hūna*-nevet használják, 4. a kínai források Kidāra vándorlását részben a juan-juanok, részben a hiung-nuk támadásainak tulajdonítják, 5. a kínai adatok alapján Kidāra fellépése Kušānšahrban 420 tájára tehető, pénzverése s különösen a Tepe Maranjān-i pénzlelet alapján viszont 385 előttre kell tennünk, 6. heftalita pénzek állítólagos *Hapatala šaho oiono* „Heftal a χyōnok királya” felirata szerint a heftaliták csak a χyōnok uralkodó nemzetsége voltak. Ezeknek az egymásnak ellentmondó adatoknak az alapján a legkülönbözőbb elméleteket állították fel a tudományos irodalomban. Hogy csak a két legellentétebbet említsük: egyrészt a kidarítákat kušānánaknak tekintik, másrészt viszont a heftalitákat a χyōnokkal azonosítják.

³¹ A. CUNNINGHAM: *Later Indo-Scythians*. London 1895. 27. skk.

³² A. CUNNINGHAM: i. m. 70, VI. t. 3.

Mellőzve most a különböző elméletek részletes kritikáját,³³ csak arra szorítokozom, hogy e bonyolult kérdés leglényegesebb pontjait röviden megvilágítsam. Kétségtelen, hogy Kidāra Kušānšahr sāsānida alkirályainak közvetlen utóda s átveszi titulaturájukat, ebből azonban semmiképp sem következik, hogy akár perzsa, akár kušāna lett volna. A görög források világosan „kidarita hunok”-ról beszélnek, nem képezheti tehát vita tárgyát, hogy Kidāra „hun” eredetű volt, s hogy uralomra kerülése Kušānšahrban sāsānida vazallus királyként lényegében azt jelenti, hogy e területet a kidarita hunok elfoglalták. Először II. Šāhpuhrnak ugyan sikerült elismertetnie velük uralmát, 375 körül azonban függetlenítették magukat a sāsānida uralomtól. Semmi sem szól az ellen a feltevés ellen, hogy a kidarita hunok lényegében véve a 350 körül megjelenő chionitákkal (χϋόνokkal) azonosak, akik csak Sogdiané irányából juthattak a Sāsānida Birodalom határvidékére elsősorban a Marvtól északra fekvő területre, de esetleg a Vaskapun keresztül Kušānšahr területét is támadhatták. A chioniták és a kidarita hunok azonosságát bizonyítja Ps. Josua Styliotes egyik megjegyzése, amely Pērōznak a kidarita hunok ellen folytatott sikeres harcaira vonatkozik,^{33a} s amely szerint *kywny' dhwn hwny'* „χϋόν-ok azaz hún-ok” voltak a sāsānida király ellenfelei. Az is kétségtelen, hogy a Kidarita Királyság egészen 468-ig fennállott, amikor Pērōznak sikerült fővárosukat, Balaamot, a kínai források *Po-lo*-ját elfoglalnia, amelyet valószínűleg Βαλχhal azonosíthatunk.³⁴ Minthogy Priskos II. Yazdgird ellenfeleit is kidarita hunoknak nevezi, így csak a Ṭabarī tudósításában szereplő „türkök” kiléte marad bizonytalan, akik ellen Bahrām Gōr (420 - 438) nagy győzelmét aratja.

Önmagában véve nem volna elképzelhetetlen, hogy e „türkök”-ben heftalitákat lássunk, akik Sogdiané felől az Amu-daryán átkelve jutottak Marv közelébe. Azonban a „türk” név használatát a heftalitákkal kapcsolatban sem Ṭabarī, sem forrása, a Xvadāy-nāmay részéről nem lehet megmagyarázni,

³³ Legfontosabb irodalom: J. MARQUART: *Ērānšahr*. 47 skk.; KURAKICHI SHIRATORI: *Memoirs of the RD of the Toyo Bunko* 2 (1928) 141 (elsőként mutatott rá arra, hogy a Wei-shuban *Su-tē* hódítóiként említett *hiung-nu*-k heftaliták voltak); W. M. MCGOVERN: *The Early Empires of Central Asia*. Chapel Hill 1939. 404 skk., 485 skk.; R. GROUSSET: *L'Empire des steppes*. Paris 1939. 110 skk.; O. MAENCHEN-HELFEN: *Byzantion* 17 (1944—45) 225 skk., 231; R. GHIRSHMAN: *Les chionites-hephtalites*. Le Caire 1948. 69 skk. a régebbi irodalommal; F. ALTHEIM—O. HANSEN: *Das Volkstum der Hephthaliten*, in F. ALTHEIM: *Aus Spätantike und Christentum*. Tübingen 1951. 104 skk. H. W. BAILEY: *Hārahūna*. *Asiatica*. Festschrift Fr. Weller. Leipzig 1954. 12 skk.; K. ENOKI: *Memoirs of the RD of the Toyo Bunko* 18 (1959) 1 skk.; F. ALTHEIM: *Geschichte der Hunnen*. I. Berlin 1959. 30—56, II. *Die Hephthaliten in Iran*. Berlin 1960.; V. M. MASSON—V. A. KOMODIN: *История Афганистана*. I. 166 skk., 199 skk.; B. G. GAUFUROV—B. A. LITVINSKIY: *История таджикского народа*. I. 405 skk., 415 skk.

^{33a} J. MARQUART: *Ērānšahr*. 58.

³⁴ Hogy *Po-lo* nem lehet Βαλχhannal azonos (így J. MARQUART: *Ērānšahr*. 55), azt S. K. KABANOV: *ВДИ* 1953/2 201—207 meggyőzően bizonyította (már W. BARTHOLD sem fogadta el MARQUART azonosítását). V. M. MASSON: i. m. 167 helyesen mutat rá arra, hogy még mindig a *Po-lo*—Βαλχh azonosítás a legvalószínűbb (ez TH. NÖLDEKÉTOL származik: Ṭabarī. 119, 1. jz. abban a formában, hogy a későbbi kutatás által *Po-lo*-val azonosított *Balaam* (Priskos tudósításában) Βαλχh-nak tekinthető. Nyelvészeti szempontból ez az azonosítás kétségtelenül nehézségekbe ütközik, ezek megoldására más alkalommal térek vissza.

mert később Peröz történetében és I. Xusrō korának eseményeivel kapcsolatban helyesen használják mind a „türk”, mint a „heftalita” nevet.³⁵ A problémát talán O. Hansennek egy mindeddig figyelmen kívül hagyott szellemes feltevése oldja meg,³⁶ amely szerint a Tabarínál Bahrām Gōr történetében szereplő „türkök” eredeti iráni neve nem a *türk* népnévvvel azonos középperzsa *turk* (*twlk*), hanem egy hasonló írású (*twlk*), de **tuyrak* alakra visszamenő középperzsa **turak* népnév volt, amely egy más népnek a megnevezésére szolgált.³⁷ Ehhez annyit kell még hozzátennünk, hogy a Hansen által rekonstruált **tuyrak* alak a *kušānák taγvar* > *tuyar-ak* nevének lehet egyik keletiráni fejleménye,³⁸ s hogy a feltett **tuyrak* > *turak* fejlődésnek pontos párhuzamát nyújtja a *Tuyrān* > *Turān* országnév. Hogy a kidarita hunokat ebben a korban a *kušānák *turak* névvel is jelölhették, azt kétségtelenné teszi Elišē megjegyzése, amely szerint a *hon-okat k'owšan-oknak* is nevezik.³⁹

Az ismertetett történeti képet a kínai adatok nem cáfolják meg. Már K. Enoki rámutatott arra, hogy a kínai *Ta-yüe-chi* ebben a korban már nem ethnikai, hanem egyszerűen területi elnevezés: országnév.⁴⁰ A kínaiak tehát ugyanúgy nevezhették a Kidarita Királyságot *Ta-yüe-chi*-nek, mint Elišē a *hon-okat k'owšan-oknak*. Ami Kidāra vándorlásának és *Po-lo*-ban (Balχ) való megtelepedésének időpontját illeti, ennek a kínai források alapján 420 tájára való keltezése azon a megfontoláson alapszik, hogy Kidārát a *juan-juan-ok* támadásai készítették elvándorlásra, utóbbiak hatalma viszont csak 400 után szilárdult meg. Azonban a *Siao-yüe-chi*-kről szóló tudósítás szerint Kidāra nem a *juan-juan-ok*, hanem a *hiung-nu-k* elől menekült el.⁴¹ Bár ez az adat első pillantásra értelmetlennek látszik, mert kézenfekvő lenne, hogy a kínaiak a kidarita hunokat nevezzék *hiung-nu-knak*, mégis történeti szempontból ez látszik valószínűbbnek. Minthogy a *hiung-nu-k* említése e tudósításban nyilván már akkor is nehezen volt érthető, a *Ta-yüe-chi*-kről szóló tudósításban a logikusabbnak látszó *juan-juan* népnévvvel helyettesítették. Azonban a *hiung-nu-k* említése a tudósításban egyszerre értelmet nyer, ha figyelembe vesszük, hogy e korban a kínai forrásokban a *Su-té*-ről (Sogdiané) szóló tudósításban a *hiung-nu* név a heftalitákat jelöli.⁴² Kézenfekvő ugyanis arra gondolni, hogy éppen a

³⁵ Nem biztos, hogy a heftaliták szerepe Pēröz trónra kerülésében történeti valóság, s ebben az epizódban a heftalitákat és a kidarita hunokat (*xyōn-okat*), akikről egyébként Tabarí vagy forrása nem is tud, könnyen összekeverhették, amennyiben a középperzsa-ban a heftalitákat nemcsak *heftal-nak*, hanem *spēd xyōn-nak*, „fehér hun”-nak is nevezték.

³⁶ O. HANSEN: in F. ALTHEIM: *Aus Spätantike und Christentum*. 108, 4. jz.

³⁷ HANSEN feltevéését bizonyos mértékben átfogalmaztam; hogy világosabbá tegyem.

³⁸ O. SZEMERÉNYI: *MNyr.* 70 (1946) 60 már feltette, hogy a *toxār* népnév *tür-rá* fejlődött.

³⁹ Vö. J. MARQUART: *Ērānšahr*. 55; K. V. TREVER: *CA* 21 (1954) 136.

⁴⁰ K. ENOKI: *Memoirs of the RD of the Toyo Bunko* 18 (1959) 11.

⁴¹ E tudósítás Kidāra elvándorlásának kiindulópontjául tévesen Gandhārát teszi meg.

⁴² Erre először KURAKICHI SHIRATORI mutatott rá: *Memoirs of the RD of the Toyo Bunko* 2 (1928) 141; vö. még O. MAENCHEN-HELFFEN: *Byzantion* 17 (1944—45) 231.

heftaliták támadása lehetett az oka Kidāra Kušānšahr területére való behatolásának. Így Sogdiané (Su-tê) elfoglalása a heftaliták (*hiung-nu*) által *terminus ad quem*-et jelenthet Kidāra Balχban (*Po-lo*) való megtelepedése szempontjából. O. Maenchen-Helfen az előbbi esemény időpontját 370—435 közé teszi, s így Kidāra Kušānšahrban való megjelenésével már 370-ben is számolhatunk.

Ami a kidarita hunok és a heftaliták egymáshoz való viszonyát illeti, ez lényegesen egyszerűbb probléma. Míg ugyanis a kidarita hunok szemmel láthatólag mind Kušānšahr, mind az indiai Késői Kušāna Királyság kontinuitásának fenntartására törekedtek és ezért „(nagy) kušāna király”-nak nevezték magukat, pénzverésük is mindkét területen szorosan az előző uralkodókéhoz kapcsolódik, s megtartják még Vāsudeva tamgáját is, addig a heftaliták gyökeresen szakítanak a korábbi dinasztikus tradíciókkal. Sem pénzverésükben, sem titulaturájukban nem kapcsolódnak a kidarita hunokhoz vagy a kušānákhhoz. Pénzeiken új tamga jelenik meg. A *Hapatala šaho oiono* „Heftal a χyōnok királya” pénzfelirat, amely a kidarita hunok és heftaliták összefüggéséről tanúskodhatna, egyszerűen nem létezik. A heftalita pénzekben eddig sem a *heftal*, sem a *χyōn* vagy *hūn* nevet nem sikerült kimutatni. Semmi nyoma nincs annak, hogy a heftaliták magukat „hunok”-nak nevezték volna, míg kétségtelen, hogy a kidarita hunoknak a *hūn* saját magukról használt nevük volt. Hogy az indiai feliratok a kidarita hunokat is, heftalitákat is *hūna*-nak nevezik, annak egyszerűen az az oka, hogy Indiában a heftaliták elfoglalták a Kidarita Hun Királyságot s így ugyanazon a területen léptek fel, mint a hunok.

Kétségtelennek látszik tehát, hogy a heftaliták a kidarita hunoktól teljesen különböző nép voltak, s megjelenésük a hunokétól eltérőleg bizonyos mértékben törést jelentett a Kušāna Birodalom történeti kontinuitásában. Ez részben bizonyára azzal függ össze, hogy Kidāra és hunjai betelepülése Kušānšahr területére félig-meddig békés úton történt, s Kidāra először még a sāsānida főséget is elismerte. A kidariták behatolása az indiai Késői Kušāna Királyság területére valószínűleg szintén nem ütközött erősebb ellenállásba, sőt lehet, hogy a Gupta Birodalom elleni szövetségeseiket láttak bennük. A heftaliták azonban súlyos harcokat vívtak mind Kušānšahr, mind az egykori indiai Késői Kušāna Királyság területének birtokáért, s így mint hódítók, nem pedig mint a korábbi uralkodó dinasztia örökösei léptek fel.

Kušānšahr meghódítása a heftaliták által nyilván szorosan összefügg a Kidarita Hun Királyság összeomlásával. Hogy Pēröz több évi sikertelen küzdelem után a kidariták fölött hirtelen győzelmet arathatott, annak bizonyára az volt az oka, hogy a kidaritákat a heftaliták egyidejű támadása érte. Általánosan elfogadott feltevés szerint 468-ban érkezett León keletrómai császárhoz Peröz követsége, amely hírül hozta a kidarita hunok fővárosának elfoglalását. Minthogy Pēröz követsége még a vandálok elleni 468 évi nagy hadjárat előtt érkezett, a követség időpontja csak 468 eleje, esetleg 467 vége lehetett. Így

Pēröz győzelmét 467-nél későbbre nem tehetjük, s ezt még meg kellett előznie a heftaliták támadásának, amely a kidaríták erejét lekötötte és Pēröznek lehetővé tette fővárosuk, Balχ (*Po-lo*) elfoglalását. Valószínű tehát, hogy a heftaliták 466-ban támadták meg a kidaríták transoxaniai területeit,⁴³ s azokat abban az évben talán el is foglalták. Erre 467-ben Pēröz is támadást indított a kidarita hunok ellen, amely döntő sikerrel járt. Ugyanakkor azonban a heftaliták valószínűleg megszállották Kušānšahr keleti részét, majd rövidesen Balzot is elfoglalták a perzsáktól.⁴⁴ Ekkor kezdődhetett meg Pēröz tragikus végű küzdelme a heftalitákkal.

A heftaliták királya Tabarinál a Pēröz elleni harcokról szóló tudósításban *ʿḥšnwʿr* néven jelenik meg. Kétségtelen azonban, hogy ez csak címe volt a heftalita uralkodónak.⁴⁵ Egy 658-ból származó kínai tudósítás szerint *Ki-pin* (Kāpiša - Kābul) királyának őse *Hing-nie* volt, az akkor uralkodó *Ho-hie-chi* pedig ennek tizenkettedik utóda.⁴⁶ *Hing-nie*-ben kell tehát azt a heftalita uralkodót látnunk, aki Kušānšahrot meghódította. A 466-tól 658-ig terjedő 192 év 12 királyra elosztva 16 év átlagos uralkodási időt ad, ami reálisnak látszik.⁴⁷

Hing-nie-t L. Petech a nemrégén közzétett Kābul-i szanszkrit feliratban szereplő *Sāhi Khingala*-val azonosította, s utalt arra is, hogy A. Cunningham,⁴⁸ majd M. A. Stein⁴⁹ e heftalita uralkodót *Deva Sāhi Khingila* feliratú pénzei és a *Rājataranḡiṇi*-ben való említése (*Khinkhila Narendrāditya*) alapján már korábban kimutatta. Ezenkívül Petech még egy fontos adatot vont ide, amelyre

⁴³ K. ENOKI: Memoirs of the RD of the Toyo Bunko 18 (1959) 11,3. jz. feltevése szerint a heftaliták 450 körül foglalták el Toxaristānt a kidaritáktól. Ez azonban lehetetlen, mert Pēröz 459-től 467-ig még a kidaritákkal háborúskodott, és fővárosukat csak 467-ben foglalta el.

⁴⁴ Tabarī kifejezetten mondja, hogy a heftaliták Toxaristānt elfoglalták („Dann zog er [t.i. Pēröz] gegen ein Volk, welches Tocharistan erobert hatte und Haital hiess”, TH. NÖLDEKE: Tabarī. 119).

⁴⁵ F. W. K. MÜLLER: Soghdische Texte. I. APAW 1912. Berlin 1913. 108. jz. ismerte fel először, hogy *ʿḥšnwʿr* nem név, hanem cím, s hogy a szogd *xšʿun* 'hatalom' vagy a szogd *xšywn* 'király' szóból van képezve. E magyarázatot W. HENNING: ZDMG 90 (1936) 17,2. jz. és Ein Manichäisches Bet- und Beichtbuch. APAW Phil.-hist. Kl. 1936. Berlin 1937. 96 fejlesztette tovább, amennyiben az *ʿḥšnwʿr* alakot **ʿḥšndʿr*-ra javította. G. WIDENGREN: Orientalia Suecana I (1952) 75, 1. jz. ezzel szemben az eredeti alakot tartotta helyesnek és *xšāvanvārnak* („Machtträger”) értelmezte, s e magyarázatot F. ALTHEIM: Geschichte der Hunnen. I. Berlin 1959. 46, 15. jz.-tel és II. 52 elfogadta. WIDENGREN szemelláthatólag nem értette meg HENNING magyarázatának lényegét. HENNING az *ʿḥšnwʿr* címet *szogd* szónak tekinti, azonosnak a közismert *xšʿwndʿr* 'király' címmel. A név magyarázatára ez az egyetlen lehetőség, mivel a szogdban egy **xšʿwnβʿr* 'király' szó nem létezik. Így WIDENGREN feltevése elfogadhatatlan.

⁴⁶ E. CHAVANNES: Documents sur les Tou-kiue (Tures) occidentaux. 131.

⁴⁷ J. MARQUART: Ērānšahr. 284 sk. 18 évi átlagos uralkodási időt számít, s így 442-t kapja a dinasztia alapításának idejéül. Ez azonban lehetetlen, mert ekkor *Ki-pin* még a kidaríták kezében volt. Marquart persze *Ki-pin* VII. századi királyait Kidāra lezármazottainak, *Hing-nie*-t pedig egyenesen Kidāra fiának tartja. A fentebbi fejtegetések után ez a feltevés nem szorul cáfolatra. A kidaríták bizonyos kontinuitására a heftalita időkben és esetleg még később a pénzverés alapján csak Kāsmirban gondolhatunk.

⁴⁸ A. CUNNINGHAM: Later Indo-Scythians. 110 sk.

⁴⁹ M. A. STEIN: Kalhana's Rājataranḡiṇi. I². 90.

már J. Marquart⁵⁰ felhívta a figyelmet: az arab források 778/9-ben említik *hngl* (**Hingil*) Kābul-sāhot.⁵¹ Ezeknek az adatoknak az alapján valószínűnek látszik, hogy Xingil heftalita uralkodó jelentős történeti személyiség volt, akinek nevéhez fűződik a Heftalita Birodalom megteremtése. Minthogy a kínai források szerint a *Su-té*-t elfoglaló heftaliták királya 456-ban még *Hu-yi* (vagy *Hu-ni*) volt, *Hing-nie*-nek (Xingil) valamikor 456 és 465 között kellett hatalomra jutnia.

A Xingilre vonatkozó forrásokat még két adattal egészíthetjük ki. Egy heftalita pénzen késő baktriai írásban a *XIIIIAO AXANO* felirat olvasható.⁵² Ezt kézenfekvő a *Deva Šāhi Khingila* pénzfelirattal párhuzamba állítani, s úgy tekinteni, mint Xingilnek Baktria (Toxaristān) számára vert pénzét, míg a brāhmī írásos ind feliratú pénzek valószínűleg Gandhāra számára kerültek kibocsátásra. A két felirat párhuzamossága alapján az *axano* szóban a *sāhi* 'király' cím heftalita megfelelőjét kell látnunk. A másik adat a Kārnāmyban található. A mű befejezése felsorolja azokat az uralkodókat, akik „békében és barátságban” a sāsānida udvarba jöttek: *kysl ZY hlwm'y'n' štrwd'l W t'b' ZY k'pwl W hndwk'n' šh W tulk h'k'n'* (XIII. 20). E felsorolásban régi megoldatlan problémát jelent a *t'b'* méltóságnév, amelynek eddig nem sikerült elfogadható magyarázatát adni.⁵³ Ha feltesszük azonban, hogy a szókezdő *t* egy eredeti *ddn* betűcsoport, a szóvégi *b* pedig egy *l* téves olvasatából és másolásából keletkezett (a *t* és *dn* felcserélése a késői kéziratokban is gyakran előfordul), akkor a feltehető eredeti **ddnddl* írásképet minden nehézség nélkül **hngyl*-nek, azaz **Xingil*-nek értelmezhetjük, s így éppen azt a méltóságnevet kapjuk meg, amelyet az arab források szerint Kābul királyai a postsāsānida időkben viseltek. Hogy a felsorolás későn, legkorábban a VI. sz. végén keletkezhetett, azt világosan mutatja a *tulk h'k'n'* említése. A szöveg helyet tehát a következőképpen értelmezhetjük: „Kesar a római uralkodó és a Kābul-i Xingil és a Hinduyān sāsāh és a Turk xayān”.

A Xingilre vonatkozó adatok három évszázadot fognak át. Ez a körülmény kétségtelenné teszi, hogy több Xingilt kell megkülönböztetnünk. A késői

⁵⁰ J. MARQUART: *Ērānšahr*. 248.

⁵¹ L. PETECH: *RSO* 39 (1964) 287 skk. PETECH nagy érdeme a nevek összefüggésének felismerése, ezek történeti vonatkozásait azonban helytelenül ítéli meg, amennyiben csak azt a következtetést vonja le, hogy *Xingil* a Kābul-sāhok címe volt a VII–IX. században. Ez igaz ugyan, azonban kétségtelen, hogy a kínai adatok szerint *Xingil* (Hing-nie) *Ki-pin* uralkodóinak az őse volt, aki az V. században uralkodott, s akiben jelentős történeti személyiséget kell látnunk. I. Xingil nem csupán *Ki-pin*-nek volt az uralkodója, hanem a Heftalita Birodalomnak, s éppen ezért semmi akadálya sincs annak, hogy PETECH állítása ellenére („non sembra una teoria sostenibile”) J. MARQUART feltevésének megfelelően az Idrisitől említett *gykl'b'd* városnevet *hngl'b'd*-nak olvassuk és **Xingil-abād*-nak értelmezzük.

⁵² A pénz fényképét l. A. CUNNINGHAM: *Later Indo-Scythians*. VII. t. 14. R. GHIRSHMAN: *Les chionites-hephtalites*. 19 (17. kép) *hptl hiono* olvasatot ad, azonban a felirat világos és a fentebb javasolt olvasat biztosnak látszik.

⁵³ J. MARQUART: *Ērānšahr*. 299 a *t'b'* címet Kābul fővárosának Abu Dulaf által említett *t'b'n* nevével vetette össze. Utóbbi azonban nyilván nem más, mint a *k'bul* név régi téves olvasata, amely a *k* régi alakjának a *t*-vel való összetévesztéséből keletkezett.

adatok valószínűvé teszik, hogy e késői korban *zingil* a Kābul-šāhok címe lehetett, mint ezt L. PETECH feltette. Ugyanilyen joggal gondolhatunk azonban dinasztikus névre is, és ez a feltevés azért valószínűbb, mert a Kābul-i szanszkrit feliraton és a pénzfeliratokon szereplő *Khingala*, *Khingila*, *Xingilo* kétségtelenül személynév.⁵⁴ Valószínűnek látszik tehát, hogy a VII–VIII. századi Kābul-šāhok eredetüket Xingil, az első nagy heftalita uralkodó dinasztiajára vezették vissza, noha a 778/9-ben említett Xingil Kābul-šāh már kétségtelenül a Türk Šāhi dinasztiaiból származott. Hogy a Heftalita Birodalom fennállása idején *Xingil* még nem volt minden uralkodó által viselt cím, azt világosan mutatja az, hogy a pénzfeliratok alapján ismerünk olyan heftalita uralkodókat, akik nem viselték ezt a címet, pedig tamgájuk szerint Xingil dinasztiajához tartoztak. A tárgyalt adatok közül kétségtelenül Xingilre, a dinasztia alapítójára vonatkozik a kínai *Hing-nie* adat, valószínűleg vele hozható kapcsolatba a *Deva Šāhi Khingila* és *Xingilo aḡano* pénzfeliratok és a Kābul-i feliratban említett *Šāhi Khingala*.⁵⁵

Fentebb már említettük, hogy a Kābul-i felirat Khingala 8. évébe van keltezve, s ez vagy az uralkodási évek szerint való keltezés vagy egy Khingala által bevezetett új érára utal. Az a körülmény, hogy később Toramāna pénzein az 52 évszámot találjuk,⁵⁶ feltétlenül arra mutat, hogy egy új éra bevezetésével van dolgunk,⁵⁷ amelyet kézenfekvő Xingil- (vagy Khingila-) érának elnevezni, minthogy kiindulópontjának kétségtelenül Xingil uralkodási évei (vagy uralkodásának kezdete) tekinthetők. Az új éra bevezetése nyilvánvalóan szembefordulást jelentett a Késői Kušāna Királyság hagyományával, s éppen ezért valószínűnek látszik, hogy a szökőhónapok beiktatásának elmaradása a

⁵⁴ L. PETECH: RSO 39 (1964) 287 a Kābul-i feliratot éppen fordítva értelmezi: szerinte a *Šāhi Khingalautyāta Šāhi* kifejezésében *Khingala* cím, *Otyāta Šāhi* pedig személynév. Azonban a pénzfeliratok világosan mutatják, hogy *Khingala* személynév, s így *Otyāta Šāhi*-nak címnek kell lennie. Utóbbi magyarázatára másutt visszatérek.

⁵⁵ Šāhi Khingala a Gupta királyok legmagasabb *paramabhāṭṭāraka mahārājādhirāja* címét viseli, tehát feltétlenül egy nagy birodalom uralkodójának kellett lennie, s így a feliratnak nyilvánvalóan a Heftalita Birodalom fennállásának idejéből kell származnia, nem pedig a VII. századból, amit L. PETECH: RSO 39 (1964) 287 a legvalószínűbbnek gondol. A Kābul-šāhoknál ilyen magas cím nem mutatható ki, de nem is valószínű.

⁵⁶ Vö. A. CUNNINGHAM: *Coins of Mediaeval India*. II. t. 11. Az évszám helyes olvasata kétségtelenül 52, mert a számjegyek elhelyezése a J. F. FLEET: *Corpus Inscriptionum Indicarum*. III². 11 sk. felvetett 92 olvasatot kizárja.

⁵⁷ Régebben a Toramāna pénzein szereplő évszámot a Gupta-érára vonatkoztatták, vö. J. F. FLEET: *Corpus Inscriptionum Indicarum*. III². 11 sk. a régebbi irodalommal. A heftaliták saját érájára gondolt K. B. PATHAK: *New Light on the Gupta Era and Mihirakula*. Bhandarkar Commemorative Volume. 195 skk. (számomra hozzáférhetetlen). PATHAK szerint a heftalita éra 448-ban kezdődött, s kezdete valószínűleg Baktriának a heftaliták által történt elfoglalásával áll kapcsolatban (vö. W. M. MCGOVERN: *The Early Empires of Central Asia*. 486). A 448 évszám természetesen sem Baktria elfoglalásának, sem a Xingil-éra kezdetének időpontjául nem fogadható el. Már A. CUNNINGHAM: *Later Indo-Seythians*. 84 is gondolt arra, hogy a Toramāna pénzein olvasható 52 évszámot a Sāsānidák Transoxániából való végleges kiűzésétől, szerinte 456-tól vagy 457-től, kell számítani.

Kušāna Királyságban használt naptárban tényleg a heftalita hódítással függ össze. A késői kušāna éra fennmaradása valószínűleg indiai területen, Gandhārában képzelhető el, ahol a heftalita hatás kevésbé volt erős.

A pénzverés alapján Xingil dinasztijának következő tagjai mutathatók ki:

1. Deva Šāhi Khiṅgila (Xingilo *aḡano*) = Hing-nie, Šāhi Khimgala. Uralkodásának kezdete valószínűleg 460---466 közé esik, 8. évét a Kābul-i felirat említi.

2. Šāhi Javuvlaḥ. Talán alatta történhetett Gandhāra (Kipin) s esetleg még további indiai területek meghódítása. Mint erre K. Enoki rámutatott,⁵⁸ a kínai források szerint a gandhārai kidaríták 477-ben küldenek utoljára követiséget a kínai udvarba, 520-ban viszont a heftaliták már régebben Gandhāra birtokában vannak. Enoki ennek alapján Gandhāra elfoglalását 477 és 520 közé teszi. Ezek az időhatárok azonban tovább szűkíthetők, s nem lehet kétséges, hogy a heftaliták Gandhārát már az V. században meghódították. A Cunningham hívta fel a figyelmet a Čač-nāme egy adatára, amely szerint Multānban egy *ḡbwyn* nevű uralkodó a város keleti oldalán egy víztárolót készített, s ennek közepén építtette fel a Napisten híres templomát. Mivel ugyanennek a forrásnak az adata szerint a Šāhik 137 évig uralkodtak Multānban és uralmuk 642-ben dőlt meg, Cunningham arra következtet, hogy a heftaliták 505-ben foglalták el, s *ḡbwyn*-ban a dinasztia őseit, Toramānát látja, aki a *jawula* címet is viselte.⁵⁹ A *ḡbwyn* szót valóban minden nehézség nélkül *ḡbwly*-ra javíthatjuk, s benne egy *Javula* nevű uralkodót láthatunk. Ez azonban nem lehet Toramānával azonos, mert az annak 1. uralkodási évébe keltezett Ēraṅ-i felirat tanúsága szerint a heftaliták hatalma akkor már messze délkeletre terjedt. Ezért Javulában, a Multān-i Šāhi dinasztia őseiben inkább a pénzfeliratokból ismert Šāhi Javuvlaḥ heftalita uralkodót kell látnunk. Ha viszont Multān 505-ben már a heftaliták kezén volt, Gandhārát még korábban kellett megszerezniök. Másrészt ennek időpontja nyilvánvalóan a Pēröz fölött aratott végleges győzelem, 484 után eshetett, mert ez előtt a heftaliták aligha gondolhattak távolabbi keleti hadjáratokra. Ezzel összhangban áll az is, hogy Skandagupta Gupta király Bhitari-i feliratának tanúsága szerint, amelyet bizonyára Junāgaḡh-i felirata, azaz 457/458 utánra kell helyeznünk, még a hūnák fölött arat győzelmet,⁶⁰ akikben a történeti helyzetnek megfelelően még a kidarita hunokat kell látnunk. Valószínű, hogy Skandagupta győzelme időben nem esik távol a heftalitáknak és a perzsáknak a kidarítákra mért csapásaitól, s e három oldalról jövő támadás idézhette elő a Kidarita Hun Királyság hirtelen összeomlását.

⁵⁸ K. ENOKI: *Memoirs of the RD of the Toyo Bunko* 18 (1959) 11, 3. jz.

⁵⁹ A. CUNNINGHAM: *Later Indo-Scythians*. 80 sk., 91, 104.

⁶⁰ J. F. FLEET: *Corpus Inscriptionum Indicarum*. III². 52 skk. (No. 13).

3. Rāja Laḥkhaṇa Udayāditya = Narendrāditya Laḥkhaṇa a Rāja-taṅgiṇiben (III. 383).⁶¹ A nevek azonossága kétségtelen, a történeti azonosság azonban bizonyos nehézségekbe ütközik.

4. A király neve baktriai írásban, elfogadható olvasata ez ideig nincs, a pénzen 92 évszám.⁶² Ha a Xingil-éra kezdetét feltevésszerűen 462-re tesszük (a 460–465 közötti évek közül választva), akkor ez az uralkodó 554 körül uralkodhatott. Így benne valószínűleg az utolsó vagy utolsó előtti heftalita királyt láthatjuk.

Ez az összeállítás a pénzfeliratok további tanulmányozása alapján még bizonyára kiegészíthető. Annyi mindenesetre már most is valószínűnek látszik, hogy a Heftalita Birodalom keleti, indiai része a VI. század első felében bizonyos mértékben önállósult vagy teljesen elszakadt a nyugati résztől. A pénzen és az írásos forrásokban két olyan uralkodónak, Toramāṇának és Mihirakulának, a neve jelenik meg, akiknek pénzein nem találjuk meg a Xingil-dinasztia tagját, s akik a történeti források szerint a Toxaristán-i heftalita uralkodóktól teljesen független politikát folytatnak. Toramāṇa a Gupták pénzveréséhez kapcsolódó pénzein még a Xingil-éra 52. évét találjuk. Ez arra mutat, hogy Toramāṇa pályafutása elején még elismerte a Xingil-dinasztia főségét, valószínűleg annak Gandhāra-i vagy Punjab-i alkirálya lehetett. A Xingil-éra 52. éve a fentebbi számítás szerint 514-nek felel meg. Ez az időpont későbbi, mint amikor Toramāṇa fellépését szokták tenni. Valójában azonban ez az évszám jól megfelel a többi adatoknak.

Éraṅból ismeretes egy 510/11-re keltezett felirat, amely Bhānugupta Gupta királynak a helyszínen vívott ütközetét említi. Korábban feltették,⁶³ hogy Toramāṇa ezt megelőzően foglalta el Kelet-Mālwa területét, ahonnan azután Bhānugupta kiszorította. Most azonban valószínűnek tarthatjuk, hogy a feliratban említett ütközet egyik láncszeme volt azoknak a harcoknak, amelyek során Toramāṇa Mālwa területéről a Guptákat kiűzte. Ez 511 és 514 között mehetett végbe, mert 514-ben Toramāṇa már kibocsátja a Gupták pénzverését utánzó pénzeit, amelyeken még a Xingil-érát használja. Röviddel ezután azonban teljesen elszakadhatott a Xingil-dinasztia uralkodóitól, mert egy ugyancsak Éraṅban talált felirat már I. évét említi és *mahārājādhirāja*-nak, azaz független uralkodónak nevezi őt.⁶⁴

Toramāṇát fia, Mihirakula követte az Indiai Heftalita Birodalom élén valószínűleg még 520 előtt. Mihirakulának a Gwālīor-i felirat 15. évét említi,⁶⁵ s ennek meg kell előznie Yaśodharmantól elszenvedett vereségét, amelynek

⁶¹ A. CUNNINGHAM: Later Indo-Scythians. VII. t. 12.

⁶² A. CUNNINGHAM: i. m. VII. t. 14; R. GHIRSHMAN: Les chionits-hephtalites. 21 (17. kép) a nevet *hiono*-nak, O. HANSEN (in F. ALTHEIM: Aus Spätantike und Christentum. 82 sk.) *oiono*-nak olvasta. Mindkét olvasat elfogadhatatlan.

⁶³ J. F. FLEET: Corpus Inscriptionum Indicarum. III². 10 sk.

⁶⁴ J. F. FLEET: i. m. 158 skk. (No. 36).

⁶⁵ J. F. FLEET: i. m. 161 skk. (No. 37).

következtében birtokainak nagy részét elveszítette. Yaśodharman egyik Mandasōr-i felirata 532/3-ból származik, s a Mihirakula fölötti győzelmét említő feliratát ugyanaz a személy írta, mint az említett keltezetet.⁶⁶ Így 10–15 évnél nagyobb idő a két feliratot aligha választja el egymástól. Minthogy az 532/3-ra keltezett Mandasōr-i felirat még nem említi Yaśodharmannak Mihirakula felett aratott győzelmét, az erről beszámoló másik Mandasōr-i feliratának későbbinek kell lennie, s így a fentebbi érvelés alapján az 533–543 közötti időből származhat. Ha Mihirakula 518-ban került trónra, akkor 15. éve 533 lehetett, s ekkor még hatalma tetőpontján állott. Vereségét tehát valószínűleg 540 tájára tehetjük.

A Hiüan-tsangtól megőrzött hagyomány szerint Mihirakula veresége után Kasmirba ment, s ott lett király.⁶⁷ Ez a hagyomány összhangban áll a Rājatarāṅgiṇī adataival, amely szerint Kasmirban tényleg uralkodott egy Mihirakula nevű király. A Rājatarāṅgiṇī azonban nemcsak Mihirakulát említi, hanem Toramāṇát, Khin̄khilát és Laḥkhanát is,⁶⁸ azonban az egyéb történeti adatok tanúságától eltérően a fentebbi sorrendben. Így két lehetőség között választhatunk: vagy összekeverte a Kalhaṇa rendelkezésére álló történeti hagyomány a kasmiri uralkodók sorrendjét, s ebben az esetben a felsorolt királyokat a tárgyalt heftalita uralkodókkal azonosíthatjuk, vagy történeti szempontból helyes a Kalhaṇa által adott sorrend, akkor viszont csak Mihirakulát azonosíthatjuk a történeti forrásokból ismert heftalita királlyal, míg Toramāṇában, Khin̄khilában és Laḥkhanában későbbi, a történeti forrásokból egyébként nem ismert uralkodókat kell látnunk.

Több érv szól az utóbbi alternatíva mellett. Ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy Toramāṇa története, ahogy azt Kalhaṇa előadja, semmiképpen sem egyeztethető össze a Toramāṇára vonatkozó történeti adatokkal. Ennek alapján már A. Cunningham erélyesen tiltakozott a két Toramāṇa azonosítása ellen.⁶⁹ Minthogy a Toramāṇa és Xingil neveket Gandhāra Türk Šāhi és Hindu Šāhi dinasztiajánál később is ki tudjuk mutatni, valószínű, hogy mindhárom név későbbi Gandhāra-i uralkodókkal áll kapcsolatban, akik hatalmukat egy időre Kasmirra is kiterjesztették.

A Heftalita Birodalom kettészakadása 515 táján egy nyugati és keleti részre fontos történeti következményekkel járt. Az Indiai Heftalita Birodalomban, amely Mihirakula veresége után részekre szakadt és erősen összezsugorodott (a Hiüan-tsangtól megőrzött hagyomány szerint Mihirakula később már csak Kasmirt és Gandhārát tartotta hatalmában, e mellett azonban a Punjabban még több kisebb független heftalita fejedelemség is létezhetett), a Késői Kušāṇa Királyság hagyományai erősebben továbbélhettek, s így ott a késői

⁶⁶ Vö. J. F. FLEET: i. m. 146.

⁶⁷ A. CUNNINGHAM: Later Indo-Scythians. 79 sk.

⁶⁸ M. A. FEIN: Kalhaṇa's Rājatarāṅgiṇī. I². 78–86.

⁶⁹ A. CUNNINGHAM: Later Indo-Scythians. 88 sk.

kušāna éra használatban maradhatott. A másik fontos következmény az volt, hogy a kettészakadás a Heftalita Birodalmat meggyengítette, s így a nyugati rész is 563—567 között áldozatául esett a nyugati türkök és a perzsák kétoldali támadásának.⁷⁰

A perzsák és türkök győzelme után az egykori heftalita területen bonyolult helyzet alakult ki. Az egykori Heftalita Birodalom jelentős részét I. Xusrōnak sikerült egyelőre magának biztosítani. Ṭabari szerint a következő tartományok kerültek ekkor a perzsák kezére: Sind, Bust, ar-Ruhhāg, Zābulistān, Tuḥaristān, Ṭuristān, Bālistān.⁷¹ Egyes források ehhez még Čagāniyānt teszik hozzá. E területek meghódítása azonban nyilvánvalóan csak azt jelentette, hogy e területek fejedelmei vazallusként elismerték Xusrō főségét. Sok minden szól a mellett, hogy Firdausi elbeszélése, amely szerint a heftalita tartományok előkelői élükön az újonnan választott Fağāniš királlyal összegyűltek Xusrō előtt és vazallusainak nyilvánították magukat, még ha kitalált is, alapjában véve jól tükrözi e kor viszonyait. A feudális széttagoltságnak ebben az elbeszélésben elénk táruló képe jellemző lehetett a Heftalita Birodalomra, s felbomlását bizonyára épp úgy megkönnyítette, mint később a Sāsānida Birodalomét.

Feltűnő a Xusrō által meghódított heftalita tartományok listájában Kābul és Xuttal hiánya. Úgy látszik, egyes heftalita tartományok fejedelmei a Heftalita Birodalom összeomlása után is meg tudták őrizni függetlenségüket. Történeti szempontból különösen jelentős Kābul függetlenségének megmaradása vagy éppen kivívása, mert éppen itt jön létre Kelet-Irán legállandóbb

⁷⁰ Az időpontra vö. E. CHAVANNES: Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. 226. Újabbban egyes kutatók, így pl. G. WIDENGREN: Orientalia Suecana I (1952) 91, a Heftalita Birodalom bukását E. STEIN: Histoire du Bas-Empire. II. Paris—Bruxelles—Amsterdam 1949. 518 nyomán 560 tájára (de mindenesetre 561 előttre) teszik. Ezzel szemben már régebben rámutattam arra, hogy Menandrosnak „(Xusrō) megdöntötte a heftaliták hatalmát” kifejezéséből, amelyre E. STEIN hivatkozik, egyáltalán nem következik az, hogy a Heftalita Birodalom már 561 előtt megsemmisült volna. A perzsa követ, aki a bizánciakkal 561-ben folytatott tárgyaláson e szavakat mondja, — mint maga Menandros hangsúlyozza — erősen felnagyította a perzsák sikereit. De ha szószerint vennénk is e szavakat, abból is csak az következne, hogy Xusrō már 1961 előtt súlyos vereséget mért a heftalitákra. Ezt viszont természetesnek tarthatjuk, hiszen a heftaliták elleni harc bizonyára több évet vett igénybe. A döntő e kérdésben az, hogy a türköknek 563-ban Bizáncba küldött követsége szerint a heftaliták elleni háború még nem fejeződött be, s ezzel nem áll ellentétben az, ha a harcok már 561 előtt megkezdődtek. Vö. J. HARMATTA: Acta Ant. Hung. 10 (1962) 144 sk., 150.

⁷¹ TH. NÖLDEKE: Ṭabari. 156. Vö. J. MARQUART: Ērānšahr. 32, 64. Az utolsó két név, amelynek alakja a kéziratokban *durst'n* és *k'rst'n*, régi megoldatlan problémát jelent. A javasolt javítások paleográfiai szempontokon kívül arra a tényre támaszkodnak, hogy a felsorolás említi *Sind*-et, de hiányzik belőle *Ṭūrān* és *Makurān*, amelyek nélkül *Sind* nem birtokolható. *Turistān* már a középperzsában a *Ṭūrān* alakkal párhuzamosan használatos, *Bālistān* pedig nyilván *Makurān* helyett áll, mint annak egy része vagy azal szomszédos terület. A felsorolás hitelességét G. WIDENGREN: Orientalia Suecana I (1952) 69 skk. meggyőzően bizonyította. Azonban bizonyára túlzásba megy, amikor egyes források alapján Farjānát is Xusrō hódításai közé sorolja. Farjāna birtoklása ugyanis csak Sogdianével együtt volt lehetséges, Sogdiané azonban — mint Zémarchos útleírása bizonyítja — a türkök birtokában volt már 569-ben, a türk—perzsa háború kitörése előtt is. Xusrō legfeljebb Čagāniyānt szerezhette meg a Vaskapuig mintegy hídfőállásul Transoxániában.

jellegű államalakulata, amely iráni és indiai területeket egyesít magában s fontos kultúrközvetítő szerepet tölt be Irán és India között. A Kābul-šāhok, a Xingilek dinasztijának létrejötte bizonyára erre a korra nyúlik vissza, és két úton képzelhető el. Minthogy a Kābul-šāhok a *Xingil* dinasztikus címet viselték, kézenfekvő volna feltenni, hogy az utolsó heftalita uralkodó pusztulása után a Xingil-dinasztia valamelyik tagja Kābulba menekült s ott megszilárdította hatalmát, úgyhogy sikerrel tudott ellenállni a perzsáknak és megalapította a Kābul-šāhok dinasztiját. E feltevés ellen csak az szól, hogy a *Xingil* dinasztikus cím felvételéhez nem volt feltétlenül szükséges, hogy a Kābul-šāhok dinasztijának megalapítója valóban Xingil leszármazottja legyen. Történhetett ez legitimizáció céljából is, mint ezt a Türk Šāhi dinasztia esete bizonyítja. A másik lehetőség az, hogy a Gandhārában és Kasmirban uralkodó Toramāṇa-dinasztia kerítette hatalmába Kābult, s tulajdonképpen ezért is esett ez ki Xusrő hódításai köréből. A Heftalita Birodalom bukása után Gandhāra heftalita királyai a nagynevű Xingil-dinasztia örökösének tekintették magukat, s ezért vették fel és használták a *Xingil* dinasztikus címet.

Hogy Toramāṇa dinasztija Kasmirban és Gandhārában Mihirakula 550 körüli halála után is tovább uralkodott, azt a Rājatarāṅgiṇī adatai valószínűvé teszik. Ezek szerint Mihirakula utóda fia, Baka volt (I. 325 skk.). Mivel e név nyilvánvalóan nem lehet azonos a szanszkrit *baka*- szóval,⁷² kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a baktriai *βayo* szó szanszkrit átírása, jelentése tehát 'Űr'. Hasonló átírását találjuk a baktriai *βayano* szónak a *bakanapati* 'templomgondnok' címben.⁷³ A *Baka* név iráni eredete megerősíti a hagyományt, amely Mihirakula fiát látta benne. A következő uralkodók, Kṣitinanda, Vasunanda, Nara, Akṣa, Gopāditya, Gokarṇa többnyire a *nanda*- vagy *go*- szóval összetett neveket viselnek ('Gonanda-dinasztia'), s ez nyilvánvalóan összefügg Mihirakula pénzeinek bika-ábrázolásával s az egyik érmén látható bika-standarttal.⁷⁴ Így valószínűleg helyes az a hagyomány, amely ezeket az uralkodókat Mihirakula leszármazottainak tekinti.

Ezután következik még Kṣiṅkhila Narendrāditya, akinek fiát Kasmirból elűzik. Kasmir rövidebb időre úgy látszik Ujjayinī befolyása vagy hatalma alá kerül, majd Gandhārából (!) visszahívják Mihirakula leszármazottait. Ezek között szerepel Toramāṇa, akinek azonban csak a fia kerül trónra Ujjayinī néhány évig tartó újabb befolyása után. Unokája viseli a Laḥkhaṇa Narendrāditya nevet, amely ismét a Xingil-dinasztiára utal. Még három, az *āditya*- szóval összetett nevet viselő király következik, s azután a Gonanda dinasztitát a Kārkoṭa-dinasztia váltja fel (Rāj. I. 336 - 373, II. és III.).

A Rājatarāṅgiṇī ismertetett adatai kétségtelenné teszik, hogy Mihirakula utódai kisebb megszakításokkal még hosszabb ideig uralkodtak Kasmir-

⁷² M. A. STEIN: *Kalhana's Rājatarāṅgiṇī*. I². 79, 36. jz.

⁷³ Vö. J. HARMATTA: *Acta Ant. Hung.* 12 (1964) 375 (*bakana*- > **βayano*-).

⁷⁴ A. CUNNINGHAM: *Later Indo-Scythians*. VIII. t. 4.

ban. Az is valószínűnek látszik, hogy ez a dinasztia egy bizonyos időpontban megszerezte Gandhārát is, és voltak idők, amikor hatalma csak Gandhārára korlátozódott. Arra is lehet gondolni, hogy Gandhāra megszerzése után a dinasztia egyik ága Kasmirban, a másik Gandhārában uralkodott. Az mindenestre kétségtelen, hogy amikor Khiṅkhila fiát elűzik, az Gandhārába menekül, s unokája onnan tér vissza Kasmir trónjára. Az adatok történeti értékelésére a következő kronológiai támpontjaink vannak. Vikramāditya—Harṣa, akinek befolyása Kasmirra Khiṅkhila után kétszer is kiterjed, Śīlādityának volt az apja, akinek uralkodási idejéből a Gupta-éra 286. és 290. évébe (605/6 és 609/10) keltezett feliratokat ismerünk.⁷⁵ Vikramāditya—Harṣa ezek szerint hozzávetőleg 560/570 és 590/600 között uralkodhatott, és Kasmir fölött gyakorolt hatalmát ennek megfelelően 570—580 és 590—600 közé tehetjük. Ebből az következik, hogy Khiṅkhila uralkodása 570 elé, Pravaraśenáié, Toramaṅga fiáé pedig 590—600 utánra esett. Az első időpont rendkívül figyelemreméltó, mert Khiṅkhila fiának menekülése Kasmirból Gandhārába feltételezi, hogy a dinasztia azt is birtokolta, a *Khiṅkhila* név megjelenése pedig arra mutat, hogy Mihirakula dinasztijája a Heftalita Birodalom felbomlása után (565 táján) felvette a *Xingil* dinasztikus nevet. Így a Kābul-šāhok eredetére vonatkozólag fentebb kifejtett két feltevés közül a második látszik helyesnek.

A másik kronológiai támpont a Kārkoṭa-dinasztia uralomra jutásának időpontja, amely Mihirakula-dinasztiájának a végét jelenti Kasmirban. Erre ugyan nincsen pontos adatunk, azonban a kínai források Candrāpīdát 713-ban és 720-ban említik, s mivel a Rājataranṅiṅi szerint e király csak 8 évig 8 hónapig uralkodott, nem lehet kétséges, hogy uralkodása végét 720-ra (esetleg 721-re) kell tennünk. Durlabhavardhana 36, Durlabhaka 50, Candrāpīda pedig 8 évet uralkodott, ez összesen 94 év, ha ezt 720-ból levonjuk, a Kārkoṭa-dinasztia hatalomra kerülésének időpontjául 626-ot kapjuk. Ez az időpont történeti szempontból ismét rendkívül fontos. A kínai források szerint T'ung Ye-hu k'o-han (nyugati türk qaγan) 620 és 630 között *Po-si*-t és *Ki-pint* hatalma alá vetette.⁷⁶

Ez az esemény egy több évtizedes történeti folyamat lezáródását jelentette. I. Xusrō keletiráni vazallus fejedelemségeinek egy része, legalábbis Transoxania, már bizonyára az 569-ben meginduló türk—perzsa háborúban elveszett. Bahrām Čōbin 589 és Smbat Bagratuni 616/7 évi hadjáratai világosan mutatják, hogy Tozaristān már 589 előtt elszakadt a Sāsānida Birodalomtól. Az egykori heftalita területek elszakadásában bizonyára nagy szerepük volt a türköknek, akiknek a behatolási útvonala Sogdiané felől a Vaskapun, Termezen és Balχon keresztül vezetett. Ebben az időben azonban még elsősorban a heftalita fejedelmek elszakadási törekvéseiről volt szó, amely természe-

⁷⁵ J. F. FLEET: *Corpus Inscriptionum Indicarum*. III². 41.

⁷⁶ E. CHAVANNES: *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. 24, 52.

tesen együttjárt a türk befolyás növekedésével, sőt valószínű, hogy egyes heftalita fejedelemségek, így elsősorban Čarjāniyān és Toḡaristān már ekkor vazallusi függőségbe kerültek a türköktől. Viszont 625 körül a keletiráni területek és Gandhāra közvetlen türk uralom alá kerültek, s türk uralkodó került élükre. Nem kétséges, hogy ez az esemény többnyire a helyi dinasztiák uralmának megszüntetésével járt együtt, akiket most türk helytartók és fejedelmek váltottak fel. Nyilvánvalóan ezzel áll összefüggésben az is, hogy Mihirakula dinasztiájának uralma 625-ben Kasmirban véget ér. Valószínűleg ugyanekkor a heftalita eredetű dinasztiát Gandhārában türk uralkodók váltották fel.

Mihirakula dinasztiájának uralma tehát 625 táján mind Kasmirban, mind Gandhārában véget ért, s Kasmirban a Kārkoṭa, Gandhārában a Türk Šāhi dinasztia lépett helyébe. E következtetést kétségtelenné teszi az a tény, hogy a kínai forrásokban 658-ban *Ki-pin* királyaként szereplő *Ho-hie-chi* már kétségtelenül török nevet (**Qarγilēi*) visel. Ugyanakkor azonban figyelemre méltó, hogy a kínai adatok szerint az alig három évtizede uralkodó türk dinasztia eredetét *Hing-nie*-re, Xingilre vezette vissza. Ez azt bizonyítja, hogy a Türk Šāhi dinasztia szorosan kapcsolódott Mihirakula dinasztiájának hagyományaihoz, lehet, hogy házasság révén is, akárcsak Kasmirban a Kārkoṭa dinasztia. Így nyilvánvalóan felvették a *Xingil* dinasztikus címet, s valószínű, hogy a késői kušāna éra használatát is folytatták.

A Türk Šāhi dinasztia uralma a türk hódítás után lényegében véve Gandhārára korlátozódott. Hiüan-tsang tudósítása szerint a 630 utáni években *Fu-li-shi-so-l'ang-no* (**Bulzistān* vagy **Burzistān*), amelyben J. Marquart érvelése⁷⁷ alapján Kābult láthatjuk, és *Ts'ao-kü-cha* (Zābul) Gandhārától független királyságok voltak,⁷⁸ azonban nyilvánvalóan valamennyi a *Huo*-ban (Qunduz) székelő türk király, Toḡaristān uralkodójának vazallusa volt. Az arab hódítás korszakában, 650-től kezdve a keletiráni eseményekben főleg Kābul és Zābul játszottak jelentős szerepet, míg a kínai források által 658-ban említett *O-shi-no Wu-shi-po*-nak, Toḡaristān királyának a hatalma és tekintélye erősen lehangyolott. Úgy látszik, hogy Mu'āwiya kalifa alatt (661–680) Kābul és Zābul egy kézben egyesült, azonban ekkor a Kābul-šāh testvére az arabok támogatásával Zābulban önálló királyságot hozott létre, amely azután Kābult hosszú időre háttérbe szorította és komoly nehézségeket okozott az araboknak.⁷⁹

Zābul uralkodóit a muhammadán források egy sok félreértésre alkalmas adottságú névvel jelölik. A névnek következő változatai fordulnak elő: *rwsl*, *rtbl*, *rtbyl*, *znbyl*, *ziwyh*.⁸⁰ Ezek alapján ki-ki tetszése szerint rekonstruál különböző névalakokat, a legelterjedtebb a J. Marquart által előnyben létesített *znbyl*

⁷⁷ J. MARQUART: *Ērānšahr*. 286 skk.

⁷⁸ J. MARQUART: i.m. 284.

⁷⁹ J. MARQUART: i.m. 38.

⁸⁰ J. MARQUART: i. m. 37, 248, 295.

**Zambil* vagy *Zumbil*,⁸¹ és a főleg ind kutatók által használt *rtnpl* **Ratnapāla*.⁸² E magyarázatok egyike sem fogadható el. Ami az indból való magyarázatot illeti, teljesen valószínűtlen, hogy Zābul királyai egy alacsonyabb indiai méltóságnévet használtak volna címként, s egyébként is egyedülálló jelenség lenne egy ind uralkodói cím használata Kelet-Irán területén. Marquart magyarázatának érdekessége az, hogy saját maga meggyőzően kimutatja, hogy a *Zābul* országnév a terület uralkodóinak *jabula* címéből származik,⁸³ ugyanakkor azonban Zābul uralkodóinak címéül egy más méltóságnévet rekonstruál.

Egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy Zābul uralkodóinak címe eredetét tekintve összefügg az ország nevével, s ezért csak olyan magyarázat lehet helyes, amely ezzel a ténnyel összhangban áll. Ennek megfelelően az idézett olvasatokat **zywyl*, **zwyl*, **zybyl*, **zbyl*-re javíthatjuk és **Ziivil*-nek, ill. **Zibil*-nek értelmezhetjük. Ezek nyilvánvalóan egy eredeti **Ziβil* alakot tükröznek, amely nem más, mint a *jaβula* cím palatalizált fejleménye. Hasonló palatalizált alakokat e cím török *jaβyu* változatának fejleményeként is ismerünk: *fibü*, *Ziebel* stb.^{83a} Azonban e párhuzamok mellett közvetlen bizonyítékunk is van arra, hogy Zābul uralkodóinak címe *Ziβil* (vagy *Žiβil*) volt. A kínai források említik, hogy *Sie-yü* (Zābul) uralkodója 738-ig *Shi-yü* volt.⁸⁴ E név T'ang-kori alakja *Žiüi-üüet* (északnyugati T'ang **Ži-üvyü*) lehetett, amely egy idegen nyelvi **Žiβil*, vagy **Žiil* pontos átírásának tekinthető.⁸⁵ A kínai alak éppen úgy viszonylik az eredeti *Žiβil*-hez, mint a kínai *Sie-yü* (*Zia-üüet*) a *Zābul* alakhoz.

A Zābulban uralkodó Zibil-dinasztia 670-től kezdve erélyes és végeredményben eredményes küzdelmet folytat az arab hódítókkal szemben. Hatalma olykor Siyistānig terjed, s egy kínai tudósítás szerint 710/11 után *Ki-pin*-t is fősege elismerésére kényszeríti.⁸⁶ E tudósítás sok zavart okozott a tudományos kutatásban. Általában a kínai tudósítások felhasználását megnehezíti az a körülmény, hogy a T'ang-shu nem tesz különbséget Gandhāra és Kābul között, hanem *Ki-pin* alatt olykor mindkettőt, olykor csak az egyiket érti. Hiüantsang tudósítása azonban kétségtelenné teszi, hogy 630 után Gandhāra, Kābul (*Kāpiśa*) és Zābul különálló királyságok voltak, s e helyzetben csak 710 után történt változás. A Gandhārában uralkodó Türk Šāhikról ebben az időben nem sokat tudunk. Területük ellen irányult 664/5-ben al-Muhallab bn Abū Šufra hadjárata, amely a Mūltān és Kābul közötti vidéket érintette.⁸⁷ Ez bizonyára meggyengítette helyzetüket.

⁸¹ J. MARQUART: i.m. 37 (*Zumbil*), 248 (*Zambül*).

⁸² Legutóbb így A. H. DANI: *Ancient Pakistan* I (1964) 127.

⁸³ J. MARQUART: *Ērānšahr*. 39 sk.

^{83a} J. MORAVCSIK: *Byzantinoturcica*. II². Berlin 1958. 130.

⁸⁴ E. CHAVANNES: *Documents sur les Tou-kiue (Tures) occidentaux*. 210.

⁸⁵ Az északnyugati T'ang alak itt HALOUN átírási rendszerét követi (vö. G. HALOUN in H. W. BAILEY: *Khotanese Texts*. IV. Cambridge 1961. 177 sk.), ezért különbözik ugyanennek a jelnek fentebb közölt északnyugati T'ang alakjától.

⁸⁶ E. CHAVANNES: *Documents sur les Tou-kiue (Tures) occidentaux*. 161.

⁸⁷ J. HARMATTA: *Acta Ant. Hung.* 14 (1966) 461.

Kābulról ebben a korban többet hallunk, azonban kétségtelen, hogy a Kābul-šāhok ekkor még nem azonosak a Gandhārában uralkodó Türk Šāhikkal. Jellemző módon a Kābul-šāhok *Xingil* címére csak 778/9-ből van adatunk, tehát a 710 utáni időből, amikor Kābul és Gandhāra különállása egy időre megszűnik, s amikor a *Xingil* címet viselő Türk Šāhik hatalmukat Kābulra is kiterjesztik. A Kābul-šāhok kilétét e korban tehát homály fedi. A Kābul-šāhok problémája bizonyos mértékben összefügg e korszak egy rejtélyes történeti alakjának, Nēzak ʿArḥānnak a szerepével.⁸⁸ Nēzak ʿArḥānt a történeti források 651-től 709-ig említik, része van az utolsó sāsānida uralkodó pusztulásában, 671-ben és 708/9-ben felkelést szít az arabok ellen, hol Merv, hol Bād̄yēs vidékén, hol Kōhistānban (Kābultól É-ra) tevékenykedik, míg végül Qutaiba bn Muslim 709-ben Iskīmištben kivégezteti. Nēzak ʿArḥān történetének két fontos megoldatlan problémája van: ugyanaz a személy szerepel-e a tudósításokban 651-től 709-ig vagy több személy is viselte ezt a nevet, amely ebben az esetben dinasztikus cím volt, továbbá mely terület felett uralkodott tulajdonképpen.

Mint hogy Nēzak már 651-ben tekintélyes uralkodóként jelenik meg, azaz nem lehetett már egészen fiatal ember, valószínűnek látszik, hogy a történeti forrásadatok több azonos nevű személyre vonatkoznak, s hogy a Nēzak nevet voltaképpen dinasztikus címnek kell tekintenünk.⁸⁹ Ami Nēzak uralmának területét illeti, általánosan elfogadott az a nézet, hogy Bād̄yēs vidékének volt az uralkodója. Azonban már maga J. Marquart, az említett elmélet megalapozója, rámutatott arra, hogy Bād̄yēst voltaképpen csak 703-ban említik először a források Nēzak birtokaként. Valóban Nēzak történetének legfontosabb eseményei jóval keletebbre játszódnak le és szoros kapcsolatban állnak Kābullal. Az arab források szerint a Kābul-šāh 671-ben kiúzi országából az arabokat,⁹⁰ ugyanakkor Nēzak az arabok ellen harcol Kōhistānban, Kābultól É-ra. Ugyanezen a területen mozog 709-ben is, útimálháját a Kābul-šāhhoz küldi, s Baylānból maga is arra felé menekül. Mindezek a tények arra mutatnak, hogy Nēzak székhelyét keleten, Kābul szomszédságában kell keresnünk. Innen kiindulva igyekezett birtokait növelni nyugat felé, s így juthatott el Bād̄yēsig. E politikája teljesen párhuzamos Zābul uralkodóinak az arabok visszaszorítását célzó nyugati hódításaival.

Ezen a ponton fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy Nēzak, a „heftaliták királya” nem egyszerűen Kābul uralkodója volt-e, azaz, hogy a Kābul-šāhok ebben a korban (kb. 625-től 710-ig) a *Nēzak* dinasztikus címet viselték. E feltevés egyszerre megoldaná mind a Kābul-šāhok, mind a Nēzak személyét körül-

⁸⁸ Vö. J. MARQUART: *Ērānšahr*. 68, 77, Wehrot und Arang. Leiden 1938. 40–42; F. ALTHEIM: *Geschichte der Hunnen*. II. 62 skk., mindkettő további irodalommal.

⁸⁹ Erre mint alternatív lehetőségre már F. ALTHEIM is gondolt: i. m. 65. Ugyanesek is utalt Ibn Ḥurdāzbihre, aki *Nēzak*-ot címként *ʿArḥān* mellé állítja.

⁹⁰ J. MARQUART: *Ērānšahr*. 37.

vevő rejtélyt. Hogy az arab források nem nevezik a Nēzakokat Kābul-šāhoknak, abban nincs semmi meglepő. Az arab hódításnak ebben a periódusában az arabok még kevésbé voltak tisztában Kelet-Irán viszonyaival, s jellemző módon a Zibilek sem szerepelnek sehol Zābul-šāhként az arab tudósításokban. Hogy a Nēzakok egy jelentős keletiráni országnak voltak az uralkodói — s mint-hogy ez sem Tozaristān, sem Zābul nem lehetett, másra mint Kābulra nem gondolhatunk —, azt pénzverésük is bizonyítja. A tudományos irodalomban már régóta ismert a heftalita pénzverésnek az a csoportja, amelynek feliratát *npky MLK'*-nak szokás olvasni.⁹¹ Már A. Cunningham *Ki-pin* királyaival hozta kapcsolatba e pénzeket, s ugyancsak Kābul királya kibocsátásainak tartja őket R. Ghirshman, aki arra is rámutat, hogy e pénzek a VII. századból származnak és legnagyobb számban Kābul vidékén fordulnak elő. Kétségtelen mármost, hogy e pénzek feliratainak *npky MLK'* olvasata helytelen, az R. Ghirshman által közölt darabokon világosan *nyčky MLK'* olvasható. A *nyčky* olvasat a *Nēzak* név szabályos középperzsa orthográfiája.

Kétségtelennek látszik tehát, hogy Nēzak ʿArhān Kābulnak volt a királya, s ott *Nēzay šāh* „Nēzak király” felirattal verette pénzeit. Ghirshman arra is rámutatott, hogy a pénzekben a feliratok fokozatosan eltorzulnak, továbbá már A. Cunningham is észrevette, hogy e pénzekhez olyan kibocsátások is tartoznak, amelyek részben az ind *śrī śāhi*, részben pedig baktriai felirattal vannak ellátva. Utóbbi egyezik az ind felirattal: *srīo šāho*.⁹² E megfigyelések arra mutatnak, hogy a *nyčky MLK'* feliratos pénzek több egymást követő uralkodótól származnak, azaz, hogy Kābulban egy *Nēzak*-dinasztiát kell feltennünk.

A fentebb megvilágított történeti összefüggések utolsó láncszemét a kínai források szolgáltatják. Ezek szerint 719-ben *Ko-p'i-shi* ország királya, *No-sé* követet küldött a kínai udvarba.⁹³ E. Chavannes a tudósításban szereplő országot nem tudta azonosítani, azonban rámutatott arra, hogy *No-sé* király neve esetleg *Nēzak*-kal azonosítható, ha a személyek azonosságáról nem is lehet szó, hiszen Nēzak 719-ben már 10 éve halott volt. *Ko-p'i-shi* ország azonosítása azonban nem ütközik nehézségbe. A név T'ang-kori hangalakja **Kā-b'ji-siē* volt, s ebben világosan egy **Kābiš* eredet is ismerhetünk fel, amely nem más, mint Kāpiša korabeli fejleménye. Hogy e nevet a Kābuli Királyság nevéül ebben a korban s még később is használták, azt Bīrūnī „Kābiš (*k'ybš*, helyesen **k'byš*⁹⁴) ország, azaz Kābul” adata kétségtelenné teszi.⁹⁵ Ami mármost a *No-sé* nevet illeti, ennek T'ang-kori alakja **Nā-sak* volt. A szóbeljeji

⁹¹ Vö. A. CUNNINGHAM: Later Indo-Scythians. 99; R. GHIRSHMAN: Les chionites-hephtalites. 51 skk.

⁹² A. CUNNINGHAM: i. m. IX. t. 18.

⁹³ E. CHAVANNES: Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. 2 40, 1. jz-tel.

⁹⁴ Vö. L. ПЕТЕЧ: RSO 39 (1964) 294, 3. jz.

⁹⁵ BĪRŪNĪ: Индия. 241.

z-nek s-szel való visszaadására a kínaiiban jó példát nyújt a *qazur* népnév kínai *K'o-sa* átírása. Az első szótagban a magánhangzók eltérése figyelemre méltó, s aligha véletlen. Leginkább arra gondolhatunk, hogy a kínai átírás egy **Nazay* eredetit tükröz, ez pedig a *Nēzak* (a valóságban **Nizay* vagy **Nizāy*) név baktriai alakja lehet, amennyiben a baktriaiban a *ni-* szókezdet *no-vá* (nyelvjárásokban bizonyára *na-vá* is) fejlődött, az utolsó szótagbeli hangsúlytalan *a* pedig *γ* előtt redukálódott. A *Nēzak* név baktriai alakja tehát **Nozay* (esetleg **Nazay*) lehetett, s ennek a kínai *No-sé* eléggé pontos átírása.

A kínai tudósítás tehát azt bizonyítja, hogy Kābulban *Nēzak* *Ṭarhān* 709-ben történt kivégzése után még egy *Nēzak* uralkodott. Kétségtelen azonban, hogy ezután Kābul mint önálló királyság jó időre megszűnt. *Nēzak* *Ṭarhān* katasztrófája valószínűleg megrendíthette a dinasztia helyzetét, s talán már az utolsó *Nēzak* vazallusi függőségbe került Zābultól. Ugyanebben az időpontban Gandhārában az I. Türk Šāhi dinasztíát a II. Türk Šāhi dinasztia váltja fel, amelynek alapítója a Birūnítól említett Barha Tegin. Az új dinasztia először Kābul—Zābul uralkodójának vazallusa, majd megerősödve megszerzi az uralmat ezek fölött az országok fölött is. Mindez a 720 előtti években vagy éppen 719-ben játszódik le, mert 720-ban a kínai udvar már tudomásul veszi és jóváhagyja az új helyzetet.⁹⁶

A kínai források révén bizonyos mértékben ismerjük a II. Türk Šāhi dinasztia történetét a VIII. század első felében. Kétségtelen, hogy a 720 utáni évtizedekben állott a dinasztia hatalmának csúcspontján. Közvetlen birtokában volt Gandhāra, Udyāna és Kābul (*Ki-pin*) és a dinasztia egyik ága uralkodott Zābulban. A kínai adatok szerint 720-tól 738-ig *Wu-san T'e-k'in Shai*, 738-tól 745-ig *Fu-lin-ki-p'o*, 745-től pedig *Po-fu-chun* uralkodott. Később *Wu-k'ung* Gandhārában való tartózkodása idején (759—764) *Ju-lo-li* volt a király. A Türk Šāhi dinasztia e tagjai közül legjobban *Wu-san T'e-k'in Shai* uralkodásának viszonyait ismerjük, mert Hwei-ch'ao éppen 723—729 között járt Gandhārában és Kābulban és részletesen leírta a Türk Šāhi dinasztia hatalma alatt álló országokat. Hwei-ch'ao és később *Wu-k'ung* tudósításai világosan mutatják, hogy e dinasztia alatt milyen erősen élt még Kaniska és a kušāṇák hagyománya. Az a tény, hogy a Türk Šāhi dinasztia eredetét Kaniskára vezette vissza, egyúttal azt is bizonyítja, hogy a késői kušāṇa érát ismerték és használták. E mellett bizonyára megőrizték még a Xingil-dinasztia hagyományait is és mint egy 778/9-re vonatkozó arab tudósítás mutatja, használták a *Xingil* dinasztikus nevet is.

A Türk Šāhi dinasztíára vonatkozó kínai és arab történeti adatokat, amelyeket a kutatás már régóta ismer,⁹⁷ a tibeti források igen értékes tudósítá-

⁹⁶ E. CHAVANNES: Documents sur les Tou-kiue (Tures) occidentaux. 132, 161, 1. jz.-tel.

⁹⁷ Vö. M. A. STEIN: Zur Geschichte der Čāhis von Kābul. J. MARQUART: Ērānšahr. 254, 282, 290 skk. stb.

saival egészíthetjük ki. Ezeket a kutatás eddig egyáltalán nem vette figyelembe, mert a szövegeket közlétező F. W. Thomas *Gu-zan* országot helytelenül azonosította, s így senki sem gondolt arra, hogy az ezzel kapcsolatos adatok Gandhārára és a Türk Šāhi dinasztiára vonatkozathatók. Főleg két forrásnak, „Samghavardhana jövedölésé”-nek és „Li ország évkönyvei”-nek az adatai fontosak a II. Türk Šāhi dinasztia története szempontjából.⁹⁸ Ezek szerint *Kanika* (Kaniska) király és *Gu-zan* királya és Li (Khotan) uralkodója hadat vezetett Indiába és elfoglalta *So-ked* (Šāketa) városát. Jóval későbbi időpontban Li királyának, Vijaya-Saṅgrāmának a felesége *Hu-roṅ-gu*, *Phrom Ge-sar*-nak volt a lánya, neki két leánya volt, *Ši-lu-ma-ta* és *Go-ḥu-ša-ra*, akik Kasmirban éltek s onnan hozzá menekültek. Egy másik szöveg szerint kínai sereg vonul Li országba és *Gu-zan* országba (ez a kínaiak 747 évi Gilgit-i híres expedíciójára vonatkozó célzás). Végül egy szöveg arról tudósít, hogy a tibeti sereg *Gru-gu* (*Dru-gu* = Türk) *Ge-sar* ellen vonul, ’*On-ṅu*-ig hatol be a *Gru-gu* királyságba, s az elhurcolt embereket Mon (Tibet nyugati részén lakó nép) területén telepíti le, ezek után *Gru-gu Ge-sar* elismeri Tibet főségét. Ezeket kiegészíthetjük még egy adattal, amely szerint Khri-ḥbrin tanácsos a *Dru-gu Gu-zan* országba vonult.⁹⁹

Ezeknek az adatoknak az alapján F. W. Thomas *Gu-zan* országot *Guchen* – Turfán vidékével azonosítja és *Phrom Ge-sar*ban e terület török uralkodóját látja.^{99a} Ez az elmélet azonban egyáltalán nem egyeztethető össze az ismert adatokkal. *Guchen* – Turfán uralkodója természetesen nehezen vehetett részt Kaniskának egy Közép-Indiába vezetett hadjáratában. Azt is aligha lehet megmagyarázni, hogyan kaphatta Turfán török királyának a lánya az iráni **Huranga* nevet s miért visel egyik lánya ind, a másik pedig iráni (de nem khotani) nevet.¹⁰⁰ További megoldhatatlan probléma, hogyan kerül bele *Gu-zan* a kínaiak 747 évi hadjáratának említésébe, ha a távoli Turfánnal azonos. További nehézségekre is rámutathatnánk, de ezek is világosan mutatják, hogy Thomas elmélete szöges ellentétben áll a rendelkezésre álló adatokkal.¹⁰¹

⁹⁸ F. W. THOMAS: *Tibetan Literary Texts and Documents Concerning Chinese Turkestan*. I. London 1935. 41 skk., 73 skk.

⁹⁹ F. W. THOMAS: *Tibetan Literary Texts and Documents*. I. 119, 131, 254, 273, II. London 1951. 269, 288.

^{99a} F. W. THOMAS: *Tibetan Literary Texts and Documents*. I. 119, 131, II. 287 – 292, III. London 1955. 77 skk.

¹⁰⁰ Vö. H. W. BAILEY: *BSOAS* 13 (1950) 392 sk.

¹⁰¹ H. W. BAILEY: *AM NS* 2 (1951) 14 sk. *Gu-zan*-t *Erma*-val azonosítja. „Li ország évkönyvei”-nek elbeszélése szerint Khotan királyai 2 esetben egy-egy monostort feleségük származási helyéről neveztek el. Az egyik Khotan-i királylány *Gu-zan* királynőjének udvarában volt, s részére apja az *’Er-mo-no* monostort építtette (F. W. THOMAS: *Tibetan Literary Texts and Documents*. I. 132). Ezen az alapon BAILEY arra következtetett, hogy *Gu-zan* azonos *Erma*-val. Azonban ez a következtetés a következő okokból elfogadhatatlan. 1. Az említett esetek elszigeteltek a monostorok elnevezései között, s ezért törvényszerű jelenségnek nem tekinthetők. 2. A királylány nem *Gu-zan*-ból származott, hanem Khotan-i volt, így esete nem is azonos az említett kettővel. 3. BAILEY elmélete értelmében a két eset alapján azt kellene várnunk, hogy a monostort **Gu-zan-no*-nak nevezzék el, azonban az *’Er-mo-no* nevet kapja. A következtetés tehát logikailag hibás.

Minden nehézség eltűnik azonban, ha *Gu-zan*-t a *Kuṣāṇa* név tibeti visszaadásának tekintjük, s benne eredetileg a Kuṣāṇa Birodalom Tibettel szomszédos területének, Gandhāranak és Udyānának a tibeti megjelölését láthatjuk, amelyet azután átvittek a Türk Šāhik országának a megnevezésére. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg nyugaton is az örmény forrásokban a *k'owšan* név archaizáló használatában. Így egyszerre könnyen érthetővé válik valamennyi tibeti tudósítás. A kuṣāṇa uralom alatt álló Khotan és Gandhāra királyainak részvétele Kaniska Śāketa elleni hadjáratában természetesnek vehető. Ha Phrom Ge-sar Gandhāra Udyāna uralkodója, akkor kapcsolatát Khotannal kézenfekvőnek tarthatjuk. A Türk Šāhik iráni hagyományai és országuk iráni lakossága, udvarukban a baktriai írás használata érthetővé teszi, hogy Phrom Ge-sar leánya iráni, unokái ind és iráni nevet viselnek. A kínai sereg 747. évi felvonulása során valóban mind Khotant, mind Udyānát megközelítette, s ha a tibetiek betörték Phrom Ge-sar, a Türk Šāhi területére, akkor természetes, hogy az elhurcoltakat Nyugat-Tibetben telepítették le. Végül a *Dru-gu Gu-zan* elnevezés azt is mutatja, hogy a tibetiek jól tudták, hogy Gandhāra türk uralom alatt áll, s ezt a *Dru-gu* 'Türk' jelzővel kifejezésre is juttatták.

Mindebből az következik, hogy Phrom Ge-sart Gandhāra Türk Šāhi uralkodójának kell tartanunk, aki valamikor a VIII. század első felében élhetett. Éppen ezért kézenfekvő nevét a 738-tól 745-ig uralkodó *Fu-lin-ki-p'o* nevével összevetnünk. Az utóbbi név T'ang-kori alakja **Pfiud-liam-kjāi-b'uā*, északnyugati T'ang **Pfiud-liam-kie-b'uā*.¹⁰² A név első két írásjele azonos Bizánc *Frōm* nevének kínai *Fu-lin* átírásával. Az utolsó két írásjelben ennek megfelelően a tibeti *Ge-sar* ill. az annak forrásaként feltehető **Kesar* átírását várhatnánk. Az első jel, *ki* meg is felel ennek a várakozásnak, azonban az utolsó jel nem felel meg a *sar* szótagnak. Itt a következő megfigyelés segíthet tovább. Egy kínai tudósítás szerint *No-se* király követeként 719-ben *Mo-p'o-lo* érkezett a kínai udvarba. A párhuzamos tudósításban azonban *Mo-p'o-lo* helyett *Lo-mo-so-lo* áll.¹⁰³ A követ eredeti neve nyilvánvalóan *Dharmapāla* volt, s ennek a helyes kínai átírása *Lo-mo-p'o-lo* lehetett, amely csonkultán a *Mo-p'o-lo* alakban meg is őrződött. Azonban a *p'o* < *b'uā* és a *so* < *sā* jelek hasonlóan egymásra, s így a *Lo-mo-so-lo* változatban a kettőt felcserélték egymással. Így nyilvánvalóan a *Fu-lin-ki-p'o* névben is hasonló jelcserével számolhatunk, s így annak helyes alakját *Fu-lin-ki-so*-nak rekonstruálhatjuk. Így e név T'ang-kori **Pfiud-liam-kie-sā* alakja minden nehézség nélkül tekinthető egy eredeti **Frōm Kesar* 'Róma császára' név átírásának.

E név előbukkanása a Türk Šāhik dinasztiájában bizonyára meglehetősen, történetileg azonban jól érthető. A kínai források szerint 719-ben „Fu-lin

¹⁰² A *kjāi/ki* jel T'ang-kori hangértékének meghatározását (amelyet B. KALGREN: *Grammata Serica*-ja nem tartalmaz) Dr. ECSEDY I. szíveségének köszönhetem.

¹⁰³ E. CHAVANNES: *Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. 40.

ország királya” (a bizánci császár) követeként Tu-huo-lo (Toxaristān) egy magas méltóságviselője érkezett a kínai udvarba.^{103a} E tudósítás hitelességét H. H. Schaeder meggyőzően bizonyította és egyben történeti aktualitását is szépen megvilágította.¹⁰⁴ A követség az arabok felett 718-ban Bizáncnál aratott világtörténeti jelentőségű győzelem hírért vitte el Távolkeletre. Minthogy a követség Toxaristānon keresztül jutott el Kínába, az arabok fölött aratott győzelem híre nyilván egész Kelet-Iránban és Közép-Ázsiában gyorsan elterjedt. Kézzenfekvő arra gondolnunk, hogy az éppen trónra lépő *Wu-san T'e-k'in Shai*, akinek dinasztiája olyan heroikus küzdelmet folytatott az arab hódítás ellen, ekkor adhatta fiának a *Frōm Kesar* 'Róma (= Bizánc) császára' nevet.

A Türk Šāhi dinasztia, mint az ismertetett tibeti források mutatják, *Fu-lin-ki-so* - Frōm Kesar - Phrom Ge-sar uralkodása alatt a tibetiektől vereséget szenvedett. A kínaiak Gilgit-i győzelme után a tibeti veszély elmúlt, azonban 760 körül Hišām bn 'Amr al-Taġlibī, Sind kormányzója elfoglalta Mūltānt, s egyben Gandhāra déli részét.¹⁰⁵ Ekkor került Idak és Spinwam vidéke is arab uralom alá. A IX. század elején al-Ma'mūn, Xorāsān alkirályának idejében Kābul erősen függő viszonyba került az araboktól.¹⁰⁶ Bár e tekintetben később lazulás következett be, Gandhāra II. Türk Šāhi dinasztiája többé már nem tudta visszanyerni korábbi hatalmi helyzetét és 860 körül utolsó uralkodóját Lalliya Šāhi, a Hindu Šāhi dinasztia megalapítója valószínűleg Mihira Bhoja, Kanauj királya segítségével félreállította. Kanauj segítségére támaszkodva Lalliya Šāhi jelentős területeket visszafoglalt az araboktól, többek közt Idak-Spinwam területét is, és nagy erőfeszítéseket tett Gandhāra külső és belső helyzetének megszilárdítására. E korszaknak az emlékei a Tochi Valley-i feliratok, amelyek új bepillantást engedtek e terület bonyolult történeti fejlődésének folyamatába.

^{103a} E. CHAVANNES: i. m. 37 sk.

¹⁰⁴ H. H. SCHAEDEER: *Iranica*. AGWG Phil.-hist. Kl. III. F. Nr. 10. Berlin 1934. 59 skk.

¹⁰⁵ J. HARMATTA: *Acta Ant. Hung.* 14 (1966) 461.

¹⁰⁶ J. MARQUART: *Ērānšahr*. 291 sk.

„AZ APOSTOL” A KORABELI EURÓPAI IRODALOM
„KOORDINÁTA-RENDSZERÉBEN”

E tanulmány szerzője már a kezdet kezdetén mentegetőzni kénytelen, hiszen sosem volt alkalma eredetiben élvezni Petőfi költészetének varázsát. Aligha kell külön részletezni, hogy ez a körülmény nemcsak gúzsba köti a kezét, hanem azt is egyszerűen lehetetlenné teszi számára, hogy kijelölje a költő helyét a *nemzet* művészi gondolkodásának rendszerében, elemezze képalkotásának individuális sajátosságait és szót ejtsen verseinek érzelmi, hangulati töltéséről, amely mindig elválaszthatatlanul szoros kapcsolatban van azzal, *amiről* a költő ír és *amit* kifejez.

Petőfi munkássága — amely tragikusan rövid időtartama ellenére is a nemzeti történelem annyi jelentős eseményét foglalta magába — nemcsak a magyar irodalom egyik ragyogó fejezetét képezi, hanem egyúttal az egyetemes európai művészi kultúra szerves része is. Alkotói egyéniségének kimeríthetetlen gazdagsága, műveinek társadalmi pátosza a költőt olyan kortársaival rokonítja, mint Sevcsenko és Heine, Lenau és Karel Mácha, Janko Král és Mickiewicz, Béranger és Barbier, Havlíček-Borovszky és Lermontov. Az európai költészetben elődeiként elsősorban Burnst, Byront és Shelleyt nevezhetjük meg, de nagy hatással volt rá Franciaország forradalmi költészete is.¹

¹ „Megnézem Shakespeare, Shelley és Byron hazáját, a sötét Angliát, s megnézem Béranger honát, a fényes Franciaországot, és magát Bérangert, a világ új megváltójának, a szabadságnak legnagyobb apostolát. A júliusi revolúció ágyúörgése Béranger dalainak visszhangja volt. Mindenki tisztelettel említsa az ő szent nevét. Ő a világ első költője!” (Úti levelek Kerényi Frigyeshez, 1847. május 26.) „... kedvesebbek az úr színe előtt a franciák hétköznapi ruhájokban is, mint ti fényes ünnepi köntösben, mert ők tettek és tesznek, s ha nem tesznek is, legalább ver szívök az emberiség javáért, míg ti csak magatok javát keressétek, vagy még azt sem. „Honneur aux enfants de la France!” mondja Béranger, s mondja utána minden becsületes ember.” (Nemzeti Színház, 1847. február 20.) Petőfi, aki költészetével a forradalmi néptömegeket kívánta szolgálni, 1848. december 8-án a Képviselőházhoz intézett levelében — melyben a „Csatadal”-t ajánlja a „képviselő polgárok” figyelmébe, hogy „nyomassák ki annyi példányban, amennyit szükségésnek fognak látni, s küldjék szét országszerte a magyar táborba” — megemlíti egy epizódot Franciaország forradalmi himnuszával kapcsolatban: „Milyen nagy fontosságú lehet egy kis költemény, bizonyítja egy francia tábornok levele, ki azt írta a Konventnek, hogy vagy küldjenek neki tetemes segédsereget, vagy küldjenek egy kiadást a Marseillaise-ból”. Érdekes összevetni ezeket a „Marseillaise” időszerűségéről valló szavakat Béranger 1830. december 8-án írt, Rouget de Lisle-hez címzett levelével: „... a Marseillaise ismét nélkülözhetetlen lesz számunkra”.

„Petőfi az a gyémántcsat, amellyel a magyar irodalom a világirodalomhoz kapcsolódik” — írja róla a hozzá sok vonatkozásban közel álló cseh költő-demokrata, Jan Neruda, és ez a megállapítása nemcsak a magyar költészet kiemelkedően nagy alakjának európai elismerését bizonyítja, hanem arról a lényeges változásról is tanúskodik, amely ebben az időben a magyar irodalom nemzetközi kapcsolatainak történetében bekövetkezett. A magyar irodalom, amely a reneszánsz óta igen értékes, sokoldalú kapcsolatokat alakított ki Európa országaival, éppen Petőfi költészete révén került a korabeli *nemzetközi irodalom* fejlődésének élvonalába.

A XIX. század 30-as 40-es évei valóban egy olyan szakaszt jelölnek a nemzetközi irodalmi kapcsolatok fejlődésében, melynek összeurópai méretekben történő tanulmányozásához az irodalomtörténet még csak most kezd hozzá. A demokratikus és forradalmi eszméknek, valamint a művészeti és kulturális értékeknek az a kölcsönös cseréje, amely ebben az évtizedben végbement, nagy mértékben elősegítette az európai irodalmak egymáshoz való közeledését, és éppen ebben a folyamatban látta Gorkij — aki igen nagy jelentőséget tulajdonított a különböző népek között létrejött szellemi kapcsolatok erősödésének — a XIX. századi európai kultúrtörténet egyik legjellemzőbb ismertetőjegyét. „A XIX. század — írja — a szellemi élet területén telítve van az ideológiai és formai kapcsolatok tömkelegével és ezt a jelenséget nem tudjuk elég nagyra értékelni, hiszen lehet, hogy éppen ebben rejlik annak a hatalmas egységnek a kezdete, melynek következményei — bár még elképzeléseink sincsenek róla — minden bizonnyal javunkra válnak.”²

Az európai irodalmak nemzetközi kapcsolatainak ebben a szakaszában kimagasló szerepet játszott Petőfi költészete.³ Verseinek A. Dux fordításában 1846-ban német nyelven megjelent kiadására Heine is felfigyelt. Heine, aki az európai demokratikus erők számára oly szomorú 1849-es évben kitörő örömmel üdvözölte a magyar forradalom eseményeit, Petőfi lírájának népi indíttatását szembeállítja a korabeli burzsoá irodalom „reflexióival és enerváltságával”. Érdeemes megjegyezni, hogy Heine — miközben köszönetet mond Kertbenynek az általa küldött, Petőfi-verseket is tartalmazó kötetért — a költő munkásságát az európai irodalom egyetemes kontextusában — a hasonlóságokra és különbözőségekre rámutatva — vizsgálja: „Petőfi olyan költő, akit csak Burns-höz és Béranger-hez lehet hasonlítani... Olyan hihetetlen egészség és egyszerűség árad verseiből ennek a reflexiókkal és betegségekkel terhes társadalomnak a körülményei között is, hogy a *mai Németországban nem tudok senkit* sem vele egy sorba helyezni”.⁴

² М. ГОРЬКИЙ. Материалы и исследования, т. I. Л. 134. стр. 253.

³ JÓZSEF TURÓCZI-TROSTLER. Zu Petőfis weltliterarischer Bedeutung. In: *Acta Literaria Academiae Scientiarum Hungaricae*. Bd. II. 1959. S. 3—111.; JÓZSEF TURÓCZI-TROSTLER. Petőfis Eintritt in die Weltliteratur. In: *Acta Literaria Academiae Scientiarum Hungaricae*. Bd. III. 1960. S. 3—112. Bd. IV. 1961. S. 23—182.

⁴ H. H. HOUBEN. Gespräche mit Heine. Potsdam, 2. Aufl. 1948. S. 588.

A „Nemzeti dal” oly hatalmas népszerűségnek örvendett az 1848-as forradalmi Németországban,⁵ hogy később teljes joggal kapott helyet a demokratikus német népdalokat tartalmazó gyűjteményes kötetben.⁶ Bettina von Arnim, akinek Kertbeny Károllyal folytatott levelezésében sok érdekes adatot találhatunk Petőfi verseinek német nyelvre történő fordításával kapcsolatban, himnuszt írt a magyar nép forradalmi harcát megéneklő költő tiszteletére. A fiatal Petőfi művészetének a nem-magyar olvasóközönsséggel való megismerésében elvitathatatlan érdemeket szerzett az 1848-as márciusi forradalom előtti német nyelvű magyar sajtó,⁷ melynek egyik cikkében azt olvashatjuk, hogy Petőfi az összes népek és minden idők népköltészetének egyik legkiválóbb reprezentánsa („eine der bedeutensten auf dem Felde der Volkspoesie aller Zungen und Zeiten”).⁸

A legmesszebbmenőkig jellemző a költő személyét szerte Európában övező ószinte csodálatra az a cikk is, amely Gerald Massey-nek, a chartista mozgalom kiemelkedő képviselőjének tollából származik és a „The Friend of the People” c. chartista folyóiratban jelent meg 1852. február 7-én. Az angol költő- és harcostárs Petőfi hősi egyéniségét, a 48-as forradalomban való aktív részvételét forradalmi költészetével szoros összhangban szemléli.⁹ Nagy érdeklődéssel fordultak Petőfi költészetéhez a „májusisták” is - a „Maj” c. cseh folyóirat körül tömörülő radikális-demokratikus társaság tagjai; az orosz olvasó számára pedig a költő neve a „sesztyigyeszjátnyikok” (a 60-as évek forradalmi demokratái) közvetítésével vált ismertté. Petőfi egyik első orosz fordítója (M. L. Mihajlov) a Nyekraszov által szerkesztett „Szovremennyik” (Kortárs) c. folyóirat munkatársai közül került ki.

Ezek az első pillantásra véletlennek, esetlegesnek tűnő tények, amelyek a kortársak és a közvetlen utódoknak tekinthető nemzedék reagálásait rögzítik, egy olyan meghatározott rendszerbe illeszkednek, melynek igazi jelentősége csak Petőfi költészetének a többi európai ország egyidejű és szellemileg rokon költészetével való *tipológiai összehasonlítása* során rajzolódik ki világosan.

Nem kevés azoknak a tudományos publikációknak a száma, amelyek Petőfinek a korabeli és a halálát követő európai irodalomhoz való viszonyát teszik elemzés tárgyává. Ezek a munkák igen sok értékes anyagot és dokumen-

⁵ G. STEINER. Die Perspektive als literaturgeschichtliche Kategorie und ihre Bedeutung für die vergleichende Literaturgeschichte. In: Acta Literaria Academiae Scientiarum Hungaricae, Bd. V. Bp. 1962. S. 197; G. STEINER. Ungarisches Volkslied in Deutschland.

⁶ WOLFGANG STEINITZ. Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten. Bd. II. Berlin, 1962. S. 190. In: Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen. Berlin. 1969. S. 263.

⁷ JÓZSEF KISS. Petőfi in der deutschsprachigen Presse Ungarns vor der Märzrevolution. In: Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen. Berlin, 1969. S. 283—297.

⁸ *Ib.*, S. 295.

⁹ „Petőfy the People’s Poet of Hungary”. In: „The Friend of the People”, February, 7. 1852; Ю. В. КОВАЛЕВ. Статья о Петёфи в чартистском журнале «Друг народа» (Вестник ЛГУ, 1951, № 1.)

tumot tartalmaznak a költő érdeklődési köréről, olvasmányairól, műfordítói tevékenységéről, a klasszikus és kortárs irodalomhoz való viszonyáról, arról a törekvéséről, hogy a nemzeti költészet feladatait a „világszabadság” kivívásáért folyó harc általános perspektívájából ítélje meg. Ugyancsak beható figyelemmel foglalkoztak az irodalomtudósok — különösen az utóbbi évtizedekben — azzal az eleven érdeklődéssel is, amely a demokratikus és szocialista költők egymást követő generációi részéről nyilvánult meg Petőfi költészete iránt külföldön.

Jóval kevesebb figyelmet szenteltek azonban a kutatók annak a *tipológiai rokonságnak*, amely Petőfi szociális és esztétikai nézeteinek, valamint művészetének egyes oldalait a kor többi európai irodalmában ebben az időben lejátszódó változási folyamatokhoz közelíti, annak ellenére, hogy a tanulmányozásra váró terület ezen a téren szinte beláthatatlan. Petőfi személyiségének a korszak nevesebb európai költőjéhez való szellemi közelsége — amire már A. V. Lunacsarszkij is rámutatott a költő születésének századik évfordulóján mondott emlékbeszédében¹⁰ — ez utóbbiak alkotó munkájában tipológiailag hasonló jelenségeket idézett elő, és ezért elvi jelentősége van annak, hogy Petőfi költészetét az általános európai irodalmi fejlődés kontextusában vizsgáljuk.

Az összehasonlító elemzés lehetővé teszi, hogy összeurópai méretekben is pontosabban körülhatároljuk Petőfi művészetének a kor irodalmában elfoglalt helyét, új adatokat szolgáltat a költő által képviselt irodalmi irányzat általános eszmei-művészi áramlatainak és esztétikai programjának jellemzéséhez, gazdagítja a korszak egyetemes irodalmi képéről alkotott elképzeléseinket. Nem titok, hogy az irodalomtörténet általánosabb kérdéseit taglaló tanulmányokban a szerzők igen gyakran megeleghsenek néhány nagyobb irodalom tényeinek feldolgozásával, holott ezek a tények — legyenek bármilyen fontosak is különben — korántsem merítik ki teljesen a sokszínű európai irodalmi fejlődés fogalmát.

Petőfi gazdag költői hagyatékának (és itt nemcsak az ún. „kis” lírai formákra gondolunk, hanem poémáira, publicisztikájára, elbeszéléseire, művészeti cikkeire, levelezésére és naplójegyzeteire is) a múlt század közepén végbe ment európai művészeti fejlődés általános vérkeringésébe történő aktív bekapcsolása minden bizonnyal elő fogja segíteni egy egész sor vitás kérdés mielőbbi megoldását.

Ez elsősorban a XIX. század 30-as–40-es éveinek az európai költészet történetében betöltött sajátos helyzetére vonatkozik, amikor is egymással intenzív kölcsönhatásban, egymást gazdagítva él és fejlődik a romantikus és realista művészi tudat, miközben a realizmus — a társadalmi élet különböző szféráit elemezve — egyre inkább tért hódít. Ugyancsak ide tartozik a *forradalmi romantikus költészet evolúciójának kérdése* is, hiszen a 30-as évek ebből a szem-

¹⁰ А. В. ЛУНАЧАРЧКИЙ. Собр. соч. в 8-и томах, т. 5. М., 1965.

pontból egy olyan új fejlődési szakasz kezdetét jelentik, melynek domináns vonásai a regionális viszonyoktól függően országonként változók. Bár a megelőző évek legjobb hagyományait folytatja, a 30-as–40-es évek forradalmi költészete mégis — mind társadalomfilozófiáját, mind drámai kollízióit, mind művészi nyelvét tekintve — eltér a korábitól. Végül, de nem utolsósorban ide sorolható még a *szociális-utópikus eszmékhez és a forradalmi-demokratikus ideológiához szorosan kapcsolódó művészet specifikumának problémája*: konkrétan a szociális leírás és a forradalmi-romantikus szimbolika kölcsönviszonyának kérdése ebben a művészetben (ami alatt itt már nemcsak a költészetet értjük).

Mint ebből a felsorolásból is látható, a Petőfi munkásságával összefüggő összehasonlító-tipológiai problémák meglehetősen tág körével van dolgunk. Itt részletesebben csak arra térünk ki, hogy milyen helyet foglal el a 30-as–40-es évek Európájának irodalmi folyamatában „Az apostol” (1848).

Ebben a költő minden más művénél tragikusabb költeményben *elválaszthatatlanul összeforrott a művész-hazafi nemzeti tapasztalata az európai társadalom, társadalmi gondolkodás és művészet történetének tapasztalatával*. Az átfogó társadalmi leírásra való törekvésnek az a tendenciája, amely mind az európai, mind a magyar irodalomra egyaránt jellemző ezekben az évtizedekben,^{10a} itt alá van rendelve a forradalmi-romantikus poéma — lényeges szociál-filozófiai általánosításokhoz és szimbolikus képalkotáshoz vonzódó — művészi-eszmei rendszerének.

Mindenképpen hibás az az időnként még mindig felbukkanó nézet, melynek apologetái a forradalmi-romantikus költészetet teljes egészében vidám hangulatúnak próbálják feltüntetni. E költészet ereje és nagysága éppen abban rejlik, hogy legadekvátabb kifejezője volt a kor ellentmondásainak és azonnal élénken reagált — politikai költészet, intim és filozófiai líra, szatíra, lírai-epikai és filozófiai-szimbolikus költemény, publicisztika, valamint költői levél és visszaemlékezés formájában — a korszak legbonyolultabb szellemi problémáira, felemelte szavát a kortársak tragikus sorsával kapcsolatban. Külön fel kell hívnunk itt a figyelmet a forradalmi romantikusok — Byron és Shelley, az orosz dekabristák, Mickiewicz és Heine, Sevcenko és Petőfi — eddig bizony elég felületesen tanulmányozott levelezésére, amelyet áthat az individuum és a nép tragikus életkörülményeinek láttán érzett fájdalom, és amelyből (a nemzeti tapasztalattól és az egyéni sorsok alakulásától függetlenül) mégis oly hatalmas erkölcsi erő és egység sugárzik.

A forradalmi romantika költészete, amely aktívan részt vett az ideológiai összecsapásokban, az esztétikai harcokban és a *népet* nyugtalanító, halasztha-

^{10a} Ehhez kapcsolódik az a tanács is, melyet Petőfi ad Arany Jánosnak: „Hurcold keresztül a magán és nyilvános élet minden viszonyain. Ha így bevégezd Toldit, Homér és Ossian szerencséjének fogja tartani, ha kezet fogsz velök.” (1848. április 18. — Kiemelés tőlem: I. G. N.) Az európai művészetnek a szétágazó részletes társadalmi leírásra való törekvését Petőfi igyekszik összehangolni a nemzeti epikus költészet sajátos feladataival és lehetőségeivel.

tatlanul megoldást követelő kérdések megvitatásában, mindaddig elképzelhetetlen bátorsággal nyúlt hozzá az *egyén* szellemi igényeinek problémájához is.

Az intim és filozófiai líra, valamint a filozófiai szimbolikus poéma — amely gyakran öltötte magára a lírai-drámai tragédia formáját — lehatolt a korabeli ember tragikus sorsának mélységeibe, visszatükrözte gondolati útkeresését és azt a törekvését, hogy a társadalom történeti fejlődésének problémáit az ember saját szociális és szellemi szabadságáért, egyéni boldogsághoz való jogáért vívott harcának problémájával egyesítse.¹¹

A felvilágosodás társadalmi etikája, amely legtisztábban Helvétius „Le Bonheur” c. költeményében jutott kifejezésre, a forradalmi romantikusok költészetében és episztoláris örökségében a csak véres küzdelem és harc árán elérhető egyetemes jólét és egyéni boldogság iránt való vágyakozásba transzformálódott. A forradalmi-romantikus poémában mind e probléma felvetését, mind poétikai megoldását áthatja a gondolatok és érzelmek feszültsége — az igazi dramatizmus. Ami Béranger 1833-ban megjelent „Les Fous” c. versében még tisztán racionalista formában, a felvilágosodás esztétikája által megkövetelt struktúrában jelentkezett, az „Az apostol”-ban már a forradalmi-romantikus művészetre jellemző módon, mint az uralkodó osztály szempontjából ellenséges, magasztos eszméktől vezérelt *egyén társadalmilag jelentős* sorsának érzelmileg túlfűtött költői leírása valósul meg:

„Az embereknek
Egy része szent apostolnak nevez,
A másik rész pedig
Szentségtelen gonosztevőnek”. (IV.)

Eközben alá kell húznunk a kor forradalmi-romantikus poémájának egyik nagyvon lényeges sajátosságát, azt ugyanis, hogy az „igazi szocializmus” költészete által kultivált gyakorlattal ellentétben idegen tőle a korabeli témák szentimentális interpretációja, és ezért a merészen felvetett társadalmi kérdéseket nem is helyezi át valamilyen absztrakt-humanista síkba. Tartalma nem merül ki elvont társadalombírálatban és szociális utópiák propagálásában, hanem alapvető pátoszáat a *harc* pátosza képezi, középpontjában a *küzdő hős* alakja áll, aki a legnehezebb körülmények között is büszkén megőrzi — mint Lermontov „A. I. Odojevskij emlékezete” c. versében írja — „a különb jövőbe és jobb emberekbe vetett hitét”.

Bármennyire különböző is az a költői anyag, amelyből életre kelnek a forradalmi-romantikus poémák — Shelley: Az Iszlám lázadása; Byron: Káin, Heaven and Earth; Lermontov: A démon, A cserkesz-fiú; Mickiewicz:

¹¹ MILAN PISUT azt vizsgálja a magyar és szlovák irodalom remekeit összehasonlítva, hogy milyen volt az ember és a nép viszonya a forradalmi romantikus költészetben. Mint megjegyzi: Petőfi és Janko Kral költészetének összehasonlító elemzése nemcsak költészetük közös vonásainak feltárására alkalmas, hanem „választ adhat a forradalmi romantikus költészet általános kérdéseire is”.

Dziady; Karel Macha: Május; Sladkovič: Detvan; Jan Botto: Jánosik halála; Lenau: Faust, Savanarola; Sevcenko: Eretnek; Baratasvili: Meráni; Petőfi: Az apostol – hősi alakjai, akiket egymástól végeredményben alig két-három évtized választ csak el, függetlenül attól, hogy eredetük a mitológiába vagy a folklórba nyúlik-e vissza, hogy szerzőjük a nemzeti történelemből vagy a száj-hagyományból merített-e megformálásukkor – *lényegüket tekintve egytől egyig hasonlók*, hiszen mindannyian egyformán bátran állnak ki az emberi szellem szabadságáért és a személyiség jogaiért. Közös vonásuk az is, hogy miközben óriási szerepet játszottak népük szellemi életében, ugyanakkor európai mértékekkel mérve is jelentősek és korszerűek voltak. Korszerűek abban az értelemben, hogy a bennük rejlő antiburzsoá pátosz – az Ember és a milliós tömegek szabadságának és boldogságának kivívásáért folyó, új társadalmi életfeltételek kialakítását célul kitűző harc pátosza éltette őket.

Ezt jelképezi Laon és Cythna viadala a zsarnokok és egyházi hatalmasságok egyesített erői ellen, a Byron misztériumában szereplő hősök harca a sors igazságtalansága ellen, a cserkesz-fiú (Mcüri) küzdelme legalább egy pillanatnyi szabadságért, a Karel Mácha és Sladkovič poémáiban leírt harc a feudális önkény és a személyiség megnyomorítása ellen, a Jó és a Rossz összecsapása Janko Král „Világdrámá”-jában, a Petőfi grúz kortársának – Baratasvilinek – a képzeletében született Meráni küzdelme a „fekete gondolat” hatalma ellen azért, hogy utat nyisson az „eljövendő testvérnek”. Ebbe a sorba illeszkedik be Szilveszter harca is, amelyet egész életén át vívott; mindig magasabb szinten, kezdetben mint éhes kisgyermek egy darabka kenyérért, majd később saját gyermekei életéért, emberi méltóságáért, a nép felvilágosodásáért és jogaiért, a köztársaságért és végül a világszabadságért.

Ahhoz, hogy „Az apostol”-t az európai forradalmi-romantikus poéma kontextusában tudjuk vizsgálni, elengedhetetlen e műfaj fejlődéstörténeti szakaszainak rövid áttekintése.

A 10-es–20-as években az ilyen típusú poéma alapvető kollízióját a Jó és Rossz összecsapása, vagy a Szabadságnak a Despotizmussal, illetve a Rab-sággal való elvonatkoztatott, időn és téren kívüli szimbolikus alakok által megjelenített – összeütközése képezte. Ez a körülmény arra kényszerítette a művészeket, hogy a legendák, mondák, mítoszok költőileg sűrített formáit vegyék igénybe. Az így keletkezett művekben a cselekmény színhelye végletelesen feltételes: hol a kozmikus térségben játszódnak az események, hol lokális ismertetőjegyekkel nem rendelkező komor, sziklás bércek között a háborgó elemek viharában, amelyeknek leírásakor a hangsúly nem is annyira a „táj-képi” szemléltetésre tevődik, mint inkább az embernek nem engedelmessé, félelmetes erőket megszemélyesítő szimbólumokra.

A filozófiai-szimbolikus poémának ez a fajtája tovább él a 30-as–40-es években is („A démon”, Lenau „Faust”-ja, Konrad témája az „Ősök” III. részében, Juliusz Slowacki bevezetője a „Kordyán”-hoz, Janko Král „Világ-

drámá”-ja stb.). Az az elégtelen figyelem, amely a kutatók részéről ez iránt a — múlt század 30-as—40-es éveinek európai irodalmában igen elterjedt poéma-típus iránt megnyilvánult, ahhoz vezetett, hogy eléggé zavaros elképzelések láttak napvilágot az irodalmi folyamat egészével kapcsolatban, minek következtében úgy tűnt, mintha a realista leírás egyetlen lendülettel vált volna uralkodóvá mindenütt és ellenállás nélkül szorította volna ki a többi képalkotási módszert. Ugyanakkor éppen e korszak realista művészetének legnagyobb mesterei voltak azok, akik megkülönböztetett figyelemmel és érdeklődéssel tanulmányozták elődeik és kortársaik elvont-szimbolikus képalkotási rendszerét.

Nem szabad azonban megfélekednünk arról sem, hogy a *XIX. század 30-as-40-es éveit egyúttal új vonásokkal is hozzájárultak a forradalmi-romantikus poéma továbbfejlesztéséhez* — a művészet hatalmas léptekkel haladt előre új formákat keresve a még csak kibontakozóban levő, de már világosan érzékelhető társadalmi konfliktusok kifejezésére. Az imént ismertetett, feltételes filozófiai-szimbolikus poémák mellett létrejönnek olyan poémák is, melyeknek alapjául már az antagonisztikus erők nyílt összecsapása szolgál. Éppen ezért nyugodtan megállapíthatjuk, hogy *ezeknek az évtizedeknek az egyik legjellemzőbb tulajdonsága abban a tendenciában mutatkozik meg, amelynek hatására a forradalmi romantikusok filozófiai-szimbolikus poémája fokozatosan szociál-filozófiai poémává alakul át*. Ennek a két — alapvető eszmei-esztétikai elveik és társadalmi pátoszuk szempontjából — hasonló poéma-típusnak képi felépítésében már lényeges különbségek tapasztalhatók.

Az aktuális problémák megoldásához a szerzők nem ritkán történelmi témákat hívnak segítségül — Lenau: „Savonarola”, „Albigensek”; Sevcenko: „Eretnek”, Sladkovič: „Detvan”. Ide kívánczok Petőfi vallomása is, aki feljegyzései szerint — tervbe vette egy olyan epikus hősköltemény írását, melynek főszereplői Trencsényi Csák Máté és II. Rákóczi Ferenc lettek volna. Ugyanakkor a szociál-filozófiai poéma már közvetlenül a *korabeli* anyag feldolgozását tűzi ki célul és valósítja meg — az „Ősök” III. részének egyes jelenei, Karel Mácha „Május”-a, Dionysos Solomos „Assiézés libres” c. költeménye.

A kor valóságából történő témaválasztás lényegbevágóan megváltoztatja a mű poétikai atmoszféráját is: a cselekmény helye és ideje, mely korábban feltételes-költői volt, most történelmileg jelöltté válik.¹² A poémában megjelennek a korra jellemző realitások, a romantikus „dekoráció” helyét a hétköznapi valósága foglalja el — a sötét szurdokokat szegényesen berendezett padlás-szobák váltják fel, a sebes, hegyi patakok robaját elnyomja az utca zaja, és mindehhez világosságot a csillagok fényes sziporkázása helyett az asztalon égő fagygyúgyertya csonkjának sápadt, remegő lángja szolgáltat.

¹² Adott esetben nem arról van szó, hogy milyen fokú művészi historizmussal jelenítik meg a szerzők a poémákban a cselekmény színhelyét és idejét, hanem csupán a poémában lejátszódó események realitásának elhíhetésére irányuló tendenciáról beszélünk.

Ebben az új típusú poémában a lejátszódó események időrendiségét már nem a költő szeme előtt feltárulkozó örök emberi szenvedés évszázadaival mérik (mint Byron misztériumaiban, a „Mab Királynő”-ben vagy a Prométheus és Ahasvérus téma feldolgozásainak különféle variációiban), hanem reális évszakkokkal, melyeknek mindegyike újabb és újabb szenvedést hoz a szerencsétlen főhős számára. Mindezek az új sajátságok természetesen maguk után vonták a költői nyelv gyökeres megváltozását is.

Az európai forradalmi romantika szociál-filozófiai poémájának *modern perspektívája* ebben az időszakban legtisztábban, művészileg legtökéletesebben Petőfi „Az apostol” c. költeményében jutott kifejezésre. A 20-as évek filozófiai-szimbolikus poémáinak nagy részétől eltérően (ezek közé sorolta Belinszkij Goethe „Faust”-ját, a „Manfréd”-ot, az „Ősök”-et, a „Lalla Rookh”-ot, Jean-Paul „Fantasztikus látomások” c. művét).¹³ „Az apostol”-t már nem „a képzelet gazdag birodalma” határozza meg. Ugyancsak távol áll Petőfi poémájától e műfajnak az a modifikációja is, melyben Belinszkij szavaival az emberi élet ábrázolása már nem a fantázia szüleménye, hanem „amennyire csak lehetséges, megfelel az igazságnak, de még mindig csak legünnepélyesebb megnyilatkozási formáiról és leglíraibb pillanatairól ad hű képet”. (Belinszkij ezek között a művek között említi Byron, Puskin és Miczkiewicz néhány reális tényeken alapuló poémáját; e típus legjellemzőbb darabjai Puskin „Cigányok” c. költeménye és Mickiewicz „Konrad Wallenrod”-ja.)

„Az apostol”-nak – mint az új időszak szociál-filozófiai poémájának – a feladata az, hogy behatoljon „az emberi lét korabeli viszonyainak” megbont-hatatlan ok-okozati összefüggésébe és *a költészet eszközeivel feltárja a kor emberének prózai hétköznapjait*, bemutassa az emberi életet nemcsak „leglíraibb” pillanataiban, hanem úgy is, hogy *felszínre törjön a művészet segítségével az évszázad szociális igazsága*. „... Le kell ereszkedni a legalacsonyabb néprétegekhez. Itt található csak meg az igazi népiség, amely mindig tragikus”¹⁴ – ezekkel a szavakkal határozta meg Ogarjov 1841-ben a korabeli társadalmi művészet *feladatát* („le kell ereszkedni a legalacsonyabb néptömegekhez”) és rögtön meg is jósolta a feladat megoldásának várható *társadalmi és esztétikai eredményét* (a megtalált „igazi népiség”).

A természettudományok és társadalomtudományok rohamos fejlődése közepette, a realizmus megszilárdulásának ebben az évtizedében, amikor az európai irodalmak nagy többségében a folklór válik az irodalmi fejlődés egyik fő mozgató rugójává, a szociál-filozófiai poéma már nem elégedhet meg azzal, hogy költői elemzésének tárgyává az emberi gondolatokat tegye – be kell mutatnia azt a reális társadalmi valóságot, melynek ellentmondásaiból ezek az eszmék megszületnek. A gondolati költészet (mely Belinszkij szerint a szá-

¹³ В. Г. БЕЛИНСКИЙ. Полн. собр. соч. т. I, стр. 269.

¹⁴ «Вестник Европы», 1907, кн. II, стр. 27. Письмо к М. Л. Огаревой от 27 (15) декабря 1841 г.

zad első évtizedeiben a filozófiai-szimbolikus költészet alapvető iránya volt,¹⁵ ebben az időszakban a *társadalmi élet és a gondolat kapcsolatát vizsgáló költészet* alakul át.

Ez persze azt jelenti, hogy a poéma szüzséjével és hőstípusával együtt megváltozik a költői leírás módszere is. A költőt már nem a főhős életének rendkívüli „csúcspontjai” érdeklik, hanem egyszerűen csak az élet a maga hétköznapi folyamatában. A főhős sorsa már nem egy mitikus, legendás alak élettörténete, amelyet titokzatos túlvilági erők irányítanak és befolyásolnak, hanem egy — a társadalom alsóbb néprétegeiből vett — hús és vér ember sorsa, amelyre már más, reális, hétköznapi gondok és bajok vannak hatással. Az idő múlása — az alkonyat beköszöntö és a „fölkelő nap legelső sugára” — Szilveszter padlásszobájában az éhség prizmáján keresztül érzéklődik — az óra szerepét a kenyérdarabok töltik be, melyből időnként adni kell az éhező gyermekeknek, hogy fennmaradjon lesóványodott, elgyötört testükben az élet alig pislákoló szikrácskája.

Jellemző vonás a szüzsé epizódok szerint való felosztása, mely szintén újdonság számba megy a korábbi gyakorlathoz képest. A Byron misztériumaihoz, „A démon”-hoz, Janko Kral „Világdrámá”-jához hasonló poémákban a „pauzáknak” semmi közük sem volt az események sorához, teljes egészében váratlanok, önkényesek, szubjektív jellegűek voltak, és csak a főhős hirtelen indulatai biztosítottak nekik létjogosultságot. A szociális-filozófiai poémában az epizódok már a — *szerző személyétől függetlenül* — *főhős életében lejátszódó szükségszerű események* „pillanatfelvételeiként” szerepelnek, és a főhős ellen a burzsoá társadalom részéről elkövetett szociális bűntényekről adnak számot. Ezen epizódok mindegyike a főhős számára új lépést jelent fölfelé azon a szociális lépcsőn, melynek minden egyes foka — Herzen kifejezésével élve — „a dantei bugyrok”-hoz hasonlóan új megpróbáltatások sorozatával várja”.¹⁶ Petófi ugyanúgy, mint nagy spanyol kortársa, José de Espronceda, aki alig néhány évvel „Az apostol” előtt írott „El diablo mundo” c. művében végigvezeti a korabeli élet poklának körein főhősét — az új Ádámot, feltárja Szilveszter előtt a kapitalista város lakosaira jellemző szegénység és társadalmi kismizettség összes lényeges tulajdonságát: a szurtos lebujs küszöbén talált, anyja által megtagadott kised; a kis koldus, aki „neveltetését” egy tolvajtól és egy iszákos vén banyától kapta és a kutyák vackán pihent le éjszakánként; a nagyságos úrfi inasa, akit nem is annyira szolgálatra, mint inkább szórakoztatásra fogadtak fel; az apa, akinek szeme láttára pusztul el kifizia az éhségtől; a lángelkű felvilágosító, akitől végül az egyház és a földesurak által becsapott nép is elfordul . . . Néhány hasonló jelenségnek lesz szenvedő alanya az „El diablo mundo” főhőse is. Különböző azonban a tanulság, amelyre e sajátos cselekményfejlődésének aspektusából a „*Bildungsroman*”-nal rokon —

¹⁵ Б. Г. БЕЛИНСКИЙ. Полное собр. соч., т. I, стр. 268.

¹⁶ А. И. ГЕРЦЕН. Полное собр. Соч., т. 7, стр. 329.

„Bildungspoemen” szereplői jutnak, miután végigjárták a „modern pokol köreit”. Heine egyik aforizmájában sajnálkozását fejezi ki afelett, hogy az ember nem láthatja egyszerre egy narancs mindkét oldalát. Espronceda az „El diablo mundo”-ban és Petőfi „Az apostol”-ban mintegy egyszerre mutatja meg a két ellentétes oldalt, azt a két egymást kizáró viselkedési normát, amely a burzsoá világ poklában a kor emberének rendelkezésére állt.

Amíg Espronceda utolérhetetlen szatirikus erővel és keserűséggel szemlélteti a főhős személyiségének *felbomlását*, aki elsajátítva az „évszázad bölcsességét” és attól „megokosodva” a Rastignacok és Lucien-ek útját választja, addig Petőfi saját hőseit a barikád túlsó oldalára vezérli, Saint-Merry hősei közé, akiknek helytállásáról oly nagy elismeréssel nyilatkozott 1848. május 27-i cikkében. Szilveszter olyan álláspontot tesz magáévá, amely közel áll Balzac hőséne, a köztársasági Michel Chrestien-nek pozíciójához: a szembenálló ellenfeleknek abba a táborába megy, amelyben a kis Gavroche is harcol, és ahol Delacroix Szabadságasszonya emeli magasba a lobogót; a tettek embe-reinek egyike ő is ugyanúgy, mint az az ismeretlen, aki a „Németország, Téli rege” szerzőjének képzeletében jelent meg alkotói erőfeszítésének legdrámaibb pillanatában, hogy kifejezésre juttassa a költő ítéletét kora társadalma felett. Petőfi sajátos „Bildungsroman”-ját olvasva tehát végeredményben egy forradalmár személyiség *öntudatra ébredésének* lehetünk tanúi.

Ha nyomon követjük „Az apostol” költői témájának és szűzségének fejlődését, akkor azt is észrevehetjük, hogy művészi struktúrájának egyes vonásai a társadalmi regénnyel mutatnak hasonlóságot. A társadalmi regény — amely ebben az időszakban egyre szélesebb körű tekintélyt vívott ki magának — magába olvasztva a forradalmi-demokratikus költészet sok jellemző vonását, egyúttal rögtön vissza is hatott erre a költészetre.¹⁷ És ez a visszahatás teljesen törvényszerű volt.

„Az apostol”-ban ugyanúgy, mint a társadalmi regényben vagy az ehhez az irányzathoz tartozó szociál-filozófiai poémák zömében az a törekvés áll előtérben, amely a kor embere előtt éles szociális kontrasztjával megnyilatkozó valóság adekvát művészi kifejezési eszközeinek felfedezésére irányul.

Bármilyen jelentős is volt azonban az az új, ami a 30-as—40-es évek szociál-filozófiai poémájába az új anyag költői feldolgozása során bekerült, ez semmiképpen sem befolyásolta azt a körülményt, hogy a forradalmi romantikus művészet alapvető eszmei-esztétikai elvei továbbra is változatlanul megőrizték vezető szerepüket. A költői leírás realista részletei ugyanis még nem emelkedtek fel a realista művészi módszer minőségileg magasabb szintjére. Az emberi lét viszonyainak *kutatása* mélyebbé válik, de a létező és szükséges

¹⁷ A romantikus poémának és verses regénynek a realista regény fejlődésének kölcsönhatását (a magyar és a lengyel irodalom tapasztalatai alapján) SÓTÉR ISTVÁN vizsgálja „Aspects et parallélismes de la littérature hongroise” c. könyvében. Bp. 1966. p. 157—158.

között még mindig megmarad egy — *a művészi elemzés által érintetlenül hagyott* — „légüres tér”, amelyet a főhős csak hatalmas erkölcsi felbuzdulás árán tud áthidalni. Szilveszter, aki mind felvilágosult-forradalmi meggyőződését, mind az utópista szocializmus eszméihez közel álló ideáljait tekintve ezen évek költészetének tipikus figurája, még *nem válik* individuális, realista *jellemmé*.

A 30-as—40-es évek szociál-filozófiai poémája, mintha még nem tudná elhinni, hogy az *egyedi jelenség* is képes nagy fontosságú általánosításokat hordozni magában (olyan felfedezés, amely a realista művészet nevéhez fűződik), ezt az általánosítást a reális-tárgyi képek *mellett*, tőlük *függetlenül* juttatja kifejezésre. Ennek a következménye, hogy mind a főhős alakjában, mind a poéma művészi struktúrájában — *két képi réteg, illetve két stílusrendszer fonódik össze* — a *tárgyi-reális és az elvont-szimbolikus*.¹⁸

Ezért van az, hogy Szilveszternek az ínség és fájdalom szívet összeszorító részleteivel lefestett padlásszobájában nemcsak az éhségtől elerőtlenedett gyermekek szülei vannak ébren, hanem ott virraszt mellettük a Szükség és az Erény is, míg az alvó város felett a Sötétség és a Hideg veszi át a hatalmat.

Jellemző az is, hogy a rabság kötelékéből először kiszabadult ifjú a Nagy Természethez intézi szavait, és mikor Szilveszter könyvében felhívással fordul a néphez, akkor maga a Hatalom az, aki elsápad a dühtől.

A két képi réteg, a két stílusrendszer keveredése legtisztábban a főhős alakjának leírásakor nyilvánul meg, időnként oly végletes formában, hogy Szilveszter lelke szinte „kettéválik”: egyik oldalon töretlen szabadságvágya, a másikon — reális életkörülményei.

„Ki fön az égben járt imént,
Ottan hever most durva szalmazsákon!
Míg a világ hóhérai
Selyempárnákon nyugszanak,
Ó, a világnak jötevője,
Darócon hentereg.” (III.)
„Ki vagy csodálatos teremtmény,
Ki vagy te férfiú?
Lelked ruhája
Csillagsugárból szótt fényes palást,
És testedet kopott rongyok fedik.” (IV.)

Ez a stílusbeli kettősség a korszak európai költészetének egyetemes kontextusában a társadalmi és művészi gondolat belső dinamizmusának eredmé-

¹⁸ SÓTÉR ISTVÁN hangsúlyozza, hogy Petőfi költészetében a reá jellemző képi magasztosság és a költői absztrakciókhoz való fordulás, amely költészetét Shelley költészetével rokonítja, a költői beszéd egyszerűségével és természetességével kapcsolódott össze és a költői realizmus felé haladt. (I. m. 245. l.) Költészetének ezeket a jellemzőit a szerző mint a nép és romantikus költői formák „nagy szintézisét” tárgyalja, amely Petőfinél a korabeli európai művészi tapasztalat felhasználásával párhuzamosan jelentkezik. (I. m. 47, 211. o.)

nyeként jelentkezik, mint a költő aktív igyekezete, hogy művében össze-egyeztesse a korabeli valóság tragikus igazságát a megváltoztatásáért vívott hősi harc felmagasztalásával.

Ennek értelmében kerül mindinkább előtérbe és győzedelmeskedik végül Petőfi poémájában is a címadó téma — Az apostol témája. A forradalmi események kellős közepén keletkezett poéma azt tűzte ki célul, hogy egy igazi hősnak, a szabadság és felvilágosodás bajnokának képét tárja a tömegek elé. Ezen elgondolás valóra váltására pedig a forradalmi szimbolika formája bizonyult legalkalmasabbnak.

Szilveszter személyében nemcsak az önálló biográfiával rendelkező, éhező dolgozó szenvedése testesül meg, akinek arcára ráncokat rótt a szüntelen nélkülözés és bánat, hanem benne fejeződik ki az évszázados nyomor általánosabb eszméje is, és ezért alakja hasonló Ahasvérushoz vagy egy könyvhöz, . . . amiben

A földnek minden gondja van beírva.”
 Homloka „ . . . egy kép, melyre miljom élet
 Insége és fájdalma van lefestve.
 De ott alatta a sötét homloknak
 Két fényes szem lobog,
 Mint két bolyongó üstökös
 Mely nem fél senkitől
 S melytől mindenki fél.
 Tekintete
 Mindig messzebb, mindig magasbra száll,
 Míg elvesz ott a végtelenben,
 Mint felhők között a sas!” (I.)

Szilveszter olyan fenyegetően néz az éjjeli sötétségbe, mintha fel akarná azt gyújtani

„Éjszakkfényével lángoló szemének”. (II.)

A reális éj képe, mely padlásszobájának ablakán túl az alvó városra ráterül, a forradalmi-romantikus költészetre jellemző módon fokozatosan átnő az ember számára ellenséges erőnek, a Sötétségnek szimbólumába. Az a költői szituáció, mikor a főhős „szárnyaló szelleme” az igazság keresése közben maga mögött hagyja az égitesteket, hogy mielőbb beszámolhasson a Mindenség teremtményének a földön uralkodó rabságról és elnyomásról — mind kifejezési formáját, mind tartalmi funkcióját tekintve —, analóg párja a Sevcsenko által az „Álom” c. költeményben leírt epizódnak. Rongyok takarják Szilveszter testét, de szelleme fenséges és dicső:

„Lelked ruhája
 Csillagsugárból szótt fényes palást” (IV.) — mondja róla a költő.

Egy tipikusan romantikus portré áll előttünk, melynek legfőbb feladata abban áll, hogy egy magasztos hős érzetét keltse az olvasóban. Hollósinak „Az apostol”-hoz 1903-ban készített illusztrációjában azonban elsikkad ez a szándék, mert a festő a cselekmény-szituáció tragikumának reális bemutatásával mintegy elkendőzi a főhős lelkében érlelődő lázadást.¹⁹

A nép jogaiért és szabadságáért küzdő harcos — Petőfi által Szilveszter személyében megteremtett — alakjából a forradalmi korszak forró lehellete árad, bár még magán viseli a korabeli társadalmi gondolkodás útkeresésének bélyegét, ami főként a reális szociális konfliktusok tudatosulásának utópisztikus elképzelésekkel való párosításában nyilvánul meg. Lunacsarszkij megjegyezte, hogy „Az apostol” — „egy forradalmár-utópista halálát ábrázolja, aki élet-halál harcot vív a hármassal — a koronával, egyházzal és tőkével —, de elpusztul csapásaik alatt”.²⁰ A kutatóknak minden alapjuk megvolt arra, hogy Szilveszter prototípusait az 1848-as szabadságharc hőseiben keressék — magában Petőfiben²¹ és Tánacsics Mihályban.²² Alighanem azoknak is igazuk van, akik „Az apostol” főhősében annak a szabadelvű magyar népköltőnek néhány jellemvonását vélik felismerni, akinek emlékét Petőfi „Vajda Péter halálára” c. versében örökítette meg. Petőfi ebben a jobbágy származású költőben nagyra becsülte a népből jött ember büszkeségét, azt, hogy „e hajlongó, görnyedő időkben meg nem tanúla térdet hajtani”, és „inkább hajtá le fejét a szabad szegénység kőszikláira, semmint a függés bársony pamlagára”. Sőtér István megjegyzése (id. mű 158—159. o.) —, mely szerint az utópista szocializmus és a francia forradalom eszméi mellett Petőfi forradalmi állásfoglalásának kialakításában nagy szerepe volt a lengyel felszabadító mozgalomnak — lehetővé teszi annak a feltételezését is, hogy Szilveszter személyében bizonyos mértékig esetleg a lengyel forradalmárokkal kapcsolatos reminiscenciák tükröződnek vissza. A lényeg természetesen nem abban van, hogy mennyire felel meg „Az apostol” főhőse a különböző életrajzi adatoknak, hanem történelmi távlatban sokkal fontosabb az, hogy életsorsában egyesül Petőfi egyéni tapasztalata az európai forradalmak tanulságaival.²³ Éppen ebben rejlik a poémának nemcsak történelmi, hanem esztétikai értéke is — *mélyen szántó forradalmi lírája magába sűríti a kor epikus eseményeinek hősi és tragikus tapasztalatát.*

Hogy milyen mély nyomokat hagyott az 1848-as szabadságharc hőseinek elvonatkoztatott képe a kortársak tudatában és milyen maradandónak bizo-

¹⁹ А. ТИХОМИРОВ. Искусство Венгрии IX—XX вв., М., 1961, стр. 129.

²⁰ А. В. ЛУНАЧАРСКИЙ. Собр. соч. в 8-и томах, т. 5, стр. 705.

²¹ E poéma „szociális életrajziségát” illetően megemlíthetjük a Szilvszter szerelméről szóló leírásnak lírai hevületű sorait, melyek Petőfi Szendrey Júliához írott verseivel és leveleivel mutatnak fel rokonságot; valamint annak a költő számára rendkívül fontos biográfiai ténynek a visszhangját, mely a Nemzetgyűlésbe való beválasztásának a reakciós erők által történt megakadályozásával függ össze.

²² К. А. ШАХОВА. Шандор Петефи. Спивець угорской революции, 1848-1849. Киев, 1969, стр. 227, 228.

²³ KLANICZAY—SZAUDER—SZABOLCSI: Kis magyar irodalomtörténet. Bp. 1961. 210. l.

nyultak a kép tipológiai ismertetőjegyei a korszak különböző irodalmaiban, arról az európai költészet és festészet sok neves darabja tanúskodik. Emlékezzünk csak vissza Freiligrath 1848 júliusában írott „A holtak az élőknek” c. versére, amelyet röplapként terjesztettek (Petőfi is így szándékozott terjeszteni a magyar seregek körében a „Csatadal”-t. Litográfiák és lenyomatok formájában jártak kézről kézre a magyar katonák között a nagy győzelmeket megörökítő képek — pl. Than Mór festménye Buda honvédseregek által törént bevételéről —, valamint Barabás Miklós rajzai és festményei Kossuthról, Petőfiről, Táncsicsról). Emlékezzünk vissza Freiligrath „Magyarország” c. költeményére, melyben emléket állít az osztrák monarchia ellen elkeseredett harcot vívó magyar hősöknek, vagy a chartista költőnek, Gerald Massey-nek internacionalizmustól áthatott „1848 férfiaihoz” c. versére.²⁴

Ragyogó forradalmi-romantikus képekben elevenednek meg ezekben a művekben a népek szabadságáért síkra szálló, a nép jogait védelmező hősök alakjai, akik közé „Az apostol” központi figurája is tartozik.

Szilveszter jellemfejlődése a poémában azon alapszik, hogy felébred, majd tudatosul benne az Apostol, akinek „halhatatlan lelkét” olyan magasságba röpítik vakmerő vágyai,

„Hová csak örültek s félistenek
Merészlenek s bírnak fölszállani;” (III.)

Petőfi itt újból visszatér Béranger témájához (Les Fous), és ismét a forradalmi romantika egyik hagyományos eljárásának segítségével — az istennel egyenlő ember eszméjén át, az ember által az istenekhez intézett kihíváson keresztül — próbál érvényt szerezni az Emberről vallott nézetének. (L. a „Levél Várady Antalhoz” befejezését:

„A megmosdott föld tiszta, szép leend,
És lakni fognak emberek fölötte,
Hasonlítókat az isten képihez”.)

Azok a részek, amelyek a nép szabadságharcának apostolaként szereplő Szilveszterre vonatkoznak, már képi felépítésükkel is a vakmerő lázadást, istentagadást, a forradalmi lendületet, az élet és a harc prométheuszi igenlését dicsőítő forradalmi-romantikus poémákra emlékeztetnek. Ugyanakkor megfigyelhetjük a költőnek arra irányuló törekvését is, hogy allegorikus, „festői” jellemzését adja a főhős életének, amely a mély népi forrásokban veszi kezdetét, és hollók által lakott sziklás szakadékokon keresztül tör utat magának a fényre. Szemtanúi leszünk a tizenhatesztendősi ifjú első lázadásának. Az a tudás, amit a nagyságos úrfi könyveiből lesett el, hirtelen megvilágosítja elméjét és szellemét:

²⁴ „The Friend of the People”, January, 25, 1851.

„Minden nap egy-egy sugarat lövelt
 Elméje oszladó ködébe.
 S minden sugár egy-egy betű volt,
 És — irat lett a sok betűből . . .”

Meglátjuk a rabláncait széttörő ifjú első érintkezését a „nagyvilággal” és a szabadsággal. Bár csak néhány sor jelzi *rádöbbenését az ifjúság és szabadság nagyszerűségére*, mégis ez az epizód *magában hordja a későbbi harcok előérzetét*, mögötte ott sejlik egy magasztos forradalmi-romantikus alak stilisztikája.

Ugyanilyen stilisztikai eszközök segítségével jutnak kifejezésre a főhős gondolatai a felvilágosult és küzdő embernek az eljövendő új világban elfoglalt helyéről is: ahogy a napsugár érleli szőlőn a gerezdet, a Történelem Könyvének harcra hívó szavát követő nagy lelkek ugyanúgy segítik a földet megérni, hogy nedvei majdan egy megszülető, jobb nemzedéket táplálhassanak. (XI.)

Hasonló jelenség — a forradalmi-romantikus szimbolikának, a lázadó szellem legeklatásabb megnyilvánulásaiakor történő fölerősödése — játszódik le az „Ősök” III. részében (Konrad improvizációja) és A. Sladkovič „Detvan”-jában (1847), Martin és Heléna jellemfejlődésének kulminációs pontjaiban. A forradalmi szimbolikát használja fel (bár más formában) Heine is, megalkotva a „Németország. Téli regé”-ben a Pallosos ember képét, aki arra hivatott, hogy a költő álmait tettekre váltsa.

Petőfi főhősének szellemi felemelkedésében nagy hozzáértéssel örököltette meg a kora Magyarországon végbemenő társadalmi-történelmi folyamat sajátosságait, *a forradalmi felvilágosodás és demokratizmus eszméinek elterjedését az 1848-as szabadságharc hajnalán*. Szilveszter útja a társadalmi igazságtalanság elleni individuális lázadástól a forradalmi felkelés szükségszerűségének felismeréséig vezet, annak megértéséig, hogy a forradalom eszméinek szolgálata a legszentebb hazafiúi kötelesség, melyben egymásra talál az egyén érdeke és a nép érdeke.

„Becsületes ember leszek.
 És lázadó? . . . ha lázadás az,
 Midőn az ember érzi és kimondja,
 Hogy ő is ember, mint akárki más,
 Úgy büszkén mondom: lázadó vagyok.
 S tudván csak mindazt, amit érzek,
 Úgy, amint érzem, kimondani,
 Föllázadnak milliók velem,
 S reszketve a világ,
 Mint Spartacustól Róma reszketett,
 Midőn eltépett láncokkal
 Verték falát a gladiátorok,” (IX.)

Ez az ókori Róma rabszolgafelkelését felidéző hasonlat arra utal, hogy Petőfi, aki egy — a 40-es években tipikus — romantikus vonásokkal felruházott „forradalmár-raznocsinyc” figuráját választotta poémája főhőséül, művében a múlt nagy népmozgalmainak szellemét is tovább élteni. A felszabadító mozgalmak történelmi öröklődésének eszméje szervesen illeszkedik a forradalmi-romantikus poéma jellemzői közé, és míg korábban ez a történelmi perspektíva az Ahasvérushoz („Mab Királynő”, „Hellász”), Demogorgonhoz („A megszabadított Prometheus”) és Luciferhez („Kain”) hasonló feltételesen — költői alakokban jelentkezett, addig itt már történelmileg realisabb személyekben testesül meg.

A szüzsé fejlődése, a főhős képi megformálása, maga a cím, amely a jövő felé, a rabbilincseit letépő hősi nemzedék felé irányuló törekvést jelképezi — mindezek a poémában szorosan összefüggő elemek a forradalmi-romantikus művészet által kitűzött cél elérését szolgálják, vagyis azt tekintik elsődleges feladatuknak, hogy a költészet eszközeinek segítségével kifejezzék a *szükség birodalmából a szabadság honába való áttörést*.²⁵ Mindebben igen jelentős szerep hárul a forradalmi-szimbolikus képalkotásra.

Mégis ez a képalkotási mód itt már nem foglal el olyan „nagyhatalmi” pozíciót, mint a megelőző évtizedek filozófiai-szimbolikus poémáiban, hanem csak a költői eseménysor *fő irányát világítja meg, és a főhős váratlan sorsfordulatainak, intenzív, szellemi megnyilatkozásainak pillanataiban kulminál*, hogy aztán átadja helyét a költői leírás egyszerűbb formái felé közeledő tárgyi-reális képalkotási rendszernek a költemény többi részében. Ez a körülmény az egyes irodalmakban a poémának a társadalmi prózához — Közép- és Délkelet Európa irodalmaiban pedig a folklórhoz — való hasonlatosságát eredményezte.

Az elvont-szimbolikus képiségnek és a tárgyi-reális felépítésnek ilyen keveredését a forradalmi-romantikus poéma megkülönböztető stílusjegyének tekinthetjük a XIX. század 30-as — 40-es éveiben. Ez a keveredés még nem jött létre a poéma fejlődésének korábbi szakaszában, mert a tárgyi realitás — bár egyre erősebben éreztette hatását a szatirikus művekben (Byron, Shelley, majd később Barbier és Heine szatíráiban) — még nem nyert polgárjogot a filozófiai-szimbolikus poéma művészi kellékei között. Az absztrakt-szimbolikus képalkotásnak és a tárgyi-reális leírásnak ez a szimbiózisa viszont már nem jellemző a 60-as — 70-es évek (Madách, Eminescu, Carducci) filozófiai-szimbolikus poémáira sem, amikor is a romantikus poéma — megfelelő távlatból szemlélve az európai kritikai realizmus által felhalmozott anyagot — kísérletet tesz arra, hogy egyesítse a reális élet tapasztalatait azoknak az új problémáknak szociál-filozófiai megoldását célul kitűző törekvésekkel, amelyeknek realista művészi feldolgozására a történelem még nem teremtette meg az elégséges fel-

²⁵ A poétikai téma logikai fejlődésének ehhez hasonló példájaként szolgálhat Lennon: „Albigensek” c. művének befejezése.

tételeket. Az európai poéma realista (Nyekraszov) és romantikus áramlatai ideiglenesen szétválnak, hogy fejlődésének egy új szakaszán (Rajnisz, Ady, Blok, Geo Milev poémáiban) ismét egymáshoz közelítsenek és végül történelmileg újszerű művészségre tegyenek szert Majakovszkij alkotásaiban.

Fordította: Gránicz István

KUBIKOSOK A PÓ ÉS A TISZA VÖLGYÉBEN

(NÉPRAJZI PÁRHUZAM)

A Pó völgyi olasz és a Tisza menti magyar kubikosság párhuzamos meglétét szükségtelen lenne újra felfedezni, mert jó egy évszázada eléggé köztudott. Az olaszok már a tiszai munkálatok kezdetén jelen vannak a Pó-szabályozó neves mérnök: *Paleocapa* személyében, munkásokról pedig Szeged 1879 utáni feltöltése idején hallunk először,¹ és ettől kezdve 1914-ig a magyar kubikosokkal együtt ők is fel-feltűnnek az Osztrák—Magyar Monarchia különböző pontjain,² nemegyszer éppen egymás szomszédságában dolgozva.

Mindezek ellenére máig nem tisztázódott az eredet, az esetleges kapcsolatok és a kölcsönhatások sok-sok kérdése. Az olasz műszaki és agrártörténeti szakirodalom a *bracciantato*-nak nevezett agrármunkásság részeként tárgyalja ugyan a *sterratore*-k, *terrazziere*-k vagy *scariolante*-k³ (kubikosok) munkáját, továbbá társadalmi helyzetét, sőt érdekvédelmi harcait is,⁴ néprajzi szempontú ismertetésük azonban teljességgel hiányzik és mit sem tudnak a magyar párhuzamokról.⁵ E tekintetben nálunk jóval kedvezőbb a helyzet: műszaki irodalmunk számon tartja a Pó völgyi munkálatokat, néprajzi szakirodalmunk pedig, miközben kellő részletességgel feltárta a magyar kubikosság helyzetét,⁶ esetenként olasz párhuzamokra is utalt: pl. egyes szállítóeszközök⁷ és viseleti darabok,⁸

¹ L. TÁPAY-SZABÓ LÁSZLÓ: Szegény ember gazdag élete. Bp. 1928. III. 108.; továbbá TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: Rónasági csodák. (Szeged), 1943. 70—71.

² Ír róluk többek közt GABONA BÉLA: A magyarországi agrármunkásmozgalom története. (1890—1900.) Bp. é. n. 31.

³ Az olasz irodalmi és köznyelvben a *kubikosra* nincs olyan egységes fogalom, mint a magyarban, ámbar jóval egységesebb, mint más európai nyelvekben; már önmagában ez is mutatja a határozatlanabb kialakulást. Legtöbb esetben *bracciante*-t (kétkézi munkás) használnak, amely mezőgazdasági munkást éppúgy jelenthet, mint kubikost. A *bracciante* után leggyakoribb a kissé idegenszerű *terrazziere* (terrazsépítő), kevésbé elterjedt az olaszosabb változata: *sterratore*. A kubikosdalok viszont csak *scariolante*-t (talicskás) emlegetnek.

⁴ Összefoglaló jellegű többek között PAGANI, ALDO: I braccianti della valle Padana. Osservatorio di economia agraria per l'Emilia. Milano—Roma 1932. Istituto Nazionale di Economia Agraria. Studi e Monografie, N. 15.

⁵ Sőt még *Paleocapa* magyarországi szereplését sem tartják számon!

⁶ Összefoglalását l. KATONA IMRE: A magyar kubikosok élete. (Bp.) 1957.

⁷ A kordéra vonatkozó részleteket l. KATONA I.: A kubikoskordé és a kordésmunka. Ethnographia 1961: 59—60, 63, 79.

⁸ GYÖRFFY ISTVÁN a Csongrád megyei kubikosok bordás bársonyból készült *ördög-bőr-nadrágit* olasz eredetűnek mondja és visszavetíti *Paleocapa* idejére. (A Magyarság

továbbá jövevényiszavak⁹ stb. eredeztetésében. Az olasz agrármunkásság érdekvédelmi szervezeteinek és harcainak jobb megismerésére az első világháború előtt,¹⁰ majd a két háború között is magyar szakember utazott a helyszínré:¹¹ a Pó völgyébe. Jómagam pedig a közelmúltban egy hosszabb tanulmányút keretében a néprajzi párhuzamok kérdésének tisztázására is időt fordítottam: helyszíni tájékozódás,¹² szóbeli adatok gyűjtése,¹³ valamint nyomtatott és képes dokumentumok megszerzése révén megismerhettem a Pó völgyi olasz kubikos-ságot. Az ilyesfajta kutatómunka feltételei azonban egészen mások Itáliában, mint nálunk, mert ott a különféle hatósági és társadalmi szervezetek rendkívül széttagoltak,¹⁴ e kérdésre vonatkozólag sem központi könyvtárak, sem pedig használható gyűjtemények nincsenek.¹⁵ Emiatt idő híján Velence környékét már nem kereshettem fel, ahonnan a Monarchia olasz vándorkubikosai kirajzoltak, közvetett adatokból azonban rájuk vonatkozó választ is kaptam.

A Pó és a Tisza völgyének átalakítása. A mezőgazdasági áruterelés kedvező fejlődése — a természeti adottságtól is függően — Európa-szerte a termelőterületek kiterjesztését és az olcsó — rendszerint vízi úton történő — áruszállítás megszervezését eredményezte. A társadalom ott is sikerrel birkózott meg e nem éppen csekély feladatokkal, ahol a tenger vagy a folyók árja újra és újra visszaszerezte a tőle elrabolt területeket. E harc sokszor évszázadokig

Néprajza. I. 3. kiad. Bp. 1941. 367.) Ez azonban aligha helytálló, hiszen a múlt század derekán az angol bányászok már ilyent hordtak.

⁹ Összefoglalóan I. KARINTHY FERENC: Olasz jövevényiszavaink. Bp. 1947. Különösen a bennünket érdeklő d i g ó szó kubikos-vonatkozású jelentései: 15.

¹⁰ CSIZMADIA SÁNDOR tanulmányútját I. *Világszabadság* 1912. aug. 24., szept. 21., okt. 8., nov. 2. és nov. 30.-i számában.

¹¹ Vö. SZABADOS MIHÁLY: Munkavállaló szövetkezetek Olaszországban. Pécs 1930. és Úó: Földbérllőszövetkezeti mozgalom és a munkáskérdés Olaszországban. H. n. 1934.

¹² A következő helységeket kerestem fel: *Argenta* (néprajzi gyűjtés), *Bologna*, *Ferrara*, *Modena*, *Padova*, *Parma*, *Reggio-Emilia* műszaki és egyéb adatok, dokumentumok gyűjtése. Bolognában tartózkodván leghosszabban, közvetve szóbeli adatokat gyűjtöttem még a következő kisebb helyek kubikosairól: *Budrio*, *Comacchio*, *Medicina* és *Molinella*.

¹³ A következő személyektől kaptam szóbeli és egyéb tájékoztatást: *Ambrosetti*, Umberto műszaki rajzoló (Reggio-Emilia); *Baldi*, Francesco mérnök (Reggio-Emilia); *Ballardini*, Livio geometer (Argenta); *Benati*, Amadeo mérnök (Bologna); *Bombardi*, Enrico dr. mérnök (Modena); *Capuzzo*, Giacinto mérnök (Ferrara); *Carra*, Jones tisztviselő (Parma); *Cerutti*, Gian Carlo dr. mérnök (Parma); *Falchini*, Irma háztartásbeli (Modena); *Franceschi*, Mario Tito mérnök (Parma); *Grande*, Pietro Giovanni mérnök (Ferrara); *Masi*, Vincenzo geometer (Bologna); *Veronese*, Carlo mérnök (Padova). Rajtuk kívül 3 argentai nyugdíjas kubikos, egy comacchioi, Bolognában dolgozó altiszt. Itt is hálás köszönetet mondok sok-sok szíves segítségükért.

¹⁴ A következő intézményeket kerestem fel s gyűjtöttem szóbeli adatokat, különféle dokumentumokat: *Associazione Agricoltori* (Reggio), *Associazione Ingegneri* (Bologna), *Bonificazione Parmigiana Moglia* (Reggio), *Consorzio delle Cooperative* (Modena), *Consorzio della Grande Bonificazione Ferrarese* (Ferrara), *Consorzio della Grande Bonificazione Renana* (Bologna), *Consorzio Interprovinciale per la Bonifica di Burana* (Modena), *Consorzio Unico per le Bonifiche della Bassa Parmense* (Parma), *Ente Delta Padano* (Bologna és Ferrara), *Genio Civile* (Bologna és Ferrara), *Genio Civile Magistrato del Po* (Parma), s végezetül a padovai egyetem hidrológiai tanszéke.

¹⁵ Külön kell megemlítenem dr. FÁBIÁN PÁL és SZABÓ GYÖZŐ kollégáim támogatását, segítségüket ezúton is hálásan köszönöm.

is elhúzódott, míg az ember valamennyire úrrá lett a természet vak erői felett. A természet és ember között vívott többszáz éves háborúk két klasszikus, verejtékkel és vízzel áztatott csatatere a Pó és a Tisza völgye.

E két folyó közül a Pó a tevékenyebb: két nagy hegrendszer vizeit levezetve, lassan-lassan feltöltött egy régi tengeröblöt, sorra befogta a hegyekről lezaladó folyókat, torkolatát évente 70 méterrel viszi előbbre: a névadó *Adria* város 2000 esztendő alatt már 30 km-re került a tengertől. A Pó bővízü sebes folyó, sok hordalékot szállít, medrét gyorsan feltölti, majd újakat mélyíti magának; árvizei pusztítók és nagy kiterjedésűek. Nehezítik a kérdést az *Adria* mocsaras tengeröblei, a pusztító tengerárok, különösen, ha a Pó árhullámával esnek össze. (Közismert pl. Velence veszélyeztetett helyzete.) Részben innen van, hogy a Pó megfékezése jóval korábban, talán már az ókorban megkezdődött, huzamosabb időn át tartott és -- főként alsó szakaszán -- máig sincs befejezve. A Pó szabályozását viszont mindenütt sorra követték a kiegészítő (lecsapoló, csatornázó, talajjavító stb.) munkálatok, s végezetül az elhódított földek parcellázása.¹⁶

A Tisza kanyargósabb, lassúbb és ingadozóbb vízállású folyó, épp ezért cseppet sem veszélytelenebb, mint a Pó. Méretei és így árterülete is nagyobb, szabályozása és ármentesítése összpontosítottabb szervezést és több munkát is kívánt. Mellékfolyói eléggé eltérő jellegűek, külön-külön is sok gondot okoznak, az árhullámok időbeli eltolódásai nagyobbak; tartósabb árvíz idején minden veszély a Dél-Tiszánál tetőződik, ahonnan nagyon messze még a mindent befogadó tenger. Nálunk nem az egész Tisza mentén, hanem ahol a legádázabb küzdelem folyt a vizekkel, ott alakult ki a magyar kubikosság, tehát a Vihar-sarokban. A magyar ármentesítés megfékezte a Tiszát és a Dunát, eredményesen védi ki meg-megújuló rohamaikat.¹⁷

A két folyó vidékén nemcsak a természeti feltételek térnek el, hanem a védelmi rendszerek is. A Pó kanyarjait általában nem vágják át, a mellékágakat nem mindig zárják el, így árvíz idején több mederben áramlik a víz. Az építőmunka egy részét a folyóra bízák: a kanyarban cölöpsoros szorítógátakkal, majd kőágyakkal küszöbölik ki a partrombolást, ill. segítik elő a partépítést, s ezzel egyidejűleg a főmeder véglegesítését és kimélyítését. (Nálunk ehhez hasonló és állandó jellegű munkák a Duna szigetközi szakaszán vannak.) Mindezekkel párhuzamosan épülnek a védelmi vonalak, a töltések; a Pó felső, és középső folyása mentén kétszeres, sőt helyenként háromszoros védővonal van, tehát kétoldalt nemcsak egy-egy, hanem a veszélyeztetett oldalon esetenként 2—3 gát is húzódik. Mivel ott minden talpalatnyi területre égető szükség

¹⁶ A kérdés teljes történeti bibliográfiája: MARZOLO, FRANCESCO—GHETTI, AUGUSTO: Fiumi, lagune e bonifiche venete. Guida bibliografica. I—II. Padova 1949—1963.

¹⁷ Összefoglalóan I. KATONA I.: Átmeneti bér munkafarmák — A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. Tanulmányok. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965. II. 406—432.

van, és a nagy vizek nem feltétlenül évenként vagy évszakonként ismétlődnek, még az időszakosan víz alá kerülő árterek munkálatai és költségei is megtérülnek, ezért szükséges a többszörös védelmi vonal. A folyóközeli alacsonyabb töltések átlagosan 800, a külső gátak pedig 2500 m széles árterületet védenek, az ártér szélessége azonban szakaszonként változik. (A külső gátak pedig kb. 1 m-rel magasabbak a belsónél, ill. belsőknél.) A belső gátakat magántársaságok, a külsőket az állam építi és tartja fenn. Közepes árvizek esetleg felülmúlják a folyóközeli töltés (vagy töltések) magasságát, ez esetben nem várják meg, míg az árhullám a töltéskoronát meghágja, hanem a sűrű zsilip- és csatornahálózat segítségével hatósági rendeletre és a vízügyi szakemberek irányításával kiengedik a vizet a külső, nagy ártérre. Az árhullám levonulása után ugyanilyen ügyes manőverezéssel történik a vizeknek a főmederbe való visszavezetése is. Így lehetséges, hogy a folyóközeli, belső ártéren is intenzív művelés folyjék, sőt „vízálló” házak is emelkednek; még inkább ez a helyzet az esetleges második, külső és nagyobb, szélesebb árterületen. Ez a védekezés minden átgondoltsága és szervezettsége mellett sem zökkenőmentes, egyrészt éppen a Pó felső és középső folyása mentén van viszonylag szélesebb ártér, holott erre az alsó szakaszon lenne nagyobb szükség, másrészt pedig Ferrarától lefelé — az állandó és intenzív kotrás ellenére is — mind nagyobb méreteket ölt a meder feltöltődése, így nem is egy folyó menti város a kis vízszintnél is mélyebben fekszik.¹⁸

A magyarok a Tiszának és mellékfolyóinak kanyarjait, összesen 111-et, átvágták, ezáltal gyorsult a vízfolyás, az ásott medrek ennek megfelelően kimélyültek. (Az átvágások költségeit az állam, a töltés építését pedig a parti birtokosok viselték.) Kétoldalt megfelelő magasságú gátak kísérik a széles ártereket. (Az ártéren helyenként az olaszokéhoz hasonló, alacsonyabb, ún. *nyári gátak* védelme alatt szintén folyik valamelyes időszakai, csökkent értékű területhasznosítás.) Mi az árvizeket eredményesebben küszöböltük ki, a nehézségek inkább a szabályozások első időszakában jelentkeztek, amikor felülről lefelé és a fő folyótól a mellékfolyók felé haladva folytak a munkálatok, — holott éppen ellenkezőleg kellett volna; akkoriban még a parti birtokosok érdekei miatt az árteret is gyakran kellett a kellesténél szűkebbre méretezni. Mindez később nagyon megbosszulta magát, súlyos árvizek sorozata tette tönkre az addigi berendezéseket, úgyhogy az 1880-as évektől kezdve valósággal mindent újjá kellett alakítani.¹⁹

A töltésepítés lényegében mindkét helyen hasonló módon történik: elcsúszás ellen a gátakat gondosan alapozzák és rétegesen, döngöléssel építik tovább; a magasabb és szélesebb gátak külső oldalán *padka* fut végig. (Az áradmányos talaj, a folyó nagyobb mozgékonyasága miatt az olaszok esetenként

¹⁸ Összefoglalóan l. PICCOLI, ARMANDO: Il bacino del Po. Parma 1963.

¹⁹ A magyar ármentesítések rövid történetét l. KATONA I.: A magyar kubikosok élete (Bp.) 1957. 10—22.

a töltésnél is dróthálóba fogott kőágyat használnak.) Nagy árvizek idején pedig mindkét helyen minden lehetséges és célravezető védekezési módot megpróbálnak, e tekintetben a leleményesség egyik helyen sem merült még ki, és egymástól függetlenül is újabbnál újabb eljárásokat alkalmaznak eredményesen, aminthogy kezdettől fogva megvan az effajta független párhuzamosság.²⁰ (A párhuzamos fejlődésre egyetlen nyelvi példa: az olasz *argine* a magyar töltés, a *diga* pedig a gát pontos megfelelője, s ma már mindkét helyen mindkettőt felváltva is használják.)

Az olaszok azonban nem álltak meg a folyók megzabolázásánál, mint mi, hanem a mentesített területeket valósággal összefüggő kertté varázsolták: gabona és különféle kapásnövények, továbbá zöldség és gyümölcs terem mindenütt, sőt az öntözött parcellákon rizst is termesztnek. A mentesített területet sűrűn behálózó csatornák mentén nyár- és fűzsortok húzódnak, a búza- és kukoricatáblákat pedig gyümölcsfák szegélyezik. Az öntözött réteket nyolcszor is kaszálják évente.²¹

Nálunk sikerrel zárult ugyan a folyószabályozás, az ármentesítés és a lecsapolás, de ezeket nem követte a csatornázás, az öntözés és főként a talajjavítás, így a Tisza mente kedvező természeti adottságai ellenére sem olyan összefüggő kert, mint a Pó völgye. A magyar ármentesítés tehát eredményes volt, de végső fokon mégis félmunkát végzett, ezzel nem csekély gondot hagyott az utókorra. Mindennek azonban elsőrendűen társadalmi gyökerei vannak.

A kubikosság kialakulása és fejlődése. Az említett természeti feltételekhez hasonlóan, lényeges egyezéseket s egyben különbözőségeket is találunk az olasz és a magyar kubikosság kialakulása és fejlődése között. A Pó völgyében kezdettől fogva kedvezőbbek voltak a kubikosság kialakulásának s főként továbbfejlődésének társadalmi feltételei: az árutermelés korábban megkezdődött, nagy, népes ipari központok alakultak ki, melyek a mezőgazdasági termékeket éppúgy felvették, mint a mezőgazdaságból kiszorult emberfelesleget. A Pó folyó sem szelidült meg egyetlen rohamra, állandó éber jelenlétet kíván. Mindezek következtében a Pó völgyi tartaléksereg az ipar, a mezőgazdaság és a kettő között helyet foglaló földmunkák között választhatott, nem mindenkinek kellett vándormunkássá válnia. A nagyszabású földmunkálatok — nagyjából a századforduló évtizedeiben — ott is csökkentek ugyan, és Németország, valamint az Osztrák Magyar Monarchia területén mind nagyobb számban tűntek fel az olasz vándormunkások, de ezek közül legfeljebb a Velence környéki helységek fiai végeztek kubikmunkát, a többiek nagyobb részt a bányákban,

²⁰ Vö. L'irrigazione nel comprensorio di bonifica. Ferrara (1965). Consorzio dello Grande Bonificazione Ferrarese. Magyar vonatkozásait KATONA I. i. m. 36—41.

²¹ Az egyes részleteket l. JOVI, GIANCARLO—MAZZINI, FERRUCCIO (stb.): Consorzio della Grande Bonificazione Renana, Bologna—Genova (1956); PORTA, FERMINIO: La bonifica di Burana e il suo comprensorio nel passato o nel presente. Milano, 1949; SANI, EMILIO: La bonificazione Parmigiana Moglia. Reggio-Emilia 1962.

az építőiparban stb. dolgoztak.²² A Pó menti agrárproletárság évszázadok óta egyik kezével mezőgazdasági, a másikkal pedig ármentesítési munkákat végzett, lehetőleg mindig lakóhelye közelében, sokszor még az ebédjét is otthon fogyasztva. A múlt század második felére az arány ott is a kubikmunkák javára tolódott el, ez ugyanis több és jobb munkaalkalmat és nagyobb keresetet biztosított, de mindennek ellenére sem vált a kubikolás (*lavori di terrazzeria*) önálló főhivatássá. Annál inkább sem, mivel az olaszok az említett kiegészítő munkálatokat is elvégezték, s utána felparcellázták a víztől végleg elhódított és időközben termékennyé tett területeket. A tulajdonosi és bérleti rendszernek valóságos szövevénye alakult ki; a közös feladatok végzésére pedig szövetkezetek alakultak. A kis bérletek arra elegendőknek bizonyultak ugyan, hogy a lakosság zöme helyben maradjon, ne keljen vándorútra, de mindig maradt annyi viszonylagos emberfölösleg is, hogy a hátralevő, ill. folyamatos munkákat elvégezze. Itáliában tehát nem alakult ki olyan határozott vonásokkal elkülönülő, önálló kubikosság, mint nálunk és még a vándorútra kényszerült Velence környékiek sem nevezhetők hivatásos kubikosoknak.²³ Így válik érthetővé, hogy míg az intenzívebb olasz mezőgazdaság és ipar s ennek megfelelően a kubikolás munkaeszközei a mienkénél változatosabbak, de mégsem tökéletesebbek, mert a gépesítés előtt ezeket nem alakították oly mértékben a földmunkák sajátos igényeihez, mint nálunk; az általános gépesítés viszont jóval korábban és nagyobb méretekben került alkalmazásra, mint hazánkban.

Hivatásos magyar kubikosságról sokkal több joggal beszélhetünk, mint olaszról. Nálunk is megvolt a viszonylagos emberfelesleg, hiányoztak azonban a nagy ipari városok; az olcsóbb emberi munkaerő miatt a mezőgazdaságban és a kubikmunkán egyaránt elmaradt a gépesítés, ráadásul az ármentesített területeknek is csak kisebb részét kapta meg az érdekelt kubikosság. Szeged határának bérleti rendszere bizonyos mértékig hasonló volt az olasz viszonyokhoz, így az 1880-as évek után éppen ott csökkent a kubikosság létszáma, ahol legelőször alakult ki. Másutt viszont a tiszai munkák befejeztével kénytelenek voltak vándorútra kelni, vándorlásaik során az egész Monarchiát bebarangolták. A mezőgazdaság nem tartotta el, az ipar nem fogadta be a mindenkori felesleget, így tehát maradt a kubikmunka, amelyre sokszor családotól elmentek: az asszony főzött és mosott, a serdülő korú gyermeket pedig befogták talicskahúzóknak. (Ezekre nem találunk olasz példát!) A tőkével vívott állandó harcokban, a jobb kereset és a könnyebb munka érdekében a magyar kubikos kénytelen volt paraszti eredetű szerszámait és szállítóeszközeit tökéletesíteni; s ha igényei és szervezettsége el is maradt a Pó menti olaszétól, munkaszervezetei

²² A kiterjedt irodalomból l. pl.: LUDWIG, JULIUS: Die wirtschaftliche und soziale Lage der Wanderarbeiter im Großherzogtum Baden. Karlsruhe 1915. 108, 112, 114—115, 116—137.

²³ Összefoglalását l. PAGANI, A. i. m. 9, 10, 12, 13, 22, 23, 44, 49, 57—59.

és speciális kézbeli szerszámai semmiben sem. Mindez a fejlettebb fok azonban éppen a fejletlenebb hazai viszonyok ellentmondásos következménye!²⁴

Munka-munkaszervezet, életmód. Az olasz és a magyar kubikmunkák nagy általánosságban hasonlóak voltak: folyószabályozás, gátépítés, csatornázás, út-, vasútépítési és építkezési földmunkák stb.; ezeken belül természetesen mindkét helyen más-más volt az arány és a munka jellege is. Az olasz kubikoság sokrétű munkára kényszerült és mindvégig megmaradt kétlakinak, ezzel szemben a magyar kubikoság egy része hivatásossá vált: a kubikolás aranykorában pl. volt olyan magyar kubikos, aki egyetlen kaszavágást sem tett egész életében. E hivatásos réteg a kubikmunkán belül nálunk tovább specializálódott: út- és vasútépítési, építkezési földmunkák, csatornamunka stb. irányában.

A helyben dolgozó Pó menti olasz munkásság számára a kubikolás mindvégig *kiegészítő* kereseti forrás maradt, ez abban is megmutatkozott, hogy nemcsak évi és évszakos viszonylatban végeztek felváltva mezőgazdasági és kubikmunkát, hanem a legtöbben naponta is. Az olasz kubikos kora hajnalban indult munkába, délután pedig hazatért kis parcellájára dolgozni. E szokásos korai indulást legismertebb daluk is megfogalmazza:

E mezzanotte in punto,
Si sente un gran rumor:
Sono gli scariolanti,
Che vanno a lavorar.

Pontosan éjfél van,
Nagy zajt hallani:
A kubikosok azok,
Kik munkába mennek.²⁵

E kis hatóságú ingázás a magyartól merőben eltérő munkabeosztást és menetet alakított ki: a kerékpáros karavánok korán munkába indultak, szükség esetén nemcsak kézbeli szerszámaikat, hanem talicskájukat is naponta vitték magukkal. (A talicska kereke a csomagtartón, két szarva pedig vállukon nyugodott, míg a mieink szarvánál fogva kötötték a csomagtartó után és így a saját kerekén gurult a talicska.) Az olaszok a munkahelyen reggeliztek és tízóraitak, de az uzonnaebédet már rendszerint otthon fogyasztották el, így sem bevásárolniok, sem pedig főzniök nem kellett. A kubikmunkán töltött idő 5—8 óra között váltakozott, míg a magyarok másfélszer, ill. kétszer ennyit is dolgoztak.

Ilyen módon a *capo-squadra*, vagyis az olasz banda csak a munka végzésére alakult; 15—20 fő dolgozott együtt a *caporale* (bandagazda) vezetésével, aki azonban amolyan alvállalkozó-féle volt. A munkaszakaszt rendszerint nem osztották ki egyénekre, hanem az egyes bandák együtt rakodtak és haladtak a járódeszkákon, stb. (Munkafajtánként és alkalmanként természetesen ott is elég gyakori volt a párban és egyénileg végzett munka.)

²⁴ Összefoglalását l. KATONA I.: Átmeneti bérmunkaformák 382—390.

²⁵ Masi, Vincenzo közlése, Szabó Győző fordítása.

Ha azonban az olaszok is vándorútra kényszerültek, az egy helyről valók ugyanúgy igyekeztek együtt elszerződni, mint a mieink, sokszor éveken át ugyanazok voltak a bandatagok és a vezetőjük sem cserélődött. Ez utóbbi azonban sokkal inkább alvállalkozó volt, mint munkatárs: ő vette fel a pénzt és osztotta el a munkában töltött idő arányában. Ha esetenként egy-egy fiatal-korú is velük ment, az vásárolta meg az élelmiszereket, s olykor főzött is. (Az italt azonban mindig külön-külön vették.)²⁶ E külföldön dolgozó olasz vándormunkásokról a németek megjegyzik, hogy náluk igénytelenebbek voltak, a magyarok pedig éppen fordítva: változatosabban étkeztek és jobban öltöztek. Mindkét megfigyelés helytálló. A mieink még akkor is kunyhólakók voltak és vitték magukkal a családot, amikor az olaszok már a vállalatokra ruházták a szállás, sőt esetenként a munkaeszközök beszerzésének gondját is.²⁷

A magyar kubikosság kialakulásának kezdetén nagyjából hasonló volt a helyzet, mint amilyen a Pó völgyében volt mindvégig, vagyis a magyarok is felváltva végeztek mezőgazdasági és kubikmunkát, lehetőleg közvetlen közelben. Nálunk azonban e két munkafajta nem naponta, hanem évszakonként váltakozott: eleinte a mezőgazdasági munkák szüneteiben kubikoltak, azután éppen fordítva. A vándormunkára való áttérés után pedig családotól vagy bandástól keltek útra, sajátmaguk gondoskodtak rögtönzött kunyhókról, továbbá hideg-meleg ételekről, stb. Kialakultak a közös kunyhók és az együtt étkező *szakácspartik*. Hovatovább csak bandában volt érdemes dolgozni, de a magyar kubikos bandagazdák nem alvállalkozók, hanem primus inter pares-ek voltak, vagyis a társaikkal szolidárisak. A jó közösségi szellemtől függetlenül, a munkaszakaszokat rendszerint egyénekre osztották és a közös keresetből ki-ki a munkában töltött napok és félnapok arányában részesült.²⁸

Olaszok és magyarok esetenként egymás mellett is dolgoztak, a magyarok azonnal észlelték ugyan az említett különbségeket, ill. eltéréseket, de az olaszok szorgalmáról és tudásáról a legnagyobb elismeréssel szólnak: „Az olasz és a magyar a legjobb munkás”, — mondta egyikük.²⁹ Egy másik 91 éves szentesi kubikos pedig így nyilatkozott: „Az olajmedencének az ódalát pucolták utánunk. Szépen tudtak dőgozni. Az ódalát olyan egyenesre megcsinálták, hogy egyik vígitű a másikig a két krajcárost el lehetett vóna lúni”.³⁰

Az olasz kubikosok külsőleg nem sokban különböztek a mezőgazdasági munkásoktól, legfeljebb a vizes, csúszós talaj miatt többen és többször használták a szöges bakancsot, ill. a különféle vízálló lábbeliket. Ezzel szemben

²⁶ A külföldön dolgozó olaszok munkaszervezeteire vonatkozólag l. LUDWIG, J. i. m. és NICHTWEISS, JOHANNES: Die ausländischen Saisonarbeiter in der Landwirtschaft der östlichen und Mittleren Gebieten des deutschen Reiches. Berlin (1959), 60.

²⁷ A magyar kubikosbandák részletes ismertetését l. KATONA I.: Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában. — Agrártörténeti Szemle 1961 : 534—562.

²⁸ L. KATONA I. i. m. 550—562.

²⁹ Horváth Ferenc 71 é. kubikos, Szeged, 1955.

³⁰ Mészáros Bálint 91 é. kubikos, Szentes, 1953.

a magyar kubikos évtizedeken át tipikus paraszt maradt, csak a vándormunka beálltával váltott viseletet, de vidékies jellege még sokáig megmaradt. A magyarnak 1914 előtt valóságos díszce és címere volt a rézveretes hám. (Az olaszok csak rövid ideig és ritkán használták és egyáltalán nem díszítették. Ez az apró külsőség is jól kifejezi, hogy a magyarnak a kubikmunka emelkedést jelentett, az olaszoknak azonban nem.)³¹

Munka- és szállítóeszközök. Európai viszonylatban az árutermelő mezőgazdaság szakosodásával együtt járt a technológiai fejlődés, mely a munkaeszközök mind teljesebb differenciálódásához vezetett. A termelőterületek kiterjesztéséért vívott hosszas harcok már a gépesítés előtt is vezethettek olyan eredményekre, amelyek a munkát jelentősen megkönnyítették. Mindezekkövetkeztében az olasz kubikosság munkaeszközei változatosabbak, míg a magyarokéi a kubikmunkára alkalmasabbak, mert jobban át vannak alakítva.

Mint említettük, az olasz kétkézi munkás valójában nem vált hivatásos kubikossá, munkaeszközei mezőgazdasági, kisipari eredetűek és alig változtak a kezén, ezzel szemben a hivatásos magyar kubikosok a szintén paraszti eredetű munkaeszközöket fokozatosan átalakították. Ahogy csökkentek a munkaalkalmak, úgy torpant meg ez a fejlődés is.

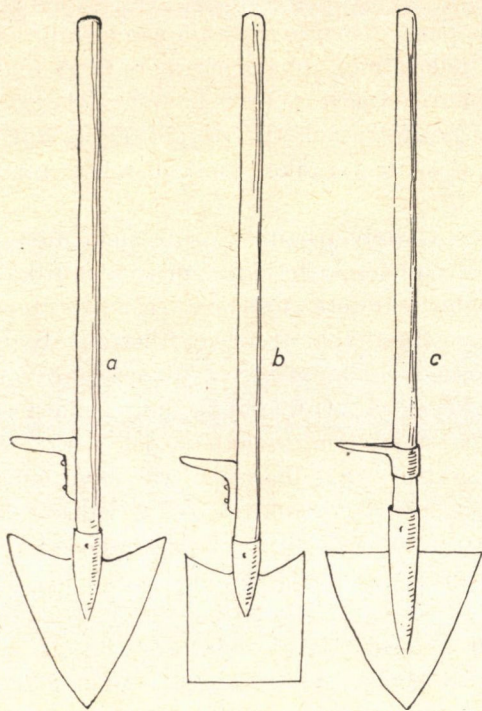
Az olasz kubikosok *ásótípusai* változatosabbak, de nem olyan fejlettek, mint a magyarokéi. Az olasz *vangá*-nak (ásónak) három fő formája van: a háromszög-alakú hegyes és fent egyenes, továbbá a felső szélén bevágott, valamint az alul lapátformán levágott. Mindháromnak nyélre erősített rugója (*pogiapiè, pogiapiède* stb.) van, de csak vízszintes szárral. Az olaszoknak nem az ásó volt a legfontosabb munkaeszközük, nem is mindig használták.

Ezzel szemben egy magyar kubikos elképzelhetetlen *ásó* nélkül, szinte ez a *mindenes* munkaeszköze: lapja háromszög alakú, oldalai kissé kifelé íveltek; L-alakú, cserélhető rugója van. A mieink a levágott végű ásót nem ismerték, legfeljebb a rendkívül keskeny és hosszú alageső-rakót, mely azonban nem magyar találmány és kubikosok kezén elvéve fordult meg. Ellenben saját találmánynak tekinthető a gyeptéglák metszésére szolgáló, eke módjára húzott, hajlított végű ásó, amely azonban csak legutóbb és ugyancsak szűk körben volt ismeretes.³²

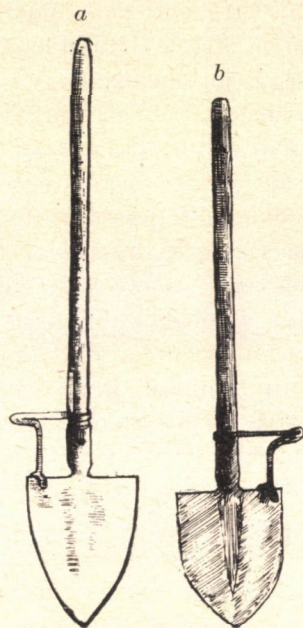
Az olasz lapát (*badel, badile* stb.) szintén eltér a magyartól, a mieink az ehhez hasonló típust *digólapátnak* nevezték: háromszög alakú feje enyhén öblös és ívelt, esetenként peremmel ellátott, és inkább hegyes vagy lekerekített orrú, mint egyenesre vágott végű. Nyele hosszú, enyhén ívelt. Az olaszok jobbára csak karral mozgatták. Mivel ez az eszköz az ásó és a lapát tulajdonságait egyesíti magában, mellette nem feltétlenül kellett ásót használni. E munka-

³¹ Részletesebben I. KATONA I.: A kubikosok viselete. Ethnographia 1961. 555—582.

³² Részletesen I. KATONA I.: A kubikosás és az ásózás. Szeged 1963. Néprajzi Dolgozatok 11. sz.

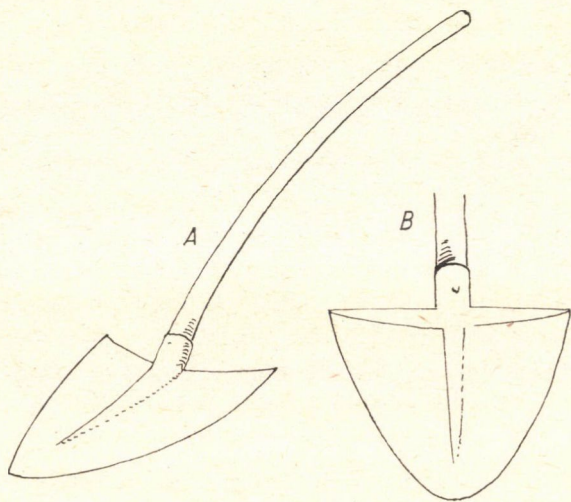

1. ábra. Az olasz kubikosások főbb típusai
Dr. K. Kovács László rajza

2/a—b. ábra. Szegedi és Mindszenti
kubikosásók

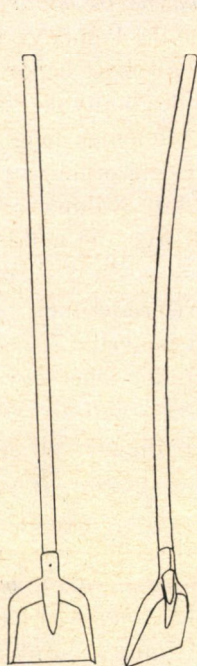
Cs. Katona Imre rajza

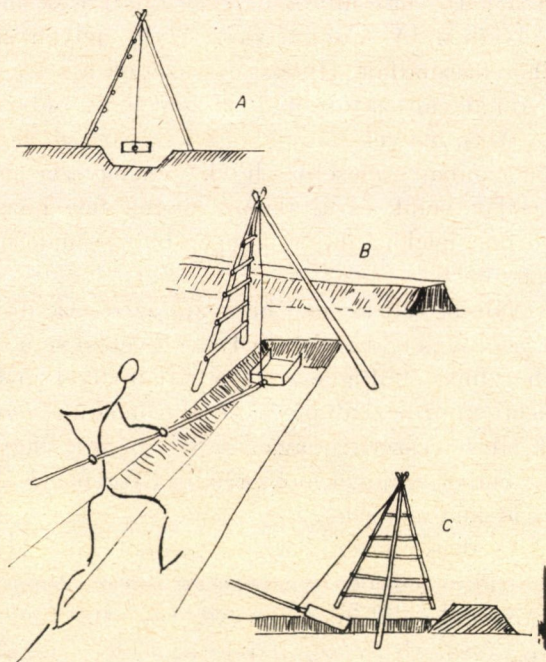
3. ábra. Az olasz lapát leggyakoribb típusa
Dr. K. Kovács László rajza

eszköz átmeneti jellegű, ennek megfelelően az ásó és a lapát szélső, tehát „tisza” típusai között nagyon sok az átmeneti lapáttípus is.

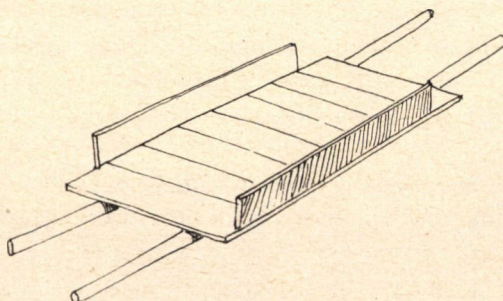
A magyar kubikosok *lapátjának* feje zömök, téglalap alakú, egyenes éllel, széles peremmel; hosszú nyele ívben hajlik. A mi *digólapátunk* olasz eredetű ugyan, de időközben a katonai (tábori) ásó hatására rövidebb nyelű és

4. ábra. Magyar kubikos-lapát szemben és oldalnézetben
Csalog Zsolt rajza

5. ábra. Az olasz pala
Dr. K. Kovács László rajza

6. ábra. Az olasz barella
Dr. K. Kovács László rajza

kerekesebb végű lett, és ennek megfelelően kézzel, valamint lábbal is dolgozhattak vele. A hivatásos magyar kubikosok azonban ezt csak szorultságból vették kézbe.³³

Az olasz csákánynak (*picón, piccone* stb.) két fő típusa van: a nagyobb, egyik végén hegyes, a másikon kissé szélesebb végű, továbbá a rövidebb fejű, amely egyik végén hegyes, a másikon baltafejszerűen kiképzett. Lényegében mind a kettő hasonlít a magyar kubikosok megfelelő *kapás* és *baltás* végű csákányaihoz. A munkaeszköz egyik helyen sem elterjedt; kemény, köves talajhoz használják. Hosszú évszázadok alatt a csákány változott legkevesebbet. Annál változatosabbak viszont a különböző olasz félcákányok (*zappa, sappa* stb.), melyek nagyjából a magyar *csákánykapáknak* felelnek meg, olasz földön azonban szélesebb a fejük, nem egyszer már lapátnyi méretűek; a partot szaggatják velük és általában maguk felé húzzák a földet. Nálunk egészen pontos megfelelői tulajdonképpen hiányoznak, a mieink hegyes fej nélküli félcsákányok.³⁴

Nálunk teljességgel hiányzik az ókori, ill. középkori eredetűnek tartott olasz *pala*, amely azonban a Pó völgyében sem mindenütt ismert. Lényegében egy hatalmas, felfüggesztett lapát, mellyel jóval több földet lehet egyszerre kiemelni, mint kézbeli párjával. Háromágú *scalara* (állványra) van szerelve, az egyik láb létraszerű; maga a lapát *cordan*, vagyis kötélen függ, nyele hosszú és egy ember erejével mozgatható. (Argentai változata a vízhányó *zorla*, a Pó deltavidékén ismerik.)

Az olasz gátépítési technikából következően, a döngölőknek sokféle változatuk és egyben elnevezésük is van: *batipal, becca, capra, cavra, pestone* stb. Anyaguk, alakjuk és szerkezetük attól függ, hogy föld döngölésére avagy cölöpverésre stb. használják-e; az elsőket inkább kézzel, míg az utóbbiakat függesztőállvány segítségével mozgatják. Az egyik elterjedt kisebb, hengeres változatnak középtűt két füle van, annál fogva egy ember mozgatja; a zömökebb, nehezebb és rendszerint szabályozható döngölő három fülét két-két kéz markolja, tehát három ember erejével működtetik. (Modernebb, mérnöki szerkesztésű változataival itt nem foglalkozom.) A magyar kubikosok kezén saját készítésű, egyszerű és egy személyes döngölő volt használatos, alkalmazására azonban ritkán került sor, mert a földszállítást úgy szervezték meg, hogy a friss föld tömítését az emberi lábak és a járművek végezzék el. Egyéb döngölőink és cölöpverőink az olaszokéihoz hasonlóak, ezek azonban már vállalati szerszámok.

Az olasz szállítóeszközök közül a *barella* vagy *baretta* (saroglya) a legegyszerűbb; mindmáig használják, ahol a szűk hely, vagy a sáros, vizes föld miatt

³³ Részletesen I. KATONA I.: A kubikoslapát, digólapát és a lapátolás. A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve, 1961—62. Orosháza, 1963. 36—46.

³⁴ Részletesebb feldolgozása KATONA I.: A csákány és a csákánnyal végzett földmunkák. — Néprajzi Értesítő 1962 : 327—333.

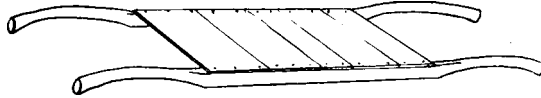
7. ábra. Kőhordás barettá-val
Parma-Cremona, 1952.

8. ábra. Földhordás barellá-val
Comacchio, 1954.

szükség van rá. A *barellát* kézben viszik, kétszemélyes szállítóeszköz; egyszerűbb típusa a két rúdra keresztbe szegezett lécsor, ezzel követ szállítanak, fejlettebb a ládás típus, amellyel sáros, vizes földet hordanak. Mindezeket nálunk kubikon csak elvétve használják, az építőiparban jóval elterjedtebbek. A magyar kubikosok lehetőleg mindent talicskában visznek, sőt a szigetköziek még a hatalmas dunai köveket is kis kerekű talicskán tolják el a szorító gátakig.

A talicska (*cariola* vagy *carriola*) a Pó völgyében is általános, elsősorban szintén földszállításra használják. A helyi típusok változatosabbak, mint nálunk, a különféle paraszti és építőipari eredetű olasz talicskák kubikmunkán való tökéletesedése és egységesülése nem történt meg. (A századforduló körüli fényképeken is a mai talicskatípusokat láthatjuk.) Az olaszok helyenként

9. ábra. Téglahordó saroglya
Csalog Zsolt rajza

a különféle paraszti ládás, másutt a mély hasú kőművestalicskát használják. Valamennyinek kisebb az űrmértéke, mint a magyar talicskáké. A kőműves-típus hasas, lefelé öblösödő ládája majdnem a lábak aljáig ér, esetenként csapolással illesztve. Az egyiknek oldalai vízszintesek, míg a másikéi enyhén íveltek. A paraszti ládás talicska vízszintes oldalú, a két végdeszka magassága alig tér el egymástól, a kerék felőli valamivel magasabb. E lapos fenekű típus az előző kettőnél szélesebb, ezzel pótolják az alul kiöblösödő feneket. Mind a három talicskatípus kereke magas, keskeny, 8 küllője van, vasabroncsos, tengelye a talicskafej közepében forog. A szarvak (*manec*, *manica* stb.) hosszúak, kissé felfelé állanak, a lábak viszonylag magasak. Teherrel rakottan természetesen az olaszok is tolják, üresen viszont maguk után húzzák a talicskát. Hámot vagy nyaklót (*tracola*) kevés helyen és csak nagyon ritka esetben használtak; ennek az egyszerű kötélből készült hámnak nem voltak keresztpántjai, két vége hurokban végződött. Az olaszok soha nem alkalmaztak talicskahúzó segédmunkást, „csikót”, ellenben majdnem mindig deszkajárón, ún. *tavolá*-n tolták a rakott talicskát. (A *rampa* egyszerű földre fektetett deszka volt, míg a meneteles gátoldalon használt *pasarella* vagy *pasarela* alá apró, féllábas bakokat raktak; ez utóbbiak olasz neve *cagnet*, *caval*, *cavalet*, *cavalletto* stb.)

A magyar kubikostalicska a paraszti ládás típusból fejlődött szinte centiről centire: a dereka fokozatosan megrövidült, közben félköríves, rézsútós végei felmagasodtak, egyenes oldalai pedig kissé kifelé dőltek. A széles, négy küllős, vasráfos kerék szinte a talicska alá bújt, így a súly nagyobb része a kerékre, nem pedig a szarvakra esik; a talicskatengely a fej alján levő bevágásban forog. E szállítóeszköz rendkívül billenékeny. A tolást a pántokkal ellátott hárnak, más néven nyakló könnyíti meg, nagyon meredek lejtőn pedig az említett talicskahúzó „csikó” (gyermek) alkalmazása. A magyar kubikostalicska térfogata nagyobb az olaszénál, szélesebb kereke járódeszka nélkül is könnyedén gördül a puszta földön, egyébként puha talajon és felfelé menet szintén deszkajárót használnak hozzá, áthidalás esetén bakokat is raknak a járó alá, de az említett

féllábas olasz bakokat nem ismerik. (Helyette földet tömnek a járat alá.) A magyar kubikostalicska a gépesítés előtti időszak emberi erővel mozgatott speciális szállítóeszközeinek egyik legfejlettebb típusa. (Utóbb műszaki szabványosítása és gyári sorozatgyártása is megindult.)³⁵

10. ábra. *Kubikolás talicskával*
Reggio-Emilia, 1954.

11. ábra. *Kubikolás talicskával*
Reggio-Emilia, 1954.

Míg a magyarok a talicska, az olaszok a kordé (*caretto*) fejlesztésével értek el nagyobb eredményt. Az utóbbi került át hozzánk is, mint az átvétel egyetlen igazolható példája. A kordé különben a Földközi-tenger vidékének máig kedvelt szállítóeszköze, számtalan helyi változata még a talicskákét is felülmúlja, s mindezeket a kordétípusokat alkalmilag föld vagy más építőanyag hordására is felhasználják. De csak azok a típusok tekinthetők igazi kubikos-

³⁵ A talicskámunka részleteit l. KATONA I.: A kubikostalicska és a talicskámunka I—II. *Ethnographia* 1962 : 512—532, 1963: 13—37.

kordéknak, melyek az igásállat kifogása nélkül, a kordéláda hátrabillentésével üríthetők ki. Ez a típus nem régi: a múlt század utolsó évtizedeiben alakulhatott ki és e legfejlettebb formát *olasz* vagy *városi* kordé néven vettük át.³⁶

Olasz viszonylatban a modern csillás és a keskeny vagy rendes nyomtávú vasúti földszállításnak még nagyobb szerepe és jelentősége volt, mint

12. ábra. *Kubikolás talicskával*
Békésszentandrás, 1936.

hazánkban, mindezek már a gépesítés *közvetlen* előfutárai. (Nálunk viszont a hajóval történő szállítás volt valamivel hangsúlyosabb, lévén a Duna és a Tisza könnyebben hajózható, mint a Pó.)

E különféle modernebb és a hagyományosnál még hajsásabb rakodómunkákon mindkét országban elsősorban kubikosok dolgoztak, de a kérdés ismertetése tárgyunktól meglehetősen messzire vezetne.

Tanulságok. Az olasz és a magyar kubikosság a hasonló, de nem azonos természeti-társadalmi feltételektől függően, egymástól viszont függetlenül, párhuzamosan, de némi időeltéréssel fejlődött. A köztük levő hasonlóságok a párhuzamos fejlődésből erednek, csak szórványos esetekben közvetlen kapcsolatból, és mivel az olasz viszonyok egészükben véve fejlettebbek voltak, bizonyos olasz hatásról is beszélhetünk. A magyarok viszont jelentősebb mértékben váltak hivatásosakká, így kézbeli szerszámaik és szállítóeszközeik a gépesítés előtt viszonylag fejlettebb formáig jutottak el, mint az olaszokéi.

³⁶ L. a 7. sz. jegyzetet!

Az olasz és a magyar kubikosság jelene. A kétlaki, hivatásossá soha nem vált olasz kubikosságnak nem kellett megszűnnie, a gépesítés fokozódása mindenestre a Pó völgyében is egyre szűkebb térre szorította vissza a kétkezi munkát. E folyamat jó fél évszázadig tartott és valamivel korábban és viszony-

13. ábra. Kubikolás talicskával
Budapest, Lokomotív-sporttelep 1950.

lag „csendesebb” körülmények között zajlott le, mint nálunk. A magyar kubikosság a századforduló óta olyan volt, mint a partra vetett hal: azok a munkák jórészt már befejeződtek, amelyekre oly sok verejtéssel és fáradtsággal specializálta magát, és a magyar ármentesítés is megállt félúton. A mezőgazdasági üzemek kapui már bezáródtak, az iparéi még nem nyíltak ki, így a kubikosokat kétszeresen sújtotta mindkét gazdasági válság. Lassú, de annál kínosabb haldoklásuknak a felszabadulás vetett véget: egyrészt földet, másrészt hallatlanul sok munkaalkalmat kaptak. Mivel a földmunkák zömét egy-két évtized alatt gépesítették, ezáltal nemcsak az iparba került kubikosok, hanem a földmunkán maradók is ott „helyben” szakmunkásokká válhattak. Ma már oly kevesen vannak a hagyományos módon dolgozó, hivatásos kubikosok, hogy 1970-ben, minden idők legsúlyosabb árvízveszélye és legeredményesebb védekezése során már alig hallottunk róluk. A megnyert csata mögött azonban ott vannak ők is, és mindig is ott maradnak.

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK
AZ MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
MEGALAKULÁSÁNAK 20. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

(1969 DECEMBER 9.)

TAMÁS LAJOS
ELNÖKI MEGNYITÓJA

Ma azért jöttünk össze, hogy magunknak és az érdeklődő szakembereknek számot adjunk húszéves munkánk legfőbb eredményeiről, gondjainkról, s hogy felvázoljuk néhány olyan általánosabb jellegű problémánkat, amelyek eddigi munkánk tapasztalatai alapján merültek fel, de amelyek a jövőben előttünk álló feladatok megoldása szempontjából is jelentősek.

Amikor az Akadémia javaslatára a kormányzat elhatározta a Nyelvtudományi Intézet megalakítását, nyilvánvalóan az volt a cél, hogy kialakuljon a nyelvtudománynak egy olyan központi műhelye, amely legjobb hagyományainkból kiindulva a kor igényeinek megfelelő szinten, a szakszerűség és a társadalom igényeivel összhangban végezze kutatómunkáját.

Úgy hiszem, ma már mindenki tudja azt, hogy megalakulása idején ennek a hazai viszonyaink között új típusú kutatóintézménynek nem volt könnyű helyzete. A megoldásra váró feladatok mennyisége messze meghaladta azokat a lehetőségeket, amelyeket az Intézet számára személyi és anyagi üzemi képesség tekintetében Akadémiánk biztosítani tudott. - Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy ezek a lehetőségek 1949 és 1960 között jelentősen növekedtek ugyan, de ezekkel együtt nőtt a feladatok mennyisége is. Az az ellentét tehát, amely lehetőségek és kívánalmak között fennállott az Intézet megalakulása idején, megmaradt az Intézet egész húszéves története folyamán, és megvan ma is, sőt ma élesebben jelentkezik, mint húsz évvel ezelőtt.

Intézetünknek tehát már megalakulása idején igen nagy feladattömegből kellett kiválasztania a leginkább időszerűeket, a legfontosabbakat. S ahogy említettem, ez a választási kényszer húsz év alatt mindig jelentkezett, és nyilvánvalóan jelentkezni fog ezután is. Ez azt jelenti, hogy az Intézet kénytelen volt a múltban — és kénytelen lesz a jövőben is — eltekinteni attól, hogy a nyelvtudománynak valamennyi — kétségtelenül hasznos, időszerű — feladatkörét művelje.

Az Intézet vezetőségének a kutatási tématerv összeállításában már kezdetben is két elképzelés között kellett választania. Először: olyan tematikát alakítson-e ki, amelynek alapelve az „ex omnibus aliquid”? Tehát, hogy lényegében minden számba jöhető kutatási ágazat képviselve legyen-e az intézetben, vállalva természetesen ennek szükségszerű következményeit is, hogy egy-egy szakterületet egy-két, esetleg egy fél vagy egyharmad szakember képviseljen; más szóval: hogy az Intézet munkája lényegében egymástól független egyéni kutatásokra alapozódjék. Ez a probléma egyébként más akadémiai kutatóintézetekben is felmerült.

A másik lehetőség pedig az volt, hogy az Intézetben főképpen olyan

nagyszabású, nagy szellemi és anyagi erőket lekötő, nagy szervezettséget kívánó munkálatok folyjanak, amelyek meghaladják egy-két tudós erejét. Vagyis: az intézet munkájának gerincét a nagy kollektív tervmunkák alkotják. Ebben az esetben vállalni kellett azt, hogy az Intézet tématerve jóval szegényesebb, de ugyanakkor megvalósíthatóbb, eredményekben gazdagabb lesz, mint az első esetben.

Az Intézet vezetősége az utóbbi megoldást választotta, s úgy gondolom, hogy ezt az állásfoglalást utólag is csak helyeselni lehet, annak ellenére, hogy a múltban is voltak, sőt ma is jelentkeznek — főleg az intézetet kívülről álló, érdekes szakemberek részéről — olyan elképzelések, amelyek az intézeti munka tematikáját a sokkal nagyobb elaprózottság irányába kívánnák terelni. Az Intézet eredményei — úgy gondolom — az intézetvezetés döntéseinek alapján helyes voltát igazolják. A magyar nyelvtudomány szempontjából alapvető fontosságú művek csak ilyen módon készülhettek el.

Az akadémiai kutatóintézetek feladatát illetően egyébként újabban hasonló álláspontra helyezkedett az Akadémia elnöksége is. A közelmúltban Erdey-Grúz főtitkár elvtárs nem egyszer utalt arra, hogy egyetlen kutatóintézet sem vállalkozhat tudományterülete minden ágazatának belterjes művelésére, s az akadémiai intézeteknek elsősorban olyan feladatokat kell megoldaniuk, amelyek nagyobb szellemi és anyagi erőket, magasfokú szervezettséget igényelnek. A mi szakmai nyelvünk szerint ez a kollektív tervfeladatok végzését jelenti.

Amikor megalakulása idején az Intézet a maga első tudományos tématervét kialakította, meglehetősen szegényes tapasztalatokkal rendelkeztek nemcsak az Intézet kutatói, hanem az Intézet vezetői is a kollektív kutatómunka szervezését, s még inkább a tervezését illetően. Az Intézet első tématervébe bekerült tervfeladatok kiválasztása mind szakmai tekintetben, mind társadalmi jelentőségét illetően lényegében helyes volt. A témák kidolgozására fordítandó szellemi és anyagi szükségletek, a munkára fordítandó időmennyiség, sőt a munkálatok várható terjedelmének felmérésében azonban már számottevő hibák jelentkeztek. A tervezésnek ezt a fontos részét ma már szinte érthetetlennek tűnő derűlátás jellemezte, ami persze súlyos következményekkel járt. A valószerűtlen tervek miatt a munkálatok erősen elhúzódtak, az Intézet — formálisan — állandóan tervleamaradással küszködött. Az Intézet vezetősége egyes tervfeladatok időleges szüneteltetésével megpróbálta ugyan az erőket bizonyos fokig összevonni, ez azonban csak az *egyes* tervfeladatok gyorsabb befejezésében jelentett bizonyos segítséget, nem pedig a tervfeladatok összességének megoldásában.

Mindezek következtében az Intézet tematikájának húsz év alatt bizonyos fokig kétségtelenül meg kellett merevednie. A tematika nem tudott lépést tartani az újabban jelentkező feladatokkal még olyan mértékben sem, ahogy ez az Intézet vezetőségének a kollektív tervfeladatok szerepéről vallott elvi állásfoglalása alapján kívánatos lett volna.

Így még mindig nem kapott kellő súlyt az Intézet munkájában az általános nyelvészet, az alkalmazott nyelvtudománynak újabban előtérbe került több fontos területe; de ugyanez vonatkozik a magyar nyelvtörténeti kutatásokra, a névtani kutatásokra stb. is.

Az intézetben folyó kutatásoknak az a periódusa, amely az Intézet megalakulásával kezdődött, és máig tartott, rövidesen lezárul; az Intézet szellemi és anyagi erőinek nagy részét jelenleg lekötő kollektív tervfeladatok zöme be-

fejeződik. Néhány éven belül tehát új kutatási periódus indul meg az Intézetben, melynek előkészítése már folyamatban van.

Ennek az elkészítendő tématervnek kell majd feloldania azokat a feszültségeket, amelyek az Intézet mai kutatási programjában jelentkeznek. Megítélésem szerint azonban az új kutatási tervek az összeállításában is követnünk kell azokat az alapelveket, amelyek az elmúlt két évtized alatt helyesnek bizonyultak, elsősorban azt, hogy az Intézet kutatómunkája a jövőben bővíthet ugyan, de nem aprózódhat el, a kutatás középpontjában — az Akadémia Elnöksége határozatának megfelelően — a szorosabb értelemben vett magyar és finnugor nyelvészetnek, illetőleg az általános nyelvészetnek, az elméleti-módszertani kutatásoknak kell állniuk, s ezen belül is elsősorban a nagyobb méretű, kollektív kutatásokra kell az erőket összehívni; azaz: a megoldásra váró feladatok között a terv összeállításakor is válogatni kell, tudatosan vállalva azt, hogy bizonyos, önmagukban nem is jelentéktelen témakörök a jövőben is — kénytelen-kelletlen — az Intézet feladatain kívül maradnak, vagy legalábbis nem kapnak megfelelő szerepet az Intézet hivatalos tématervében. Az Intézet személyi és dologi lehetőségeinek fejlesztése természetesen tematikánk bővülésével is járhat.

Az Intézet húszéves munkájának részletesebb értékelésére most nem vállalkozom, ez a következő előadások feladata lesz. Úgy gondolom azonban: a szerénytelenség vádja nélkül is megállapíthatom, hogy az Intézet eredményekben eléggé gazdag húsz esztendőzt zár le. Olyan műveket hozott létre ez alatt az idő alatt, amelyekre büszke lehet, amelyeknek zöme nemzetközi mértékkel mérve is a kor tudományos színvonalán áll, s biztos alapul szolgálhat a jövőben is a hasonló jellegű kutatások számára. Ezért köszönetemet és elismerésemet fejezem ki mindazoknak, akiknek ebben részük volt, az Intézet mai kutatóinak és az Intézetből már kivált munkatársaknak egyaránt; névszerint is az Intézet két előbbi igazgatójának: Telegdi Zsigmondnak, aki az Intézet megszervezésében és az első tudományos tervek kialakításában szerzett érdemeket, továbbá Németh Gyula akadémikusnak, akinek hosszú ideig tartó vezetése nagymértékben hozzájárult az intézeti munka felvirágzásához.

Az elmúlt két évtizednek azonban nem csupán az eredményeit tartjuk számon, hanem a hibái fölött sem kívánunk szemet húnyni. Tanulni szeretnénk ezekből is, elsősorban az intézeti munka tervezését és szervezését illetően. Ószintén kívánom, hogy a következő évtizedek az Intézet munkájában legyenek még eredményesebbek, s ennek megvalósításához kérem minden intézeti munkatársam és minden Intézeten kívüli szakember további jóindulatú segítségét és támogatását.

KIRÁLY PÉTER A NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET HÚSZ ÉVE

I. A magyar nyelvtudomány eredményeiről, s ezen belül a Nyelvtudományi Intézet munkájáról már több alkalommal szó esett, legutóbb pl. 1966-ban az I. Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Kongresszuson.¹ Mivel most nekem is a Nyelvtudományi Intézet munkáját kell jellemeznem és részben méltatnom,

¹ IMRE S., A magyar nyelvtudomány és a Nyelvtudományi Intézet: A magyar nyelv története és rendszere. Bp. 1967, 21—7.

úgy igyekszem megoldani feladatomat, hogy sok ismétlődés ne essék. Ezért olyan szempontból fogom az Intézet munkáját elemezni, amilyen vonatkozásban erről eddig kevesebb szó esett. Ez az Intézet munkájának tudománytörténeti szempontú áttekintése. Előadásomban ezzel összhangban két kérdéssel kívánok foglalkozni: az Intézet létrejöttének történetével és az intézeti tervek alakulásának kérdésével.

2. A szocialista tudományszervezés egyik jellemző, új vonása, hogy a tudományos kutatás jelentős része korszerű kutatóintézetekben folyik. Ismeretes, hogy 1950 előtt az Akadémiának nem voltak kutatóintézetei. Az Akadémia irányításával és támogatásával sok kitűnő mű látott ugyan napvilágot a II. világháború előtt is, ezeket azonban vagy egy-egy tudós egyedül alkotta meg, vagy kisebb, e célra alakult ideiglenes munkaközösségek hozták létre.

A hazai fejlődésben jelentős változást ígért a Tanácsköztársaság tudománypolitikája. A kommunista kultúra megteremtésére irányuló törekvések ugyanis magukkal hozták a régi műveltség, a régi tudomány újjáalakításának, a régi intézmények átszervezésének szükségességét. Mivel a Magyar Tudományos Akadémia a politikai reakció és az áltudomány pártolásában vezérszerepet vitt, működését a népbiztosság felfüggesztette; ezzel egyidőben elhatározta azt is, hogy ebből az intézményből a tudományos kutatás igazi otthonát fogja megteremteni. Szervezőmunka megkezdődött. A tudományfejlesztés új elvének értelmében az egyetemeken különválasztották egymástól a szakképzést és a tudósképzést; a tudományok fejlesztését „kutatóintézetek”-ben óhajtották megvalósítani. Első ilyen új típusú intézményként „A történelmi materializmus kutatóintézetét”-t hozták létre, felmerült azonban több más kutatóintézet létesítésének gondolata is.²

A kutatás új típusú rendszerének és modern műhelyeinek kialakítására tett első lépések igen nagy távlatokat nyitottak meg a tudomány művelői számára. Sajnos azonban ezek a tervek abban az időben — a Tanácsköztársaság leverése következtében — nem valósulhattak meg.

A két világháború közötti időszakban a tudományos munka ismét a régi keretek között folyt: önálló kutatóintézetek nem voltak, s a nyelvészek az egyetemeken, a múzeumokban, a könyvtárakban és a középiskolákban működtek. Némi előrehaladást jelentett e téren a budapesti tudományegyetem Bölcsészeti Karán 1939-ben megszervezett Magyarásgtudományi Intézet. Ez ugyanis már intézményszerűen működött: volt tudományos programja és kiadványsorozata, élén vezetőség állott, és az intézményen belül néhány „előadó”, vagyis tudományos kutató is dolgozott.³

A nyelvtudomány vonatkozásában már kisebb jelentőségű az 1940-ben felállított Táj- és Népkutató Intézet.⁴ Fontosabb viszont a Teleki Pál Tudo-

² LADÁNYI A., A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának kérdéseiről: Századok XCIX (1965), 1—2. sz., 161, 165; A nyelvtudomány a haladásért. Szerk. KIRÁLY P. Bp. 1969, 27—9.

³ Vö. ECKHARDT S.; Magyarásgtudomány: Magyarásgtudomány I (1942), 1—7; Igazgatói jelentések: A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem bölcs. kara Magyarásgtudományi Intézetének működése az 1939/40. tanévben. 1940; ua. Az 1940/41. tanévben. 1941; MAKSAY F., Titkári beszámoló a Magyarásgtudományi Intézetben folyó munkákról: Magyarásgtudomány I (1942), 155—6.

⁴ Az intézet célja a falusi magyarság társadalmi életének tanulmányozása volt. Vö.: A 29.797/1940. VKM számú rendelet; A m. kir. minisztérium 1941. évi 8.646 M. E. számú rendelete 11 § (2); ECKHARDT S., Magyarásgtudomány i. h. 6.

mányos Intézet (1941) egyik tagintézetének, az Erdélyi Tudományos Intézetnek létrehozása 1941-ben, mivel ebben nyelvészek is működtek.⁵

Mindez azonban nem hozott igazi változást a tudományszervezés addigi formáiban. Minőségi fordulat csak a II. világháború után következett be, amikor a szocialista fejlődés érdekei szükségessé tették a tudományosságnak új alapokra helyezését tartalmi és szervezeti vonatkozásban egyaránt. A Magyar Kommunista Párt 1948 áprilisi programnyilatkozatában kimondta, hogy a tudományos kutatás számára biztosítani kell a munka tervszerűségét, és meg kell teremteni a magyar tudomány legfelsőbb irányító szervét. A tudományos életben szükségessé vált fordulat előkészítését az 1949 februárjában megalakult Magyar Tudományos Tanács végezte el. Ezt a tudományos élet tervszerű irányítására, valamint a gyakorlati élettel való kapcsolatának erősítése végett hozták létre. Megalakulása után mindenekelőtt megkezdte a tudományos munka rendelkezésére álló erők felmérését, felkutatta a számbavehető kádereket, és igyekezett megnyerni őket a tervszerű kollektív munka végzésére. E tevékenysége során több új tudományos intézetet hívott életre.⁶ A Nyelvtudományi Intézet is ebben az időszakban jött létre. Talán nem lesz felesleges, ha az idevonatkozó, úgynevezett alapítórendelet szövegének egy részét idézem:

„1. §. (1) A 8.646/1941. M. E. számú rendelettel felállított gróf Teleki Pál Tudományos Intézet — mely az 1.750/1948. Korm. számú rendelet alapján a Keleteurópai Tudományos Intézet elnevezést nyerte, — megszűnik. Helyette a vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyelete alá tartozó Állam- és Jogtudományi Intézet, Történettudományi Intézet, Nyelvtudományi Intézet és az Egyetemi Földrajzi Intézet, valamint a Történettudományi Intézettel szoros kapcsolatban együttműködő Földrajzi Könyv- és Térképtár létesül.

(2) Az intézetek egymástól függetlenül működnek.”⁷

A Nyelvtudományi Intézet közvetlen jogelődje a Keleteurópai Tudományos Intézet Nyelvtudományi Munkaközössége volt. A VKM rendelet idevonatkozó szövege a következőképpen hangzik:

⁵ Az alapító rendeletre l. a 4. jegyzetet; l. még ECKHARDT S., Magyarstudomány i. h. 6 és Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1940--41. Kolozsvár 1942. — A Teleki Pál Intézetet „a nemzeti tudományok művelésére” hozták létre; „feladata a magyarság s a vele együttélő és szomszédos népek életének — történetének, állami és társadalmi berendezkedésének, gazdasági és művelődési állapotának — módszeres tanulmányozása és ismertetése”; l. a 8.646/1941. M.E. számú rendelet 1. és 3. §-át. — A Teleki Intézet és a később említendő Keleteurópai Tudományos Intézet általános politikai irányvonalára vö. a Századok szerkesztői bizottsági vitauülésén elhangzott észrevételeket: Századok 87 (1953)/4., 654; i. m. 88 (1954)/1., 155, 164—5, 173, 187.

⁶ L. az 1948: XXXVIII. törvényeket a Magyar Tudományos Tanács létesítése tárgyában. (Kihirdetve 1948. szeptember 8-án.) Vö. még RUSZNYÁK I., Bevezetés: A magyar tudomány tíz éve. Bp. 1955, 7—8.

⁷ A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának rendeletei. 4.231/1949. (IX. 13) M. T. számú rendelet a Keleteurópai Tudományos Intézet megszüntetéséről, valamint az Állam- és Jogtudományi Intézet, a Történettudományi Intézet, a Nyelvtudományi Intézet és a Földrajzi Könyv- és Térképtár felállításáról. Vö. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. II. Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek 1949. I. köt. Bp. 1950.

„Értesítem, hogy a bölcsészreformmal kapcsolatos intézeti átszervezések következtében az Egyetemi Magyarságtudományi Intézetet megszüntettem . . . Azokat a tudományos feladatokat, amelyeket a Magyarságtudományi Intézet látott el, a továbbiakban a Kelet európai Tudományos Intézet fogja ellátni.”⁸ „. . . A nyelvtudományi munkaközösség megszervezését 1949. márc. 12-ig kell végrehajtani . . .”⁹

A Magyar Tudományos Tanács működésének további fontos eredménye a Magyar Tudományos Akadémia megújításának és újjászervezésének előkészítése volt. Az Akadémia újjáalakulását az 1949. dec. 15-én hozott XXVII. törvénycikk mondta ki. Ennek értelmében népköztársaságunk a Magyar Tudományos Akadémiának meg kíván adni minden lehetőséget arra, hogy az ország legfelső tudományos intézményévé fejlődhessék; feladatává teszi az emberiség tudományos eredményeinek tanulmányozását és továbbfejlesztését; az Akadémiának a tudomány minden erejét sorompóba kell állítania hazánk felvirágoztatására és ezzel egyszersmind az emberiség fejlődésének előmozdítására (Rusznay I., Bevezetés i. m. 9—10). Az új Akadémia egyik feladata az volt, hogy gondoskodnia kellet a kutatómunka megszerzéséről. E célra mind több kutatóintézetet hozott létre. Közvetlenül újjáalakulása után öt kultuszminisztériumi kutatóintézetet vett át (Rusznay i. m. 11). Ezek között volt a Nyelvtudományi Intézet is. Az idevonatkozó rendelet a következőképpen hangzik:

„A Magyar Népköztársaság minisztertanácsának 10/1951. (I. 6) M. T. számú rendelete egyes tudományos intézeteknek a Magyar Tudományos Akadémia felügyelete alá helyezéséről [kelt: 1951. január 6]. 1. §. (1) A 4.231/1949. (IX. 13) M. T. számú rendelettel létesített Történettudományi Intézet és Nyelvtudományi Intézet, . . . a jelen rendelet hatálybalépésétől kezdve a Magyar Tudományos Akadémia intézeteként folytatja működését.

(2) Az (1) bekezdésben felsorolt intézetek új elnevezése: . . . a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, . . .”¹⁰

Így vált a Nyelvtudományi Intézet az Akadémia egyik kutatóintézetévé, így került intézetünk az Akadémia irányítása és felügyelete alá. Ha most visszagondolunk arra, amit a Magyar Tanácsköztársaság tudománypolitikai céljairól tudunk, akkor világossá válik számunkra, hogy a szocializmust építő népi demokrácia a tudományszervezésnek lényegében azokat a terveit valósította meg, amelyeket a Tanácsköztársaság kulturális programjának irányítói kidolgoztak. Természetes azonban, hogy igen sokat lehetett meríteni a Szovjetunió tudománypolitikai tevékenységének tapasztalataiból, az elméleti megalapozás és a gyakorlati alkalmazás tanulságaiból egyaránt.

3. Az intézet külső történetének áttekintése után néhány, az intézet belső életét, az intézet jellegét, feladatait meghatározó tényezőről fogok beszélni. Ennek során először a tudományos irányítás és a ter-

⁸ Vö. A VKM 214.543/1949. VI. 1. sz., a Pázmány Péter Tudományegyetem rektorához intézett rendelkezését (kelt 1949. márc. 9-én) — elhelyezve a VKM irattárában.

⁹ Vö. A VKM 214.544/1949. VI. 2. sz., a Kelet európai Tudományos Intézet Elnökségéhez intézett rendelkezését (kelt 1949. márc. 9-én) — elhelyezve a VKM irattárában.

¹⁰ L. Magyar Közlöny I. 1951. 16.

v e z é s kérdéseire térek ki, majd ehhez kapcsolódva foglalkozni kívánok az intézeti munka t e m a t i k a i v o n a t k o z á s a i v a l.

„A régebbi magyar nyelvtudomány legnagyobb hibája a rendszertelenség és a tervszerűtlenség volt” — írja Németh Gyula az 1948—49 előtti nyelvtudományról. Ebben a megállapításban sok igazság rejlik. Nem lenne azonban helyes, ha ebből azt a következtetést vonnánk le, hogy régebben csak teljes káosz uralkodott a nyelvtudományi témák kiválasztásában. Nem. Régen is volt a nyelvtudományban bizonyos fokú tervszerűség. A tudományszervezés azonban csak fokozatosan jutott el arra a fokra, ahol ma tart, s politikai-művelődési forradalomnak kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy a tudományszervezés — tartalmi és formai vonatkozásban egyaránt — a mai szintet elérhesse.

Az Akadémia 1828. évi „alaprajz”-ában és „rendszabás”-ában előkelő helyet foglalt el „A’ honni nyelv műveltetésé”-nek feladata. Az Akadémia (akkori nevén „A’ m a g y a r t u d ó s T á r s a s á g”) feladatát így határozták meg: „A’ magyar tudós Társaság a’ tudományok és szép művészségek minden nemeiben a’ nemzeti nyelv kimíveltetésén igyekszik egyedül”.¹¹ Az „alaprajz” és az 1831. évi nagygyűlés rendelkezései értelmében látott hozzá az Akadémia tudományos terveinek kidolgozásához, ill. megvalósításához. Törekvéseit jelentős siker koronázta. Ebben nagy szerepük volt a „b i z o t t s á g o k”-nak és az általuk kidolgozott „t e r v e k”-nek. Az első nyelvészeti bizottságként a nyelvtani bizottság jött létre már 1831-ben „A magyar Helyesírás’ és Szóragozás Elemei”-nek készítése céljából. Az állandó n y e l v t u d o m á n y i b i z o t t s á g 1856-ban alakult meg. Ez az I. Osztály kebelében működött: tevékenysége eleinte csak egyes alkalmi feladatokra szorítkozott, s folyamatos munkája csak 1862 óta számítható, amikor rendszeres munkatervet fogadott el. Ez volt az Akadémia első nagyszabású nyelvtudományi terve.¹²

A nyelvtudományi munkálatok tervezésében és irányításában a Tanácsköztársaság idején következett be a nagy fordulat. Ekkor dolgozták ki ugyanis azokat az általános elveket, amelyeknek alapján meg akarták kezdeni a tudományos élet céltudatos irányítását és a tervszerű tudományos munkát. A nyelvtudományi programot „A n y e l v t u d o m á n y i é s i r o d a l o m t ö r t é n e t i k u t a t ó k s z ö v e t s é g é”-nek nyelvész tagjai dolgozták ki a Tanácsköztársaság tudománypolitikai elveinek szellemében. Ezek: meg kell teremteni a tudományos „standard” irodalmat, el kell készíteni a kor színvonalán álló főiskolai tankönyveket, általánosan tájékoztató munkákat kell írni, a tudományos folyóiratokat tervszerűen kell irányítani, a jelesebb tanulmányokat idegen nyelveken is meg kell jelentetni, s végül törődni kell a tudománynépszerűsítés feladataival is. A nyelvtudományi munkaterv meg is felelt e követelményeknek. A program a nagyobb, rendszeres munkákra s a főiskolai kézikönyvekre szorítkozott. Emellett a program kidolgozói nem feledkeztek meg a „részleges föladatok”-ról sem, de ezeket a „szakbeli folyóiratok munkakörébe” utalták. Megfogalmazói tehát helyesen látták meg az összefoglaló művek jelentőségét, de tudatában voltak annak is, hogy a „részleges föladatok” vizsgálata szintén a nyelvtudományi haladás elengedhetetlen része. A munkaterv a teendőik sorában első helyre a magyar nyelvtudomány feladatait állítja és ezeket tárgyalja a leg részletesebben, majd második helyen szintén

¹¹ Vö. A’ Magyar Tudós Társaság Rendszabásai, I. KIRÁLY P., Tudományos feladataink a nyelvészet terén: A nyelvtudomány a haladásért i. m. 10.

¹² KIRÁLY P., I. a 11. jegyzetben i. m. 10—15.

részletesen elemzi az urál-altaji nyelv- és néptudomány teendőit; de foglalkozik ezenkívül a hazai román, a szláv és a német nyelvtudomány feladataival is.

A „szövetség” nyelvész tagjai által kidolgozott program szerves folytatása volt azoknak a korábbi nyelvtudományi terveknek, amelyeket 1919 előtt hazánkban kidolgoztak. S ez érthető is. Összeállítói ugyanis egyben nyelvtudományunk vezetői voltak, azok a haladó tudósok, akik az 1919 előtti tervek megfogalmazásában irányítóan vagy legalábbis tevékenyen részt vettek. Új munkatervük azonban sok tematikai újítást is tartalmazott az előző nyelvtudományi tervekhez viszonyítva (vö. Király i. m. 16—40). E szép célok valóra váltása akkor sajnos elmaradt; megvalósításukhoz csak 30 évvel később lehetett hozzáfogni.

Az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága 1920-ban új nyelvtudományi programot fogadott el. „A magyar nyelvtudomány kézikönyve” címen két-kötetes művet akart megjelentetni, amelyben a magyar nyelvtudomány és filológia eredményeit óhajtotta összefoglalni.¹³ Újabb tervekkel találkozunk a Magyarorságtudományi Intézet 1939. évi programjában és az Erdélyi Tudományos Intézet munkatervében is (1941).¹⁴ — A két világháború közötti időszakban azonban a nyelvtudomány helyzete igen kevésbé volt megnyugtató. Érdemes például meghallgatni Melich Jánosnak 1936-ban írott sorait: „S 1920-tól annyi sok szép tervünk máig is csak terv maradt. Pedig sok, halaszthatatlan teendőnk van, hogy egyebet ne említsek, így a népnyelv terén is. 1862-től 1914—16-ig a Bizottság működése állandóan mind intenzívebbé, mind differenciáltabbá lett, állandóan felfelé ívelő volt. A háború óta beállott pénzügyi nehézségek, amelyek ma sem szűntek meg teljesen, sok tekintetben korlátoznak bennünket. Határozottan állítom, visszafelé fejlődünk. . . . Az előadásom alatt írt 36 darab jegyzőkönyvet, amely csupa vergődésről szól, nem lehet fájó érzés nélkül elolvasnunk. S az a fény és ragvógás, amely a Bizottság 1862-től 1914—16-ig terjedő jegyzőkönyveiből felénk sugárzik, ezt a fájó érzésünket csak fokozza.”¹⁵

A nyelvtudományi kutatások helyzetében új fordulat csak a II. világháború befejezése után állott be, amikor hazánk politikai-társadalmi rendszerében is alapvető változás következett be. Népi demokratikus kormányzatunk ugyanis nagyszabású tudományos program kidolgozását tette lehetővé, s ennek keretében a nyelvtudományi kutatás is soha nem tapasztalt lehetőségekhez jutott.

Az országos érdekű tudományos feladatok kijelölése, a tudományos kutatások részletes munkatervének elkészítése és az országos tudományos terv megfogalmazása először a Magyar Tudományos Tanács feladata volt.¹⁶ Ez feladatát kitűnően megoldotta. Munkája azért

¹³ A tervet MELICH JÁNOS indítványára fogadta el a bizottság. A művet 1921-ben akarták megjelentetni. Vö. MELICH J., „A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve”: MNY. XVI (1920), 96—7; uő., Titkári jelentés 1920-ról: MNY. XVII (1921), 142; BEKE Ö., A Magyar Nyelvőr a Tanácsköztársaság idején: Nyr. LXXIII (1949), 198—9; BENKÓ L., A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban: A nyelvtudomány a haladásért i. m. 52.

¹⁴ Vö. a 3., 4. és az 5. jegyzetben felsorolt irodalmat.

¹⁵ MELICH J., A Nyelvtudományi Bizottság története és munkássága fennállásának 80. évfordulója alkalmából: AkadÉrt. XLVI (1936), 259. Vö. még BÁRCZI G., A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlata: MNYTört. 588; BENKÓ L., A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban i. m. 56 kk.

¹⁶ Vö.: 1948. XXXVIII. törvényeik a Magyar Tudományos Tanács létesítése tárgyában 2. §. (1) : 1948. év hatályos jogszabályai. Bp. 1949.

is nagy jelentőségű volt, mert tudósaink jelentős részével sikerült elfogadtatnia azt az igazságot, hogy a céltudatosan megszervezett kollektív munka eredményesebb a múltban folytatott elszigetelt tudományos kutatásnál (Rusznák I., Bevezetés i. m. 9). Így került sor az első nyelvtudományi terv kidolgozására.

„Az ötéves nyelvtudományi terv vázlatát -- olvassuk a Magyar Nyelv 1949. évi szeptemberi számában -- . . . a Magyar Tudományos Tanács keretén belül működő élvonalbeli nyelvészekből álló szakbizottság készítette, előzetesen megállapított alapelvek és a beérkező egyéni tervek alapján.”¹⁷ E terv az Országos Nyelvész Kongresszuson nyert végleges formát (1949. dec.). A tanácskozásról Deme László írt beszámolót a Nyelvőr 1950. évi kötetében; az ötéves nyelvtudományi tervnek ez az egyetlen összegező kifejtése, ezért helyes lesz, ha ennek fontosabb megállapításait az alábbiakban közlöm:

„A terv fő célkitűzései: 1. befejezni és kiegészíteni az előző korszakban csak igen hiányosan elvégzett anyaggyűjtést; 2. szellemében gyökeres átalakítással a dialektikus és történelmi materializmus szemléletével és módszerével hatni át nyelvtudományunkat, elsősorban a Szovjetunió élenjáró nyelvtudományának eredményei alapján; 3. helyreállítani az elmélet és gyakorlat közt az előző korszakban teljesen megszakadt egységet.

. . . A haladó elmélet megismerésének, elsajátításának és alkalmazásának, a haladó módszerek átültetésének szükségességét hangsúlyozta az értekezletek mindegyike, természetesen elsősorban az általános nyelvészeti. A kongresszus súlypontként jelölte meg a szovjet tudomány eredményeinek folyamatos és minél szélesebb körű népszerűsítését.

A polgári korszak elmaradt anyaggyűjtő feladatainak elvégzése területén a magyar nyelvészetben az Értelmező Szótár, a Nyelvatlasz, a leíró magyar nyelvtan, az új Nyelvtörténeti Szótár, az új Tájszótár, az akadémiai Nagyszótár immár történetivé vált anyagának rendezése a legfontosabbak. Ilyen régi adósság törlesztése a 30—100 éve kiadatlanul heverő finnugor szövegek megjelentetése is. Természetes, hogy a polgári korszaknak ezeket az elmaradt feladatait ma már nem a polgári korszak szellemében oldják meg nyelvészeink, hanem a materialista nyelvtudomány azóta megtett hatalmas lépéseinek figyelembevételével. Anyaggyűjtés, de egészen új típusú, a Nyelvtörténeti Adattár, a Történeti Személynévszótár, a Nyelvjárási Bibliográfia és az ipari szakszókincs-gyűjtés.

Mindez az anyaggyűjtés azt a célt szolgálja, hogy nyelvünk történetének és mai állapotának későbbi beható vizsgálatához már most megfelelő forrásokat derítsünk fel és foglaljunk könnyen áttekinthető rendszerezésekbe. Igen nagy jelentőségű ez, különösen azoknál a gyűjteményeknél, amelyek a mai nyelv anyagát tartalmazzák: e nyelv, társadalmi fejlődésünk hatalmas lendülete folytán, szinte napról napra változik. . . . A jelen vizsgálatának előtérbe kerülése azonban nem a történeti kérdések tanulmányozásának háttérbe szorítását jelenti, hanem többletet az eddigiekhez. Maga a történeti vizsgálat is átalakul azonban azzal, hogy a nyelvet nem mint kihűlt jelhalmazt vizsgáljuk ma már, hanem mint az állandóan fejlődő társadalom állandóan változó gondolatközlő eszközrendszerét.

Talán még ennél is nagyobb azonban az a fordulat, amelyet nyelvtudományunk nagyrészt a Kongresszus munkájának eredményeként — az el-

¹⁷ A magyar és finnugor nyelvtudomány ötéves terve: MNy. XLV (1949), 97.

mélet és a gyakorlat közti szakadék áthidalására tett. A gyakorlatot szolgálni nemrégiben még nem számított tudományos munkának: ma megtiszteltetés. A gyakorlatot szolgálja — teljes tudományos értékének megtartásával — az *Értelmező Szótár*, mely a magyar nyelv szókincsének nemcsak feljegyző, hanem irányító jellegű tárháza lesz, s amely a szókincs értelmezését természetesen már a szocialista irányú fejlődés valóságának megfelelően végzi el. Hasonló ehhez az ipari szakszókincs-gyűjtés, mely nem a nyelvészek laboratóriumának vizsgálati anyaga csupán, hanem pontos definícióival nélkülözhetetlen segéd-eszköze a szakmák megtanulásának, a műszaki leírásoknak, stb. De még a leíró nyelvtan is irányít: ez hivatott kialakítani a nemzeti klasszikus irodalom, a mai irodalmi törekvések és a beszélt nyelv figyelembevételével azt az új nyelvtípust, amelynek használatára neveljük majd fiataljainkat, a szocialista kultúra új részeseit és továbbfejlesztőit. Magyar vonatkozásban még a helyesírás megkönnyítésének törekvéseiről kell beszámolnunk, mint elsőrendűen közérdekű munkáról: minél egyszerűbb helyesírási rendszerünk, annál könnyebben jutnak a széles tömegek a műveltség birtokába.

Gyakorlati célokat szolgál a magyar—idegen nyelvű szótárak sorozata, . . . Hasonló rendeltetésűek a terv keretében készülő idegen nyelvek nyelvtanai is.

. . . olyan vállalkozások indulnak, melyek azelőtt nem indulhattak meg: a magyarországi szláv és román nyelvjárások vizsgálata; a finnugor etimológiai szótár és hasonlók. . . ”¹⁸

Az ötéves nyelvtudományi tervnek csak magyar és finnugor része jelent meg nyomtatásban (MNY. 1949. szept.). „A magyar nyelvtudomány ötéves terve” azonban természetesen az említettekén kívül az általános nyelvészet, a szláv nyelvészet, a romanisztika, az orientalisztika és a germanisztika terveit is tartalmazta.¹⁹ Sajnálni lehet azonban, hogy a terv elvi, tudománytörténeti indokolása nem látott napvilágot. Hogy ez elkészült, az kiviláglik a *Nyelvőrben* megjelentetett beszámolóból, valamint a *Magyar Nyelvben* töredékesen közzétett alapelvekből. A mai magyar nyelv vizsgálatával kapcsolatosan a MNY.-ben olvassuk: „Megfigyeléseink nem korlátozódhatnak az irodalmi nyelvre. Figyelmünknek ki kell terjednie a városi és vidéki lakosság minden rétegének nyelvére, s gondosan számon kell tartanunk a nemzedékek közötti nyelvi eltéréseket. — Meg kell szabadulnunk a polgári nyelvészet formalizmusától. A nyelvi jelenségeket nem szigeteljük el a társadalmi valóságtól, melynek tükröződései. — Igyekeznünk kell mozgásukban, változásukban megfigyelni a nyelvi formákat. A leíró nyelvészeti tanulmányok alapját sorozatos nyelvállapot—felvételek képezik . . . ”²⁰ A Nyr.-ben és a MNY.-ben lefektetett elvek igen nagy jelentőségűek voltak, és sok vonatkozásban meghatározták a nyelvtudomány további fejlődését.

3.1. A nyelvtudományi terv megvalósításában — az egyetemi tanszékek mellett — a *N y e l v t u d o m á n y i I n t é z e t* is fontos szerephez jutott. A nyelvtudomány bizonyos feladatai ugyanis megkövetelték, hogy kidolgozásuk nagyobb számú munkatárs közreműködésével, megfelelően szervezett

¹⁸ DEME L., A magyar nyelvtudósok első kongresszusa: Nyr. LXXIV (1950), 156—58.

¹⁹ Vö. Magyar Tudományos Tanács. Nyelvtudományi Bizottság. A magyar nyelvtudomány ötéves terve. 1950—1954. Sokszorosított kiadvány. 1—10. lap.

²⁰ A magyar és finnugor nyelvtudomány ötéves terve: MNY. XLV (1949), 98.

keretek között folyjon. Az ilyen típusú feladatok elvégzésére nyílt lehetőség a Nyelvtudományi Intézet létrehozásával.²¹ A Nyelvtudományi Intézet első öt éves tervének legfontosabb vállalkozásai:

Magyar nyelvészet: A részletes terv két nagy témakörre oszlott: a mai magyar nyelv és a régi magyar nyelv témakörére. Az elsőt belül három fontosabb problémakör rajzolódott ki: a nyelvjáráskutatás, a csoportnyelvek és a köznyelv kutatása.

E három problémakörön belül az Intézet az alábbi témákat illesztette munkatervébe:

I. Nyelvjárási kutatás: 1. Nyelvatlasz. Kb. 500 kutatópont felderítése és az anyag feldolgozása (összefoglaló hangtérképek, szóföldrajzi lapok közléte stb.); 2. Nyelvjárási monografikus szótárak (pl. Kiss Gézának kiadásra váró Ormánysági Szótára) . . . 4. A Magyar Tájszótár kiegészítése. 5. Földrajzinév-próbagyűjtések.

II. Csoportnyelvek vizsgálata. 1. Monográfiák készítése foglalkozási csoportok nyelvhasználatáról (főleg üzemi felvételek alapján). 2. Egymás mellett élő különböző foglalkozású csoportok (pl. bányász, földműves) szókincsének összehasonlító feldolgozása. 3. Szaknyelvi szótárak készítése.

III. Köznyelvi vizsgálatok. 1. Képes magyar értelmező szótár elkészítése, különös tekintettel a legmodernebb szókincsre (politika, gazdaságtan stb.) . . . 3. Rendszeres magyar leíró nyelvtan megírása, mely mindenekelőtt a beszélt köznyelv mondattanát, szótanát és hangtanát tartalmazza. 5. Tüzetes magyar nyelvtan elkészítése.

Ezek voltak tehát a mai magyar nyelv témakörének feladatai. A másik témakör, a régi magyar nyelv, a következő feladatokat róttá az Intézetre: . . . 2. A Nyelvtörténeti Szótár megújítása és kiegészítése. 3. Magyar történeti személynévszótár. 4. Az Akadémiai Nagyszótár anyagának rendezése és hozzáférhetővé tétele, valamint egyes kisebb nyelvközösségek történeti korszakainak monográfiái, pl. Szentgál nyelve a XVII—XVIII. században.

Az itt elmondottakból kitűnik, hogy a Nyelvtudományi Intézet a mai magyar nyelv kutatását állította munkatervének központjába. S ez érthető is. A felszabadulás előtti magyar nyelvtudomány ugyanis a leíró nyelvészeti kutatásokat elhanyagolta. Rendkívüli hiányként jelentkezett például egy nagyobb méretű, tudományos szintű leíró nyelvtannak az el nem készülte; hiányzott mai szókészletünk nagyobb szabású bemutatása stb.²² A Nyelvtudományi Intézet, amikor e művek elkészítését tervébe iktatta, a szocialista tartalmú művelődés kialakításában és terjesztésében vállalt részt.

A *finnugor nyelvészet* öt éves tervéből is sokat vállalt magára a Nyelvtudományi Intézet; a fontosabb tervtémák: 1. A kiadatlan rokonyelvi gyűjteményeknek, . . . Munkácsi Bernát vogul nyelvanyagának rendezése és kiadása; 2. Egy finnugor etimológiai szótár anyagának összegyűjtése és kiadásának előkészítése; . . . 4. A finnugor népekre és nyelvekre vonatkozó ismeretek összefoglalása.

²¹ A régi Akadémiának egyetlen nyelvészeti munkaközössége volt, a magyar nyelv nagyszótáráé. L. NÉMETH Gy., a 23. jegyzetben i. m. 34. — Tervszerű, közös munkára irányuló határozatokat ugyan már 1941-ben, az első magyar népnyelvkutató értekezleten is hoztak, de ezeket a terveket anyagiak híján nem lehetett megvalósítani. Vö. A Magyar-ságtudományi Intézet Évkönyve. I (1941—42), 3—4; MNy. XLV (1949), 97.

²² Vö. BENKÓ L., A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban: A nyelvtudomány a haladásért i. m. 51—7.

Különös jelentősége volt annak a ténynek, hogy az ötéves tervben *általános nyelvészeti témák* is helyet kaptak. Az Intézet az alábbi feladatokat iktatta tervébe: A szovjet nyelvtudomány ismertetése; A polgári nyelvészeti iskolák kritikája; A nyelvtudomány történetének előkészítése; Nyelv és gondolkodás (ez utóbbi 1953-tól szerepel a tervben).

Az Intézet ötéves tervébe *szlavisztikai témákat* is felvettek; ilyenek: A szláv nyelvjárások nyelvatlásának próbagyűjtései és munkálatai; Szláv nyelvemlékek kataszterezése és kiadása.

Nem szerepelnek viszont ekkor még e programban *romanisztikai* és *germanisztikai* témák.

Az ötéves nyelvtudományi terv nagy távlatokat nyitott meg a hazai nyelvtudomány előtt. E terv egyik jellemzője azonban a túlméretezettség volt. Ez néhány év elteltével kezdett egyre nyilvánvalóbbá válni. Németh Gyula 1955-ben joggal jegyezte meg: az Akadémia által elfogadott nyelvtudományi program az egész vonalon igyekezett pótolni az elmúlt idők mulasztásait; ezt a programot tudományosan a józan realitás, gyakorlatilag azonban a megnyílt munkalehetőségeken való túlaradó öröm s ezért nem csekély túlméretezettség jellemezte.²³ Emellett a tervtémák munkafázisainak ütemezése sem volt reális. Szemléltetően kitűnik ez, ha megfigyeljük, hogy az alább felsorolt műveket mikor (melyik évben) szándékoztak megjelentetni: Nyelvatlász kiadvány — bevezető kötetrel és térképlapokkal — 20 + 250 ív, 1954-re; Képes Értelmező Szótár 1950-re, ugyanennek 2. (bővített) kiadása 1954-re; Iparterületi nyelvi változásvizsgálat 1952-re; Rendszeres leíró magyar nyelvtan 1951-re; Tüzetes magyar nyelvtan 1954-re. Valóban: a lelkesedés és a jószándék nem ismert határokat! De tudatosítanunk kell egyvalamit: a tudományszervezés feladata rendkívül összetett tevékenység, mely igen nagy körültekintést igényel, s épp ezért nem csodálkozhatunk azon, ha kellő tapasztalatok híján egy-egy téma ütemezése nem volt elég reális. S valljuk be: bár tervezésünk azóta már igen sokat fejlődött, még ma sem lehetünk vele minden tekintetben megelégedve.

Természetesen már az első ötéves tervidőszakban is megjelent néhány mű, amely az új törekvéseket jelezte. Ilyen mindenekelőtt a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című, a nyelvművelés elvi kérdéseivel foglalkozó tanulmánygyűjtemény, amely 1953-ban látott napvilágot.

Mi volt ebben az időszakban a Nyelvtudományi Intézet feladata? Részt vállalt a társadalomformáló kulturális forradalom munkájából: a marxista elmélet szellemében munkálkodott a nyelvtudomány elvi-módszertani kérdéseinek tisztázásán, a művelődési forradalmat segítő műveket készített elő és több összefoglaló mű kidolgozásán fáradozott.

A Nyelvtudományi Intézet feladatait és kutatásának fő irányait a Szervezeti Szabályzat rögzítette a következő megfogalmazásban:

Az Intézet feladata: A marxizmus—leninizmus alapján a nyelvtudomány elméleti, elvi-módszertani kérdéseivel való foglalkozás. A magyar nyelvtudomány egyes szakterületeinek, a finnugor nyelvészethez és a szlavisztikának a művelése, valamint a román és a germán nyelvek, továbbá a magyar nyelvtudomány szempontjából fontos keleti nyelvek kutatása. Szakmai támogatás nyújtása az oktató és tudománynépszerűsítő intézményeknek; a nyelvtudomány eredményeinek népszerűsítésében való részvétel.

²³ NÉMETH GY., Nyelvtudományunk múltja, jelene és jövője: A magyar tudomány tíz éve 1945—1955. i. m. 33.

Az Intézet kutatásának fő iránya: Történeti és leíró jellegű nyelvtani vizsgálatok folytatása, a magyar nyelv leíró nyelvtanának összeállítása. Nagy íróink nyelvének, s általában az irodalmi nyelv kérdéseinek vizsgálata. A magyar irodalmi nyelv nagyszótárának elkészítése, írói nyelvi szótárak, értelmező, etimológiai és szinonima-szótárak készítése. A nyelvművelő munka elvi és gyakorlati irányítása. A magyar nyelv s a hazai nemzetiségek nyelvjárásainak vizsgálata, nyelvatlaszok összeállítása. A finnugor nyelvek kutatása, a magyar szókinész finnugor elemeit tartalmazó szótár elkészítése. Általános, valamint magyar vonatkozású fonetikai kutatások végzése. Általános nyelvészeti kutatások folytatása.

A Nyelvtudományi Intézet első éveiben fontos szerepet töltött be „A Nyelvtudományi Intézet Közleményei” (NyIK) címet viselő sokszorosított kiadvány. (Ezt megelőzően — 1950. első felében — a „Szovjet Nyelvtudomány” című sorozat négy száma jelent meg, de ezekben jó részt csak Marr tanítványainak cikkei kaptak helyet magyar fordításban.)

A NyIK elsődleges célja az volt, hogy a marxizmus—leninizmus alapján a nyelvtudomány megújulásáért síkra szálló szovjet nyelvészet eredményeit a magyar olvasóknak közvetítse. Ugyanakkor tájékoztatni kívánt a népi demokráciák nyelvtudományi eredményeiről is. Emellett az Intézet általánosabb érdekű eseményeiről, az Intézetben folyó fontosabb munkálatok menetéről időnként szintén beszámolókat óhajtott közölni. A NyIK szerkesztősége arra is törekedett, hogy a nyelvtudósok számára gyakorlati értékkel bíró segédesszé váljék, s ezért bibliográfiai rovatról is gondoskodott.²⁴

A NyIK az itt ismertetett céloknak jól megfelelt. Nagy érdeme van abban, hogy a szovjet nyelvtudomány módszereivel a magyar nyelvészek megismerkedhettek. Itt jelentek meg az intézeti szakmai-ideológiai előadások kéziratái (vö. NyIK II (1951), 6. sz.). Ebben olvashatjuk az első híradásokat, beszámolókat az intézeti tervmunkákról.²⁵ Különösen sok tanulsággal szolgál az utókor számára a következő címet viselő beszámoló: „A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének jelentése a nyelvtudományi munkálatok állásáról 1952-ben”, mert áttekintést ad az Intézet nagyszabású vállalkozásairól, a tervbe iktatott témák tudományos indokolásáról, a munkálatok állásáról és a jövő terveiről (NyIK III [1952], 4. sz., 445—55).

A tervtémák előkészítése során igen sok és gyakran bonyolult elvi módszertani kérdéseket kellett tisztázni. Széles körű vita alakult ki például a nyelvtan megírásának megkezdése előtt a nyelvtan fogalmát és felosztását illetően.²⁶ Igen sokrétű elemző munka folyt az Értelmező Szótár szerkesztése előtt — és a munka folyamán is — a szótárírás lexikológiai és lexikográfiai

²⁴ [TELEGDI Zs.], Előszó: NyIK I (1950) 1. sz., 1—2.

²⁵ Vö. ORSZÁGH L., Az Értelmező Szótár: NyIK II (1951)/1., 61—4; i. m. III (1952)/2., 206—20; LAKÓ Gy., A magyar nyelv finnugor elemeinek etimológiai szótára i. m. II (1951)/2., 61—5; HEGEDŰS L., A fonetikai laboratórium felszerelése és rendeltetése i. m. II (1951)/3., 98—101; LŐRINCZE L., A Nyelvművelő Munkaközösség i. m. II (1951)/5., 80—83; KIRÁLY P., Szlavisztikai munkálatok: 1. Magyarországi Szláv Nyelvművelek; 2. Magyarországi Szláv Nyelvatlasz i. m. III (1952)/1., 89—92.

²⁶ BENKŐ L., A nyelvtani szerkezet és a nyelvtan kérdései: NyIK II (1952)/6., 36—47; TOMPA J., Anyanyelvünk leíró nyelvtana: Í. OK. IV (1953), 33—57; Hozzászólások: i. m. 58—104; TOMPA J., A leíró nyelvtan kérdéseihez: i. m. 501—9.

kérdéseit illetően; a nyelvművelő munkát és a magyar nyelvatlasz szerkesztését is egy-egy elvi-módszertani vonatkozású kötet előzte meg.²⁷

A Nyelvtudományi Intézet 1950-ben elfogadott munkaterve hosszú időre meghatározta az Intézet jellegét és teendőit. A tervbe ugyanis oly nagy volumenű vállalkozások kerültek be, hogy ezeket egy-két év alatt nem lehetett befejezni. Fokozatosan azonban megérett a helyzet arra, hogy az i n t é z e t i t e r v e k e t i s b ő v í t e n i , g a z d a g í t a n i lehetett az újabban felmerült társadalmi és tudományos igényekkel összhangban. 1956-ban elkezdődtek a Petőfi-szótár munkálatai, majd 1961-ben a Leiró hangtani vizsgálatok, és hozzáfogtunk a Kéziszótár előkészítéséhez is. 1961-ben vettük fel az intézeti tervfeladatok közé a „Szakmai és műszaki nyelvek vizsgálata” c. témát. Ugyancsak ebben az évben indultak meg „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának” munkálatai is.

Új lendületet adott a hazai nyelvtudományi kutatásoknak a nyelvtudomány elvi kérdéseiről 1961-ben megrendezett ülés, amelyen a nyelvtudományi vizsgálatok módszertani kérdéseiről volt szó, mindenekelőtt a s t r u k t u r á l i s é s m a t e m a t i k a i n y e l v v i z s g á l a t i m ó d s z e r e k alkalmazásának fontosságáról a hazai nyelvtudományi kutatásokban.²⁸ Ezen az ülésen elfogadott határozatok értelmében indultak meg az Intézetben is a strukturális és a kvantitatív nyelvészeti vizsgálatok, s ezen törekvések realizálását jelzi egy újabb téma beiktatása az Intézet terveibe 1961-ben: A magyar nyelv strukturális (generatív) grammatikája c. témáé. E vitaülésnek másik igen fontos eredménye az volt, hogy hazánkban is megélnék az érdeklődés az elvi-módszertani kérdések iránt. Az intézet 1961. évi tervében is szerepel már egy általános nyelvészeti tanulmánykötet előkészítése. Ez a terv később — a vitaülés határozatainak megfelelően — úgy módosult, hogy a Nyelvtudományi Intézet folyóiratot fog megjelentetni, amelyben az általános nyelvészeti és általában az elméleti munka tág teret nyerhet. Így jelent meg az Á l t a l á n o s N y e l v é s z e t i T a n u l m á n y o k I. kötete 1963-ban Telegdi Zsigmond szerkesztésében. Telegdi Zsigmond „Szerkesztői bevezetés”-ében a kiadvány feladatát az alábbiakban jelölte meg: „... a történeti nyelvészet mellett kialakult és erőteljesen fejlődik egy új nyelvtudomány, amely a nyelvet nem mint fejlődést, hanem mint működő struktúrát vizsgálja. A mi nyelvészetünk a maga egészében sokáig nem méltányolta ezt a fejleményt. Az utóbbi időben ez változóban van; de még mindig előttünk áll, sürgetően, a feladat, meghonosítani nálunk is a nyelv vizsgálatának új módjait, nyelvészetünket ebben a vonatkozásban is a kor szintjére emelni. Természetesen értékelő átvételről van szó, amely képes különbséget tenni a valóságos felismerések és ezeknek gyakran téves, idealista filozófiáktól befolyásolt értelmezése között. Gyűjteményünk ennek a feladatnak a megoldásához kíván hozzájárulni ...” (i. m. 9).

Az Intézet terve az elkövetkező években még két fontos témával bővült:

²⁷ A jelentősebb tervmunkákhoz kapcsolódó elvi-módszertani jellegű tanulmánykötetek és tanulmányok: Nyelvművelésünk főbb kérdései (1953), A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (1955), A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában (1962), Szótártani tanulmányok (1966); Az új magyar etimológiai szótár: MNY. LVIII (1962), 261—304, 397—407.

²⁸ Vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének és a Művelődésügyi Minisztérium Nyelvtudományi Munkaközösségének közös vitája. 1961. március 29—30: I. OK. XVIII (1961), 5—168.

1962-ben megkezdődött a Szinonima-szótár előkészítése, és 1966-ban hozzáfogtunk az Uráli Etimológiai Szótár munkálataihoz.

Az eddigiekben az Intézet nagy vállalkozásairól, az ún. tervmunkákról volt szó. S ez érthető is, mivel e kollektív összefogáson alapuló munkálatok alkották az intézeti munka gerincét. De ezek mellett igen sok egyénimunka is készült, melyek színesebbé, sokoldalúbbá tették az Intézet munkáját. (Ezek elemzésére most itt nem tudok kitérni.)

Az intézeti munkaterv tematikai vonatkozásairól rajzolt kép nem lenne teljes, ha nem említeném meg azt is, hogy az Intézet munkatervében kezdettől fogva fontos helyet kapott a gyakorlati nyelvművelés és a tudománynépszerűsítés munkája. Emellett nem hanyagolható el az a szerep sem, amelyet az Intézet az egész hazai nyelvtudomány vonatkozásában a tudományszervezés terén kifejtett. (Ezt a sok irányú és szerteágazó munkát nem kívánom most itt részletezni.)

Az Intézet 1950-ben kialakított profilja 18 éven át változatlan maradt, vagyis az Intézet feladata a magyar és a finnugor nyelvészet művelése mellett a szláv, a román, a germán, továbbá a keleti nyelvek kutatása, valamint az általános nyelvészeti stúdiumok ápolása volt.²⁹ Az MTA Elnökségének 1968. jan. 30-án kelt határozata is megerősítette azt, hogy „az Intézet a jövőben is központja legyen a magyar és finnugor nyelvészeti kutatásoknak”, ugyanakkor azonban fontosnak mondta azt is, hogy „... az általános nyelvészeti kutatások kifejlesztésének feltételeit mind elméleti-módszertani szempontból, mind a szervezés síkján a lehető legszélesebb bázison kell megteremteni...”³⁰

A magyar nyelvészeti stúdiumok fejlesztésének szükségességét az 1966-ban Debrecenben megrendezett I. Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Kongresszus határozatai is hangsúlyozták. Az ott elfogadott határozati javaslatok fontosnak tartják pl. a jelentéstannak, a stilisztikának, a névkutatásnak, a nyelvpszichológiai vizsgálatoknak, a gépi adatgyűjtésnek-adatfeldolgozásnak céltudatosabb fejlesztését.³¹ A névtani kutatások fontosságát kimondta az 1969-ben megrendezett Névtudományi Konferencia is. Továbbá az Akadémia I. Osztálya nagy megértéssel karolta fel az Akadémiai Nagyszótár tervét. Másrésztől az általános nyelvészet fejlesztését és az alkalmazott nyelvészet művelését sürgették az 1968-ban megrendezett nyelvészaktívának résztvevői.³² S nem titok, hogy e feladatokból a Nyelvtudományi Intézetnek is ki kell vennie a részét, részt kell vállalnia ez igen fontos témák kidolgozásából.

Az Intézet új fordulóhoz érkezik. Ez összefügg azzal, hogy az intézet nagy tervtémái lassan befejeződnek, másrészt azzal, hogy — a nemrég elfogadott tudománypolitikai iránnyal szemben — új 15 éves nyelvtudományi tervet kell kidolgoznunk. A jövőre vonatkozó elképzelés, terv már eddig is igen sok született. Az eddigieken felül emlékeztetek például arra, hogy „A nyelvtudomány a haladásért” c. tanulmánykötetben két tanulmányt is

²⁹ Vö. TELEGGI ZSIGMOND igazgató tervezetét (1950. jún. 1.) az intézetben művelendő szakterületekre vonatkozóan — NyI irattára, Akadémiai Levéltár.

³⁰ Az MTA Elnöksége 1/1968. számú határozata a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának a Nyelvtudományi Intézet munkájáról előterjesztett beszámolójáról: Akad. Közlöny XVII (1968)/3., 30—1.

³¹ Határozati javaslat: A magyar nyelv története és rendszere i. m. 63.

³² Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. A debreceni nyelvészaktíva ülésének előadásai és felszólalásai. Kézirat gyanánt. 1968. november 11—12.

olvashatunk, amely a magyar nyelvtudomány továbbfejlődésének kérdéseivel foglalkozik, tematikai vonatkozásban is.³³

Az Intézet új távlati tervének kidolgozásához az elkövetkező időszakban látunk hozzá, éppen ezért az Intézet vezetősége még nem alakíthatta ki idevonatkozó elképzeléseit. Néhány alapelv azonban most is világos.

Az Intézetnek további erőfeszítéseket kell tennie az általános nyelvészet fejlesztése érdekében; az Intézet feladatának kell hogy tekintse a nemzetközi nyelvészeti kutatások számontartását, kritikai elemzését; elő kell segítenie a különböző nyelvészeti irányzatok megismertetését és az értékes, előrevívó tudományos eredményeknek a hazai nyelvészeti kutatásokban való felhasználását.

El kell érünk azt, hogy az Intézet műszer-ellátottsága olyan fokú legyen, hogy ezáltal a munkálatokat a kor színvonalán lehessen végezni.

Az Intézetnek a jövőben is a magyar és a finnugor nyelvészeti kutatások központjának kell maradnia. Emellett elsősorban az általános nyelvészeti stúdiumokat kell fejlesztenie. De meg kell vizsgálnia azt is, hogy egyéb — már említett — területeken is mit tudna vállalni.

Arra azonban igen kell ügyelni, hogy az Intézet túl sokat ne iktasson be munkatervébe, ne forgácsolja szét erőit. Kívánatos ugyanis, hogy mindenképp előtt néhány nagy fontosságú témára koncentráljuk munkánkat. E kollektív tervtémák mellett azonban természetesen az egyéni kutatásoknak is megfelelő helyet kell biztosítanunk.

Igen fontos az Intézetten kívüli nyelvészekkel, az egyéb hazai szakemberekkel és — a lehetőségekhez mérten — a külföldi nyelvészekkel való gyümölcsöző együttműködés kiépítése is.

4. Mind ez ideig az Intézet munkájának több vonatkozásáról nem ejtettem szót. Nem említettem meg például név szerint azokat a munkatársakat, akik egy-egy fontos művet létrehoztak, de úgy hiszem, ezeknek a neve közismert. Nem foglalkoztam egy-egy intézeti kiadvány tudományos értékelésével, mert úgy érzem, hogy ez a kérdés önálló tanulmányt érdemelne meg. Nem tértem ki az Intézet munkájának hiányosságaira sem, noha nyilvánvaló, hogy ilyenek is akadnak. Végül nem foglalkoztam az Intézet szervezeti felépítésének kérdéseivel, az Intézet tudományszervező tevékenységével, s nem érintettem a káderutánpótlás problémáit sem, noha mindezek rendkívül aktuális kérdések. Nem foglalkoztam ezekkel, mivel előadásomban két fő kérdésre akartam mondanivalómat összpontosítani: az Intézet külső történetére és az intézeti tervek alakulására. Egyet azonban még meg kell említenem: beszélünk arról is, hogy több intézeti tervmunkában az egyetemeken és a főiskolák on m ű k ö d ő n y e l v é s z e k is részt vettek, illetve részt vesznek. S ez így van jól, így helyes. Utóvégre közös ügyről van szó: a hazai nyelvtudomány felvirágoztatásáról. Az együttműködés kialakítása nemcsak tudományos érdekünk, de a társadalmi haladás is ezt kívánja meg tőlünk. Ezzel összefüggésben — befejezésként — engedjék meg, hogy idézzem Bessenyei Györgynek 1781-ben írott szavait: „Az Ország’ boldogságának egyik leg főbb Efzköze a’ Tudomány. Ez mentől közönségesebb a’ lakosok között, az Ország is annál boldogabb.”³⁴ Úgy érzem, az itt megfogalmazott gondolat adja meg a mi munkánknak is a mélyebb értelmét.

³³ BENKŐ L., A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban és KÁROLY S., A történeti és leíró nyelvtudomány kapcsolatának újabb fejlődése: A nyelvtudomány a haladásért i. m. 64—5, 177—9.

³⁴ KIRÁLY P., Tudományos feladataink a nyelvészet terén i. m. 8.

DEME LÁSZLÓ

NYELVSZEMLELETÜNK ÉS VIZSGÁLÓDÁSI MÓDSZEREINK FEJLŐDÉSÉNEK
KÉT ÉVTIZEDE

Előadásom címében a *fejlődés* szó azt sejteti: nyelvszemléletünk és vizsgálódási módszereink területén jelentős időszaknak érzem azt a húsz évet, amely a Nyelvtudományi Munkaközösségnek, majd belőle a Nyelvtudományi Intézetnek megalakulása óta eltelt. Megvallom: ez a sejtetés szándékos. A feltételezést tehát vállalom; sőt a fejlődést szorosan összefüggőnek érzem az Intézet létevel és működésével; bár persze korántsem függetlennek más tudományos munkahelyeknek, elsősorban is a felsőoktatási tanszékeknek jelentős létszámbeli kibővülésétől. S még kevésbé elválaszthatónak azoktól a történelmi és társadalmi eseményektől, amelyek közvetve úgy hatottak a nyelvtudomány előrelendülésére, hogy intézményeinek létrejöttét majd folyamatos működését lehetővé tették; de emellett közvetlenebbül is befolyásolták, társadalmunk szerkezetének és ideológiai arculatának jelentős átalakítása, s ezzel együtt tudományszakunk eszmei, szemléleti és módszerbeli átformálása révén.

Ha mindössze egyetlen mondattal volna szabad jeleznem azt, hogy e fejlődésre mit látok a legfontosabb bizonyítéknak, talán ennyit mondanék: azt, hogy a címben jelölt témával egyáltalában foglalkozunk, így, összefoglalóan; s hogy mi foglalkozunk vele, ennyien, mindannyian. Némi kifejtéssel: azt, hogy a Magyarországon folyó nyelvészeti tevékenység ebben az utóbbi két évtizedben növekedett meg volumenében; lett egyének munkálkodásának olykor tökéletlenül összeadódó puszta összegéből nagy és jól szervezett együttesnek közös erőfeszítésévé; s emelkedett eszmeileg szinte ösztönös tevékenységből tudatossá, azaz empirikus vizsgálódásból olyan elméletileg megalapozott kutatási folyamattá, melyben a szemlélet és a módszer alapvető egysége a jellemző fő mozzanat, nem nyomva el azért a tudomány szabadságához meg a valóság helyes tükrözéséhez egyaránt nélkülözhetetlen sokszínűséget, az egyéni utak szabad keresésének lehetőségét sem.

Ezt a hatalmas fejlődési folyamatot szinte könnyebb belesűríteni az imént elhangzott egyetlen mondatba, mint egy ötven perces előadás kereteibe. Ezért a megadott címen nem annyira a tényekkel kívánnék most foglalkozni, mint inkább csak a problémával; nem összefoglalni vagy épp kimeríteni próbálnám e fejlődés kérdéseit, inkább csak feltenni őket, s magának a folyamatnak is legföljebb „külső történetét” vázolni fel. — Az vesse rám érte az első követ, aki ezen a szűk időkereten belül többre tudna vállalkozni ennél.

De amint az idősűke sok mindenben akadályoz, az előzmények és előmunkálatok sok mindenben fel is mentenek. Elméleti és módszertani fejlődésünk kérdéseinek dolgában részösszefoglalásokba, egy-egy korszak rövid áttekintésébe többször is bocsátkoztam már. Elég korán, 1954-ben megpróbáltam meghatározást adni a marxista nyelvvizsgálat szemléletéről és módszeréről egy hosszabb bírálatom bevezetőjeként (FoktSzle. III, 277–8), s előtte is meg később is konkrétan bemutatni ennek érvényesülését a kutatómunkában (NyK. LIV, 10–36; I. OK. XIII, 309–27; de részletekben egyéb helyeken is). Ami a tudománytörténeti oldalt illeti: idestova tizenöt évvel ezelőtt foglaltam össze nyelv tudományunk felszabadulás utáni fejlődésének első tiz évét (MNy. LI, 267 kk.), majd nem sokkal később korábbi (s némi célzásokban akkori) elméleti mozgásunkat, SAUSSURE tanításainak 1945 előtti hatását vizsgálva (NyK. LXI, 3–27).

És persze korántsem csak magamra hivatkozhatom. Eszmei fejlődésünk tudatos figyelésének megannyi tanúja a Sztálin-cikkek megjelenését évekig kísérő kommentáló, majd egyre inkább feldolgozó ülésszakok anyaga (pl. NÉMETH GYULA, BÁRCZI GÉZA, ZSIRAI MIKLÓS, PAIS DEZSŐ, TELEGDI ZSIGMOND: I. OK. I. kötet; PAIS DEZSŐ: MNy. XLVII, 113; ZSIRAI MIKLÓS: NyK. LII, 275; TAMÁS LAJOS: NyK. LIII, 3—13; Uő.: I. OK. III, 358; TAMÁS és HOZZÁSZÓLÓK: Általános nyelvészet, stilsztika, nyelvjárástörténet 7—100; stb.). Mai szemléletünket és módszertani problémáinkat két új kiadvány is tükrözi: egyikük tudománytörténeti beágyazottságban (vö. A nyelvtudomány a haladásért; s benne főleg KÁROLY SÁNDOR és BENKŐ LORÁND írása), másikuk elevenen kavargó maiságában (vö. TELEGDI ZSIGMOND és sok hozzászóló: Általános nyelvészetünk helyzete; — kézirat gyanánt).

De ennyi előkészítés és mentetegetőzés után alighanem ideje már a témába kezdeni.

1. Lehet, hogy kissé messziről indulok neki a tulajdonképpeni tárgynak, de úgy gondolom, így kerülünk hozzá közelebb. A jó kérdésfeltevés legtöbbször fél válasz már; a rosszból meg általában csak félválaszok születnek. Így vállalom kell azt, hogy a címben jelzett kérdés helyett esetleg csak a kérdés problematikáját vizsgálhatom meg. De ha sikerül most megalapoznom azt, hogy később közösen tovább jussunk benne, talán tettem annyit, mint ha szükséges alaptételek tisztázása helyett a dolgok középebe kapnék, s a magam nyelvén beszélnek ahelyett, hogy egy későbbi, kollektívabb és szélesebb körű beszélgetéshez próbálnék most közös nyelvet teremteni.

Marxista nyelvtudomány, illetőleg: a marxizmus alkalmazása a nyelvtudományban — ezt követelik tőlünk, és ezt követeljük mi is magunktól szinte a felszabadulás óta. Ám e követelés mindig kissé jelszószerű maradt, sosem nyert alapos és konkrét kifejtést. Kevés kivételt nem számítva, főleg pozícióharcok során került elő; s olykor nem is nyelvészek, hanem kívülállók (történészek, irodalomtörténészek, tudománypolitikai vezetők) oldaláról. Lehet, hogy ismereteim hiányosak, de „marxizmus és nyelvtudomány”, illetőleg „a marxizmus a nyelvtudományban” kérdésfeltevéssel — s nem valami egyébnek a bizonyítását, hanem valóban a probléma vizsgálatát célozva — nálunk mű nem jelent meg; előadásorozat is csak egy volt, a Nyelvtudományi Intézet szervezésében, az 1955—56. oktatási évben. Viszont a „marxista” meg a „nem marxista” jelzőt eléggé bőkezűen osztogattuk, hol a magunk, hol a mások munkásságának értékelésére; s főleg az általános nyelvészet területén volt divatos hosszú ideig hol ebben, hol abban a műben fedezni fel „a” marxizmust, vagy épp „a” marxista nyelvtudományt, készen, rendszerszerűen, immár pusztán csak másolásra valóan.

Pedig annak a kérdésnek, hogy mi a marxizmus a nyelvtudományban, illetőleg mi és milyen a marxista nyelvtudomány, nemcsak eldöntése igen bonyolult dolog, hanem már maga a vizsgálata, a végiggondolása is. Számításba kell venni mindenekelőtt azt, hogy a tudomány — nemcsak a filozófia, hanem a szaktudományok együttese is — társadalmi termék, a társadalom mindenkori természet- és önismerete, tükrözésformája. S mint ilyen, alap és felépítmény viszonyában az alaphól kinövő s azt támogató felépítmény oldalára húz. A szaktudományok szervezetét, tematikáját és alapszemléletét így végső soron a termelési viszonyoknak az a rendje szabja meg, amelyik az adott társadalomban az adott korban uralkodik. Igaz: a tudomány lényegében nemzetközi, sőt alapvetően emberi; valahol elért fejlődési szintje ráhat a többi

társadalomra is. Ám a ráhatás formáit, mértékét — egyáltalában: lehetőségeit — nagyban szabályozza az adott társadalmi egységnek az az arculata, melyet az őt jellemző és meghatározó alap szab meg és alakít ki.

A szaktudományok azonban eme azonosságukon belül nagyban különböznek is egymástól, s ismét csak az alaphoz való viszonyukban. Egyik csoportjuknak — a társadalmi tudományok nagy részének — maga a tárgya is része a felépítménynek; másikké nék viszont — a természettudományoké nék — a tárgya nem felépítményszerű. E jellegükből fakadóan az első csoportba eső szaktudományok az adott társadalmi egység felépítményét vizsgálva és annak fejlődésére visszahatva annak alapját is erősítik; a másodikba esők viszont a termeléssel magával kerülhetnek közvetlenebb kapcsolatba, s csak ennek révén érintkeznek az alappal.

Mint tudjuk: a nyelvtudomány e kérdésben sajátos helyet foglal el; mert — bár kétségkívül társadalmi tudomány elsősorban — tárgya, a nyelv, nem része a felépítménynek, s természetesen az alaphoz sem kapcsolódik közvetlenül. Ezért — problémáit illetően — sok tekintetben a társadalmi tudományokkal tart, minthogy az, amivel foglalkozik, társadalmi produktum és a társadalom életében nélkülözhetetlen eszköz. De — mint tudomány — más vonatkozásokban sok közönsége van a természettudományokkal, minthogy tárgya éppúgy nem a felépítménynek valamely szektora, amint azoknak sem.

Tudjuk: a felépítmény adott alaphoz, azaz térben és időben adott társadalomhoz van kötve. Ezért élhetnek egymás mellett és egy időben egészen eltérő államformák és kultúrák; mert mindegyikük egy-egy adott társadalmi egység terméke: kifejezője és védelmezője. A felépítmény mindig az adott társadalomnak sajátja; s bár a különféle felépítmények szükségszerűen hatnak egymásra, a megfelelő alap robbanásszerű megváltozása nélkül ez a hatás lényegileg számottevő nem lehet. Ezért a hatások átvételének szokásos formája nem is az imitáció, hanem az adaptáció: az egyikből a másikba olyan elemek kerülhetnek át — és épülhetnek bele az adott felépítmény szerkezetébe — amelyek az azt létrehozó alapnak lényegében megfelelnek.

A felépítménynek az alaphoz kötöttségéből folyik az is, hogy az alap megszűntével (vagyis az adott társadalom rendszerének minőségi átalakulásával) megszűnik (azaz gyökeresen átalakul) az általa létrehozott és neki megfelelő felépítmény is; s az új termelési viszonyok hatására és védelmére új felépítmény születik. A régi felépítmény azonban csak mint egész szűnik meg; elemeiből az újba épülhetnek mindazok, amelyek megfelelnek neki. Persze minél nagyobb az eltérés a régi és az új alap, következésképpen a régi és az új felépítmény között, annál kisebb ezeknek az átörökíthető elemeknek a mennyisége és súlya; de a semminél mindig nagyobb.

Mindez némileg másképpen vonatkozik az adott társadalom nézeteire és intézményeire, és másképp a kultúrájára, elsősorban a szellemi kultúrára. Az intézmények területén, de még a nézetekén is, gyökeresebb és gyorsabb az átalakulás, mint a kultúráén; ám végső soron a társadalombeli termelési viszonyoknak, azaz az alapnak a megváltozásával a kultúra is átalakul; az adott társadalomnak új kultúrája születik. Ez azt jelenti: a szocializmus útjára lépő társadalmak szervezetében-szerkezetében-anyagában szocialista kultúrákat építenek ki. A részletezést mellőzve most csak annyit jegyezzünk meg minerről: ebben az új kultúrában a szervezet és a szerkezet vehet át a saját előzményeiből kevesebbet, s a tartalom többet. De ez a kultúra mint önmaga föltétlenül új; számára a saját előzménye éppúgy külső forrás, azaz válogatási

anyag, mint a más társadalmak által korábban és folyamatosan produkált más kultúrák is.

A tudomány — és így minden szaktudomány — része az adott társadalom kultúrájának, s így kapcsolódik annak felépítményéhez. S itt, az új társadalom igényeinek megfelelő új tudományformák kiépítésében jelentős különbség van a tudományoknak azon csoportja között, amelynek a tárgya is felépítmény, meg a másik közt, amelyiknek a tárgya nem az. A kapitalizmus megdöntése és a szocializmus építése talaján kinövő és az új társadalom alapját szolgáló közgazdaságtantól, meg a felépítményt eléggé meghatározó filozófiától természetesen gyökeres átalakulást kívánnak a körülmények. De meglehetősen nagy, alapjukat megrendítő változásra kényszerülnek az olyan szaktudományok is, amilyen például a történelemtudomány, az irodalomtudomány, nem beszélve a jogtudományról, államtudományról és hasonlókról. S persze sok tekintetben megváltozik, átalakul a fizika, a kémia, a geológia, a biológia és a többi természettudomány is; de átfejlődésük módja egészen más: elemeiben sokkal többet használhatnak fel, építhetnek a maguk új rendszerébe a saját előzményeikből ezek, mint az előbb említett csoport tagjai.

2. Hogy ezt a különbséget jobban érthessük, nézzük meg némileg részletesebben — bár persze így is távol a teljesség igényétől —, hogy milyen tényező k jellemzik és határozzák meg egy-egy társadalom egy-egy korszakának s z a k t u d o m á n y a i t.

Minden szaktudományt minden adott korszakában négy tényező jellemez: *a)* szerkezete-szervezete; *b)* tematikája; *c)* alapszemlélete; *d)* módszere. — A szaktudomány szerkezetét-szervezetét azok az intézmények, testületek, állami és társadalmi tényezők teszik, amelyek a tudományág sorsát, művelhetőségét meg művelésének főbb irányait és lehetőségeit az adott korszakban megszabják. A tematika nem kis mértékben ennek függvénye: a tudomány művelői elsősorban mindig azzal foglalkoznak, aminek vizsgálatára anyagi és publikációs lehetőség, azaz alimentáris fokon kifejeződő társadalmi igény van. Az alapszemlélet már bonyolultabb, de ugyanezekkel a tényezőkkel függ össze; minthogy az végső soron a társadalombeli termelési viszonyoknak, közelebbről az ezt tükröző filozófiai nézeteknek szaktudománybeli vetülete. S végül a módszer azon kutatási eljárások összessége, amelyeket a szaktudomány vizsgálódása során alkalmaz.

E tényezőknek „felépítményszerűsége”, azaz a társadalmi alappal való összefüggése természetesen egyenként más és más fokú. Az iménti felsorolás rendje egyben függésük szorosságának rendje is. A legközvetlenebb a társadalmi renddel való kapcsolata a szaktudomány szerkezeti-szervezeti oldalának: a tudomány szervezeti és pénzügyi ellátottsága elég szorosan függ az uralkodó osztály közvetlen érdekeltségétől. Nem független persze mindezeketől — ha másképp nem, akkor negatívumaiban mindenképpen — a tematika meg az alapszemlélet sem; bár itt már jobban érvényesülhet az a Lenin felfedte tény, hogy minden kultúrában (a kapitalizmus körülményei között) két kultúra rejlik: az uralkodó osztályé mellett az elnyomotté is. Persze ez utóbbinak a tudomány — s főleg a szaktudományok — területén elég kicsinyek a lehetőségei. De nyomaiban átüthet a „hivatalos” tudományba. S minthogy „rendészeti” eszközökkel kevésbé érhető tetten, itt nemcsak a kapitalista társadalmak szaktudományjaiban jelentkezhetnek a majdani szocialista fázis csírái, hanem fordítva is: a szocialista társadalmak szaktudományjaiba is jócskán bekeveredhetnek a kapitalista fázis maradványai vagy beütései.

A legkevésbé „felépítményszerűek”, vagyis a társadalmi alapra legkevésbé érzékenyek a szaktudományokban a módszertani eljárások; különösen azon szaktudományokban, amelyeknek tárgya nem része a felépítménynek. A marxista szaktudományok a valóság természetét, tényeit és törvényeit igyekeznek feltárni a maguk sokoldalú és sokarcú színességében; s így mind saját előzményeikből, mind az egykorú nem marxista szaktudományokból felhasználhatnak minden olyan vizsgálati formát, amely ehhez valamilyen oldalon közelebb visz.

S most már (társadalmi és szakmai tekintetben is) a magunk portájára térve, azt mondhatjuk: a marxista szaktudomány a materialista szemlélet, a dialektikus módszer és a praktikus (azaz cselekvő, a gyakorlatra ható) magatartás együttesével jellemezhető. Korunk és társadalmunk tehát olyan nyelvtudományt kíván tőlünk, s nyelvészgárdánk maga is olyan nyelvtudomány megalkotására törekszik, amelyet szervezetében a szocialista társadalom lehetőségei, tematikájában annak igényei, illetőleg szükségletei jellemeznek és irányítanak; amelynek alapszemléletét a történelmi materializmus, módszerét pedig a marxista dialektika határozza meg és hatja át. Mindez nem zárja ki, hanem épp feltételezi és kívánja a más társadalmakban és más nyelvek vizsgálata alapján elért nyelvészeti eredmények figyelembevételét és kritikus adaptációját. De ugyanolyan mértékben lehetővé teszi, sőt megköveteli azt, hogy nyelvtudományunk a magunk előzményeinek kritikai felhasználására és a magunk nyelvének vizsgálatára alapuljon elsősorban; hiszen tevékenységünknek a magunk társadalmát kell szolgálnia, saját nyelvünk megismerését és továbbfejlesztését kell mindenekelőtt segítenie.

3. Egy másik probléma, illetőleg ugyanennek a kérdésnek egy másik oldala: a gyakorlat és az elmélet viszonyáé egyrésztől, s a k o n k r é t és az á l t a l á n o s n y e l v é s z e t é másrésztől. Itt a hangsúly eléggé az „egyrésztől—másrésztől” szembeállításon van; minthogy a két pár tagjai közé nem ritka — de nem igazságos — szokás egyenlőségjelet tenni, s így a konkrét nyelvészetet a gyakorlattal, az általánosat pedig az elmélettel azonosítani.

Kétségtelen: ideális esetben az általános nyelvtudomány lehet a konkrétak megnyilvánuló, a konkrétak talaján kialakult szemléleti és módszertani elemek kvintesszenciája, az adott társadalomban folyó nyelvészeti munka elemélete. Hiszen nem valamely nyelv a tárgya, hanem „a” nyelv, mint társadalmi produktum és kommunikációs eszköz. Ám „a” nyelv nincsen, csak konkrét nyelvek vannak; és „a” nyelvtudomány sincsen, csak konkrét társadalmakban művelt konkrét nyelvtudományok; s így „az” általános nyelvészet nem olyan értelemben átfogó elmélete és módszertana a különféle társadalmakban különféle nyelvekkel foglalkozó nyelvtudományoknak, mint például a történelmi materializmus a társadalmak fejlődésének és fejlődésvizsgálatának.

Illetőleg az is, de nemcsak az. Mert „a” nyelv — s aminek szolgálatában ez áll és kialakult: a társadalmi kommunikációs tevékenység, azaz „a” beszéd — valóban hordoz általános és közös sajátságokat, mutat konkrét rendszerektől független és azok feletti vonásokat. Főleg ami funkcióját és szerkezeti alapjait illeti. Ám ez az egyes konkrét nyelvészetek számára inkább csak a szemléletet szabja meg, nem a vizsgálati módszert. Mindössze annyira kötelezi őket, hogy a nyelvet úgy tekintsék, mint a társadalomban élő emberek beszédtevékenységének a valóság elemeinek tükrözésére alkalmas konvencionális jelekből álló eszközrendszerét. De a továbbiakban már nem a társadalmiság ténye, hanem az adott társadalomhoz kötöttség a meghatározó elem; s a

rendszeresítésben sem maga ennek ténye, hanem a konkrét rendszer természetű és jellege szabja meg a célszerű vizsgálódási eljárásokat.

S mivel a konkrét nyelvekkel együtt a konkrét nyelvtudományok is adott társadalomhoz kötöttek, s azon belül értek el adott fejlődési előzmények után adott szintet, állapotot és arculatot: a belőlük kinövő, azaz eredményeiket összegező és az elmélet szintjére emelő általános nyelvészeteknek is kettős a feladatuk. Az egyik: hogy a marxista filozófia meg a más nyelvek tanulmányozása alapján kinőtt, más nyelvtudományi rendszerek kvintesszenciájaként elért általános nyelvészeti, azaz szemléleti és módszertani eredményeket igyekezzenek kritikusan és alkotó módon beépíteni saját társadalmi sajátos konkrét nyelvészeteibe; persze mindezekből annyit és úgy, amennyi és ahogyan ott a vizsgálódás tárgyának, az adott nyelvi rendszer természetének megfelelő. — De semmivel sem jelentéktelenebb feladatuk az, hogy saját társadalmuk nyelvészeti munkálkodásának elméleti és módszerbeli fejlődését figyelemmel kísérjék, s kritikusan és alkotó módon kihámozzák belőle azt, amit ez tesz hozzá „a” nyelv és „a” beszéd általános természetének és törvényeinek megismeréséhez.

Mindez azt is mutatja: az általános nyelvészet akkor jár helyes úton, ha nem zárt rendszereket gyárt vagy éppen importál (ma talán már nem kell a harmadik fokozatot elhárítanunk: hogy tudniillik esetleg oktrojál is); hanem akkor, ha az adott társadalomban folyó konkrét nyelvtudományi munkának dinamikus — azaz figyelő és fejlődő — és saját — azaz vele haladó és rá visszaható, belőle táplálkozó és őt megtermékenyítő — elmélete és módszertana tud lenni. — Ebből azonban az is következik: általános és konkrét nyelvtudomány adott társadalom adott korszakában nem állhat szemben egymással, nem különülhet el egymástól élesen. Mert ha igen, akkor valamelyikükben hiba van: vagy a konkrét nyelvtudomány halad helytelen elméleti irányban; vagy az általános nyelvészet tévedt el, legalábbis annyiban, hogy elszakadt saját társadalmának valóságától, konkrét nyelvészeti gyakorlatától. S ez utóbbi is elég nagy baj lehet, mert aligha van olyan konkrét nyelvtudomány, amelyikben csak rossz volna; és másrészt: a legigazabb elmélet sem hatékony önmagában és önmagáért, ha nem az adott társadalom adott nyelvtudományából nő ki, vagy legalábbis nem válik megfelelő össze- vagy belenövésével annak szerves sajátjává.

Pusztán tanulságos példaként, nem pedig a polémia újrajelzése céljából, hadd térjek itt vissza a magyar nyelvtudományi közéletnek és fejlődésnek egy sokat vitatott problémájához: a „Laziczius-kérdéshez”. Ennek jó megértése sok tekintetben kulcs a mához is. Nem személyi tulajdonságaival foglalkoznék most, s nem is tudományos értékelésével (erre vö. tőlem: NyK. LXI, 8—13; hozzászólás többektől: NyK. LXII, 134—149; más oldalról: Általános nyelvészetünk helyzete 18, 61, 67). Csak azzal a ténnyel, hogy a magyar nyelvtudományba nem tudott tanításával behatolni. S nyilván azért nem, mert nem áthatni akarta velük az addigiakat, hanem helyettesíteni. Mert nem azt kereste a régiben, ami — ha ösztönösen, ha sporadikusan is — az újnak csírája benne; hanem ellenkezőleg: csak azt, ami az újnak ellene mond. S erről sem azt vizsgálta, hogy az eltérés objektíve melyiknek a rovására írható, a valósághoz való viszonyában; csak azt, hogy a régi eltér az újtól, tehát eleve rossz.

S még egy sajátság: hogy Laziczius nem módszert kívánt adni — ha mindjárt merőben újat is —, hanem ráadásul rendszert: egyetlen magyarzó elvre épített kerek egészet, akár beleillettek a részletek, akár nem. Két leg-

önállóbb tétele egyben két legnagyobb tudományos tévedése. Az egyik: hogy a bühleri hármass funkciót a morfémaról mechanikusan átvitte a fonémára, noha éppen ellenkező irányba, a mondatra kellett volna áttolnia, mert az csak az eleven kommunikáció síkján igaz, még a nyelvi elemekén-cszközökén sem. A másik — ezzel összefüggésben — az emfatikum, amit a fonéma síkjára helyezve, különösen fonéma és változat mellé harmadikul, ismét csak ott fogta meg a kérdést, ahol a legkevésbé lehet. Mint másutt (NyK. i. h. 12) rámutattam: ha ellenfelei a nyelvi tények felől támadták tételeit, ő maga mindig a módszer és a rendszer felől válaszolt, olykor nyíltan is „annál rosszabb a tényeknek” felkiáltással (pl. Bevezetés a fonológiába 56; vö. tölem: NyK. i. h. 9-10).

Általában magam sem szeretem a „lett volna”-kban való beszédet, minthogy ennek a kategóriának nincs történelmi próbája. Ámde a fenti problémával kapcsolatban nagyon kikívánczok belőlem mégis egy megjegyzés. Úgy látom: ha Laziczius a fonológiát a magyar nyelvészet hagyományai felől nézte volna, megérthette volna hazai kudarcának okát. Mert a magyar grammatika és helyesírás, sőt a tudattalan nyelvi tudat is — persze a nyelv alkatából eredően — tulajdonképpen évszázadok óta annyira fonologikus alapszemléletű (erre l. RefNy. 31-4 és Nyr. 88 : 232-6), hogy a rendszeres magyar fonológia ennek alapján, nem pedig vele ellenkezésben építendő fel. S nyilvánvaló, hogy az átlagos magyar nyelvész a Lazicziustól merőben újként és abszolút igazként kolportált rendszert épp abban nem látta újnak, amiben igaz, s abban nem látta igaznak, amiben új volt. — S a „lett volna”-nak itt ugrik elő a másik oldala: ha a szerző akkor a korabeli magyar nyelvészet ismeretanyagára és hagyományaira építi fel munkáját, nem tőle függetlenül, sőt minden addigit hangsúlyozottan elvetve, — ma alighanem lelkes „fonológus nemzet” volnánk; amint vagyunk is, csak épp — szerencsére — nem absztrakt túlzásaiban, és — sajnos — távol még a teljes tudatosságtól.

Módszert keressünk-e a tényekhez, természetüknek megfelelő vizsgálatuk megvalósítására; vagy kerek rendszert alkossuk belőlük, ha mindjárt rovásukra is? — ez az általános nyelvészeti munka hatékonyságának, sőt igazságának alapvető dilemmája. A módszer nyílt, a rendszer zárt; a módszer munkaeszköz, a rendszer mű. Nyilvánvaló, hogy a rendszer, mint befejezett egész, sokkalta csábítóbb a módszernél. De épp az a legsebezhetőbb, ami a legvonzóbb benne: hogy egyetlen magyarázó elvet kell elfogadnia a nyelvre, ami éppen egyetlen elvvel nem magyarázható meg minden részletében; s le kell zárnia azt, ami éppen hogy lezárhatatlan. — Az addigiak tudomásulvétele és továbbfejlesztése; vagy félresöpprésük, figyelmen kívül hagyásuk? — ez minden újításnak, s így a tudományos módszertaninak is sorsát eldöntő alternatívája. Tagadása persze a meglevőnek mind a kettő; csak hogy az első dialektikus, a második meg mechanikus tagadás. — Új rendszer minden addigira való tekintet nélkül: ez épp a két fontos alternatíva negatív tagjainak — tudománypolitikailag is legkevésbé szerencsés - párosítása.

4. A magyar nyelvtudományt felszabadulásunkig egyfajta, szinte egységesen ható empirizmus jellemezte; utána pedig néhány évig — a Sztálin hozzászólásaival fémjelzett Marr-vitáig — valamiféle eszmei kapkodás. Ebben az empirizmusban elég sok volt a pozitív vonás, mert — a nyelv konkrét vizsgálatára készített — megóvta a nyelvtudomány művelőit a torzító egyoldalúságoktól. Igaz: meg-megjelent nyelvészetünkben egy-egy átfogó nyelvelméleti mű hatása — MÜLLER MIKSÁÉ, WUNDTÉ, PAULÉ, RIÉSÉ, DE SAUSSURE-É — már ebben a korszakban is. Ám rendszerint eléggé sporadi-

kusan és felületien; az empirizmust alapjaiban nem befolyásolva. Csak egy példát erre: a nyelvjárások létét (nyilván PAUL egyéni lélektani tanításainak hatására) elvben tagadó, az „egyéni nyelvek” tengerében feloldani hajlamos HORGER ANTAL azért „gyakorlati okokból” — azaz a valóság nyomására — mégiscsak elfogad és ismertet nyelvjárásterületeket. (Vö. tőle: A magyar nyelvjárások 3—4.)

Persze ez az empirizmus főleg e negatív sajáttságában — az elméleti szélsőségektől való óvakodásban — hordozta erényeit; de ebben voltak veszélyei is: az elmélettől és elviségtől való általános elzárkózásban. Ezért szokás e korszak nyelvtudományát pozitivistának nevezni; de ez a megnevezés nem minden tekintetben találó. A „módszertani pozitívizmust” ugyanis a marxista filozófia (vö. pl. ALEXANDROV: A dialektikus materializmus 449, jegyzet) szerint a következő vonások jellemzik: *a*) tagadja, hogy a pozitív tudományokhoz tudományos világnézet kell; *b*) tagadja, hogy az objektív törvények megismerhetők; *c*) a tudomány feladatát a jelenségek leírására szűkíti le.

Ami az első ismertetőjegyet illeti, korábbi nyelvtudományi munkánkat az elmélettel szembeni elutasító magatartás valóban eléggé jellemezte. Persze e negatívumnak voltak időnként pozitív vonásai is (vö. DEME MNY. II, 270); egészében azonban kétségkívül súlyos hiányossága volt a munkának. A második ismertetőjegy viszont igen kevésbé illik a felszabadulásunk előtti magyar nyelvészetre. Nyelvészeink, amikor a konkrét tényeket tanulmányozták, általában — azt mondhatnánk: ösztönös materializmussal — abból indultak ki, hogy a valóságot tanulmányozzák, s hogy az általuk megállapított törvények e tényekben fellelhető tényleges összefüggések tükröződései. E meggyőződés nélkül nem művelhettek volna finnugor összehasonlító hangtant, szófejtést, névtudományt és egyéb stúdiumokat, mégpedig sikeresen. Nyelvtudósaink agnosztikus magatartást legföljebb olyan kérésekkel szemben tanúsítottak, amelyek pusztán nyelvészeti eszközökkel valóban megközelíthetetlenek (pl. a nyelv eredetének kérdése). S ezzel némileg feleltünk a harmadik kérdésre is. Kétségtelen, hogy a korábbi nyelvészeti munka gyakran igen szűken a tényekhez tapadt, nemegyszer valóban nem ment túl pusztá leírásukon; de azért nem zárkózott el összefüggéseiknek bizonyos fokú vizsgálata elől sem.

Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy a magyar nyelvtudomány fejlődésének „pozitivistá” korszaka nem mindenben merítette ki a (filozófiai) pozitívizmus ismertető jegyeit; hogy volt benne ösztönös közeledés a materializmus, sőt olykor a dialektika felé is. Természetesen mindez csak mozaikokban, rendszertelenül, ellentmondásoktól terhesen; — de mégiscsak volt. S ez nem is csoda. Hiszen a dialektika magukban a tényekben van, s így aki a tényeket vizsgálja, akkor is fölismerheti egy-egy szűkebb területen valóságos kapcsolataikat, ha nem ismeri azt a módszert, amely ezt számára a maga egészében mutathatná meg.

Nem volt tehát felszabadulásunkkor sem elvetendő a magyar nyelvtudománynak minden addigi eredménye; sőt rengeteg olyan eleme volt, amely részévé válhatott egy felépülő újnak. — De nem volt egészében negatív még az erre következő eszmei zűrzavarnak, kapkodásnak néhány esztendeje sem. Ha némi vargabetűvel, s fölösleges mozzanatok közbeiktatásával is, de ez hívta fel a nyelvész közösség figyelmét a marxizmus megismerésének fontosságára, az eszmei megalapozottság jelentőségére. A két tényező együtt hatásának köszönhető az, hogy nyelvtudományi közéletünk és közfelfogásunk egészében pozitíve kapcsolódott a Sztálintól majd két évtizede teremtett fordú-

lathoz; a korábban élesen szemben álló táborok szinte egyforma lelkesedéssel.

Igaz: ismét csak nem elméleti síkon, hanem elsősorban a gyakorlati aprómunkában. Így a némileg kampányszerűen született kommentáriróladom sem az általános, hanem a konkrét nyelvészetben találta meg a maga folytatódását. A szemlélet és a módszer jelentősen átalakult; de ezt a megújítást továbbra is úgy kellett — és kell ma is — kihámozni a konkrét részvizsgálatok rejtett mélységeiből. Tíz évvel ezelőtt — azaz majd tíz évvel a Marr-vita lezajlása után — Saussure magyarországi hatásának vizsgálata kapcsán, még mindig így kellett fogalmaznom: „Érdekes és nehezen oldódó sajátága magyar nyelvészetünknek ez a tartózkodás az elmélettől. Van ebben józanság is, makacsság is. De drága dolog mindenesetre. Drága, mert így magunknak kell újralfedeznünk sok olyat, amit nemegyszer az elméletből szinte készen megkaphatnánk. Igaz: így talán kevesebb a tévedés. De mégis könnyebb talán elkerülni egy már megépített út göröngyeit, mint újat építenünk mellette, nem is messze tőle. — Mert magyar nyelvészetünk nagyjából ezt tette a Saussure-hatás korában, s tulajdonképpen ezt teszi ma is: inkább ösztönösen talál rá a materializmus és a dialektika egyes elemeire, mintsem elméleti tanítások tudatos alkalmazásaként” (NyK. LXI, 25).

5. A második évtized e területen jelentős változást hozott; részben kedvezőtlen, de nagyobb részben kedvezőt. A kedvezőtlen fordulat a nyelvtudomány egyfajta kettészakadása volt. A végre öröndetesen megjelent általános nyelvészet ugyanis nem a konkrétból nőtt ki nálunk, s nem is a hagyományunk talaján. Ez azt jelentette: kettős funkciójából egyre jobban teljesítette az egyiket, a más konkrét nyelveket tanulmányozó, más konkrét nyelvtudományok talaján kitermelődött általános nyelvészeti irányzatok hazai ismertetését. Am ezt nem hozta semmiféle összefüggésbe a hazai nyelvtudománnyal: nem a benne kifejlődött szemlélet és módszer kritikai szemével nézte az idegent; hanem fordítva: annak egyoldalú és idegen szemszögéből a magunkét. És nem is megtermékenyíteni kívánta vele az itthoni spontán fejlődést, hanem helyettesíteni. S ami még nehezítette a helyzetet: nem alkotó módszerként, hanem kész rendszerként kínálta az újat; s ráadásul egyéneként és egyénein belül korszakanként is mást és mást.

A kedvező fordulat ugyanennek a kettészakadásnak másik vetülete. Az, hogy a nyelvtudományi munka, a konkrét kutatás, zömében nem követte ezeket az ingadozásokat. Amit nem kapott meg az általános nyelvészettől annak másik, de talán az imént említettél elsőlegesebb és fontosabb funkciójaként —, azt kényszerűen elvégezte maga. Persze sokszor ismét csak empirikusan, sporadikusan és félig öntudatlanul; de akkor sem siker nélkül. S így jutottunk el addig a mai — furcsa és fordított helyzetig —, hogy tulajdonképpen két általános nyelvészetünk van. Az egyik — amelyik „nómenklatúra” szerint az — elméletibb, kompaktabb, de eszmei vonalában sokkal bizonytalanabb. S ami a legjellemzőbb rá: nem a sajátunk, sem eredetében, sem helyzetét tekintve. — A másik nem viseli ezt a nevet, mert konkrét nyelvészeti munkánkban alakult ki szemlélet és módszer formájában, bennünk és belőlünk, a valóság tükröződéseként. Ez teoretikusan letisztulatlan, megfogalmazatlan (bár ennek ellensúlyozására is történtek lépések jócskán); viszont eléggé egységbe fogja megalkotóit, főleg a magyar nyelvészet művelőit; s így természetesen mélységesen sajátunk, akár eredetében, akár helyzetében nézzük.

Szokás ezt a kettősséget úgy beállítani, hogy általános nyelvészetünk

(már ti. a hivatásos) elméleti igényű és haladó; konkrét nyelvészetünk viszont elméletileg igénytelen és konzervatív, maradi. Ezt a szokásos — s a hivatalos általános nyelvészettől bevezetett — elnevezések is tükrözik: általában „hagyományos” és „modern” vagy éppen „haladó” nyelvészetről és nyelvészekről szólnak. — Az igazság inkább az, hogy az egyik típus az elméletet önmagában és önmagáért műveli, a másik viszont a gyakorlatban, a gyakorlatból és a gyakorlatért. Az egyik kész rendszereket alkot, vagy még inkább: más nyelvek vizsgálatára épült, más nyelvtudományok szerkezetéből kinőtt kész rendszereket adaptál vagy néha csak adoptál; a másik módszereket keres és teremt, mégpedig döntően a magunk nyelvének vizsgálata (vagy ezt kiegészítve más nyelvek konkrét tanulmányozása) alapján, s mindenképpen a magunk előzményeinek folytatása talaján.

Ha már nem tudunk megszabadulni attól, hogy „nómeneket” ragasszunk egymásra — ráadásul erővel „ómeneknek” tekintve őket —, akkor én a két típus egyikének megnevezésére SZÉPE GYÖRGYTŐL a „klasszikus” jelzőt fogadnám el (Ált. ny. helyzete 105), a másikra meg TELEGDI ZSIGMONDTÓL a „modernista” megjelölést (uo. 124). Az elsőben azonban nem azt hangsúlyoznám első sorban, hogy a hagyományokat építi szervesen tovább, hanem a továbbépítést magát; hozzátéve, hogy ez minden szervessége mellett is a kor követelményeinek megfelelő fokon, módon és irányban történik. A másodikban viszont épp az „-ista”, illetőleg „-izmus” végződést érzem a legjellemzőbbnek: azt, hogy ezek rendszeralkotási törekvéseket tükröznek, mégpedig általában egyetlen — bár persze iskolánként más-más „egyetlen” — magyarázó elv alapján.

SAUSSURE legfőbb tételeit, s ezek utóéletét vizsgálva ütköztem annak idején az izmusok kérdésébe; s azt kellett látnom: a genfi mester a maga distinkcióiban és szembeállításában legtöbbször a bonyolult valóság dialektikájának két-két pólusát ismerte fel. Idézem: „Például a jelszerűség hangsúlyozásában benne van egyrészt a pszichikai és a fizikai oldal, másrészt a valóság és tükröződése közötti ellentét felismerése; a rendszerszerűség felfedésében benne van annak a meglátása, hogy a nyelvi elem egyrészt individuum, másrészt rendszertag; a többi tételnél még világosabb a bipolaritás. A hiba csak az, hogy e kétsarkúságnak SAUSSURE néha csak az egyik vonatkozását látta meg; ez mutatkozik például a különbségek hangsúlyozásában, de az összefüggések elhanyagolásában, vagy például a pszichikai oldal kiemelésében, de a fizikainak a parole-ba való utalásában; — ha meg az ellentét mindkét tagját meglátta, kibékíthetetlennek találta ellentétüket, s szembeállította őket egymással, mint például a szinkroniát a diakroniával, a linguistique externe-t az interne-nel; — vagy ha felfedezte is összefüggésüket, mint például a parole-ét a langue-gal, vizsgálatukat akkor is csak külön-külön tudta elképzelni. Így tehát a felismert ellentétekkel nem tudott mit kezdeni, ellentétüknek éppen dialektikus voltát nem fogta fel; tételei mozaikok maradtak, amelyeket nem tudott összerakni, s amelyek éppen azért váltak annyi túlzás és elhajlás alapjává, mert nem épülvén össze egy szerves egységbe, mindenki azt ragadhatta ki belőlük, amelyik éppen tetszett neki, s ahhoz konstruált az esetleg helyesen felismert részigazságot „teljes igazsággá” torzító saját rendszert.” (NyK. LXI, 6).

Itt — a dolgozat intézeti megvitatása után — még egy jegyzetet is kellett tennem. Ez így hangzott: „Ezt a sajátságát igen fontosnak tartom a különféle nyelvtudományi izmusok kialakulása szempontjából. Többen hivat-

koztak és szoktak hivatkozni arra, hogy a — főleg nyugaton divatozó — különféle rendszerek mindegyikének megvan azért a racionális magva. Ez igaz is. De a baj ott kezdődik — s ekkor válik egy irányzat izmussá —, hogy ez a racionális mag mindig csak részigazság, de hangsúlyozói teljes igazságnak tekintik, s ebből akarnak mindent megmagyarázni. A pszichologizmusnak igaza van abban, hogy a nyelv lélektani jelenség; de elfeledi, hogy nem csak az, hanem az is, s így nem minden magyarázható meg benne lélektani alapon. Ugyanígy helytelenül abszolutizálja a nyelv társadalmi jellegének helyes tanítását a szociologizmus; vagy a nyelv kifejező és kommunikatív funkciójának alapjában véve helyes gondolatát a behaviourizmus; stb. Van bizonyos racionális magva még a neoszemantikus iskolának, sőt a logikai szintaxis irányzatának is. A baj csak az, hogy ami ezekben racionális, az nem önálló (ti. a kiindulás), ami viszont önálló, az nem racionális (ti. az arra épített rendszer és módszer). E nyelvészeti izmusok sajnos nem azzal jellemezhetők, hogy a nyelvről ezt vagy azt a részigazságot fölismerték, hanem főleg azzal, hogy ezt vagy azt a korábban már fölismert részigazságot ad absurdum vitték, tévesen általános magyarázó elvvé igyekeztek tenni. — Itt természetesen mindig a nyelvészeti izmusokról van szó. S egyébként sem izmus minden, aminek e képzővel végződik az elnevezése (ahogyan más oldalról izmus viszont a glosszematika, noha elnevezése nem *-izmus* képzőre végződik); hiszen például a valóságnak nem egy bizonyos szempontból való eltorzítása, hanem éppen a minden szempontú, a dolgok természetének megfelelő teljes megragadása, a helyes értelemben vett marxizmus sem izmus a fenti értelemben" (uo. 6—7. jegyzet).

A nyelvtudomány fejlődésének nem szükséglete a minden addigig elsöprő forradalom, hanem éppen nehezítője. Előrehaladására sem szemléletben, sem módszerben nem a „vagy—vagy”, hanem az „is —is” az igaz; az „is”-ek persze részsúlyuknak megfelelő arányokban. Az egészet átfogó és rendszerré kerekítő izmusokból sohasem maradt és marad több végül, mint valami szemléleti és módszerbeli adalék az addigiakhoz: a továbbfejlődés épp a rendszert hántja le róluk és veti el; s módszerüket tekintve is több őrződik meg a melléktermékekből, mint a fő eljárásból.

A klasszikus nyelvészetet az jellemzi nálunk, hogy — a közvetlen tényeket vizsgálván — a kis részigazságokat és a kis módszertani újításokat mindjárt az őket megillető részhelyre teszi, nem építi rendszerré őket, hogy aztán abból kelljen kihámozni a racionális magot. De ez nem elméleti igénytelenség, csak elméleti fegyelem; s nagy kanyarok és vargabetűk helyett viszonylag folyamatos fejlődést biztosít. Ezért nem látja benne a fejlődést a kívülről álló, s az eredményt néha még maga a produkálója sem. Ezért nem minősül nálunk általános nyelvészeti eredménynek sok minden, amit pedig a kevésbé elfogult külföld annak tart. Ám ez gyakran nem a minősített dolgot jellemzi, hanem a minősítőt.

Az izmusok kérdésére, azaz rendszeralkotás és módszerteremtés viszonyára hadd hozzak fel nyelvtudományi életünkben egyetlen szemléletes példát: a strukturális, majd generatív, s végül generatív-transzformációs nyelv-tani munkálatokét. Ezek nálunk egy eléggé egyoldalú szemlélettel, viszont teljes rendszerigénnyel született, csak teoretikus kérdésfeltevésű mű alapján indultak meg; maguk is az „elvi tisztaság”, azaz az eredeti egyoldalúság megtartásának, s egy teljes és lezárt nyelvtani rendszer megalkotásának jegyében. Ám az elmélet a munka gyakorlatával, a szigorú elvek a valóság sokszínűségével elég hamar összeütközésbe kerültek. Az alkotó közösség valóságérzékére

— és hozzátennem: nemcsak klasszikus eredetű, hanem legalább olyan mértékben marxista megalapozottságú ténytisztelőre — utal, hogy a felmerült ellentmondásoknak nem a lazicziusi megoldását választották, amely ilyenkor a tényeket teszi felelőssé az ellentmondásokért.

Ez a fontos munka ma még nem mérhető fel egész horderejében. De azt máris látni: a nyelvnek olyan aprólékos végigvizsgálására készíti és kényszeríti készítőit, ami akkor is érték és tanulság marad, ha a rendszer maga végül is nem épül fel. Mert felépíthetőségét — ismét csak jó valóságérzéssel és egészséges vitaszellemben — maga a munkaközösség kezdi immár belülről megkérdőjelezni. Az előmunkálatokat megjelenítő kötet bevezetőjében pedig épp a munkálat vezetője szögezi le azt, hogy ha végül is a zárt rendszer helyett nyitott, de hatékony módszer válik törekvéseikből, azt nem kudarcnak, hanem tudományos haszonnak kell tartani.

Magam is annak láttnám. A nyelvtudomány nem önmagáért van, hanem a nyelvért, a valóságért; s minden alkotása annyit ér, amennyivel előbbre visz egy-egy nyelv konkrét arculatának, s ezen keresztül „a” nyelv természetének igaz megismeréséhez. — Ezt tartom két évtizedes elméleti és módszertani fejlődésünk legnagyobb felfedezésének; s igen nagy előrehaladásnak azt aényt, hogy ma már szinte mindannyian ennek szellemében és érdekében végezzük vizsgálódásainkat. Materialista szemlélettel, azaz a nyelvet úgy tekintve, ahogyan van, és annak tartva ami; nem téve hozzá, de el sem véve belőle semmi lényegeset; dialektikus módszerrel, azaz saját természetének, valóságának, belső lényegének és törvényeinek, bonyolult sokarcúságának és sokszínűségének megfelelően; és praktikus (de nem prakticista) magatartással, azaz elvi hozzáállással, de a gyakorlatból merítve és a gyakorlatért munkálkodva.

6. Témából az elvi kérdéseken túl a szemlélet- és módszerbeli fejlődésnek tulajdonképpen csak a „külső történetét” sikerült megragadnom: a „belső történet”, azaz a fejlődés aprajának számbavétele ezúttal elmaradt. Pedig magam is azt érezném lényegesnek, a legtöbb tanulsággal szolgálónak. De hát az idő is véges, meg a magános kutató szellemi kapacitása is. Ezt a képet fel kell rajzolnunk; de csak közösen tudjuk és hosszabb munkával, hogy elkerüljük az elszomatizálás fenyegető veszélyét.

Am ha d d foglaljam össze azt, amit itt el tudtam mondani, mivel az mutat azután a további teendőkhöz:

a) A marxista elméletnek, a szakmai hagyománynak és a saját tevékenységünkön kívül kifejlődött általános nyelvészeti iskoláknak a magunk gyakorlati tevékenységében egyesült termékenyítő hatására, konkrét munkánk az utóbbi két évtizedben nagyot és egészséges irányba fejlődött mind nyelvészeti szemléletünk, mind pedig kutatási módszereink tekintetében.

b) Klasszikus nyelvészetünknek tehát sem az elmélet, sem a gyakorlati munka területén nincsenek szűgyellnivalói, mert értékes és a kor színvonalán álló eredményeket hozott létre, s a maga gyakorlatában egyenletes fejlődést mutat. A modernista törekvéseket is igyekszik értéküknek megfelelően magába ötvözni, kihámozva belőlük a racionális magot és a nyelv természetének megfelelő, ahhoz közelebb vivő részleteket; bár e területen fejlődésének vannak hiányosságai is.

c) El vagyunk azonban maradva saját fejlődésünk elvi és módszertani eredményeinek összegyűjtése, összesítése, általánosítása, elméleti megfogalmazása és megrostálása dolgában. E kérdésben nem az a legfontosabb probléma, hogy ez főhivatású általános nyelvészeink mulasztása-e vagy a magunké;

hanem az, hogy ezt az elmaradást hogyan tudnánk mihamarabb közösen pótolni. Pótolni kell, mert a magunk elvi eredményeinek tudatosítása további megtermékenyítést jelent még önmagunk számára is.

d) El vagyunk maradva bizonyos tekintetben a más társadalmak más nyelvtudományi szerkezeteiből kinőtt általános nyelvészeti iskolák, elméletek és rendszerek megismerése és kritikai adaptációja tekintetében is. Gyakori, hogy elutasításunk nem kritikán alapul, csak negligáláson; más oldalról viszont adaptációnk kritikátlan, vagy nem is adaptáció, csak imitáció, azaz mechanikus átvétel. Itt sem a felelősség, hanem a további közös teendők kérdését érzem a legfontosabbnak.

A további közös teendők közt a következőket tartanám leg-sürgősebbnek:

a) Osszuk fel nyelvtudományi munkánkat megfelelő természetes részterületeire (pl. hangtan, szókinccstan, alaktan, mondattan; hangtörténet, szókinccstörténet, történeti alaktan, történeti mondattan; dialektológia, nyelv-művelés, stilisztika, helyesírásvizsgálat; nyelvpedagógia, fordításelmélet; stb.); és minden részterületen mérjük fel elméleti és módszertani fejlődésünket, állapotunkat és teendőinket. Minden egyes terület felmérésére két szakember vállaljon megbízást: egy benne működő, elméletileg is igényes konkrét nyelvész; meg egy, a területet ismerő és szemmel tartó általános nyelvész. Másképp ugyanis a két aspektus nem mérhető össze, s a jelenlegi szakadás nem küszöbölhető ki a kívánatos egység javára.

b) Az így készülő objektív kettős felméréseket az elkövetkező két oktatási évben mutassuk be és vitassuk meg Intézetünkben; s egyrészt vonjuk le belőlük a következtetéseket további munkánkra nézve, másrészt publikáljuk őket összegyűjtve, hogy minél szélesebb körben megismerhetők és hatékonyak legyenek. A kiadvány tartalmazza a viták anyagát, vagy legalább összefoglalását is. -- Ha így együtt látjuk majd minden részterületünkön, hogy mi van és mi nincsen, akkor szabhatjuk meg jól és felelősen a perspektívát: hogy mi legyen, s azt hogyan érhetjük el. Enélkül pedig aligha zárhatjuk le a szubjektív értékeléseknek elég népesre nőtt, de nem elég egyenes, s nem mindig jövőbe mutató sorát.

A Nyelvtudományi Intézet, amely gyakorlati munkájában két évtizede jár — már csak helyzeténél fogva is — a magyar nyelvtudományi kutatások élvonalában, s e konkrét munkákban sok elvi és módszertani vívmányt halmozott fel, ezen a módon tudna -- érzésem szerint -- legméltóbban felcsatlakozni feladataihoz az elméleti előrehaladás területén is.

LŐRINCZE LAJOS

NYELVTUDOMÁNY—NYELVMŰVELÉS—NYELVTERVEZÉS

A húsz évvel ezelőtt alapított Nyelvtudományi Intézetnek egyik legfontosabb munkálata, feladata az úgynevezett nyelv-művelés. Ha ennek a diszciplínának a nyelvtudomány egészében való helyét keressük, ha a nyelvtudományhoz való viszonyát meg akarjuk állapítani, okvetlenül vissza kell tekintenünk -- legalább futólag -- a minket közvetlenül megelőző korra, a két világháború közti időre: mi jellemezte akkor (a mi szempontunkból) a nyelvtudományt s a nyelv-művelést, hogy viszonyult ez a kettő egymáshoz?

Majdnem négy évtizeddel ezelőtt, 1931-ben így nyilatkozott Gombocz Zoltán, a nyelvtudomány akkori egyik legtekintélyesebb képviselője erről a kérdéstről: „... a nyelvészek érdeklődése nyelvhelyességi kérdésekkel szemben feltűnően csekély. A legtöbb nyelvész, ha nyelvhelyességi kérdésekben döntőbírónak felhívják, ha őszinte merne lenni, azt felelné: én a nyelv történeti fejlődését vizsgálom, törvényeket állapítok meg benne, de bírāja nem akarok lenni, vagy: magam is szeretném tudni, hogy mi a nyelvhelyesség” (MNy. 27: 1.).

— „Ha őszinte merne lenni”. Mert a nyelv művelőktől azt hallja, hogy kerülnünk kell az idegen szavakat, mert ezek „elrútítják, felemássá, korcssá teszik nyelvünket”; „veszélyben van nyelvünk épsége, magyarsága”, sőt, a nyelvromlás olyan nagymérvű, hogy veszélyben van nemzeti létünk is. Nyelvtudományi vizsgálataiból, tanulmányaiból viszont azt tudja, hogy szókincsünk mindig, minden időben bővült más nyelvekből átvett elemekkel, s ez az átvétel nem szegényítette, hanem gazdagította nyelvünket. Ha ki akarnánk „söpörni” őket nyelvünkéből, le kellene mondanunk arról, hogy egymást megértsük, hogy gondolatainkat ki tudjuk fejezni. S a magyar nyelv végromlásában sem hihet, mert úgy látja, hogy azokat a változásokat, amelyeket a maga korában tapasztal, s amelyeket a végveszély tüneteként emlegetnek a nyelv művelők, arányaikban esetleg felülmúlják a nyelvünk régebbi szakaszaiban kimutatott hasonló változások, arról nem is beszélve, hogy néhány évszázaddal ezelőtt lényegesen kevesebben beszéltek magyarul, lényegesen kevesebb volt az irodalmi, tudományos és egyéb írott művek száma, mint most, ami szintén arra mutat, hogy alaptalan a nyelv- és nemzethalál emlegetése. De aki ezt így kimondja, annak számolnia kell a nyelvrontás, a hazafiatlanság, sőt a hazaárulás vádjával is, amit — természetesen — senki se vállal szívesen. Arra a véleményre, hogy tulajdonképpen „a nyelvész a nyelvhelyesség hivatott óra”, mert ő ismeri a nyelv fejlődéstörvényeit, így válaszol Gombocz: „Ezt a szerepet a nyelvész, illetéktelensége tudatában, tisztelettel elhárítja magától. A nyelvtörvények nem a priori, hanem tapasztalati törvények: a nyelvtörténet tényeiből vonjuk el őket. Hogyan lehetne az ilyen tapasztalati törvényt a nyelvi tények megítélésében normaképpen alkalmazni? És másodsor a nyelvtudomány tapasztalati törvényei nem végérvényesek: a tudomány fejlődésével együtt változnak. Ami mai ismereteink mellett helytelennek látszik, lehet, hogy holnap helyesnek bizonyul és megfordítva” (MNy. 27: 5.).

Idézzünk egy másik példát is, egy másik nyelvészeti iskola képviselőjétől. Néhány évvel később Laziczius Gyula egy vita során még határozottabban kimondja véleményét a nyelvtudomány és a nyelv művelés kapcsolatáról: „Mi [nyelvészek] úgy látjuk, hogy a nyelvtudomány és a nyelv művelés két különböző dolog. A nyelvtudomány nem nyelv művelés, a nyelv művelés nem nyelvtudomány” (MNy. 35: 133).

Megállapítását nem indokolja, nem fejti ki részletesen, de elzárkózását, különállását azzal enyhíti, hogy a két tevékenységet fontossága szerint mérlegelve önzetlen gesztussal (de — azt hiszem — inkább ironizálva, mint meggyőződéssel) a nyelv művelésnek nyújtja a pálmát:

„... ha arról van szó, hogy érték-sorrendet kell megállapítanunk a nyelvtudomány és a nyelv művelés között, elővesszük csalhatatlan mérőpalcánkat és megnézzük, melyik szolgálja közvetlenebbül, elevenebbül a nemzeti érdekeket. Nem vitás: a nyelv művelés. Ha valaki egyetlenegy szóval, egyetlenegy fordulattal gazdagítani tudja a magyar közösség nyelvét, vagy ami ennél

sokkalta nehezebb: egyetlenegy idegenséget ki tud gyomlálni belőle, az olyan tettet visz végbe, amelynek jelentőségével szemben a legragyogóbb nyelv-tudományi értekezésnek is el kell halványodnia” (MNy. 35 : 133).

Arra a nagyon természetesen fölmerülő kérdésre, hogy ha valóban ilyen nagy értékkülönbség van nemzeti szempontból a nyelvtudomány és a nyelv-művelés között, miért nem lépnek a nyelvészek is a tettek mezejére, miért nem szolgálnak a nagyobb úrnak, azt feleli Laziczius, hogy „a szolgálatvállalás a lelki habituson fordul meg”. A történész, aki régi korok eseményeit, tényeit vizsgálja, aligha vállalná, hogy tetteivel a jelent és a jövőt alakítsa. A tettek embere viszont nem volna a helyén a tudományok műhelyében.

Nem szükséges elemezni, boncolgatni ezeket a nyilatkozatokat, de főként nem méltányos számon kérni ma Gombocz Zoltántól és Laziczius Gyulától, hogy miért nem törődtek többet a nyelv-műveléssel, miért azt csinálták, amit csináltak.

Hiszen valóban hajlam kérdése is, hogy ki milyen részt vállal az elvégzendő feladatokból, bár — tegyük hozzá — a hajlamot is determinálja a környezet, a társadalom. Az is igaz, hogy a nyelvtörténet tanulságait csak bizonyos korlátozásokkal alkalmazhatjuk a nyelv mai fejlődésére, tehát a nyelvtörténeti stúdiumok a mai nyelv normatív kérdéseiben csak bizonyos áttételekkel és bizonyos területeken segíthetnek bennünket. A lényeg azonban az, hogy itt nem egyéni magatartásról és véleményről van szó, hanem az általánosan uralkodó nyelvtudományi szemléletről, amely alapvetően történeti volt, s a nyelv jelen állapotával való foglalkozást, a mai nyelv leírását nem tartotta tudományos feladatnak. De másrészt — gondoljunk Laziczius állásfoglalására — a nem történeti iskola képviselői sem tartották nyelvtudományi feladatnak a normatív problémákkal való foglalkozást.

Ez azonban nem sajátos magyar jelenség volt. Hadd idézzek néhány mondatot idevonatkozólag Paul Grebe: *Sprachnorm und Sprachwirklichkeit* című tanulmányából:

„Noch in den zwanziger Jahren . . . wäre es kaum denkbar gewesen, daß die neuzeitliche Hochsprache zum Gegenstand eines wissenschaftlichen Vortrages hätte gemacht werden können. Noch wirkte der Historismus des 19. Jahrhunderts, der in Jacob Grimm seinen reinsten Repräsentanten gefunden hatte, fort. Erst seit den dreißiger Jahren unseres Jahrhunderts gewinnt die deutsche Gegenwartssprache als Forschungsobjekt eigenes Leben” (Paul Grebe: *Sprachnorm und Sprachwirklichkeit*. Sprache der Gegenwart II, 29.).

Az élő nyelv rendszeres, módszeres, tudományos vizsgálata, a nyelvfejlődés, a nyelvi változások legújabb formáinak tüzetes összegyűjtése, okainak, összefüggéseinek kutatása, a nyelvi valóság tárgyilagos szembesítése a nyelvhasználatra, a nyelvi normákra vonatkozó szabályokkal — nyilvánvalóan reális, tudományos alapra helyezte volna a két háború közti nyelv-művelést. Ennek hiányában azonban tudományos alapvetés nélkül maradt, ami érthetővé teszi, hogy a nyelvtudomány munkásai távol tartották tőle magukat.

Furcsa circulus vitiosus, ok és okozat keveredése: Nem alakult ki tudományos megalapozottságú nyelv-művelés, de nem is alakulhatott, minthogy nem volt meg a nyelvtudománnyal való kapcsolata; nem is lehetett, mert az a nyelvtudományi diszciplína, amelyre támaszkodhatott volna, még nem bontakozott ki. (Az utóbbinak megint megvoltak a maga okai, de ezeket most nem részletezhetjük.)

Jogosan állapítja meg Benkő Loránd A nyelvtudomány a haladásért című kiadványban a két háború közti nyelvművelésről a következőket: „Sok-sok apróbb probléma fölvetése mellett néhány összefoglalóbb jellegű munka is megjelent e tárgykörben, általában prakticista, nyelvvédő célzattal. A gyakorlati jelleg nem is lett volna hiba, sőt e tárgykör természetét tekintve a dolog velejárója is volt; de e művekből hiányzott az elméleti alapvetés, s részben ennek következtében is túlzásokkal, következetlenségekkel voltak terhesek” (55).

Lazicius Gyula előbb idézett nyilatkozatában úgy látja, hogy a nyelvművelés legfontosabb célja új szavak alkotása és idegenszerűségek kigyomlálása. Juhász Jenő hasonlóképpen nyilatkozik két évvel később, azzal a különbséggel, hogy az idegenszerűségek körét a németességre, a germanizmusokra szűkíti, úgy tudván, hogy a nyelvművelés azonos a germanizmusok üldözésével, irtásával. Ezt írja egyik kis cikkében: „Ne vegye rossz néven a MNy. szerkesztője, de csodálkoztam rajta, hogy cikkem annak idején a „Nyelvművelés” rovatába került, holott a kifejezés nem németesség” (MNy. 37 : 35).

Az általános felfogás szerint a nyelvművelés célja tehát a tiszta magyar nyelv megőrzése, az idegenszerűségektől, első sorban a germanizmusoktól való megvédése. Egy nem hivatásos nyelvész is pontosan ezt írja, a kialakult köztudatnak és a gyakorlatnak megfelelően: „... a nyelvművelő munka feladata megőrizni a nyelv tisztaságát s megakadályozni az idegen szók és idegen szerkezetek átvételét”. „(Loványi Gyula: Csendőrségi Lapok 1943. évf. 14. sz.)

Ez az alapvető állásfoglalás alakítja ki, szabja meg a korabeli nyelvművelés nyelvszemléletét, a nyelvi valóságról, az élő nyelvről való véleményét, a nyelvben jelentkező új jelenségekkel kapcsolatos állásfoglalását. Ha egy nyelvi jelenségről valaki kiderítette, hogy germanizmus, vagy legalábbis germanizmus-gyanús, azonnal síkra szállt ellene a nyelvművelés, még akkor is, ha a köznyelven beszélők többsége már befogadta, ha legkiválóbb íróink is élnek vele, ha már szinte nélkülözhetetlen, ha nem tudják jobbal, megfelelőbbel helyettesíteni. Még határozottabb elutasítással fogadta a frissen jelentkező új nyelvi jelenséget, nem volt ugyanis olyan elvi alapja, amelyre támaszkodva felmentést adhatott volna neki, hiszen a germanizmus — germanizmus, a nyelvrontás — nyelvrontás; az engedékenység tehát ilyen esetben az elvi alapok megingását, a „megrontott” nyelvérzékűeknek való behódolást jelentette volna.

De természetszerűen hasonló elbánásban részesültek a belső keletkezésű, részben vagy egészben új jelenségek is. A nyelvtudományi iskolázottságú nyelvművelők a nyelv történetéből ugyan tudták, tudhatták, (sok esetben hangoztatták is), hogy a nyelv időnként változik s ez a változás természetes velejárója a nyelv életének; a változás jogosságát azonban a jelenre nézve — legalábbis a gyakorlatban — nem ismerték el. A régi nyelvszokás, a régi nyelvi szabályok fetiszizálása szembeállította a nyelvművelők nagy részét az élő nyelvvel és igen sok esetben a kor kiváló íróinak gyakorlatával, nyelvhasználatával.

„Zárójelben” megjegyezve, ez nem új dolog. Vagy egy évszázaddal ezelőtt Arany Jánosnak is szemére hányta egyik kritikusa, hogy iktelen igéket ikesen ragoz: *keresel, nézel*, a „szabályos” *keressz, néssz* helyett. A kritikus egyebek között a Magyar Tudós Társaság nyelvtanára támaszkodhatott,

amelyben ez áll: „Tévednek, akik az igeragozások összezavarásával *s*, *z*, *sz* végzetű igéinknél az *esz* második személyragot az *el* személyraggal felcserélik, mert legjobb régi íróink is csak *sz-szel* élnek” (i. m. 199.). Hadd idézzem Arany válaszát is: „... legyen meggyőződve kegyed, hogy bár nem küzdöttem is a nyelvért, tudom tisztelni annak szabályait, és sokkal többet foglalkozom velök, mint némely ember gondolná; de más részről a költeményeket nem szoktam nyelvtani gyakorlatnak tekinteni, sőt oly merész reményeim vannak, hogy lesz idő, mikor az euphonia kedvéért engedni kell a nyelvtan merevségének, s versben legalább nem írjuk: *keressz, nézzsz*, stb. s egyéb nyelvtörő szabályosságokat” (Arany Lev. II. 98—9.). (Hogy Arany más alkalommal is találkozott ezzel a kérdéssel, arra utal Tompához írt egyik levelének ez a része: „Talán az bánt . . . hogy hallgatóid az első órán socratesekké nem lesznek, s alusznak, mikor legédesebben és melegebben magyarázol, vagy ha jobban tetszik, magyarázsz?” [I, 268.]

A most idézettek ellenére azt kell mondanunk, hogy a költő, az író külön jogainak elismerése, vagy az eufónia kedvéért való engedmény Arany korában szinte jobban megvolt, mint a két háború közti nyelvművelés gyakorlatában. E kor nyelvszemléletéből, elvi álláspontjából következik ugyanis az is, hogy **n e m d i f f e r e n c i á l**, a nyelvi jelenségeket általában a *jó—rossz* kategóriába osztja be, nem ismer **v a r i á n s o k a t**. Szempontja nem nyelvi, nem a kifejezés lehetőségének gazdagítása s ezzel együtt világunk megismerésének tökéletesítése s a gondolkodás elmélyítése.

Az eddigiek után — úgy gondolom — az is természetes, hogy a két háború közti nyelvművelés különleges szerepet juttat a nyelvi norma, a nyelvhelyesség kérdésében a **n y e l v j á r á s o k n a k**. Nem arról van szó, mintha az akkori nyelvművelők azt vallották volna, hogy az beszél helyesen magyarul, aki palóc, göcseji vagy más tájszólásban beszél. De gyakorlati állásfoglalásukban mégis sokszor tükröződött bizonyos népnyelvi romantika és sokszor már köznyelvelenességbe torkolló fővárosellenesség. Szólások, állandó szókapcsolatok csak akkor nyertek polgárjogot, ha a paraszti élet körével voltak kapcsolatban, ha a földművesség vagy az állattenyésztés, pásztorkodás (egyszóval az ősfoglalkozások) szókinését, frazeológiáját tükrözték. De ellenkezés fogadta, ha életünk újabb fejlődése alakított ki egy-egy szólást vagy szólásszerű frazeológiai egységet. Sokáig gúny tárgya volt például a „*percentes magyarság*”, a „*százszázalékos magyarság*”, amely a kereskedelmi életre, a fővárosra utal.

De idézek egy személyesebb példát is.

Éppen 30 évvel ezelőtt, 1939-ben én nyertem meg a jó magyar ejtés versenyét, — mégpedig egy Szeged-vidéki *ö-ző* szöveggel. Az utánam következő években többen szerepeltek — sikeresen — az enyémnél jóval szélsőségesebb nyelvjárási kiejtéssel. Elvi aggálya — úgy tudom — senkinek sem támadt ezzel kapcsolatban. Csak Laziczius Gyula kérdezte meg tőlem egyszer, hamarosan a verseny után, rendben valónak tartom-e, hogy a **Ki beszél jól magyarul?** című vetélkedő **n y e l v j á r á s i s z ö v e g g e l** és **n y e l v j á r á s i k i e j t é s s e l** is lehet indulni, sőt nyerni is. Én csodálkoztam a kérdésen, és őszinte meggyőződéssel elgyetértettem a bíráló bizottság döntésével (amelynek különben Laziczius Gyula is tagja volt).

(Az persze tagadhatatlan, hogy a nyelvjárások mentesebbek az idegen hatástól, mint a köznyelv. De csak **á l t a l á b a n**, mert például a német nyelvterülettel érintkező nyugati nyelvjárásterületen — természetesen erősen érezhető a német nyelv hatása. Az is igaz, hogy a nyelvérzékét is erősíti

a nyelvjárások ismerete, mert egyrészt hagyományörzőbb jellegénél fogva jobban felvértez a valóban káros hatások, a fölösleges újítások befogadása ellen, másrészt meg színesebb, gazdagabb formájában mutatja nyelvünket, bár ez a gazdagság csak igen korlátozott mértékben és csak bizonyos meghatározott területeken — frazeológiai egységek, szólások, közmondások; kisebb mértékben mondatszerkesztési formák — hasznosítható a köznyelvben is. De különben a köznyelvnek a múltban szokásos — néha még ma is kísértő — sommás elítélése, elmarasztalása a nyelvjárások javára: igazságtalan, tudománytalan és fejlődésellenes.)

Ami a két világháború közti nyelvművelés módszerét illeti, az természetszerűleg idomult a már vázolt elvi alapokhoz, szemlélethez. Ne esünk a sommás ítélkezés hibájába, nem a nyelvművelés egészéről, pontosabban: nem a mindennel nyelvművelésről mondhatjuk, mondjuk ezt. Csak arról a kétségtelenül domináló részről, amely szélesebb körben fejtett ki maradandó hatást. Ez a nyelvművelés nem a nyelvi jelenségek elmélyült boncolására, tárgyilagos vizsgálatára épített (ez sokszor éppen befolyásolta volna nagyon határozott ítéleteit), hanem tetszetős, primitív, ellentmondást, kétkedést nem tűrő szabályokkal operált. Képviselői, harcosai nem a nyelv vizsgálatából következő tárgyilagos érvekkel akartak meggyőzni, hatni, hanem a hazafias érzésre, kötelességre hivatkoztak, egyben — kimondva vagy kimondatlanul — hazafiatlannak, néha még hazaárulónak is bélyegezve mindazokat, akik közömbösen vagy ellenérzéssel szemlélték a sokszor boszorkányüldözéssé fajult germanizmusirtást. Természetes, hogy a népszerű, népszerűsítő cikkek, közlemények hangneme is ehhez igazodott: meggyőzés és felvilágosítás helyett fölény, türelmetlenség, nemritkán gúny és fenyegetés áradt belőlük, a támadott nyelvi jelenségek megjelölése pedig: *gaz, mocsok, szenny, szemét* volt. Csak egy mondat ízelítőül (sokszor hivatkoztunk már rá), de százat is idézhetnénk: „Lealacsonyítanánk nyelvünket, ha megtűrnénk, hogy idegen salak lerakódóhelyévé váljon” (Msn. 10 : 113).

Akik tüzetesebben ismerik a két világháború közti nyelvművelés eredményeit, és esetleg személyes résztvevői is voltak az akkori nyelvvédő harcoknak, valószínűleg azt mondják, túlságosan sommás ez az ítélet, erősen leegyszerűsített, nem is éppen igazságos a most bemutatott kép, s nyilván tudnának is egy-két ellenpéldát idézni mindegyik megállapításomra. Kitűnő cikkeket, amelyeket ma is használunk és idézünk, s kiváló nyelvészek egész sorát, akik részesei voltak a most tárgyalt időszak nyelvművelő mozgalmanak.

Való igaz, hogy szükségszerűen vázlatos az a kép, amelyet rajzoltam, de éppen a fő jellemzők, az uralkodó tendencia kiemelése miatt kellett sarkítanom, itt-ott egyszerűsítenem. A részletekbe menő elemzés természetesen színesítené, gazdagítaná ezt a képet, de — úgy gondolom — a lényegen nem sokat változtatna. Említhetnénk sok kiváló tanulmányt, módszeredményt, de ezek nem változtatnák, nem változtathatnák meg a nyelvtudomány és a nyelvművelés egymáshoz való viszonyáról, a nyelvművelés alapvető feladatáról, módszeréről vázolt általános jellemzést.

Ami pedig a nyelvtudósok részvételét illeti, valóban hivatkozhatunk kiváló nyelvészekre s kiváló tanulmányokra. Gondoljunk csak Szinnyi Józsefre, Zolnai Gyulára, Zsirai Miklósrá, Nagy J. Bélára; bár ma őket is említhetnénk. Igen, de egyrészt a nyelvészek nagyobb részének csak alkalmi kirándulás volt a nyelvművelés, munkásságuk egészében ez szinte semmi nyomot sem hagyott. Más meg — mint például az elmélyült tudású, kiváló stílus-

érezkű, széles látókörű és nyelvünket igazán szerető Nagy J. Bélát — valóban gyakran lehetne idézni ellenpéldaként az általam elmondottakra, de az az igazság, hogy az ő munkássága, módszere nem hatott elég széles körben. A nyelvművelés elveiről írott fejtegetései, amelyeket mi is bátran elfogadhatunk s el is fogadunk, tulajdonképpen csak a felszabadulás után váltak ismeretessé, kerültek bele a nyelv művelés vérkeringésébe.

Különben az említett — és nem említett — nyelvtudósok tudományos tekintélyét, maradandó nyelvtudományi alkotásait nem nagyon lehet latba vetni, amikor nyelv művelő munkásságukról beszélünk. Az az érdekes ugyanis, hogy legtöbbjük nem nyelvészként vett részt a nyelv művelő munkában, hanem féltetve a nyelvtudományi vizsgálatából leszűrt tanulságokat, az abban szokásos módszert, vérmérsékletéhez képest így vagy úgy beleilleszkedett a nyelv művelés uralkodó eszme- és tárgykörébe, néha módszerébe is. Nézzünk csak egyetlen példát.

Szinnyei József mint nyelvész pontosan tudja, hogy „a nyelv történetéből meglehetősen sok olyan jelenséget lehet kimutatni, amely keletkezésekor vagy beszármazásakor szokatlan volt, ennél fogva minden bizonnal bántotta az akkoriak nyelvérzékét. A mienket ezek már nem bántják. Hagyományos elemeivé váltak a nyelvnek, s a nyelvérzék nem tesz különbséget köztük és más nyelvi jelenségek között. Amin mi, mostan élő nemzedék, megütközünk és bosszankodunk, annak egy részéről az idő szintén lekoptathatja a szokatlan-ság bántó bélyegét. Akkor a jövődöbéli nemzedékek nyelvérzéke már nem fog e befogadottak ellen berzenkedni, csak a nyelvtudós tudja majd megállapítani, hogy ezek valamikor helytelenség számba mentek” (Jó magyarság 20.).

S hogy vélekedik ezek után mégis kora nyelvének, nyelvhasználatának problémáiról, az élő nyelvben mutatkozó változásról, s mivel okolja meg, hogy a nyelv életébe cselekvőleg be kell avatkoznunk? „A magyar nyelv a mienk, magyaroké, a mi féltett ősi nemzeti örökségünk, a magyar lélek megnyilatkozása, amely minden gondolatunkhoz, minden érzésünkhöz leghívebben simul hozzá. Nem nézhetjük közömbösen, hogy avatatlanok rontják és elékteleltetik” (Jó magyarság 20.).

Félreértés ne essék, nem a magyar nyelv szeretetét, a nyelvünk védelmére, gazdagítására való törekvést kifogásolom, mert ebben teljesen egyetértek Szinnyeivel. Csak egy kissé ingatag, irreális, tudománytalan alapnak tartom ezt a megokolást; olyan alapnak, amelyre aligha lehet biztosan építeni.

De nézzünk néhány példát. Mi az, ami Szinnyei szerint „rontja, éktelelteti” nyelvünket. Ilyen „gyönyörűséges virágszál”, amelyet német cserépből ültettek át magyarba a *koszorúslány* (*nyoszolyólány* helyett), a *rózsafüzér* (becsületes neve: *olvasó*), az *átfogó* javaslat, a nyolc napon *belül* (e helyett: nyolc nap *alatt*), a *fiatal úr* (a magyar *ifjú* helyett) stb. stb.

Ha másik énjéről, nyelvtudós voltáról nem feledkezett volna el, akkor azt is mondhatta volna:

Szép, régi szavunk az *olvasó*, az *olvas* igének 'számol, számlál' jelentését őrzi. A népnyelvben még élő szó, a gyerekjátékok *kiolvasó vers* kifejezése és sok egyéb is őrzi emlékét. Sok vidéken így érdeklődnek az öregek a kisgyerek számolási tudománya iránt: Tudsz-e már tízig *olvasni*? De a *rózsafüzér* összetétel ellen se lehet kifogásunk: mindegyik szava jó magyar szó, az összetétel módja is szabályos, olyan, mint a *virágcsokor*, *rózsakoszorú* stb. A *rózsa* metaforikus használata hangulatossá teszi ezt a szót, talán ezért is terjedt el s lett a régibb *olvasó* szinonimája. Szabályos, kifogástalan képződmény a *fiatal úr* is, olyan

jelzős szerkezet, mint a *fiatal fa, öreg ember, vén asszony* stb. A régebbi *ifiúr, ifjú* nyelvjárási szinten él. Az, hogy a németben is van *junger Herr*, egyáltalán nem teszi rosszá a mi kifejezésünket, hiszen ilyen azonos szemlélet alapján, azonos módon képzett szerkezet ezrével van minden nyelvben. Ami pedig a *nyolc napon belül* kifejezést illeti, jó, hogy van, mert mást jelent, mint a *nyolc nap alatt*. Egy munkát *nyolc nap alatt készít valaki*, azaz nyolc napig dolgozik rajta, s utána *8 napon belül* szállítja, lehet, hogy már az első napon, de a nyolcadikon biztosan.

Az ilyen okoskodásra a nyelv művelő Szinnyei azt felelné, hogy „Akik közömbösek, fásultak, azoknak járjon ki a megrovás ostora. Minden igaz magyarnak rajta kell lennie, hogy az a nyelv, amelyet az új nemzedéknek átadunk, ne akármilyen szedett-vedett nyelv, hanem törőlmetszett magyarság legyen” (i. h.).

A nem germán földről jövő elkorcsosulás, nyelvrontás példáiként idézi továbbá Szinnyei, ha valaki ilyen szavakat használ: *magatartásom, névnapom, Pécsen, hasznothajtó* e helyett: *magamtartása, nevemnapja, Pécsett, haszonhajtó*. Nem fejtem ki, hogy milyen természetes alakulatok a kifogásoltak. Az is bizonyos, hogy a nyelvész Szinnyei nagyon jól meg tudta volna őket érteni és magyarázni.

Még csak egy példát arra, milyen sommásan ítéli meg, intézi el Szinnyei fővárosunk nyelvét. „A budapesti magyarságra nem érdemes a szót vesztegetni. Annak a forrásai a kabarék, szállító csatornái a kávéházak, a „zsúrok” meg a többi társas összejövetelek. Ezekben a csatornákon át utat talált magának a korcs nyelv az irodalomba is, mert akadtak írók, akik józan számítással inkább bizonyos közönség szája íze szerint írnak, semmint hogy balga idealizmusmal nemesíteni akarnák közönségük ízlését” (Jó magyarság 15.).

A „budapesti magyarság”-nak, a „pesti nyelv”-nek ezzel az egyértelműen lebecsülő szemléletével hébe-hóba még ma is találkozunk, pedig már fél évszázaddal ezelőtt is jócskán idejét múlta.

Az bizonyos, hogy az új, a szokatlan, sőt: a rossz nyelvi fejlemények is a budapesti nyelvhasználatban jelentkeznek először. De ez szükségszerűen van így, nem véletlenül, nem azért, mert Budapesten nem tudnak magyarul. Az új nyelvi jelenségek ugyanis természetszerűen abban a centrumban bukkanak fel, amely szellemi, társadalmi és gazdasági életünk központja és irányítója. S minthogy a szellemi, gazdasági és társadalmi élet új jelenségei nálunk elsősorban a főváros fogja fel, szívja magába és adja tovább, ez alakítja ki (néha sikeresen, néha kevesebb sikerrel) az új fogalmak nyelvi formáit is, amelyek nélkül tulajdonképpen a megismerés lehetetlen volna.

Szinnyei felfogása a „nem magyar” Budapestről kora szellemének a megnyilatkozása is. De táplálta ezt a véleményt az az igazság is, hogy nyelvében a régi Budapest valóban nem volt magyar.

De hol van már a német nyelvű Pest-Buda? A főváros kohójában ötvöződött össze táji ihletésű nyelvi összetevőkből — Petőfi, Arany, Gyulai Pál, Babits Mihály, Kosztolányi, Móricz, Illyés, Németh László és más nagy íróink nyelvéből — mai köz- és irodalmi nyelvünk, s ez is budapesti nyelv, nem szatmári, nem bihari, nem bácskai, s ez a nyelv emeli fel magasabb egy-ségbe a szatmári, a bihari, a bácskai, a dunántúli nyelvi formákat.

A felszabadulás után, egy-két év elteltével eleinte bizonytalanul, aztán egyre határozottabban jelentkezett az igény a nyelv művelő munka újból való elindítására. Több oldalról és különböző indítékból. Az hamarosan nyilván-

valóvá lett, hogy erre a munkára szükség van, de az is, hogy nem lehet ott folytatni, ahol 1944-ben abbamaradt. Az 1945-ben megindult s azután végbe ment társadalmi változás adta meg az alapvető lehetőséget, de egyben ez is tette elkerülhetetlenné, múlthatatlanul szükségessé, hogy kialakuljon egy tudományos megalapozottságú, a nyelvi valóságot tekintetbe vevő, új elvi alapokra épülő nyelvművelés, mégpedig abban a műhelyben, amelynek 20 éves fennállását most ünnepeljük.

A megváltozott társadalmi körülményeken belül sok minden segítette, készítette, kényszerítette a nyelvművelés munkásait az új utak, módszerek keresésében és megtalálásában. De főként három tényezőt kell kiemelnünk.

1. A tudományoknak a gyakorlat felé való fordulásával megváltozott a nyelv tudomány társadalmi szerepe, funkciója is: közelebb került tudományunk az élethez, a gyakorlathoz.

2. Az előbbivel összefügg, hogy jelentősen eltolódott a nyelv tudományi kutatás területe is, mégpedig a régebben elhanyagolt nyelvleírás javára. A leíró nyelvtani részletmunkálatoknak, átfogóbb jellegű tanulmányoknak, a mai magyar nyelv rendszere összefoglalásának, továbbá köznyelvi szókincsünk alapos, tudományos, részletező számbavételének igen nagy jelentősége van a mai nyelvben mutatkozó mozgások megmutatásában, új problémák feltárásában.

3. S végül: megismerkedhettek a nyelv kutatói a dialektikus módszerrel s alkalmazhatták, alkalmazták is munkájuk, kutatásaik során, ki ösztönösen, ki tudatosan.

Vegyük most sorra ennek a nyelvművelő munkának az alapelveit, módszerét, fontosabb eredményeit.

1. Az alapelvek kialakításának első és legfontosabb feltétele a nyelvi norma alapjának megállapítása, az egyes nyelvi rétegek és a normául szolgáló főtípus egymáshoz való viszonyának tisztázása. Ebben a kérdésben meglehetősen zűrzavar volt mind az elméletben, mind a gyakorlatban.

Idézzük ismét fel Gombocz Zoltán véleményét:

„A nyelvszokás, a nyelvállapot relatív egyformasága helyhez és időhöz van kötve. Ebből természetesen következik, hogy nincs egyetemes érvényű nyelvhelyességi norma; a nyelvhelyesség is tér és idő függvénye. A *kapávé* alak Göcsejben helyes, Kolozsvárott helytelen, és megfordítva: *kapával* Göcsejben helytelen, Kolozsvárott helyes. Az *íloom*, *szerelem* alak ma helyes, Anonymus korában helytelen lett volna” (MNy: 27: 11.).

Ezzel szemben mai nyelvművelésünk azt vallja (Deme László fejtette ki a Nyelvművelésünk főbb kérdései c. kötetben), hogy a helyesség kérdése nem vethető fel eredménnyel az egyes nyelvhasználati formákon, az egyes nyelvi rétegeken belül, a norma a nemzet egésze számára érthető, a nyelvjárások és más nyelvi rétegek fölé emelkedő irodalmi nyelv és annak beszélt változata, a köznyelv. A *kapával* forma tehát semmiképpen sem helytelen Göcsejben sem, mert ez a köznyelvben meghonosodott forma a nyelvjárási *kapávé*, *kapávé* stb. alakokkal szemben, s Göcsejben éppúgy érthető, egyértelmű, mint Budapesten, Szegeden vagy Debrecenben. Az persze tagadhatatlan, hogy a nyelvjárások és a köznyelv viszonya is tér és idő függvénye. Egészen más nálunk ma, mint kétszáz évvel ezelőtt, s egészen más ma Svájcban vagy Norvégiában, mint Magyarországon.

2. Fontos alapkérdés a nyelv funkciójának felfogása, szemlélete is. Nyelvművelésünk a nyelvet alapvetően mint a gondolat kife-

jezésének eszközét tekinti, tehát a beszélő ember szempontjából, pontosabban a beszélő és a hallgató (író és olvasó) szempontjából. Akkor felel meg a nyelv legjobban feladatának, ha pontos és gyors közvetítő eszköz a beszélő és hallgató, író és olvasó, vagy mondhatjuk így is: adó és vevő között.

Azok a nyelvi változások tehát, amelyek a múltban következtek be, a mai norma szempontjából már nem (vagy csak igen ritka esetben) kérdésesek, természetesen akkor, ha pontosan betöltik feladatukat a szóban forgó nyelvi fejlemények, ha nincs nehézség kiejtésükkel és megértésükkel.

A germanizmusok és más idegenszerűségek, amelyek a régebbi nyelv-művelés középpontjában voltak, szintén csak arra a kérdésre tartoznak felelni, hogy szolgálják-e a kommunikációt, szükség van-e rájuk, beleilleszkednek-e a nyelv rendszerébe.

A nyelv változása nemcsak a múltban volt természetes jelenség, hanem az ma is; az élet új jelenségei, változásai a nyelvben is új jelenségeket, változásokat hoznak létre, s ezek megítélése is abból a szempontból történik, hogyan szolgálják a kommunikációt.

3. A nyelv-művelés feladata a nyelv kommunikációs funkciójához képest kétirányú: egyrészt a nyelvre, a gondolatközlés eszközére irányul, másrészt a nyelvet használóira, a beszélőre és hallgatóra.

a) Ahol a nyelvi szerkezet valamelyik része nem tudja pontosan betölteni feladatát, tehát — nem a beszélő vagy a hallgató hibájából — kisebb vagy nagyobb zavart okoz a hírközlésben — mondjuk azáltal, hogy formájánál fogva nehezen kiejthető, vagy jelentése bizonytalan, félrevezető, félreérthető, ott változtat a nyelv-művelő a nyelven — lehetőségeihez és a szükséghez képest. Ez a változtatás lehet alkalmi is, amikor általában megfelelő céljának a szóban forgó nyelvi jelenség, csak éppen az adott szituációban nem. Ami azt jelenti, hogy a közlés tárgyától, körülményeitől, a beszélő és a hallgató tárgyi és nyelvi ismereteitől is függ, hogy alkalmas hiányosnak, tökéletlennek bizonyul-e a kommunikáció eszköze.

b) Leggyakrabban akkor kell a nyelv-művelésnek ezt a lemérő, vizsgáló, osztályozó szerepet betöltenie, amikor a nyelvi kifejező eszközök között ugyanannak a közleménynek vagy közleményrésznek a kifejezésére több lehetőség kínálkozik a nyelvben: szinonimák, idegen szó és magyar szó, köznyelvi és tájszó, egy-egy ragnak, képzőnek különböző alakjai stb. Ilyen esetekben a beszélő választási lehetőség előtt áll, s a közlés megindulását akadályozza a beszélő (az adó) bizonytalansága: melyik forma jó, melyik a rossz? A kommunikáció sikerét, a kapcsolat létrejöttét pedig meghiúsítja a valóban rossz választás. A nyelv-művelés feladata ilyen esetekben, hogy a maga eszközeivel megvizsgálja a szóban forgó nyelvi jelenségeket, s állást foglaljon, melyik formát tartja támogatandónak, melyiket fölöslegesnek, esetleg milyen esetben tartja mindegyik jelentkező formát szükségesnek, életképesnek, továbbá mikor, milyen nyelvi szituációban itéli felhasználhatónak a különben nem támogatandó nyelvi formát, jelenséget is.

A beszélőre és a hallgatóra irányuló nyelv-művelő tevékenység abban áll, hogy megtanítjuk őket a kommunikációs eszköz, a nyelv helyes használatára, hogy egyrészt a beszélő valóban azokat a jeleket válassza ki a kínálkozókból, amelyek a legpontosabban megfelelnek a közlemény tartalmának, s amelyek kifejezik — ha ez a szándék — a beszélő hangulatát, a tárgyhoz és a hallgatóhoz való viszonyát is stb. S arra, hogy a jól kiválasztott nyelvi jelet úgy köz-

vetitse, hogy azt a hallgató minél kevesebb megerőltetéssel felfoghassa. Megtanítjuk tehát a beszélőt a nyelv pontos ismeretére, a mai nyelv ingadozásai-ban való gyors tájékozódásra, a helyes kiejtésre, helyesírásra stb. Ugyanez vonatkozik természetesen a hallgatóra is, hiszen a hírközlés akkor sikeres, ha a nyelvi jelek az ő számára is ugyanolyan tartalmúak, mint a beszélő, a közlő számára. Mert ha nem, akkor hiába tökéletes a kommunikáció eszköze, amelyet az adó pontosan és jól használt, nem jön létre a kívánt kapcsolat.

4. Ha most már nyelvművelésünk módszeréről beszélünk, itt is ketté kell választanunk a kérdést, milyen legyen ez a módszer a nyelvre, a kommunikáció eszközére, s milyen a nyelvet használóra, az emberre, a beszélőre vonatkozóan.

A nyelvművelés azt a feladatot, hogy a nyelvben ma jelentkező változásokat, a nyelvben mutakozó ingadozásokat a norma, a helyesség, a kommunikáció szempontjából megítélhesse, s a nyelv használatára nézve tanácsot adjon, a nyelv jövő fejlődésének útját — már amennyire módjában van — kitapogassa, csak beható nyelvtudományi vizsgálatok által tudja elvégezni. Formai, jelentéstani, rendszerbeli vizsgálatok által. Meg kell állapítania, milyen szükséglet hozta létre a szóban forgó új jelenséget, valóban szükség van-e rá, szolgálja-e a megértést, a gondolatközlést, jelent-e valamilyen gazdagodást, bővülést, beleillik-e a nyelv rendszerébe, azaz lehet-e azzal számolni, hogy valóban meghonosodik, hasznos tagja lesz nyelvi kifejezőeszközeinknek.

Fentebb Aranyt idéztük, aki tulajdonképpen a most változt szempontok alapján védte meg a hagyományos nyelvtan szerint szabálytalan és kifogásolt *nézel, keresel* formákat. Maradjunk az ikes igéknek már sokszor idézett példájánál.

Aki gyanakvással fogad minden nyelvi változást, csak nyelvromlást, nyelvszegényedést lát az ikes igék rendszerének bizonyos fokú felbomlásában. De másként ítéljük meg a helyzetet, ha tekintetbe vesszük, hogy ezek az igék egykori szenvedő — visszaható funkciójukat már elvesztették. Az iktelenedéssel viszont megnyílt a lehetősége annak, hogy pl. a feltételes módban a tárgy-as—tárgyatlan megkülönböztetés is lehetővé váljék ikes igék esetében is: vizet *innék*, a vizet *innám*, Megszűnik a zavar a feltételes mód első és harmadik személyének használatában: Legjobb lenne, ha *eltávoznék*; ha volna víz, szívesen *innék* stb. Ma a legtöbb ember zavarban van, amikor ezeket a mondatokat hallja. Vajon én mennék el vagy ő? Én csitítanám a szomjamat vagy ő? A *távoznék, távoznál, távozna*; *innék, innál, inna* sor eltűntet minden zavart.

Egy másik — újabb — példának itt van az *őszintétlen* szó. Azok, akik ezt először hallják s csak a „nyelvérzékükre” hallgatnak, azt mondják, megtiltani, kiirtani való, nyelvrontó szörnyesülött.

De a nyelvi vizsgálat azt mutatja, hogy

a) a fosztóképző sok más esetben is járult melléknévhez, tehát megalakításának módja nem képtelenség, beleillik nyelvünk rendszerébe;

b) amit ajánlanak helyette, az mást fejez ki, más árnyalatot jelent vagy lényegesen más hangulati töltésű: *hazug, csaló, álszent, ravasz, képmutató* stb.;

c) ami pontosan ezt fejezi ki; az a *nem őszinte*. De ez két szó, nem egy.

Az *őszinte* pontos ellentétét egyetlen szóval mégiscsak ez az *őszintétlen* fejezi ki. Úgy, ahogy a *szerény* pontos ellentéte is a *szerénytelen*, nem pedig a *beképzelt, gőgös, nagyképű, fennhéjázó* stb.

Nem tilthatjuk meg hát használatát, de aki nem akarja, természetesen nem él vele. Sőt, az is lehet, hogy nem terjed el, mert szubjektív tényezőket is

számba kell vennünk ilyen esetekben. Az azonban bizonyos, hogy ez a típus életképes lesz.

Idézhetnék még igen sok, talán ezeknél jobb példát is, de izelítőnek talán ez is elég.

A fentiekből kiderül, hogy a nyelvi jelenségek normatív szempontú vizsgálatának alapvető kérdése, hogy az egyes nyelvi formáknak mekkora a kommunikatív erejük, képességük. Melyik forma közvetít a legpontosabban, melyik követel nagyobb figyelmet, melyik vezet félre, melyiknek van a kívánttól eltérő hangulati hatása? Stb. Az érthetőség, világosság, egyszerűség és a redundancia természetesen nagy szerepet játszanak a megítélésben.

Mai nyelvművelésünk abban különbözik a nyelvi jelenségeket a nyelv életébe való beavatkozásnak az igénye nélkül kutató nyelvtudománytól, hogy a nyelvművelés a mai nyelvhasználatra, a mai nyelvi normára való tekintettel vizsgálja az egyes nyelvi jelenségeket, a nyelv rendszerében elfoglalt helyüket, a kommunikációban való felhasználási lehetőségüket, s állást is foglal a jelentkező új támogatása vagy visszaszorítása dolgában.

Szokás volt, szokás ma is a nyelvművelést alkalmazott nyelvtudománynak mondani. Ez a besorolás, megnevezés, ha nem is felülvizsgálatra, revidálásra, de mindenképpen alapos, részletes kifejtésre szorul. Roppant nehéz eldönteni, hol végződik a tudományos vizsgálat, s hol kezdődik az alkalmazás. Hiszen nyelvművelésünk nem csupán azt alkalmazza munkája során, amit a — tőle független — tudomány kikísérletezett, felkutatott, megállapított, igen sok esetben a kutatást is maga végzi el a maga módszereivel. S — mondjuk — egy atergo szótár összeállítása már alkalmazott nyelvtudomány? Vagy az-e ebből a szótárból összeszedni egy bizonyos véghangzó-típus példáit, azt rendszerezni különféle alaki és jelentéstani szempontok szerint, s megállapítani, hogy egy hasonló hangalakú, nyelvünkben újonnan felbukkant szónak milyen lesz például — a rendszerezettek analógiájára — a várható birtokos személyragos alakja?

Az meg már egész bizonyosan idejét múlta, hogy a nyelvművelés és a nyelvtudomány egymáshoz való viszonyát a kertész és a botanikus egymáshoz való viszonyával azonosítsuk. Ma úgy kellene módosítani ezt a hasonlatot, hogy olyan botanikus a nyelvművelő, aki kertészeti könyvet is ír, a gyakorlatban is ért a növénynemesítéshez és a kapát is ügyesen forgatja. Vagy: olyan orvosbiológus, aki egyben jó diagnoszta is, az injekciós tűt is jól kezeli, s a betegség megelőzéséről, a helyes életmódról is közérthetően, vonzó módon tud beszélni betegeknél és egészségesekeknek.

Nyelvművelésünket mai formájában még leginkább nyelvtervezés és ne lehetne nevezni. Ennek a módszerét, feladatait, lehetőségeit Valter Tauli dolgozta ki *Introduction to a Theory of Language Planning* című munkájában. Mint Éder Zoltán írja a könyvről szóló igen alapos ismertetésében: „... a szűkebb értelemben vett nyelvtervezés egyenértékű a mi nyelvművelésünkkel, és annak elmélete a nyelvművelés elméletével” (NyK. 71 : 196.).

A bevezetőben a régi nyelvészeti iskola egyik képviselőjét idéztem, aki akkor — joggal — elhatárolta magát az akkori nyelvműveléstől. Hadd idézzek most a modern nyelvészet egyik képviselőjétől néhány sort, aki viszont — tudományszakja nevében — igényt tart arra, hogy a nyelvművelésben, nyelvtervezésben, a helyes — helytelen megállapítása egzakt módszerének kialakításában szavuk és szerepük legyen.

„Az a nyelvtanítási módszer, amelyet alkalmazunk, a jelek használatai szabályait adja, s a jelek kategorizálása ennek a célnak van alávetve. Ebből már eleve következik, hogy az ilyen nyelvtan alkalmasabb minden olyan gyakorlati célra, amelynek a jelek használátával van dolga: a nyelvvoktatás céljára, amely a jelek helyes használátára tesz képessé, a fordítás céljára, amely egyik nyelvből a másik nyelvre tesz át egy szöveget úgy, hogy közben ne sértse meg a másik nyelv használatai szabályait és a nyelvművelés céljára, amely a helyes és helytelen nyelvhasználat közti különbség kérdésében hivatott elvszerűen állást foglalni. Anyagunk minden részletében ezeket a célokat is szolgálja, mégpedig úgy, hogy e célok érdekében nem kell saját inherens módszerétől eltérnie. A nyelvművelés szempontja ebben a nyelvtanban nem jegyzethe vagy apróbetűs részbe kerül, mert a jó és a rossz mondatok megkülönböztetése a nyelvtan közvetlen célja. A kontrasztivitásnak, amely az idegen nyelvvoktatásban és a fordításban alapvetően fontos, itt a feltételei éppen a nyelvhasználat oldaláról adva vannak” (Károly Sándor: A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése. Általános nyelvészeti tanulmányok VI, 19.).

Az igazat megvallva, az a nyelvtani részlet, amelyet én láttam, nem győz meg arról, hogy ilyen formában már jelentős segítség lenne ez a munkát a nyelvművelés számára. De arról meg vagyok győződve, hogy a modern nyelvtudományi törekvések bizonyosan hoznak eredményt a mi munkánk számára is, a modern és kevésbé modern nyelvtudomány művelőinek közös erőfeszítése nyomán. Bizonyos, hogy nem is kell rá várunk újabb húsz évet.

Függelék

Az Intézetben 1950—1970 között készült és megjelent kollektív munkák, egyéni önálló műveknek és az intézeti munkatársak közreműködésével készült gyűjteményes köteteknek a jegyzéke:

I.

INTÉZETI KOLLEKTÍV MUNKÁK

- Általános nyelvészeti tanulmányok. 1—6. köt. Szerk. Telegdi Zsigmond. Bp. 1963—1969, Akad. Kiadó. 6 db.
- A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész. Szerk. Károly Sándor. [Közrem.] (H. Bottyánffy Éva, P. Hidvégi Andrea) Bp. 1965, Akad. Kiadó. 249 p.
- Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 507, [1] p. 2. kiad.: 1961, 507, [1] p.
- A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. 1—7. köt. Bárczi Géza és Országh László vezetésével szerk. Balázs János, Biró Izabella, Elekfi László stb. Bp. 1959—1962, Akad. Kiadó. 7 db.
- A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára. Főszerk. Benkő Loránd. Szerk. Kiss Lajos, Papp László. 1. köt.: A—Gy. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 1142, [2] p.
- A Magyar Nyelvatlasz kérdőíve. 1. rész. Bp. 1960, Nyelvtud. Int. XII, [114] lev.
- Melléklet a Magyar Nyelvatlasz kérdőfüzetének 1. részéhez. Bp. 1954, MTA Nyelvtud. Int. [44] lev.
- A Magyar Nyelvatlasz kérdőíve. 2. rész. Bp. 1960, Nyelvtud. Int. X, [123] lev.
- Melléklet a Magyar Nyelvatlasz kérdőfüzetének 2. részéhez. Bp. 1954, MTA Nyelvtud. Int. [45] lev.

- A Magyar Nyelvjárások Atlasza. 1. rész. Szerk. Deme László és Imre Samu. Bp. 1968, Akad. Kiadó, 10 p., 192 térk.-mell.
- A magyar szóképzés finnugor elemei. Etimológiai szótár. Főszerk. Lakó György. Szerk. Rédei Károly. 1. köt.: A—Gy. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 231, [1] p.
- A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. 1—2. köt. Szerk. Tompa József. Bp. 1961—1962, Akad. Kiadó. 2 db.
- Nyelvművelésünk főbb kérdései. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Lőrincze Lajos. Munkatársak: Deme László, Kovalovszky Miklós, Tompa József stb. Bp. 1953, Akad. Kiadó. 294, [1] p.
- Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. Ferenczy Géza és Ruzsiczky Éva. Bp. 1964, (Gondolat). 407, [3] p.
- A Nyelvtudományi Intézet Közleményei. 1—7. köt. Bp. 1950—1956, Nyelvtud. Int. 7 évf.
- A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének közleményei. Új folyam 1—5. [köt.]: A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája. 1961—1965. Bp. 1963—1969, MTA Nyelvtud. Int. 5 db.
- Szótártani tanulmányok. (Egyetemi segédkönyv.) Szerk. Országh László. Bp. 1966, Tankönyvkiadó. 403, [1] p. 3 t.
- Szovjet nyelvtudományi értekezések. (Szerk. Telegdi Zsigmond.) Bp. 1953, Akad. Kiadó. 229 p.
- A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerk. Országh László. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 135 p. (Nyelvtudományi értekezések 36.)

II.

EGYÉNI ÖNÁLLÓ MŰVEK

- BAKOS Ferenc: Idegen szavak szótára. 5. lenyomat. Bp. 1968, Akad. Kiadó. 776 p.
- BALÁZS János: Sylvester János és kora. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 473. [7] p., 9 t.
- BENKŐ Loránd: A magyar *ly* hang története. Bp. 1963, Akad. Kiadó. 83 p.
- — — KÁLMÁN Béla: Magyar nyelvtan a gimnáziumok 1—4. osztálya számára. Bp. (1953), Tankönyvkiadó. 271 p.
- — — RÁCZ Endre—TAKÁCS Etel: Helyesírási tankönyv az általános iskola 5—8. osztálya számára. Bp. 1951, Tankönyvkiadó. 88 p.
- — — LŐRINCZE Lajos: Magyar nyelvjárás bibliográfia. 1817—1949. Szerk. — —, — —. Bp. 1951, Akad. Kiadó. 259 p.
- DÉCSY Gyula: Eine slowakische medizinische Handschrift aus dem 17 Jahrhundert. Monographische Bearbeitung eines Sprachdenkmals. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 303 p., 8 t.
- DEME László: Az általános nyelvészet alapjai. Bratislava, 1969, Pedagogické nakladatel'stvo. 242, [4] p.
- — Ápoljuk nyelvünket. (Anyag és útmutató a nyelvművelés kérdéseiről tartandó előadásokhoz.) Bp. 1954, TIT, 33, [2] p. (Útmutató a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára 79.)
- — Helyesírási rendszerünk logikája. Bp. 1965, Magy. Nyelvtud. Társ. 40, [3] p.
- — A Kázinyczy-érmekek és a helyes magyar kiejtés kérdései. Bp. 1965, Magy. Nyelvtud. Társ. 15 p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 112.)
- — A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp. 1953, Akad. Kiadó. 191 p., 2 t. (Nyelvtudományi értekezések 3.)
- — Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 67 p.
- — Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 383 p., 10 mell.
- — A nyelvről felnőtteknek. Bp. 1966, Gondolat. 147, [1] p.
- — A XVI. század végi nyelvi norma kérdéseire. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 92 p., 1 t.
- — Magyar nyelvhelyesség. Előadások, gyakorlószövegek, irodalom. (Szerk. — — és Köves Béla.) Bp. 1957, Kossuth. VIII, 375, [1] p.
- — Magyar nyelvhelyesség. 2., módosított kiad. (Szerk. — — és Köves Béla.) Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 394; [2] p. 3. kiad. 1967. 395, [1] p.
- — Helyesírási tanácsadó szótár. (A munkálatokat a Helyesírási Bizottság megbízásából irányította Benkő Loránd. Szerk. — — és Fábrián Pál.) Bp. 1961, Terra. 827 p.
- — — FABIÁN Pál—BENCÉDY József: A magyar helyesírás rendszere. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 55, [1] p. (Nyelvtudományi értekezések 54.)

- — Beszédkultúra a közlekedésben. 3—15. p. — GRÉTSY László: A közlekedési nyelv szóhasználati kérdései. 16—31. p. — IMRE Samu: Mondattani jellegű nyelvhelyességi kérdések. 32—56. p. (Bp., 1961, Felsőoktatási Jegyzetell. Váll.) (Közlekedési Munkásakadémia.)
- DEZSŐ László: Materialiu k szlovarju zakarpatszkoj literaturü XVI—XVII vv. Bp. 1965, MTA Könyvtára. 470 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának mikrokárd kiadványai 6.)
- — Oceserki po isztorii zakarpatszkih govorov. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 305, [3] p., 5 térk.-mell.
- — Pamjatniki delovoj pizmennoszti Zakarpatja. Bp. 1967, 111 p. (Egyetemi Könyvtár kiadványai 6.)
- — KADÉNYI Edgár: Szuahéli kresztomátia. Bp. 1965, ELTE Bölcsészettud. Kar. 95 p.
- ELEKFI László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 124 p. (Nyelvtudományi értekezések 34.)
- ERDÉLYI István: Moksa-mordvin szójegyzék. Gyűjt. és kiad. előkészítette Juhász Jenő. Sajtó alá rend. — —. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 262, [1] p.
- FABRICIUS-KOVÁCS Ferenc: A konkrét — absztrakt jelentésfejlődés problematikája. A szláv nyelveknek az értelmi tevékenységre vonatkozó szövege alapján. Bp. 1968, Akad. Kiadó. 77, [3] p. (Nyelvtudományi értekezések 61.)
- — —PEI, Mario: Szabálytalan nyelvtörténet. (The story of language.) (Ford. — —.) Bp. 1966, Gondolat. 410, [1] p.
- FARKAS Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus történetében. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 97, [3] p. (Nyelvtudományi értekezések 55.)
- FERENCZY Géza: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 47, [1] p.
- FODOR István: Mire jó a nyelvtudomány? Bp. 1968, Gondolat. 395, [4] p.
- — The problems in the classification of the African languages. Méthodological and theoretical conclusions concerning the classification system of Joseph H. Greenberg. Bp. 1966, (MTA KESz Szoksz.) 158 p. (Center for Afro-Asian Research of the Hungarian Academy of Sciences.) ([Studies on developing countries 5.]
- — The rate of linguistic change. Limits of the application of mathematical methods in linguistics. The Hague—London—Paris, 1965, Mouton. 85 p. (Janua linguarum, ser. minor 43.)
- FÓNAGY Iván: A hangsúlyról. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 76, [1] p. (Nyelvtudományi értekezések 18.)
- — A költői nyelv hangtanából Bp. 1959, Akad. Kiadó. 289, [3] p. (Irodalomtörténeti füzetek 23.)
- — A metafora a fonetikai műnyelvben. Adatok a tudományos gondolkodás fejlődésének történetéhez. Bp. 1963, Akad. Kiadó. 67, [1] p. (Nyelvtudományi értekezések 37.)
- — Die Metaphern in der Phonetik. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des wissenschaftlichen Denkens. The Hague, 1963, Mouton. 132 p. (Janua linguarum, ser. minor 25.)
- — —MAGDICS Klára: A magyar beszéd dallama. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 317, [2] p., 4 t.
- — —SOLTÉSZ Katalin: A mozgalmi nyelvről. Bp. 1954, Művelt Nép. 71, [1] p.
- — —ECKHARDT Sándor—GÁLDI László stb.: Francia leíró nyelvtan. Egyetemi hallgatók és haladottak számára. Bp. 1952, Közoktatásügyi Kiadó. 338 p.
- — —JAKOBSON, Roman: Hang—jel—vers. (A kötetet összeáll. — — és SZÉPE György.) Bp. 1969, Gondolat. 461, [2] p., 1 t.
- GÁLDI László: Elementi di stilistica italiana. Bp. 1968, Tankönyvkiadó. 189 p. (Bölcsészettudományi Karok.)
- — Esquisse d'une histoire de la versification roumaine. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 163, [1] p. (Studia Romanica Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Ser. Linguistica, fasc. 1.)
- — Ismerjük meg a versformákat. Bp. 1961, Gondolat. 238, [3] p.
- — A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp. 1957, Akad. Kiadó. XV, 586 p., 5 t.
- — Précis de stylistique française. Bp. 1967, Tankönyvkiadó. 152 p.
- — Stilul poetic al lui Mihai Eminescu. Bucuresti, 1964, Ed. Acad. RPR. 472, [1] p.
- — Szenczi Molnár Albert zsoltárverse. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 131 p. (Irodalomtörténeti füzetek 18.)

- — Kassai József Magyar-diák szókönyvének 1815 körül szerkesztett befejező része a Toldalékokkal. Bev. tanulmánnyal kiadja — —. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 328, [1] p.
- — —ECKHARDT Sándor—FÓNAGY Iván: Francia leíró nyelvtan. Egyetemi hallgatók és haladottak számára. Bp. 1952, Közoktatásügyi Kiadó. 338 p.
- — —Magyar—spanyol szótár. Szerk. — —. Bp. 1958, Terra. 736 p. (Kisszótár sorozat.)
- — —Spanyol—magyar szótár. Szerk. — —. Bp. 1958, Terra. 800 p. (Kisszótár sorozat.)
- — —Magyar—spanyol kéziszótár. Bp. 1969, Terra. 1005 p.
- — —Spanyol—magyar kéziszótár. Bp. 1965, Terra. VIII, 864 p.
- — —[HADROVICS Lászlóval közösen:] Orosz—magyar szótár. Szerk. — — — —. Bp. 1951, Akad. Kiadó. XVI, 996 p. 2. átd. és bőv. kiad.: 1959. XVI, 1968 p. 3. jav. kiad.: 1968, I. köt. XI, 1152 p.; II. 2, 1072 p.
- — —[HADROVICS Lászlóval közösen:] Magyar—oros szótár. Szerk. — — — —. Bp. 1952, Akad. Kiadó. [12], 1360 p. 2. átd. és bőv. kiad.: 1964, XV, 2720 p. 2 db. 3. jav. kiad.: 1969, I. A—K. 1480 p.; II. L—Zs. 1248 p.
- — —[HADROVICS Lászlóval közösen:] Magyar—oros kéziszótár. Szerk. — — — —. Bp. 1953, Akad. Kiadó. [12], 720 p. 2.
- — —[HADROVICS Lászlóval közösen:] Magyar—magyar szótár. (Munkatársak: Simonffy Tóth Ernő, Surányi Magda, Szabó Miklós.) Bp. 1959, Terra. XVI, 982 p. (Kisszótár sorozat.) 2. kiad.: 1959, XVI, 928 p. 3. kiad.: 1960, XVI, 928 p. 4. kiad.: 1964, XVI, 928 p. 5. kiad.: 1967, XVI, 928 p.
- — —[HADROVICS Lászlóval közösen:] Magyar—oros szótár. (Munkatársak: Levasics Elemér, Mihók László, Simonffy Tóth Ernő.) Bp. 1957, Terra. VII, 808 p. (Kisszótár sorozat.); 2. kiad.: 1958, VII, 808 p.; 3. kiad.: 1959, VII, 808 p. 4. kiad.: 1960, VII, 808 p.; 5. kiad.: 1961, VII, 808 p.; 6. kiad.: 1966, VII, 808 p.
- GRÉTSY László: Szaknyelvi kalauz. Bp. 1964, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 373, [2] p.
- — —A szóhasadás. Egy kevésbé számba vett szóalkotásmód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk fejlődésében. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 286 p.
- — —DEME László: Beszédkultúra a közlekedésben. 3—15 p. GRÉTSY László: A közlekedési nyelv szóhasználati kérdései. 16—31. p. — IMRE Samu: Mondattani jellegű nyelvhelyességi kérdések. 32—56. p. Bp. 1961, Felsőoktatási Jegyzetell. Váll. 56 p. (Közlekedési Munkásakadémia.)
- GULYA János: Eastern Ostyak chrestomathy. Bloomington — The Hague, (1966), Indiana University — Mouton VIII, 207 p. (Indiana University publications. Uralic and Altaic series 51.) (Developmental work on material in West Siberian Uralic languages.)
- HAJDÚ Péter: A magyarság kialakulásának előzményei. Bp. 1953, Akad. Kiadó. 92 p., 1 térk. (Nyelvtudományi értekezések 2.)
- HEGEDŰS Lajos: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Népnyelvi szövegek moldvai telepeseiktől. Hanglemezzre gyűjt., átírta és közzétette — —. Bp. 1952, Közoktatásügyi Kiadóváll. 352 p., 1 t.
- — —A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. LAKÓ György, HEGEDŰS Lajos és KÁLMÁN Béla beszámolója. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 20 p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 99.)
- IMRE Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 60, [4] p. (Nyelvtudományi értekezések 43.)
- — —Szabács Viadala. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 332 p., 1 mell. (Nyelvészeti tanulmányok 4.)
- — —DEME László: Beszédkultúra a közlekedésben. 3—15 p.—GRÉTSY László: A közlekedési nyelv szóhasználati kérdései. 16—31. p. — IMRE Samu: Mondattani jellegű nyelvhelyességi kérdések. 32—56. p. Bp. 1961, Felsőoktatási Jegyzetell. Váll. 56 p. (Közlekedési Munkásakadémia.)
- — —HORVÁTH János—IMRE Samu: Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 20 p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 92.)
- — —A magyar nyelv tankönyve. 1—2. rész. Az általános iskolák 5—8. osztálya számára. (Szerk. IMRE Samu és KÁLMÁN Béla.) Bp. (1952), Tankönyvkiadó. 2. db.
- KÁLMÁN Béla: Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. 3. köt. Medveénekek. 2. r. Az obi-ugor medvetisztelet. Tárgyi és nyelvi magyarázatok. Szómutató. Munkácsi Bernát hagyatékának felhasználásával sajtó alá rendezte — —. Bp. 1952, Akad. Kiadó. 436 p.
- — —A magyar nyelv tankönyve. 1—2. rész. Az általános iskolák 5—8. osztálya számára. (Szerk. IMRE Samu és KÁLMÁN Béla.) Bp. (1952), Tankönyvkiadó. 2. db.

- — BENKŐ Loránd—KÁLMÁN Béla: Magyar nyelvtan a gimnáziumok 1—4. osztálya számára. Bp. (1953), Tankönyvkiadó. 271 p.
- KÁROLY Sándor: Az értelmező és az értelmező mondat a magyarban. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 78 p. (Nyelvtudományi értekezések 16.)
- — Igenévrendszertünk a kódexirodalom első szakaszában. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 239 p. (Nyelvtudományi értekezések 10.)
- — SZENDE Aladár—KÁROLY Sándor—SOLTÉSZ Katalin: A szép magyar nyelv. Bp. 1967, Minerva. 234 p. ([Minerva zsebkönyvek.]
- KELEMEN József: Lyukkártyarendszerű adatgyűjtés és feldolgozás a nyelvtudományban. Bp. 1967, Magy. Nyelvtud. Társ. 40 p., 4 t. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 118.)
- KERESZTES Kálmán: Ormánysági szótár. Kiss Géza szótári hagyatékából szerk. — —. Bp. 1952, Akad. Kiadó. XLII, [2], 611 p.
- KIRÁLY Péter: Ismeretlen magyar glosszák. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 63 p., 5 facs.-t. (Nyelvtudományi értekezések 21.)
- — A kelet-szláv nyelvjárás nyomtatott emlékei. Bp. 1953, Akad. Kiadó. 296 p., 1 t., XI facs. t.
- — Stredoveké české listiny. Középkori cseh oklevelek. Szerk. és nyelvészeti jegyz. ellátta Knížsa István és — —. Bp. 1952, Akad. Kiadó. 207 p., 12 t. (Slovenské jazykové pamiatky z Mad'arska — Magyarországi szláv nyelvemlékek 1.)
- KISS Lajos: Knížsa István. Bp. 1968, Magy. Nyelvtud. Társ. 24 p., 1 t. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 123.)
- KOVALOVSKY Miklós: Egy Ady-vers világa. Új, tavaszi seregszemle. Bp. 1965, Magy. Nyelvtud. Társ. 72, [4] p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 111.)
- — Emlékezések Ady Endréről. I. köt. Gyűjt., sajtó alá rend. és magy. kiegészítette — —. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 659, [1] p., 1 t. (Új Magyar Múzeum. Irodalmi dokumentumok gyűjteménye 5.)
- — Gombocz Zoltán. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 19 p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 91.)
- — KLÁR János—KOVALOVSKY Miklós: Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései. Bp. 1955, MTE SZ. 84 p.
- — NAGY J. Béla—KOVALOVSKY Miklós [stb.]: Horváth Jánosról. Méltatások — emlékezések. Bp. 1958, Magy. Nyelvtud. Társ. 31 p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 99.)
- LAKÓ György: Északi-mánysi nyelvtanulmányok. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 61 p. (Nyelvtudományi értekezések 8.)
- — A magyar hangállomány finnugor előzményei. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 66, [2] p. (Nyelvtudományi értekezések 47.)
- — Proto-Finno-Ugric sources of the Hungarian phonetic stock. Bp. 1968, Akad. Kiadó. 99, [1] p. (Uralic and Altaic series 80.)
- — A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. LAKÓ György, HEGEDŰS Lajos és KÁLMÁN Béla beszámolója. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 20 p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 99.)
- LŐRINCZE Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 81, [3] p., 6 t., 1 térk. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 90.)
- — Nyelv és élet. Bp. 1953, Művelt Nép. 173, [2] p.
- — Nyelvőrsegen. Bp. 1968, Akad. Kiadó. 459, [1] p.
- — Szempontok és adatok személyneveink újabbbkori történetéhez. Debrecen, 1952, (Alföldi ny.) 31, [1] p.
- — BENKŐ Loránd—LŐRINCZE Lajos: Magyar nyelvjárás bibliográfia. 1817—1949. Szerk. — —. — —. Bp. 1951, Akad. Kiadó. 259 p.
- LŐRINCZY Éva, B.: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az *-s ~ -cs* képzővel alakult névanyag az ómagyarban. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 138, [1] p. (Nyelvtudományi értekezések 33.)
- — A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék. Bp. 1953, Akad. Kiadó. 224 p., 3 facs.-mell. (Nyelvészeti tanulmányok 3.)
- — Saussure, Ferdinand de: Bevezetés az általános nyelvészetbe. (Cours de linguistique générale.) (Ford. és megj. — —.) Bp. 1967, Gondolat. 305, [2] p.
- MAGDICS Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 95, [1] p. (Nyelvtudományi értekezések 49.)
- — FÓNAGY Iván—MAGDICS Klára: A magyar beszéd dallama. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 317, [2] p., 4 t.

- MOLNÁR Ilona, H.: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. Bp. 1968, Akad. Kiadó. 90, [2] p. (Nyelvtudományi értekezések 60.)
- NAGY Gábor, O.: Magyar szólások és közmondások. (Illusztr. Szántó Piroska.) (Bp.) 1966, Gondolat. 860, [4] p.
- — Mi a szólás? Bp. 1954, Akad. Kiadó. 28 p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 87.)
- — Mi fán terem? Magyar szólásmódok eredete, [Bp.], 1957, Gondolat. 386, [2] p. 2. részben átd. kiad.: 1965, 355, [1] p.
- NÉMETH [Gyula] J[ulius] Turkish grammar. English adaptation of the German original by T(íbor) Halasi-Kun. 's-Gravenhage, 1962, Mouton. 110, [1] p. (Columbia University. Publications in Near and Middle East studies, ser. B. 1.)
- — Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 419, [1] p. (Bibliotheca Orientalia Hungarica 10.)
- — Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen. Berlin, 1959, Akad. Verl. 36 p., 2 t. (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jg. 1958, Nr. 4.)
- — Zu den E-Lauten im Türkischen. Helsinki, 1964, (Suomal. Kirjall. Kirjapaino oy.) 19 p. (Studia Orientalis. Ed. Societas Orientalis Fennica XXVIII, 14.)
- — Zur Einleitung der türkischen Mundarten Bulgariens. Sofia, 1956, Bulgarische Akad. der Wissenschaften. 74, [2] p.
- ORSZÁGH László: Magyar—angol szótár. Bp. 1953, Akad. Kiadó. 1448 p. 2. átd. és bőv. kiad.: 1963, XV, 2144 p. 3. függelékkel bőv. kiad.: 1969, I. A—K. XVI, 1196 p.; II. L—Zs. 1198—2159 p.
- — Angol—magyar szótár. Bp. 1960, Akad. Kiadó. XIII, 2336 p. 2. kiad.: 1968, I. A—M, XIII, 1224 p. II. N—Z. 1226—2342 p.
- — Magyar—angol kézisztár. Bp. 1955, Akad. Kiadó. VIII, 749, [2] p. 2., bőv. kiad.: 1959, XVI, 1167, [1] p. 3. kiad.: 1964, XVI, 1167, [1] p. 4. kiad.: 1967, XVI, 1167, [1] p.
- — Angol—magyar kézisztár. 3., átdolg. kiad. Bp. 1957, Akad. Kiadó. 1080 p. 4. átdolg. kiad.: 1964, 1080 p. 5. átdolg. kiad.: 1967, 1080 p.
- — Magyar—angol szótár. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 496 p. (Kissztár sorozat.) 2. kiad.: 1956, 496 p. 3. kiad.: 1957, 496 p. 4. kiad.: 1957, 496 p. 5. kiad.: 1958, 496 p. 6. kiad.: 1964, 488 p. 7. kiad.: 1966, 464 p.
- — Angol—magyar szótár. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 592 p. (Kissztár sorozat.) 2. kiad.: 1956, 592 p. 3. kiad.: 1957, 592 p. 4. kiad.: 1957, 592 p. 5. kiad.: 1958, 592 p. 6. kiad.: 1964, 592 p. 7. bőv., kiad.: 1966, 608 p.
- — KÓNYA Sándor—ORSZÁGH László: Rendszeres angol nyelvtan. 3. átdolg. és bőv. kiad. Bp. 1957, Terra. 299 p.
- PAPP László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 78, [2] p. (Nyelvtudományi értekezések 44.)
- — Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjainak gyakorlatában. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 227, [1] p. (Nyelvtudományi értekezések 25.)
- — Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. Bp. 1963, Akad. Kiadó. 186, [1] p.
- — XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 75, [3] p. (Nyelvtudományi értekezések 19.)
- [RÉDEI] RADANOVICS Károly: Északi-osztják nyelvtan. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 44 p. (Nyelvtudományi értekezések 31.)
- — Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Ges. und Herausg. — — Göttingen, 1968, Vandenhoeck und Ruprecht. 139 p. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse. 3. Folge, Nr. 71.)
- — Northern Ostyak chrestomathy. Bloomington — The Hague, (1965), Indiana University — Mouton. 132 p. (Indiana University publications. Uralic and Altaic series 47.) (Developmental work on materials in West Siberian Uralic languages.)
- — Permjakisches Wörterverzeichnis aus dem Jahre 1833 auf Grund der Aufzeichnungen F(edot) A(lek)[szeevics] Wolegows. Bp. 1968, Akad. Kiadó. 138, [2] p., 2 t.
- — Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 223, [1] p.
- RUZSICZKY Éva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinezy tájszóhasználatára alapján. Bp. 1963, Akad. Kiadó. 450, [1] p.
- SOLTÉSZ Katalin, J.: Babits Mihály költői nyelve. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 387, [1] p. (Nyelvészeti tanulmányok 8.)

- — Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le). Bp. 1959, Akad. Kiadó. 261, [2] p.
- — FÓNAGY Iván—SOLTÉSZ Katalin, J.: A mozgalmi nyelvről. Bp. 1954, Művelt Nép. 71, [1] p.
- — SZENDE Aladár—KÁROLY Sándor—SOLTÉSZ Katalin, J.: A szép magyar nyelv. Bp. 1967, Minerva. 234 p. ([Minerva zsebkönyvek.]
- SZABÓ Dénes: Magyar nyelvelmékek. Bp. 1952, Tankönyvkiadó. 54, [1] p. 10 facs. (Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek.) 2. bőv. kiad.: 1959. 80 p., XXVII facs.
- — [BÁNHIDI Zoltánnal és JÓKAY Zoltánnal közösen:] Learn Hungarian. In collaboration with Tarján, Jenő. Bp. (1965), Tankönyvkiadó. 530, [2] p. Illusztr. 2. ed. 1966. 530 p.
- [BÁNHIDI Zoltánnal és JÓKAY Zoltánnal közösen:] Lehrbuch der ungarischen Sprache. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 492 p. (Tanuljunk nyelveket! Lernen Sie Sprachen!) 2. verbesserte Aufl.: 1960, 496 p. 3. Aufl.: 1962, 496 p. 4. verbesserte Aufl.: 1964, 496 p. 5. Aufl.: 1966, 496 p. 6. Aufl.: 1969, 496 p.
- — [BÁNHIDI Zoltánnal és JÓKAY Zoltánnal közösen:] Lehrbuch der ungarischen Sprache. München, 1964, Hueber Verl. 495 p. 2. Aufl.: 1967, 495 p. 3. Aufl.: 1969, 495 p.
- — [BÁNHIDI Zoltánnal és JÓKAY Zoltánnal közösen:] A textbook of the Hungarian language. In collaboration with Tarján, Jenő. London, (1965), Collet's. 530 p.
- — KERÉNYI Grácia—VARSÁNYI István: Lengyel nyelvkönyv tanfolyamok és magántanulók számára. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 419 p. (Tanuljunk nyelveket!)
- SZÉPE György: Jakobson, Roman: Hang—jel—vers. (A kötetet összeáll. Fodor István és — —.) Bp. 1969, Gondolat. 461, [2] Op., 1 t.
- TAMÁS Lajos: Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Bp. 1969, Tankönyvkiadó. 129, [1] p. (Egyetemi tankönyv.)
- TOMPA József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. Bp. 1957, Akad. Kiadó. 91, [1] p. (Nyelvtudományi értekezések 14.)
- — Nyelvünk mai állapota és legújabb fejleményei. Szerk. a TIT Irodalmi és Nyelvi Szakosztályok Országos Választmányá. Bp. 1962, ny.n. 23 p. (Falusi füzetek.)
- — Ungarische Grammatik. Aus den Arbeiten des Instituts für Sprachwissenschaft an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Übersetzt von Zoltán Paulinyi. Bp. 1968, Akad. Kiadó. 426 p. ua.: The Hague, 1968, Mouton. 426 p.
- VÉGH József: A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse. I. Szántás-vetés. Bp. 1962, Magyar Nemzeti Múzeum—Néprajzi Múzeum. 60 p. Illusztr. (Útnutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez 8.)
- — A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar nyelvjárási szókincsarhívum terve. A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyagának és szókincsének gyűjtése. Bp. 1964, Magy. Nyelvtud. Társ. 31, [1] p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 109.)
- — Őrségi és hetési nyelvatlasz. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 189, [1] p., [2], 217 térk.-mell.
- — Útnutató a tanulók nyelvjáráskutató munkájához. Bp. (1954), Tankönyvkiadó. 51, [1] p. Illusztr.
- VÉRTES Édit: Die ostjakischen Pronomina. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 272 p., 35 mell., 1 térk.-mell.
- — KARJALAINEN, K. F.: Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. Bearb. u. herausg. von — —. Helsinki, 1964, Suomalaisen-Ugrilainen Seura. XVII, [1], 341 p. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 128.)
- WACHA Imre: Az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny tapasztalatai. Bp. 1967, (Főv. Tanács V. B. Okt. Oszt.). 26 p.

III.

AZ INTÉZETI MUNKATÁRSAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL KÉSZÜLT
GYŰJTEMÉNYES KÖTETEK

- Alak- és mondattani gyűjtélek. Szerk. Pais Dezső és Benkő Loránd. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 159, [1] p. (Nyelvtudományi értekezések 46.)
- Általános nyelvészet, stilsztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar nyelvész-kongresszus előadásai. (Budapest, 1954, november 11—13). (Szerk. Kniezsa István.) Bp. 1956, Akad. Kiadó. 344 p.

- Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. (Szerk. Grétsy László és Szathmári István.) Bp. 1967, Tankönyvkiadó. 277, [1] p.
- Az ige grammatikája és szemantikája. Nemzetközi munkaértekezlet. Budapest, 1967, szeptember 7—8—9. (Szerk. Károly Sándor.) Bp. 1967, MTA Nyelvtud. Int.—ELTE. IV, 134 p.
- Iskolai nyelvművelő. Szerk. Lőrincze Lajos. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 422, [2] p.
- A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai. Szerk. Imre Samu és Szathmári István. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 589, [2] p. (Nyelvtudományi értekezések 58.)
- A magyar őstörténet kérdései. (Szerk. Czeglédy Károly, Hajdú Péter.) A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaulése, 1953. dec. 1. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 93, [2] p. (Nyelvtudományi értekezések 5.)
- A II. Országos Nyelvészkongresszus. (Szeged, 1952. november 14—16.) Bp. 1954, Akad. ny. 241, [3] p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 83.)
- Műszaki nyelvtör. Szerk. biz.: Csűrös Zoltán, Grétsy László, Lőrincze Lajos, Mosonyi Emil. Kötetszerk. Kismarty Loránd. Bp. 1964, Műszaki Könyvkiadó. 193, [2] p.
- Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. (Tanulmányok.) (Szerk. Szépe György. Közrem. Szelezsán Irén.) Bp. 1967, (OMKDK). IV, 226 p. (Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ.) (A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata 11.)
- Nyelvművelő. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerk. Lőrincze Lajos. Bp. 1956, Művelt Nép. 412 p.
- Nyelvtani tanulmányok. Szerk. Sulán Béla. Irták: Balázs János, Benkő Loránd stb.) Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 212, [2] p.
- Nyelvtudomány a haladásért. Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából. Szerk. Király Péter. Bp. 1969. Akad. Kiadó. 213, [3] p. (Nyelvtudományi értekezések 65.)
- Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerk. Pais Dezső és Benkő Loránd. Bp. 1963, Akad. Kiadó. 222, [2] p. (Nyelvtudományi értekezések 38.)
- Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Szerk. Benkő Loránd. Bp. 1963, Akad. Kiadó. 384 p. (Nyelvtudományi értekezések 40.)
- Zala megye földrajzi nevei. (Szerk. Papp László, Végh József. Közzétette Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit.) Kiad. Zala megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága. Zalaezerszeg, 1964, (Szegedi ny.) 737 p. 2 térk.

ÉVFORDULÓK — MEGEMLÉKEZÉSEK

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE*

1908. VI. 16—1970. VI. 2.

„A filológia, mint a dokumentumok zavartalan tisztasága, a leírt betű hamisítatlan szentsége, az európai kultúra hagyatékának megmászhatatlanságában kötelező ereje fölött örökös lelkiismeret: már nyilván magában véve is morális funkció.”

Trencsényi-Waldapfel Imre: Erasmus és magyar barátai. Budapest 1941. 37.

„Amitől régen féltünk, de amit idáig önmagunk előtt sem mertünk ki-mondani, immár visszausithatatlan valóságként mered elénk . . . És most mégsem tudunk . . . búcsút venni Tőle. És most nem is szabad búcsút vennünk Tőle . . .” - e szavakat Trencsényi-Waldapfel Imre írta le közel negyedszázada Radnóti Miklósról.¹ Most, amikor Ő távozott el közülünk, a távoli múltból e mondatai csengnek vissza fülünkbe. Régen tudtuk és féltük, s a naponkint, sokszor óránként ismétlődő szívrohamok közepette tudta Ő is, de Ő nem félte, ami bekövetkezett. „A közeledő halál mindennel leszámoló bölcs nyugalma rezignált derűjével” — hogy Zrínyiről írott szavait² idézzem — mondta februárban beszélgetésünk közben: „Jól tudom, hogy talán a következő perc . . . , lehet, hogy három év . . . , de nem törődöm vele, hanem dolgozom.” És heroikusan dolgozott a „halál kapujában” halálfélelem nélkül: aktatáskája halálos ágya mellett is könyveitől, kézirataitól feszült. Nem akarta, hogy búcsút vegyünk Tőle, s ezt az akaratot most elmondandó szavaim sem kívánják megszegni. Búcsú helyett személyiségét, küzdelmeit, műveit, eredményeit idézzük.

Ha páratlanul gazdag életművére tekintünk 1927-től 1970-ig közel 400 tanulmányt, bírálatot, könyvet, fordítást tett közé³ - leginkább talán érdeklődésének széles köre, az általa művelt tudományos terület alig belátható határai lephetnek meg bennünket. De még sokkal meglepőbb az, hogy — ha elmélyülünk ebben a szerteágazó labirinthoszhoz hasonló életműben, amelynek a kortársak többnyire csak egyik vagy másik aspektusával kerültek kapcsolatba — az áttekinthetetlennek látszó változatosságban, a szinte határtalan tudományos érdeklődésben bámulatos egységet, kristálytiszta elvi és elméleti alapot, s annak megfelelő, szigorú logikájú szerkezetet találunk.

Valóban, kevés tudós életműve áll ilyen elvi tisztasággal, az emberi magatartás ilyen egyértelműségével előttünk. A tudós életműnek két főtípusa van: az egyik lassan formálódik, az eredeti magra mindig újabb és újabb rétegek rakódnak, egyre újabb kinövések keletkeznek rajta, s lehet, hogy legvégül sem ölt tiszta formát, hanem amorf torzó marad, amely sohasem kelti a befe-

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának 1970. június 29-én tartott emlékülésén.

¹ TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE: Új Idők 1946. szept. 14. sz. = Humanizmus és nemzeti irodalom. Budapest 1966. 394.

² Humanizmus és nemzeti irodalom. 148.

³ Á. R. SZALAY: Die literarische Tätigkeit von Imre Trencsényi-Waldapfel. Acta Ant. Hung. 16 (1968) 465—475.

jezettség, a tervszerűség benyomását. A másik típus olyan épülethez hasonló, amelynek kerítése és külső falai már a kezdet-kezdetén készen állanak, s az építkezés már csak a tisztán megalkotott kereteket tölti ki világos rendszer szerint: az építőmunka kívülről befelé halad.

Trencsényi-Waldapfel Imre tudományos munkássága ehhez a ritkán előforduló tudós életmű-típushoz tartozott. Első tudományos írása 19 éves korában jelent meg.⁴ Négy évvel később már a Nyugatban nem kisebb írónak és nyelvésznek, mint Móríc Zsigmondnak Bornemissza Péter nyelvére vonatkozó felfogását helyesbíti.⁵ Huszonnégy éves korában, 1932-ben jelenik meg „Humanizmus-kutatás, klasszika-filológia, magyar irodalomtörténet” címen Huszti József „Janus Pannonius” könyvéről szóló bírálata,⁶ amely csak külső formáját tekintve könyvkritika, valójában azonban a klasszikus ókor és a humanizmus kutatására vonatkozó önmagában zárt koncepció, amely már csaknem teljességükben tartalmazza tudományos életművének legfőbb vonásait.

Az egyetemi tanulmányait még csak éppen befejező fiatal tudós bátran és határozottan kiáll a klasszika-filológiának Hornyánszky Gyula, Kerényi Károly, Marót Károly által akkor képviselt értelmezése mellett, amely nem kíván „lemondani a klasszika-filológiáról, egyfelől, mint az antik szépségigény tudományos kielégítéséről, másfelől, mint a tudomány útjáról az emberi szolidaritás felé”. De ezen túlmenően új elemet visz a vitába, amikor új programot jelöl ki a humanizmus kutatás számára: „A humanizmus-kutatás programját — írja — a magyar irodalomtörténet kérdései kell, hogy meghatározzák. Ezek a kérdések nagyjából a következő három problémakörbe sorozhatók: 1. A humanizmus irodalmi elvei és eszményei, amennyiben azok a régi magyar irodalmat is jelentékeny mértékben formálták. 2. A humanizmus mint a régi magyar költészet háttérében álló olvasmány-kultúra (— az „irodalmi minták” kérdése). 3. Mennyiben tekinthető a magyar humanizmus Mátyás korától a XIX. század elejéig egy fejlődési folytonosságnak s mint ilyen, a magyar irodalmi fejlődés közegének? A humanizmus ez utóbbi jelentősége legszembetűnőbben talán a XVIII. század derekán mutatkozik. A tudós század latin poézise veszi át és ápolja tovább a barokk hagyományait s készíti elő a megújulás korának számos mozzanatát, felvilágosodást és Árpád-eposzt, Dugonics-féle regény-típust és Berzsenyi ódai műfaját egyaránt.”⁷

Ma, csaknem négy évtized múltán is elismeréssel csodáljuk e tanulmány koncepcióját, érettségét, bátorságát. S itt Trencsényi-Waldapfel Imre személyiségének egy olyan vonására kell rámutatnunk, amelynek ismerete nélkül ez aligha volna érthető. Szenvedélyes védelmezője volt mindig a tudományos igazságnak. Ezt átfogó műveltségével együtt családjából hozta magával. Egy történet merül fel az emlékek mélyéről, amelyet Ő mondott el valamikor, s amelynek szereplője és tanúja régen halott már. Fejér Lipót, a nagy matematikus, látta egyszer a Múzeum-körúti Bölcsészkaron, hogy Waldapfel János, Imre édesapja, a magyar középiskola ügyének Klebelsberg kultuszminiszterrel szemben is megfélemlíthetetlen harcosa, a lépcsőfordulóban szenvedélyes felindultsággal szurkálta át zsebkésével a miniszternek a középiskolai oktatásról írott újságcikkét.

⁴ Verbőczy Diákélet 2 (1927) 6. sz. 7 (HARSÁNYI ISTVÁN: A magyar biblia).

⁵ Bornemissza Péter nyelvészete. Nyugat 24 (1931) 124—126.

⁶ EPhK 56 (1932) 110—114.

⁷ EPhK 56 (1932) 110 és 112.

Ez a szenvedélyes igazságkeresés megvolt Trencsényi-Waldapfel Imrében is, s ez adott néki, a fiatal kutatónak, erkölcsi alapot és bátorságot tekintélyes tudósok műveinek kritikájához is. A humanizmus kutatására vonatkozó programmatikus koncepcióját egy évvel később, 1933-ban „Humanizmus és nemzeti irodalom” c. tanulmányában fejtette ki.⁸ A humanizmus jegyeinek tömör és világos meghatározásán kívül három fontos kérdéscsoportot vetett fel és világított meg ez a gondolatokban gazdag, a kutatásban sok tekintetben fordulópontot jelző tanulmány: 1. a humanizmus és *lingua vulgaris*, 2. a humanizmus és barokk és 3. a humanizmus és deákos költészet problémakörét. A „humanizmus, illetőleg a renaissance-kori humanizmusban megújult, de azt századokkal túlélő, nálunk Magyarországon még a XIX. század elején is gyarapodó, klasszicizáló latin irodalom” által „a magyar irodalom fejlődésében . . . Janus Pannoniustól egészen Berzsenyi Dánielig” játszott „sokoldalú szerep”-nek erről az ábrázolásáról — ahogy maga nevezte később e tanulmányát⁹ — három évtized múltán is elmondhatta: „Akkori, bizonyos vonatkozásokban kezdeményező jellegű megállapításaim jó részével ma is egyetérthetek. Régi irodalmunk fejlődéstörténeti törvényszerűségei között valóban figyelemreméltó szerepe van a latin és a magyar nyelvű költői gyakorlat több mint három évszázados szünbiózisának, kölcsönhatásának, az egyetemes és a nemzeti tendenciák dialektikájának, a nemzeti nyelvű irodalom szükségszerű győzelmének, de egyben a legyőzött latinon vett gazdag zsákmány alkotó felhasználásának.”¹⁰

Nem kevésbé volt fontos a magyar klasszika-filológia feladatainak kijelölése és jövő fejlődése szempontjából az 1934-ben megjelent „Az európai öntudat filológiája” c. tanulmánya,¹¹ amelyben a neonacionalista tendenciákkal szemben az ókor humanista szemlélete mellett foglalt állást és arra mutatott rá, hogy mivel a humanizmus értékrendszere az európai kultúrában először az ókorban vált tudatossá, ez szükségképpen magával kell hozza az ókori kultúra értékeinek megbecsülését. Ilyen értelemben tehát az ókortudomány az európai öntudat filológiája. Milyen jelentőségű volt ez az állásfoglalás, legjobban az mutatja, hogy később, több mint harminc év távlatából visszatekintve alapelemeit lényegében véve még mindig helyesnek tarthatta: „Ha ennek idealista elemeit, sőt Európa-centrikus szemléletének bizonyos egyoldalúságait régen fel is adtam, ma sem kell másként megítélnem nemzetinek és nemzetközinek azt az egymásrautaltságát a magyar klasszika-filológiában, amelyet akkor is vallottam . . .”¹²

E harcos állásfoglalások jelentősége a magyar ókortudomány létfontosságú kérdéseiben akkor válik igazán érthetővé, ha a történeti előzményeket s a harmincas évek történeti helyzetét, társadalmi feltételeit felidézünk. Az európai ókortudomány a XIX. század közepén nagy átalakuláson ment keresztül: a szövegfilológia egyoldalúságát már korábban az antik világ tárgyi, s különösen művészeti emlékeinek kutatása lazította fel, majd az antik szövegek tanulmányozásának az összehasonlító nyelvtudomány nyitott azelőtt nem sejtett távlatokat, s végül az antikvitás abszolút értékelése az ókor történeti szem-

⁸ Humanizmus és nemzeti irodalom. It 22 (1933) 15—49.

⁹ Humanizmus és nemzeti irodalom. Budapest 1966. 7.

¹⁰ Uo.

¹¹ Válasz 1 (1934) 253—257.

¹² Társadalomtudományunk nemzeti és nemzetközi jellege. Magyar Tudomány 14 (1969) 129.

léletévé alakult át. A magyar ókortudomány az európai fejlődéssel e korszakban szorosan összefüggött, s a XIX. század hetvenes éveitől kezdve nem egészen négy évtized alatt a kor színvonalára emelkedett. Ennek a fejlődésnek a század végéig elsősorban pozitív vonásai mutatkoztak meg. Az ókortudomány szemlélete a kor tudományos gondolkodásában vezető szerepet játszó pozitívizmuson nyugodott. Ennek következtében az ókor neohumanista abszolút értékelését ugyan az antikvitás relativista, történeti szemlélete váltotta fel, viszont ezáltal az ókortudomány köre hatalmasan kiszélesedett.

Azonban ha Magyarországon a polgári átalakulás a nyugat-európai államokhoz viszonyítva csak nagy késéssel ment is végbe, a XIX. század utolsó évtizedében fellendülő munkásmozgalom már nálunk is tükrözte a polgári társadalom kezdődő válságát. Ennek megfelelően egyre jobban megmutatkoztak a pozitívizmus hátrányos oldalai ókortudatásunkban is. Lassan háttérbe szorultak az ókor tanulmányozásának középponti problémái, s a kutatómunka mind szűkebbkörű témákra aprózódott fel. Az ókortudomány egységének s az ókornak mint szerves egésznek a szemlélete egyre inkább háttérbe szorult.

A két világháború közötti időszakban a polgári társadalom válságának elmélyülése erősen érezttette hatását a magyar ókortudományban is. A Tanácsköztársaság bukásának következményeképpen sok haladó ókortudatónk teljesen vagy részben kiszorult a tudományos munka területéről. Az ellenforradalom antihumanista irányzata az ókor abszolút, humanista szemléletével szöges ellentétben állott, s ugyanakkor az egyre inkább térhódító neonacionalizmus az antikvitás pozitívista, történeti értékelését is csak a magyarvonatkozású forrásanyag és problémák tanulmányozására igyekezett korlátozni. Ennek következménye az ókor egységes szemléletének háttérbe szorulása és az ókortudomány egységének felbomlása lett.

Ókortudományunk válsága — bizonyára nem véletlenül — a kapitalizmus 1929-ben kezdődő világkrízisével egyidőben legvilágosabban azokban a vitákban jutott felszínre, amelyet képviselői a klasszika-filológia mibenlétéről és feladatairól folytattak. A vitákban két álláspont kristályosodott ki. Az egyik az ókortudomány helyzetét az adott körülmények között azzal vélte megszilárdítani, ha körét az antikvitás humanista értékelésének feladásával, a neonacionalizmus irányzatának megfelelően a magyarvonatkozású görög és latin forrásanyag tanulmányozására szűkíti le. A másik nézet ezzel szemben a távolról már fenyegető világháború és fasizmus árnyékában az ókor egységes szemlélete mellett foglalt állást s az antik világnak az európai vagy az általános emberi fejlődés számára fontos értékeit hangsúlyozta, az ókortudomány egységét követelte, anélkül, hogy a sajátos nemzeti feladatokat szem elől tévesztette volna. Az előbbi irányzatot maga Klebelsberg kezdeményezte, az utóbbinak következetes képviselője a Kerényi Károly körül tömörült fiatal írók és ókortudatók csoportja, a Stemma volt, amelyhez többek között Szerb Antal, Németh László, Brelich Angelo, Trencsényi-Waldapfel Imre, Szabó Árpád, Honti János, Dobrovits Aladár, Borzsák István, Devecseri Gábor, Szilágyi János György tartozott. A tudományos kutatásnak a magyarvonatkozású témákra való leszűkítése körül élénk viták voltak abban az időben az Eötvös-Collegiumnak, felső oktatásunk e sajnálatosan megszűnt nagyszerű intézményének tagsága körében is, amelyben erős gyökerei voltak a baloldali mozgalmaknak. Az Eötvös-kollégisták többsége világosan látta akkoriban, hogy a nemzetközi jellegű tudományok, ezek között az ókortudomány művelését nem lehet a magyarvonatkozású határterületekre korlátozni, mert bármely

tudományszak középponti problémáinak elhanyagolása feltétlenül provinciálizmushoz, a tudományos színvonal lehanyaglásához vezet.

A Stemma célkitűzése azonban sokkal átfogóbb volt ennél. Mert a tudománynak fontos társadalmi funkciót szánt, ezért „művészi tudományt” követelt, amelynek van mondanivalója a társadalom széles rétegei számára.

Népének töri meg s zendíti gégeként
A költő, ha beszél, néma lehelletét,

hirdette Németh László a „Sziget” II. kötetének élén álló programmatikus versében. A „Sziget”, a Stemma folyóiratának elnevezése, abból a gondolatból fakadt, amelyet a Trencsényi-Waldapfel Imrével együtt kiadott „Horatius Noster”-ben Kerényi Károly fogalmazott meg Horatius *vates*-i hitvallásával kapcsolatban: „Ez a sziget-míthosz — írta —: a világos, látomásszerű tudomás arról, hogy a tisztaságnak és boldogságnak, az 'aranykornak', van valahol helye a kozmoszon belül, sőt ez a hely az igazi kozmosz, a világ mindenütt egyebütt mállik, széthull, vége felé rohan . . .”¹³ A *humanitas*, az ókori kultúra értékeinek kincsesháza volt az a szimbolikus „sziget”, amelyről a Stemma kis író- és tudóscsoportja a pusztulás felé rohanó magyar társadalomba be akart törni, hogy a lejtőn megállítsa; a „sziget” volt a „műhely”, amelyben a tudományos kutatómunka folyt. Rokon célkitűzéssel a harmincas évek közepe táján több fiatal írói közösség csoportosult új folyóiratok, a „Szép Szó”, „Apollo”, „Magyarságtudomány”, „Argonauták” köré. A Stemma tagjait mindegyik munkatársai között megtaláljuk. Ókortudomány és magyar irodalom között sohasem volt a múltban olyan szoros kapcsolat, mint éppen ezekben az években.

Trencsényi-Waldapfel Imre mint kiforrott tudós egyéniség egyik legvilágosabb látású, egyik leghatározottabb célkitűzésű tagja volt a Stemmának. Erről tanúskodnak azok a viták, amelyeket fontos kérdésekről, mint a *humanitas* vagy a filológiai műhelymunka problémájáról Kerényi Károllyal is sokszor folytatott. Az ókortudomány művészi célkitűzései, költői, műfordítói tehetsége formálták barátságát a korszak legnagyobb költőivel, József Attilával és Radnóti Miklóssal. Ha életművének ezt az 1927-től 1945/46-ig tartó korszakát jellemezni kívánjuk, akkor leginkább humanizmus-korszakának nevezhetnénk. Igaz ugyan, hogy a klasszika-filológia teljes vértetében már ekkor is írt antik irodalomtörténeti vagy vallástörténeti tanulmányokat, de munkásságának középpontjában mégis csak a magyar humanizmus tanulmányozása állott. S a *humanitas* eszmény megőrzésének különös aktualitása volt ezekben az években. Egyik legszebb munkája, „Erasmus és magyar barátai”, amely 1941-ben jelent meg, harcos kiállítás a *humanitas* mellett a világháború borzalmi közepette. *Desiderius Desiderii* álnéven írt verse Erasmus szájába adja saját szavait:

Hazám, Európa pusztul e gyilkos harci lázban,
S már senki meg se hallja — Jézus, ki bűne-vétke?! —
Finom latin beszédem, s ez minden fegyverem . . .¹⁴

¹³ KERÉNYI KÁROLY: Horatius Noster — Magyar Horatius. Budapest 1935. 12.

¹⁴ Erasmus és magyar barátai. Budapest 1941.

Lehetetlen nem emlékeznünk Radnóti Miklós rokon ihletésű soraira:

Mit ér a szó két háború között,
S mit érek én, a ritka és nehéz
Szavak tudósa, hogyha ostobán
Bombát szorongat minden kerge kéz!

A pusztulás víziói közepette fogalmazta meg az „Erasmus és magyar barátai”-ban a filológus, a filológia erkölcsi funkciójáról írott felejthetetlen sorait: „A filológia, mint a dokumentumok zavartalan tisztasága, a leírt betű hamisítatlan szentsége, az európai kultúra hagyatékának megmásíthatatlanságában kötelező ereje fölött őrködő lelkiismeret: már nyilván magában véve is morális funkció.”¹⁵

A tudós morális felelősségének tudata végigkísérte egész életútján. Ez a felelősségérzet vezette akkor is, amikor a felszabadulás után „Humanizmus és marxizmus” c. munkájában elsőként kísérelte meg kijelölni az ókortudomány új feladatait szocialista társadalmunkban. A humanizmusnak a szocialista társadalom új értelmet adott számára. Ez a humanizmus most már szocialista humanizmus, amely minden ember számára biztosítja természetadta lehetőségeinek kibontakoztatását. Ebben az értelmezésben a humanizmus többé már nem korlátozódik az európai emberre, ennyiben tehát feladja Európa-centrikus szemléletét, de hangsúlyozza, hogy a humanizmus értékrendszere az európai kultúrában mindenesetre először a klasszikus ókor népeinél vált tudatossá, s így az európai embernek az antik kultúra értékeit meg kell becsülnie. Az európai ember számára tehát az ókortudomány most már a szocialista humanizmus öntudatának filológiája.

Néhány évvel később 1953-ban még egyszer visszatért e problémára. Ekkor adott klasszikus megfogalmazását szószerint kell idéznünk: „Az ember természettől való lehetőségeinek mindenoldalú kibontakozását tűzték ki célul a humanitas-eszmény görög és római képviselői, s ebben látták elsősorban a klasszikus kultúra paradigmikus szerepét mindazok a humanista irányok, amelyek az antik művelődési eszmény felújításának az illúziójából táplálkoztak. Ám a marxizmus—leninizmus élesen rávilágít, hogy következetes humanizmus nincs más, csak a szocialista humanizmus, amely az osztálytársadalom felszámolását valósítja meg. Mert az osztálytársadalom feltételei között a természettől való lehetőségek mindenoldalú harmonikus kibontakozása még az uralkodó osztályok körére korlátozva is szükségképpen merő illúzió marad; jól látta ezt már a hanyatló rabszolgatársadalom egyik nagy kritikusa, Seneca, aki rámutatott arra, hogy a rabszolgaság végső fokon a kényszermunkát végző rabszolgákat és a munkátlanul henyélő rabszolgatartókat egyaránt elemberteleníti. Az európai kultúra nagy humanista hagyományai is csak minden természetű kizsákmányolás felszámolása után — mint a szocialista humanizmus haladó hagyományai — válhatnak valóban annak eszközeivé, hogy — Gorkij szavával — 'az ember felismerje saját értelmének erejét' ”.¹⁶

A szocialista humanizmus eszménye tudós élete 1945—1970 közötti második szakaszának végig vezérfonala maradt. Mint a szegedi, majd a budapesti egyetem klasszikus-filológus professzora, a MTA-nak levelező, majd ren-

¹⁵ Id. m. 37.

¹⁶ Nyelv- és irodalomtudományunk feladatai a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. Kongresszusa után. MTA I OK 3 (1953) 351—352.

des tagja, az ELTE rektora, folyóiratok szerkesztője, bizottságok elnöke és tagja, fontos társadalmi funkciók betöltője — mindig ennek megvalósításán fáradozott. Műfordításai, ismeretterjesztő munkái társadalmunk széles rétegeibe ültették el a szocialista humanizmus öntudatát. Devecseri Gáborral együtt vallott műfordítói elve, amely szerint „a műfordító-költő költői erejének legbiztosabb mértéke a hűség s hogy e hűségnek a görög költészettel kapcsolatban nem elegendő biztosítéka a nyelvi megértés és az anyanyelvi alkalmazkodás formában és tartalomban: elengedhetetlen a megközelítő megoldásokhoz is a filológusnak az az érzékenysége, amely szavak és szókapcsolatok eredeti asszociáció-tartalmát is képes a nyelvi kifejezéssel együttérezni”¹⁷ — iskolát teremtett műfordítás-irodalmunkban. Műfordításainak a filológiai tudás és a költői képesség szerves összefonódása mindig különleges helyet fog biztosítani irodalmunkban.

A marxista világnézetért folyó harc szolgálatába állította azt a felismerését, amely szerint „a vallástörténet azáltal, hogy a vallás és annak egyes jelenségei keletkezését és továbbélését konkrét történeti körülmények között ábrázolja és konkrét történeti feltételekből értelmezi, máris megfosztja abszolút érvényük látszatától, azaz a vallásos meggyőződés köréből legjobb esetben a művelődés túlhaladott fokának emlékei közé emeli át azokat”¹⁸. Ennek a felismerésnek a jegyében íródtak azok a tanulmányai, amelyeket „Vallástörténeti tanulmányok” címen önálló kötetben egyesített, továbbá sok kiadásban, több nyelven megjelent „Mitológiá”-ja, amely irodalmunk legjobb ilyen jellegű alkotása. A marxista vallástörténeti kutatás kifejlesztése ókortudományunk területén munkássága által, jelentőségében messze túlmutat a magyar tudomány keretein. Különösen sokatmondó az az elismerés, amelyben vallástörténeti munkái a szovjet tudományos életben részesültek. Két vallástörténeti munkájának kiadása a Szovjetunióban arról tanúskodik, hogy a történelmi materializmus módszerének alkalmazásával a vallástörténeti kutatásban nemzetközi viszonylatban is kimagasló eredményeket ért el.

A marxista szemlélet antik irodalomtörténeti munkásságának kiteljesedését is lehetővé tette. A „művészi tudomány” követelményét a legkiemelkedőbb antik írókról szóló tanulmányaiban magas fokon valósította meg. E tanulmányok, amelyeket a múlt évben egy kötetben egyesítve német nyelven is megjelentetett, az antik irodalomtörténet maradandó alkotásai. Mert nem a tudós irodalom összehalmozása, nem a részeredmények fennmaradása fontos ezekben, hanem a művészi megformálás, a problémákat megközelítő tudós és emberi magatartás, amelynek értéke a tudományos kutatás továbbhaladásával is mindig meg fog maradni. E tanulmányok mint életművének tanúbizonyosságai két szempontból is kiemelkedő fontosságúak: egyrészt világosan mutatják marxista világnézetének elmélyülését, másrészt a haladás és a humanizmus eszméjének mint irodalomtörténeti szempontnak az érvényesülését az antik irodalom szemléletében. Érdemes egymás mellé állítanunk azt az értékelést, amelyet Homérosról adott a felszabadulás előtt írt „A görög irodalom” c. művében, és azt a képet, amelyet a „Klasszikus arcképek”-ben formált Homérosról.

„Priamos és Achilleus jelenetében a homerosi szerkesztés egyik legjellemzőbb vonása, a szimmetria érvényesül — írja 1944-ben. Ez a szimmetria

¹⁷ Görög versek Devecseri Gábor és Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában. 7.

¹⁸ Vallástörténeti tanulmányok. Budapest 1959. 7.

az Ilias-ban mélységes jelentés hordozója. Az egymással küzdő felek, azt lehet mondani, lépten-nyomon szimmetrikus mozdulatokat végeznek; e szimmetriát a VII. ének nagy temetőjelenetében az ellentétes előjellel ismétlődő sorok is érzékeltetik. Az ilyen és ehhez hasonló szimmetrikus fölépítésű jelenetekben az eposz világnézete fejeződik ki . . . a pártos állásfoglalás egyik vagy másik fél mellett Homeros-tól éppen olyan távol áll, mint az istenek és emberek atyjától, a küzdelmet az egyetemes világrend szempontjából tekintő Zeustól. Ez a mélységes humánus Homeros-tól fogva öröksége az igazi eposznak . . .”¹⁹

Figyeljük meg most e probléma marxista megvilágítását 20 évvel későbből, 1964-ből: „. . . nézzük Priamos és Achilleus találkozásának megrendítő ábrázolását, a szimmetria egy bonyolultabb, a „szimmetrikus pontokat” keresztező változatában . . . A szembenállók között nem is képzelhető nagyobb ellentét: . . . a kép, amit egymás látása felidéz bennük, mégis a szimmetria benyomását teszi, s az az engesztelődött kézfogás, amelyben egymás iránt feloldódnak, mindjárt a szimmetria mélységes jelentését is értelmezi. Homéros rokonszenve Hektór, a legnagyobb trójai hős iránt tiszteletadás a hazája védelmében életét feláldozó előtt; az Ilias szimmetrikus szerkezete még általánosabban megfogalmazható humanizmust juttat érvényre, mert azt érzékelteti, hogy a szembenálló ellenfelek, görögök és trójaiak egyaránt *emberek*. Ez a homérosi humanizmus azonban nem valamely „örök emberi” tértől és időtől független elismerése, mint aminőt a polgári humanizmus és a vele összefüggő polgári ókortudomány keresett a klasszikus ókor kultúrájában. A homérosi humanizmus Homéros korának konkrét társadalmi viszonyait tudatosítja: . . . a rabszolgatartó társadalom küszöbén az emberi élet értékét ismerteti el a legyőzött ellenfélben is”.²⁰

E fejtegetések jól mutatják történeti és esztétikai megértésének, a haladást és humanizmust kereső emberi magatartásának elmélyülését. E szemlélet mutatta meg neki Hésiodos helyét is a görög irodalom történetében: „. . . cé-lunk . . . írja . . . hogy megragadjuk Hésiodos költészetében élet és mű, az életműben két alkotás, és kiváltképpen a Munkák és Napokban az igazság és a munka egységét, Hésiodos paraszti világképének Homéroséhoz képest elmaradó vonásaival együtt. E hármas egység határozza meg Hésiodos helyét a görög társadalom és a görög irodalom fejlődésében egyaránt.”²¹

Ha Hésiodos esetében megfogalmazása csak sejteni engedi, hogy előre mutató vonását a munka és igazság egységében látja, Aischylosszal kapcsolatban szemléletének elméleti mélységeibe is bepillantást enged. „Minél teljesebben és előremutatóbban, tartalom és forma minél tökéletesebb egységében tükrözi a költő saját kora társadalmi valóságát, annál több eséllyel versenyez az utókor elismeréséért. A társadalmi valóság természetesen mindig az *egész* embert, s ez mindjárt a korszerűen konkrét és emberileg általános dialektikus egységét is jelenti. S ha egyáltalán jogos a művészetben az általános emberiről beszélnünk, akkor is kevés mű akad a világirodalomban, amelyre ezt a kategóriát oly mértékig lehetne alkalmazni, mint . . . az Agamemnón árnyalt emberábrázolására vagy a Leláncolt Prométheus filozófiai humanizmusára.”²²

¹⁹ A görög irodalom. Budapest 1944. 121—122.

²⁰ Klasszikus arképek. 1. Homéros. Budapest 1964. 56—59.

²¹ Klasszikus arképek. 2. Hésiodos. Budapest 1964. 95.

²² Klasszikus arképek. 3. Aischylos. Budapest 1964. 160—161.

A haladás gondolatának és a marxista tükrözés-elméletnek az összes kapcsolása jellemzi Sophoklés tömör, plasztikus jellemzését is a „Klasszikus-Arcképek”-ben: „... Sophoklés ... a marxista esztétikát igazolja — mondta —, amely minden művészi alkotás tökéletességét éppen azon méri, hogy mennyiben sikerült a maga kora társadalmi és politikai problematikáját tökéletesen kifejeznie. Más szavakkal: minden nagy költészet — Sophoklés költészete is — alapjában véve politikai költészet. Kora társadalmi valóságát tükrözi, ellentmondásait tudatosítja s határozott állásfoglalásain túl már csak ezáltal is előre mutat és a haladást szolgálja.”²³

Míg Sophoklésszel kapcsolatban a költészetéből kicsendülő mélységes humanizmusról beszél, addig Aristophanésnél az ethikai magatartás magas fokában pillantja meg az európai művelődés időtálló értékét: Aristophanés „... a saját kora politikai küzdelmeiben a dolgozó nép oldalán állt, ... a békét mint az alkotó élet alapját tudta megbecsülni, s nemcsak az aranykor mítosz álmait szötte köréje, hanem megvalósítását és megőrzését reálpolitikai feladat gyanánt tűzte ki népe elé. S mert az adott történeti pillanatban ez a nyers és játékos költő a művészet és erkölcs legmagasabb fokán állta meg a helyét, ezért válhatott az európai műveltség időtálló értékévé, akinek a műveit felelevenítve, közös művelődési gyökereiket tudatosítják Európa népei.”²⁴

E mesteri költő-portrék, amelyek mindegyike plasztikus vonásokkal különül el egymástól, s amelyekben az azonos szemléletet mégis mindig megérezzük, egyéniségüket mindig a tértől és időtől való függésüknek köszönhetik, mint ezt talán legjobban Menandros portréja mutatja: „Menandros humanizmus — mondja Trencsényi-Waldapfel Imre — éppoly kevésbé tértől és időtől független abszolút erkölcsi eszme — még ha történetileg jelent is egy további lépcsőfokot a humanitas-eszmény fejlődésében —, mint ahogy a menandrosi vígjáték sem azért fejthetett ki ösztönző hatást a római, majd a római közvetítésével az egész európai vígjáték fejlődésére, mert tértől és időtől függetlenül az örök emberit jelenítette meg. Ha Menandros az élet tükré — márpedig annak tekintették a régiek —, akkor elsősorban a korabeli athéni élet tükré.”²⁵

A humanitas problémája áll a középpontjában a Terentius-esszének: „Ha ember volnál — *si esses homo* —, ennél nyomatékosabban már nem is lehetne kifejezni” — szinte halljuk fejtegetéseit —, „hogyan itt valójában a *humanitas* alapvető elvei körül folyik a játék. Az elvek nagyok és komolyan veendőek, és mégis játék folyik körülöttük, mert éppen a *humanitas*-ról van szó, ami hívebben és meggyőzőbben nyilatkozik meg a derűs játékban, mint akár a legpontosabban megfogalmazott erkölcsi tételekben. A *humanitas* nem utolsósorban érdeklődést és megértést jelent minden iránt, ami emberi ...”²⁶

Terentiusról vagy magáról beszélt? Mert minden elemzésében, minden portréjában, amelyet a tudomány legobjektívabb eszközeivel, biztos elméleti tisztasággal alkotott meg, mindig az Ő jelenlétét is érezzük. Minden esszé minden újabb vonása az Ő portréját is gazdagítja, hiszen minden nagy íróban és költőben azokat az értékeket kereste és tárta fel, amelyek megvalósítására önmagában is törekedett. S hogy ennek lehetőségében hitt, azt éppen Vergiliusról és Horatiusról vallott felfogása bizonyítja. Mert azt mondja: Vergilius „tévedhetett, amikor Augustusban látta azoknak az aranykori várakozások-

²³ Klasszikus arcképek. 4. Sophoklés. Budapest 1964. 58.

²⁴ Klasszikus arcképek. 5. Aristophanés. Budapest 1964. 81.

²⁵ Klasszikus arcképek. 6. Menandros. Budapest 1964. 63.

²⁶ Klasszikus arcképek. 7. Terentius. Budapest 1964. 144—145.

nak a beteljesítőjét, amelyeknek — még Augustus személyétől függetlenül — fiatalkori pásztorkölteményeiben hangot adott. De nem tévedett, amikor eposzát a IV. ecloga békegondolata nagyarányú továbbfejlesztésének szánta. Mert ami a történelem egy véres korszakában illúzióknak bizonyult, az emberiség legszebb álmái között él tovább két évezred óta, és ösztönöz realisabb feltételek mellett töretlen megvalósítására.”²⁷ Ugyanezt erősíti meg, amit Horatiusszal kapcsolatban mond: „Az aranykor az időbeli messzeségben az erkölcsi fejlődés elé kitűzött eszmény lehet, még akkor is, ha ezt az időbeli messzeséget, akár a pillanat megszorult helyzetén diadalmaskodó hit, akár a jelen optimisztikus megítélése a minimumra redukálja.”²⁸

Itt áll alakja előttünk a humanista rezignált mosolyával: maga vallott önmagáról. Tudta, hogy terveit, célkitűzéseit nem fogja tudni már megvalósítani, de töretlenül hitt e célkitűzések megvalósításának lehetőségében. Klasszikus-filológus volt vagy magyar irodalomtörténész, író vagy tudós? — Valamennyi, és mindenkifölött ember, aki semmi emberit magától idegennek nem tartott. Hallgassuk meg még egy utolsó vallomását: „Valójában humanizmus és nemzeti műveltség valamiféle egysége az, aminek szolgálatába állítottam kezdettől fogva tollamat, minden eddiginél magasabb fokú felelősségtudattal azóta, hogy tudom: a humanizmus fejlődésének legmagasabb foka a szocialista humanizmus, s ennek megvalósulásával párhuzamosan alakul ki az emberi haladás nemzetközi érdekeit magáénak valló szocialista nemzet.”²⁹

Harmatta János

²⁷ Klasszikus arcképek. 9. Vergilius. Budapest 1964. 112—113.

²⁸ Klasszikus arcképek. 10. Horatius. Budapest 1964. 33.

²⁹ Humanizmus és nemzeti irodalom. Budapest 1966. 9.

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

ORTUTAY GYULA

AZ OSZTÁLYVEZETŐSÉG BESZÁMOLÓJA*

1. Az idei akadémiai év és a közgyűlés jellege elüt a szokásostól. Rövidebb időszakról szólhat a beszámoló, ugyanakkor tudományos életünk egészét, benne az Akadémiánk fejlődését is megszabó jelentős határozatok születtek. A Párt KB. ülése jóváhagyta tudománypolitikánk irányelveit. Számos bizottságban, szakembereink, kutatóink megbeszélésein eleven vita folyt e kérdésekről s elmondhatjuk, hogy e viták az elvek kialakításában, majd az elvek elfogadásában széles társadalmi alapon nyugszanak. Ugyanígy az Akadémia reformjára vonatkozó elvek, javaslatok, igen gondos, sokszor igen éles viták nyomán nyerték el mostani végleges formájukat. Minthogy a tudányszervezési, irányítási elvek publikáltattak is, s az Akadémia reformjának kérdéseivel Közgyűlésünk részletesen foglalkozik, magam csak néhány legjelentősebb mozzanatot emelném ki, összefüggésben az I. Osztály munkájával, terveivel. A tudománypolitikai irányelvekben kiemelt helyet kapnak a társadalomtudományi, történettudományi munkálatok, s ezeknek megnőtt társadalmi értékük, fontosságuk hangsúlya. Bizunk abban, hogy mindez a jövőben kifejezésre jut munkáink, terveink gazdasági megalapozásában is, de szeretném hangsúlyozni már itt is: megnő e tudományokkal foglalkozó akadémiai intézetek, s más kutatóhelyek társadalmi felelőssége is. Mindezekből következik, hogy tudományainknak a közgondolkodás irányításában, fejlesztésében, a szocialista társadalmi erkölcsi stílus kialakításában milyen fontos a szerepe a jó magyar kiejtéstől, édes anyanyelvünk kérdéseitől kezdve a legbonyolultabb társadalmi mozgás-tendenciák helyes irányainak felmérésében s így kialakításában is.

Igen jelentős számunkra feladathban és felelősségben egyaránt, amit az Irányelvek kimondanak a valóságot és igazságot teljességében feltáró, a lényegre törő kutatásról. A valóság feltárásának a szenvedélye, a társadalmi hatékonyság és felelősség elve elválaszthatatlan a marxi—lenini ideológia elméletétől és eleven társadalmi gyakorlatától.

Az előttünk álló években nemcsak arra törekszünk, -- erről később szó esik --, hogy az interdisciplináris munkát mélyítsük el, de arra is, hogy a marxi ideológia ismeretelméleti, módszertani elveinek segítségével a társadalomtudományi és természettudományi gondolkodás mélyebb kapcsolatát, adott témákra vonatkozó, konkrét munkakapcsolatát teremtsük meg. Ez nemcsak a különböző módszerek, filozófiai előfeltevések közelítését segíti elő, de közrejárt-

* Az 1970. február 4-én tartott osztálygyűlésen elhangzott osztálytitkári referátum vázlatá.

szik abban is, hogy a társadalmi tudományok jobb megbecsülést is szerezzenek. Elsősorban fiatal kutatóink kezdeményezésére, több jelentős vita volt, s gondoskodni kívánunk arról, hogy a viták, symposionok mellett állandóbb munkakapcsolatokat is teremtsünk.

Tudományterületeinknek társadalmi hatékonysága növekszik az ideológiai vitákban való aktív részvétel mellett az oktatási, ismeretterjesztési munkában is. Ennek társadalmi értéke nyilvánvaló, s kérjük fiatalabb kutatóinkat is — ne zárkózzanak el a tudományos ismeretterjesztés feladataitól. Az Akadémia reformja ismeretes. Bízunk abban, hogy a testületi és szakigazgatási vezetés pontos kettéválasztása egyben összhangja, a jó funkcionálás alapja lesz és biztosítja tudományunknak társadalmi hatékonyságát, megvalósítja a tudomány termelőerővé való változásának feladatát. Világos előttünk, hogy Akadémiánk megnövekedett feladatai követelik a hatékonyabb, gyorsabb ügyintézését. A kialakított működési elvek szerint növekedni fog az egyes intézetek ügyintézési, tudományos irányítási függetlensége (itt is ismétlem: ezzel együtt felelőssége is!), nagyobb lesz önállósága. Itt hadd térek ki egy kérdésre. Divatos tudomány az ún. vezetéstudomány. Nyilvánvaló a jelentősége a társadalom, a vezetés különböző típusai, szintjei számára. Ezzel kapcsolatban többször elhangzik, hogy az akadémiai intézetek vezetésében is a manager-elv érvényesüljön. Vigyázzunk: jó, ha minden intézet vezetésében van egy-egy manager-típusú szakember, de egyetlen tudományos iskolát sem neveztek el szervezőről. A manager segítse a tudományos iskola, intézet, csoport munkájának a megvalósítását, de a tudományos irányítás, a kutatási célok, módszerek kijelölése nem vezetéstechnikai, hanem tudományos vezetési feladat és a hangsúly eltolódás veszélyes.

Azzal fejezem be ezt a részt: bízunk abban, hogy Akadémiánk az új szervezeti formákon keresztül az elmúlt húsz év eredményein építve halad előre.

2. Ma már senki előtt sem lehet kétséges, hogy az Akadémia Osztályain létre kellett hozni a tudományos intézetek, kutató bázisok hálózatát. Bár az első egyetemi reformunk (1948—49-es) világosan kimondta, hogy az egyetemek szakoktatási-nevelői feladata mellett a tudományos kutatást sem hanyagolhatjuk el, hogy jó, eredményes egyetemi-oktatói munka nem képzelhető el az egyetemek tudományos fejlesztése nélkül, mégis az elmúlt két évtizedben az egyetemeken egyre inkább háttérbe szorult a kutatómunka s szükségszerű volt a különböző minisztériumi s a mi területeinken az akadémiai intézeti bázisok kifejlesztése. Ha most az egyetemi kutató és publikáló munka ismét jó hangsúlyt kapott is az utóbbi egy-két évben, ma már nyilvánvaló, hogy az akadémiai fejlesztés indokolt volt, jelentős eredményei vannak. Valóban törteneti szükségszerűség hozta létre. Reméljük, hogy a jövőben az akadémiai és egyetemi kutatások közt szervezesebb, élőbb lesz az együttműködés. Eddig inkább csak szóban értünk el eredményeket.

Az Akadémia megteremtette a kitűnő eredménnyel dolgozó Nyelvtudományi-, Irodalomtudományi Intézetet, a Bartók Archivum és a Népzene-kutató Csoport fejlődése megteremtette annak a lehetőségét, hogy megvessük a Zenetudományi Intézet alapjait, a Néprajzi Kutató Csoport elérte azt a szintet, hogy hamarosan intézetté alakuljon. Az Altajisztikai munkaközösség, az Ókortudományi Tanszéki Kutató Csoport biztató fejlődéséről beszélhetünk. Az utolsó két-három évben már nem a stagnálásról kell ismételt panaszkodnunk. Ezek az intézményeink is fejlődőben vannak szervezeti szempontból is

és létszámában is gyarapodnak. Azt is megemlíthetem itt, hogy emellett az idetartozó tanszéki kutatóknak, múzeumi szakembereknek nem is egy fontos témához megadtuk a segítséget, ha nem is oly növekvő mértékben, ahogy szeretttük volna.

3. A jelen helyzet rövid áttekintése után a fejlődésre vonatkozó szándékainkról a következőkben számolhatok be:

a) A nyelvtudomány területén — tiszteletben tartva az Intézet elsődleges céljait: a magyar és a finnugor nyelvészeti kutatásokat — elsőrendű feladat a fonetikai kutatások korszerű technikai bázisának megteremtése. Hajlandók vagyunk ezt a témát nemcsak nyelvtudományi, hanem egyetemesebb témának is tekinteni. — Sorolhatnánk a gyakorlati és elméleti kutatási területeket, nem is szólva a fonetikának az alkalmazott nyelvtudomány terén való nagy hasznáról. Nemzetközi lemaradásunk e téren aggasztó. Ugyanígy fontosnak tartjuk az általános nyelvelmélet, valamint az alkalmazott nyelvtudomány fejlesztésének megvalósítását. Debreceni értekezletünkön világossá vált, hogy ez a feladat minden nyelvészeti tanszék, az Intézet közös munkája, egybehangolt terve alapján valósulhat csak meg. A Nagyszótár kérdésében a legutóbbi beszámolómban inkább csak ingerült várakozással szólhattam, most elmondhatom, az Intézet, az Osztály megfelelő, hosszútávú tervet dolgozott ki — melyet az új Elnökség elé kívánunk terjeszteni.

b) Nem véletlenül változott meg az Irodalomtörténeti Intézet neve Irodalomtudományi Intézetté. Nagy feladatok után, új tervek, új módszerek, érzékeny kezdeményező készség, a nemzetközi kapcsolatok fejlesztése jellemzi munkájukat, jövő évekre szóló terveiket. Új kutató módszerek, kutatási irányok, másrészt filozófiai, esztétikai, tudományelméleti kérdések kerültek előtérbe. Növekszik az AILC-ben vállalt szerepük s ez meghatározza a következő évek munkálatait a nemzetközi kapcsolatokat. Jelentősen fejlődött a szovjet irodalomtudománnyal az együttműködés.

c) Szükségesnek tartjuk az ókortudományi kutatások erőteljesebb fejlesztését s az a meggyőződéselem, hogy nemcsak szervezeti, személyi erősítésre van szükség, érdemes lesz feladataik végiggondolása, a továbbfejlesztési tervek kidolgozása.

d) A modern filológiai kutatások egészének tervszerű kiépítése az egyetemi tanszékeinkkel együtt. A fejlesztési tervek, akadémiai elgondolásaink az osztályülések vitáin kialakultak. Bízunk abban, hogy a Művelődésügyi Minisztérium és az egyetemek egyetértének velünk. A modern filológiai kutatások területén belül külön is ki kell emelnünk a kelet-európai népek irodalmának összehasonlító vizsgálatát.

Azt hiszem, egyetértéssel találkozok az is, hogy szerintünk nemcsak az irodalmi filológia terén, de egyebütt is a kelet-európai népek kultúrájával, társadalmával és történetével az eddiginél behatóbban kell foglalkoznia intézeteinknek. Vonatkozik ez, hogy csak a mi területünkön maradjunk mind a nyelvtudományi, irodalomtudományi kutatásokra, mind a néprajzi, folklór, zene-kutatói feladatokra. Mint sürgető feladatot eleget hangoztattuk; az előttünk álló időszak egyik fő témája lesz ennek a kutatási feladatnak beható vizsgálata, konkrét célok, együttműködési módszerek kidolgozása.

e) Említettük, hogy a Néprajzi Kutató Csoport elérte fejlődésének azt a pontját, hogy intézeti fejlesztését is közvetlen feladatnak tekintsük. Be-fejezéshez közeledik a Néprajzi Atlasz s még néhány más nagyobb vállalkozásunk, hozzáfogtunk a két-kötetes néprajzi lexikon készítéséhez, hogy ezután

a Magyarság Néprajza hatkötetes összefoglalását készítsük el, kb. 5—6 év munkájával, intézetünk központi vállalkozásaként. Továbbfejlesztjük nemzetközi kapcsolatainkat; eredményes a szovjet—magyar bizottságunk munkája; több intézetünkhöz hasonlóan fejlődnek a néprajz nemzetközi kapcsolatai. Jó ideje minden, a szakterületet érintő nemzetközi szervezet vezetőségében ott vannak a magyar néprajzosok.

f) A zenetudomány fejlesztésének következő állomása a Zenetudományi Intézet teljes felépítése. Teljes egyvetértésben a minisztériummal, a szervezeti intézkedések, elnökségi jóváhagyással megtörténtek.

A zenetudomány feladatai: a magyar zenetörténet monográfiája, a Magyar Népzene Tára kiadásának szervezettebb megvalósítása, a kutatások visszatérítése az alapokmányban kijelölt feladatokhoz, továbbépítése azoknak a jelentős nemzetközi kapcsolatoknak, ami Bartók és Kodály kötelező öröksége.

g) Az orientalisztika terén a magyar kutatásnak eddig is kiemelkedő a jelentősége, nemzetközi rangja; szervezeti, személyi feltételei is olyanok, hogy közelebb érezzük a megvalósításhoz a Nemzetközi Ural-altáji Intézet létrehozását, amit a hazai és nemzetközi finnugor kutatások is örömmel várnának. Előzetes terveink szerint ez az intézmény a nemzetközi tudományos kapcsolatoknak is új típusát valósítaná meg hazánkban.

4. A jelenlegi helyzet s néhány szót arról is, hogyan igyekszünk, fejlesztési gondunk ismertetése után néhány szót arról is, hogyan igyekszünk, milyen módszerekkel előbbre jutni az osztályhoz tartozó tudományok területén.

Először is arra érdemes rámutatnom, hogy az Osztályhoz hagyományosan tartozó egyes tudományok fejlődése, lehetőségeinek kibontakozása igen eltérő volt s ennek következtében eltérnek gondjaik, lehetőségeik. Nem is egy intézetünk már elkészítette egy sorát azoknak a fundamentális műveknek, amelyek megvalósítása alapításuk, megszervezésük célja volt.

Vannak, amelyek alig egy éve érték el a szervezett, kollektív vállalkozáshoz szükséges feltételeket, mint a Néprajzi Intézet. Minden törekvésünk az, hogy a később induló, vagy évek óta előnytelen helyzetben levő intézeteinket a megfelelő szintre, nagy vállalkozások megvalósítására alkalmas feltételek közé juttassuk s ugyanakkor nem feledkezünk meg a már jelentős eredmények birtokában levő intézeteink továbbfejlesztésének gondjairól, új feladatairól.

Azt sem kívánom különösebben hangsúlyozni, ezt épp az „egyenlőtlen fejlődés” is előírja, hogy a még meg nem valósult nagy összefoglalások, monográfiák, enciklopedikus művek készüljenek el, hogy azok a szótári művek, nemzetközi összefogásra apelláló feldolgozások ne késsenek — ez is gondunk —, sőt kívánatos egy kissé siettetni a tempót. Először arra kell gondolnunk, hogy intézeteink, kutatásaink számára épp a kiegyenlítés érdekében a kutatási előfeltételeket (intézet elhelyezés, az indokolt létszám) biztosítsuk és a mi tudományterületeink is bátrabban éljenek a modern kutatási eszközökkel, a korszerű gépi eszközökkel — mindenekelőtt a nyelvtudományi kutatások, de egyéb, pl. zenei, stb. kutatások területén is.

A komplex kutatási témákról sokszor szoltunk. Ezt az elvet — említetem — az interdiszciplináris együttműködés eddigénél következetesebb kiépítésére kell felhasználnunk.

Ugyancsak tervszerűen kell továbbépítenünk nemzetközi kapcsolatainkat. Ezen a téren az elmúlt évtizedben a mi Osztályunkon is igen sok történt. Az a meggyőződésem, hogy a könyv- és folyóiratkiadástól kezdve minden

területen növekedtek és gazdagabbá váltak nemzetközi kapcsolataink. A mi Osztályunk tudományainak, együtt a második Osztály nem is egy területével külön is kötelességük, hogy a magyar nép történetére, kultúrájára, társadalmi fejlődésére vonatkozó ismeretek feltárásában, értelmezésében és összefoglalásában ne csak hazánkban, de külföldön, nemzetközi méretekben is betöltsék szerepüket. Gondolok itt egyrészt az ún. hungarológiai kutatásokra, hiszen nemrégiben Újvidéken alakult, őszinte elismerésünkre ilyen hungarológiai intézet. Tudunk érdemes csehszlovákiai kezdeményezésekről is. Osztályvezetőségünk már maga is többször napirendre tűzte, hogy a hungarológiai kutatásokat nemzetközi méretekben össze kellene fogni s ennek során kutatni és tisztázni kellene: a magyarságra vonatkozó tudásunkat hogyan összegezhetnők, hogyan lehetne végül a magyarságra vonatkozó ismereteinket mindig is nemzetközi összefüggések rendjébe állítani, ahogy ezt pl. a maga területén a nemzetit és nemzetközit együttlátva, Bartók Béla megtette.

Azt gondolom, alkotó módszereink közt változatlanul biztosítsunk jó helyet a kollektív vitának. A ritkábban sorra kerülő nagy kongresszusok mellett, a kisebb alkotó közösségek, symposionok, konferenciák, eleven vitáinak adunk elsőbbséget.

Változatlanul fontosnak tartjuk az ún. „társadalmi elvárások” teljesítését, — amely a tudomány eleven, mindennapi funkciója. E funkció kezd egyre több területen, egyre aktívabb vitákon, ismeretterjesztő formákon keresztül érvényesülni.

Végül ismét utalnék az elméleti igényesség, az elméleti-ideológiai összegezés igényére, arra a marxista társadalomismereti igényre és teljességre, ami végre is létrehívta a mi modern Magyar Tudományos Akadémiánkat. Az elmúlt 25 év eredményei azért valósulhattak meg, mert a felszabadult magyar nép az Akadémia szocialista átszervezéséhez a lehetőséget megadta. Ha innen nézzük, az Akadémia legújabb története méltó követője az első nagy korszak alapítói lendületének, hevületének. Ezen az okon kell tudnunk, hogy a tudomány a társadalomért, a társadalmi fejlődésért van, létének ez az alapja.

Mindez meghatározza felelősségünket. Az Akadémia és intézményei országos hatáskört kaptak — az egész ország előtt vagyunk felelősek.

VITA

(Összefoglalás)

Ortutay Gyula osztálytitkár beszámolójának elhangzása után LIGETI LAJOS akadémikus, a közgyűlési osztályülés elnöke nyitotta meg a vitát.

LAKÓ GYÖRGY akadémikus hozzászólásában — a könyv- és folyóiratkiadásról szólva — helytelenítette, hogy a Magyar Nyelv című folyóirat egyes számai nem sokkal megjelenésük után már nem kaphatók, így az esetleges hiányok pótlása nehézségekbe ütközik. Ugyanez vonatkozik egyéb tudományos kiadványokra is. Mire, néhány év elteltével, valamely mű második kötete napvilágot lát, s az első külföldi ismertetések megjelennek róla, az előző kötet már nem szerzhető be. A példányszám megállapítása tehát nagyobb körültekintést igényel.

Örömmel üdvözölte az Ural-altáji Intézet megvalósulásának reményét. Szükségesnek ítélte az Intézet létrehozatalát azért is, mert a szakterület te-

hetséges fiataljainak kutatómunkája a középiskolákban — kevés kivételtől eltekintve — nem biztosított. Befejezésül felhívta a figyelmet arra a sajnálatos tényre, hogy fontos magyar vonatkozású idegen nyelvű könyvek, vagy a róluk készült mikrofilmek, fotokópiák hiányoznak tudományos könyvtárainkból.

PAIS DEZSŐ akadémikus, mint a Magyar Nyelv című folyóirat szerkesztője meglepéssel szolt az Akadémiai Kiadó és Nyomda munkájáról, ugyanakkor megemlítette, hogy az egyes számok átfutási ideje túlságosan hosszú. Kifogásolta, hogy az akadémikus szerkesztő nem kap külön szerkesztői példányt, s a korábban lehetséges akadémiai előfizetésre sem nyílik mód. Véleménye szerint a Magyar Nyelv példányszámát — tekintettel a kedvező fogvási statisztikára — fel kellene emelni, mert rendkívül veszedelmes és tudományakadályozó körülmény, ha egy tudományos folyóirat félev múlva már nem kapható.

HADROVICS LÁSZLÓ akadémikus hozzászólása az osztálytitkári referátumnak ahhoz a részéhez kapcsolódott, mely a nyelvtudományi vitákat érintette. Rámutatott, hogy ezek a szakmai viták gyümölcsözőbbek lennének, ha a szakemberek szélesebb rétegeit fognák át. A Debrecenben megrendezésre került, az általános és alkalmazott nyelvészet kérdéseivel foglalkozó aktiválás kissé szűkkörű volt. A nyelvtudományban ma többféle nyelvészeti felfogás és kutatási módszer áll egymással szemben, s a problémák egymásközi tisztázásához egészséges szellemű vitákon át vezet az út.

Egyetértéssel szolt a kelet-európai filológiák kutatásának fejlesztésével kapcsolatos elképzelésekről. Mégis, tekintettel a tudományos utánpótlás jelenlegi, nem kielégítő voltára, óvatosságra intett a szervezeti keretek kiépítésénél, viszont több konkrét szakmai segítséget javasolt a vidéken dolgozó szlavisták vonatkozásában.

SZABOLCSI MIKLÓS levelező tag hangsúlyozta, hogy az osztálytitkári beszámolóban megfogalmazott új célkitűzések megvalósításához jelentékeny anyagi erőfeszítésre lesz szükség, mégis ki kell egészíteni azokat a jelenkori magyar kultúra helyzetét feltáró, komplex tudományos felmérésekkel. A továbbiakban egy fontos módszertani kérdésről, az egyéni és kollektív munkák viszonyáról szolt. A kérdés erkölcsi, szervezési oldala könnyebben megoldható; a kiemelkedő kollektív teljesítményeknek nagyobb erkölcsi és anyagi megbecsülésben kell részesülniök. Ez a gyakorlati megoldás a feszültségeket természetesen nem szünteti meg, ezért szükséges újra végiggondolni, hogy a tudományt egyformán viszik előre az egyénileg megfogalmazott teljesítmények és a nagy kollektív munkák. Az intézeteknek — így az Irodalomtudományi Intézetnek is — adottak a lehetőségei a kettő egészséges váltogatására. Az új módszerek alkalmazásának területén is jelentkezik módszertani feszültség — mondotta. A különböző tudományágak területe évről évre gyorsan széthúzódik, s ez a terebélyesedés egyre több határtudományt hoz létre. És mélységükben is változnak a tudományok. Szélesedés figyelhető meg mind a struktúra, mind a történeti vizsgálódás irányában. Ezzel kapcsolatban számos belső feszültség jelentkezik.

Az Akadémia szervezeti formáinak megváltozásával összefüggő testületi és bizottsági munka lehetőségeit mérlegelve mutatott rá arra, hogy miért szükséges az Osztályhoz tartozó tudományágak országos kapcsolatainak alaposabb felmérése, valamint az egyetemeken folyó tudományos munka fellendítése. Végezetül a jól fejlődő nemzetközi kapcsolatok kiemelése mellett felhívta az osztályülés figyelmét az esetleges protokollizálódás veszélyére.

BARTA JÁNOS levelező tag hozzászólásában hiányolta, hogy a beszámoló nem adott részletes képet, értékelést az Osztály irányítása alá tartozó tudományágak testületi tevékenységéről. Mint az Irodalomtudományi Bizottság elnöke néhány megoldásra váró problémára hívta fel a figyelmet. Így a kutatómunka lehetőségeinek korlátozott voltára a középiskolai tanárok, a múzeumok, könyvtárak, főiskolák munkatársai körében, valamint az Osztály hatáskörébe tartozó folyóiratok időnkénti értékelésének fontosságára. A bizottsági rendszer struktúrájának felülvizsgálatát, s az akadémiai könyvkiadás bizonyos vonatkozásokban történő szigorítását sürgette, s szolt a pályájukon valamilyen okból megakadt, de tehetséges irodalomtörténészek ösztönző segítségéről.

A vitában elhangzottakra ORTUTAY GYULA akadémikus válaszolt. Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadást bíráló észrevételek jogosultságát elismerte, bár megjegyezte, hogy inkább egyes hibákról, mintsem a hibák generális rendszeréről lehet beszélni, s ezek lépésről lépésre korrigálhatók. A szerkesztői példányok és az átfutási idő kérdéseinek vizsgálatára az Osztály még visszatér. Egyetértett a viták további kiszélesítésével is, jóllehet — véleménye szerint — a viták eredményessége érdekében sokszor hasznos meghatározni a meghívandók körét. Hangsúlyozta, hogy nem kívánt munkabeszámolót nyújtani; ezt a célt szolgálja az osztálytitkári referátum melléklete. Úgy véli, minden szakmának törekednie kell arra, hogy ne legyenek kallódó tehetségei és kiadást érdemlő, kallódó művei. Érzékeny problémaként kezelte az osztálytitkár az egyéni és kollektív munkák viszonyának kérdését, és kiemelte a nagy összefoglaló, kollektív munkák elsődleges fontosságát. Végül az új módszerek bátor alkalmazására buzdítva óvott egyik vagy másik módszer kizárólagossá tételétől.

LIGETI LAJOS elnök megköszönte a hozzászólásokat, az osztálytitkár válaszát, és az ülést bezárta.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK MUNKÁJA 1969-BEN

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának vezetősége a következő főbb kérdésekkel foglalkozott

- A SZUTA Gorkij Világirodalmi Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete között megkötött egyezmény jóváhagyása.
- Az Akadémiai Nagyszótár távlati tervének megvitatása.
- Javaslat Akadémiai Díjakra.
- A tudományok doktora fokozattal kapcsolatos osztályvezetőségi állásfoglalás egyes kérdései.
- A Magyar Népzene Tára kötetsorozat c. referátum megvitatása.
- Az intézetek és a támogatott kutatóhelyek 3 éves tervbeszámolóinak értékelése. Az Osztály irányítása alá tartozó kutatóhelyek új 5 éves terve.
- Az Osztályvezetőség írásos jelentése az 1969. évi közgyűlés alkalmával tartandó osztályülésre.
- Egyetemi tanári és docensi pályázatok elbírálása.
- Külföldi tudományos társaságokba való belépés elbírálása.
- A magyar altajisztika helyzete és feladatai c. előterjesztés megvitatása.
- Az új Ókori Lexikon kiadása tárgyában benyújtott előterjesztés megvitatása.
- A Művelődésügyi Minisztérium irányítása alá tartozó kutatóhelyek 3 éves beszámolóit, új kutatási terveit.
- Javaslat az 1970. évi egyezményes tanulmányutakra.
- Javaslat Állami Díjra és Kossuth-díjra.
- A kelet-európai nyelvek és irodalmak kutatásának helyzete.
- Az Osztály 1970. január 31-ig szóló munkatervének megvitatása.
- Javaslat akadémiai tiszteleti tagokra.
- Ajánlás rendes és levelező tagságra.
- A „tudományok doktora” cím elnyerésére benyújtott kérelmek véleményezése.
- Az 1970. évi könyvkiadási és tartalék terv megvitatása és jóváhagyása.
- Az Osztály 1967-ben megjelent kiadványainak tudományos és tudománypolitikai értékelése.

Az Osztály tudományos rendezvényei

Ady Endre halálának 50. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés
(Január 27., Budapest)

- Radnóti Miklós születésének 60. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés
(Május 2., Budapest)
(A Magyar Irodalomtörténeti Társasággal közös rendezésben)
- A szóhagyomány törvényszerűségei c. szimpozion
(Május 28—30., Budapest)
- A XX. századi világirodalom főbb áramlatai c. szimpozion
(június 17—21., Budapest)
(Az Irodalomtudományi Intézettel közös rendezésben)
- M. K. Gandhi születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés
(október 2., Budapest)
(A Magyar Tudományos Akadémia és a Gandhi Centenárium Magyar Bizottsága közös rendezésében)

A tudományos társaságok jelentősebb rendezvényei

- A Magyar Nyelvtudományi Társaság szeptember 2—4-én Névtudományi Konferenciát rendezett Budapesten (A Nyelvtudományi Intézettel közös rendezésben)
- A Magyar Nyelvtudományi Társaság június 24-i közgyűlésén Lakó György professzor megemlékezett Yrjö Wichmann finn nyelvészről, a csángó szótár szerkesztőjéről, születésének 100. évfordulója alkalmából, valamint Hajdú Péter professzor Reguly Antalról emlékezett meg születésének 150. évfordulója alkalmából.
- A Magyar Irodalomtörténeti Társaság április 11—13-án vándorgyűlést rendezett Orosházán a Magyar Tanácsköztársaság irodalma 50. évfordulója tiszteletére. Ebből az alkalomból köszöntötték a 225 éves Orosházát is.
- A Magyar Irodalomtörténeti Társaság október 17—19-én vándorgyűlést rendezett Miskolcon Dajka Gábor születésének 200. évfordulója alkalmából.
A vándorgyűlés a felvilágosodás-kori irodalom kutatásának legújabb eredményeivel és problémáival foglalkozott.
- A Magyar Néprajzi Társaság fennállásának 80. évfordulója alkalmából konferenciát és vándorgyűlést rendezett).
(október 29—30., Debrecenben)

Tudományos minősítések

Nyelvtudomány

- Deme László „A magyar mondatstruktúra alapjellemezőinek frekvencia-mutatói” c. doktori értekezés.
- Imre Samu „A mai magyar nyelvjárások rendszere” c. doktori értekezés.
- N. Kakuk Zsuzsa „Tanulmányok az oszmán-török nyelv 16—17. századi történetéhez. (A magyar nyelv oszmán-török elemei alapján). c. doktori értekezés.
- Zsilka János „Nyelvi rendszer és valóság” c. doktori értekezés.
- Bánhidi Zoltán „A sportnyelv története és jelene” c. kandidátusi értekezés.

Irodalomtudomány

- Botka Ferenc „Magyar forradalmi szocialista irodalom a Szovjetunióban. Sarló és Kalapács, Könyvtár és folyóirat c. kandidátusi értekezés.
- Garai Erzsébet „Az élet művészi tükröződésének néhány sajátos vonása a dokumentumfilm eszközével” c. kandidátusi értekezés. (szovjet diploma honosítás)
- Gyarmati József „A modern magyar társadalmi regény kialakulásának sajátos vonásai és fejlődésének új tendenciái” c. kandidátusi értekezés.
- Hankiss Elemér „Shakespeare Hamlet-je (Kísérlet a tragédia társadalmi hatásának leírására) c. kandidátusi értekezés.
- Karancsy László „A lélektani módszer Leonyid Andrejev elbeszélő műveiben” c. kandidátusi értekezés.
- Király Gyula „Dosztojevszkij korai regényeinek művészi struktúrája (műfaj, módszer a szerzői attitűd problémája)” c. kandidátusi értekezés.
- H. Lukács Borbála „Fejezetek a »Minerva« történetéből” c. kandidátusi értekezés.
- Nagy Endre „A dráma korszerűsége” c. kandidátusi értekezés. (szovjet diploma honosítás)
- Remete László „A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története” c. kandidátusi értekezés.
- Rezek Ödönne, Kocsis Rózsa „A magyar avantgard dráma és színpad története” c. kandidátusi értekezés.
- Somogyi Sándor „Az 1850-es évek irodalmi életének néhány kérdése és kritikussai” c. kandidátusi értekezés (posztumusz).
- Tarnói László „Joseph Görres Entwicklung von der Französischen Revolution zu der deutschen Romantik. Ein Beitrag zu den Anfängen der deutschen Romantik” c. kandidátusi értekezés. (honosítás)
- Török Endre „Orosz kritikai realizmus (Irodalom és nemzeti önkérés)” c. kandidátusi értekezés.
- Vezér Erzsébet „Ady Endre (Élet és pályarajz)” c. kandidátusi értekezés.

Néprajztudomány

- Urayné Kóhalmi Katalin „A steppei nomádok íjász felszerelése” c. kandidátusi értekezés.
- Boglár Lajos „A nambikuara indiánok néprajza” c. kandidátusi értekezés.

Zenetudomány

- Demény János „Fejezetek Bartók Béla művészi kibontakozásának első éveiből” c. kandidátusi értekezés.
- Solyom György „Wagner” c. kandidátusi értekezés.
- Szomjas-Schiffert György „Énekes éjjeliőrök a falu társadalmában” c. kandidátusi értekezés.

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának kiadványai:

Nyelvtudomány

- Általános nyelvészeti tanulmányok VI.
 Fabricius-Kovács Ferenc: Az absztrakt.
 (Nyelvtudományi értekezések 61.)
 Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai.
 Papp Ferenc: A magyar nyelv szóvégmutatozó szótára.
 Nagy J. Béla: Egy emberöltő nyelvünk védelmében.
 Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. (Nyelvtudományi Értekezések 62.)
 Keszler Borbála: A szókezdő mássalhangzótorlódások feloldása korai jövevényszavainkban. (Nyelvtudományi Értekezések 63.)
 N. Duly Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. (Nyelvtudományi Értekezések 64.)
 A nyelv-tudomány a haladásért (szerk. Király P.) (Nyelvtudományi Értekezések 65.)
 Márton Gyula: A moldvai csángó nyelv-já-rás román kölcsönszavai. (Nyelvtudományi Értekezések 66.)
 Dolgozatok a hangtan köréből. (Szerk.: Benkő Loránd—Paizs Dezső.) (Nyelvtudományi Értekezések 67.)
 Fehértői Katalin: A XIV. századi magyar különböztető nevek. (Nyelvtudományi Értekezések 68.)

Orientalisztika

- Bodrogligeti András: A fourteen Century Turkish Translation of Sa'di's Gulistan.
 Lőrincz László: A mongol népköltészet. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 6.)
 Kákósy László: Varázslás az ókori Egyiptomban. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 7.)
 Czeglédi Károly: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8.)

Irodalomtudomány

- Élő irodalom. Tanulmányok a felszabadulás utáni magyar irodalom köréből. (szerk.: Tóth D.)
 Rába György: A szép hűtlenek. (Irodalomtörténeti Könyvtár 23.)
 Almási Miklós: A drámafejlődés modelljei.
 Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (szerk.: Hopp L.—Sziklay L.)
 Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. (A Magyar Irodalomtörténet Forrásai 9.)
 Botka Ferenc: Kassai munkás 1907—1937. (Irodalom-Szocializmus sor.)
 Horváth János: Rendszeres magyar verstan. (2. kiadás)
 Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez. (Irodalomtörténeti Füzetek 61.)
 Schweitzer Pál: Ember az embertelenségben. (Irodalomtörténeti Füzetek 62.)

- Horváth János: Vörösmarty drámái. (Irodalomtörténeti Füzetek 63.)
 Fekete Sándor: Petőfi, a vándorszínész. (Irodalomtörténeti Füzetek 64.)
 Balogh László: Asztalos István. (Irodalomtörténeti Füzetek 65.)
 Marianna Birnbaum: Elek Artur pályája. (Irodalomtörténeti Füzetek 66.)
 Gerézdi Rabán: A magyar humanizmus Janus Pannoniustól Balassi Bálintig.

Kritikai kiadások

- Ady Endre összes versei I. (1891—1899)
 Juhász Gyula: Prózai írások (1918—1922) III.
 Juhász Gyula: Prózai írások (1923—1926) IV.
 Jókai Mór: A két Trenk — Trenk Frigyes
 Jókai Mór: A magyar nemzet története regényes rajzokban I—II.
 Minden poklokon keresztül
 A gazdag szegények
 A fekete vér
 A barátfalvi lévita
 Mikszáth Kálmán: Elbeszélések VII.
 Cikkek és karcolatok VIII.
 Cikkek és karcolatok XV.
 Tóth Árpád: Összes művei III.—IV.
 Vajda János: Kisebb költemények (1844—1860)
 Kisebb költemények (1861—1897)
 Vörösmarty Mihály: Dramaturgiai lapok

Könyvtártudomány

- Szántó Tibor: A betű.
 Vízkelety András: Beschreibendes Verzeichnis des Altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken.

Modern Filológia

- Il Romanticismo — Atti del Sesto Congresso. (Az italianista kongresszus anyaga, szerk. Kardos Tibor.)
 Mádl Antal: Politische Dichtung in Österreich 1830—1848.
 Katona Anna: A valóságábrázolás problémái George Eliot regényeiben.
 Tarnai Andor: Extra Hungarian non est vita.

Néprajztudomány

- Állattartás-pásztorokodás II. kötet (szerk. Földes László)
 Népi kultúra-népi társadalom
 (MTA Néprajzi Kutató Csoport Évkönyve)

Zenetudomány

- Szabolcsi Bence: Septuagentire
 Kókay Rudolf: Franz Liszt in seinem frühen Klavierwerken

Ókortudomány

- Trencsényi-Waldapfel Imre: Von Homer bis Virgil Gestalten und Gedanken der Antike.

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya az alábbi témákat részesítette kutatási céltámogatásban:

Nyelvtudomány

- Eötvös Loránd Tudományegyetem
 I. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Magyar Étimológiai Szótár
Magyar Nyelvtörténeti Szótár
 II. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Új Magyar Tájszótár
 Szláv Filológiai Tanszék
Bibliográfiai Munkák
 Kossuth Lajos Tudományegyetem
 Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Magyar—Finn szótár
 József Attila Tudományegyetem
Analecta Linguistica

Orientalisztika

- Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Belső-ázsiai Tanszék
Mongol Nyelvemléktár

Irodalomtudomány

- Eötvös Loránd Tudományegyetem
 II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Ady Endre összes művei
Mikszáth Kálmán összes művei
Juhász Gyula-kutatás
 III. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Jókai Mór összes levelezése kiadásának munkálatai
 IV. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Régi magyar prózai emlékek
Régi Magyar Könyvek és Nyomtatványok
 Világirodalmi Tanszék
Tóth Árpád-kutatás
 Kossuth Lajos Tudományegyetem
 II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Vajda János összes művei
Csokonai-kutatás
 Petőfi Irodalmi Múzeum
Csokonai-kutatás
Irodalomtörténeti Adattár
 Országos Széchényi Könyvtár
Documenta Hungarica

Néprajztudomány

- Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Folklór Tanszék

Néprajzi kutatások
 Tárgyi Néprajzi Tanszék
Néprajzi kutatások
 Kossuth Lajos Tudományegyetem
 Néprajzi Tanszék
Néprajzi kutatások
 Néprajzi Múzeum
Néprajzi kutatások

Az Osztály által támogatott intézmények összesen 1 014 ezer Ft-ot használtak fel.

Akadémiai jutalommal kitüntettek:

Az Akadémiai díj I. fokozatában és a vele járó 12 000 Ft-os díjazásban részesült:

Kóthalmi Béla, az irodalomtudományok kandidátusa, nyugalmazott egyetemi tanár, „A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban 1945—1965.” című könyvéért.

Az akadémiai díj II. fokozatában és a vele járó 8 000 Ft-os díjazásban részesült:
József Farkas, az irodalomtudományok kandidátusa, az Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa, „Mindenki újakra készül” című négykötetes forrás-munkájáért.

Az Osztály külföldi vendégei:

Nyelvtudomány

P. Ariste professzor

E. Sogel a tudományok doktora (Szovjetunió, Tallin)

P. Kokla a tudományok kandidátusa

A Sajnovics-emlékülés meghívott vendégei

J. Prucha tud. kutató

M. Rackova tud. kutató

J. Novotna tud. kutató

K. Habovstiakova tud. kutató

J. Skladana tud. kutató

A. Habovstiak tud. kutató

F. Kocis tud. kutató

S. Michalus tud. kutató

a magyar—csehszlovák tudományos együttműködési egyezmény alapján

E. Mater tud. kutató

a magyar—német tudományos együttműködési egyezmény alapján

H. Derzsanszka tud. kutató

a magyar—bolgár tudományos együttműködési egyezmény alapján

Penavin Olga egyetemi tanár

Ágoston Mihály tud. kutató

Mikes Melánia tud. kutató

a magyar—jugoszláv tudományos együttműködési egyezmény alapján

Paul Imbs professzor (Franciaország, Nancy)

Irodalomtudomány

P. M. Szamarin tud. kutató

R. V. Jegorov tud. kutató

a magyar-szovjet tudományos együttműködési egyezmény alapján

R. Chmel tud. kutató

R. Brtán tud. kutató

K. Krejci tud. kutató

Z. Mathauser tud. kutató

a magyar—csehszlovák tudományos együttműködési egyezmény alapján

I. Siebert tud. kutató

a magyar—német tudományos együttműködési egyezmény alapján

I. Udovicki tud. kutató

a magyar—jugoszláv tudományos együttműködési egyezmény alapján

G. Steiner prof. (Német Demokratikus Köztársaság, Berlin)

J. Voisine prof. (Franciaország, Párizs)

V. Branca prof. (Olaszország, Velence)

az Osztály különmeghívási keretében

Orientalisztika

Colo tud. kutató

a magyar—mongol tudományos együttműködési egyezmény alapján

T. Thiló tud. kutató

G. Schmit tud. kutató

a magyar—német tudományos együttműködési egyezmény alapján

M. Ion tud. kutató

a magyar—román tudományos együttműködési egyezmény alapján

Néprajztudomány

J. Janecke tud. kutató

a magyar—német tudományos együttműködési egyezmény alapján

J. Palickova tud. kutató

V. Valentova tud. kutató

a magyar—csehszlovák tudományos együttműködési egyezmény alapján

Lot-Falck Evelin CNRS ösztöndíjas

Zenetudomány

P. Polák tud. kutató

a magyar—csehszlovák tudományos együttműködési egyezmény alapján

U. Heidrich tud. kutató

I. Lammel tud. kutató

a magyar—német tudományos együttműködési egyezmény alapján

G. Sz. Gajtandzsiev tud. kutató

a magyar—bolgár tudományos együttműködési egyezmény alapján

J. Bezic tud. kutató

a magyar—jugoszláv tudományos együttműködési egyezmény alapján

A. Koski tud. kutató

S. Vlitanen tud. kutató

P. L. Rausmaa tud. kutató

a magyar—finn kulturális egyezmény alapján

Külföldi tanulmányutak:**A) Egyezményes tanulmányutak — Kutatási témák***Nyelvtudomány***Szovjetunió**

Urali (finnugor és szamojéd) nyelvtanulmányok (Kovács Ferenc kandidátus, 3 hónap)

a) Osztják nyelvtanulmányok,

b) Általános nyelvészet (tipológia-nyelvtanelmélet) (Gulya János kandidátus, 4 hónap)

a) Az észti nyelvjáráskutatás elvi és gyakorlati kérdéseinek tanulmányozása,

b) az orosz földrajzi névgyűjtés módszereinek tanulmányozása (Végh József kandidátus, 3 hét)

„Bevezető a finnugor nyelvtudományba” c. közös mű előkészítése (Rédei Károly, Gulya János, Sal Éva, Erdélyi István 2—2 hét)

Részvétel a germán nyelvek tipológiai kérdéseivel foglalkozó konferencián. (Hutterer Miklós, tud. doktora, 1 hét)

NDK

Megismerkedés a szorb etimológiai szótár munkálataival, valamint a szlavisztikai helynévkutatás módszereivel és eredményeivel (Kiss Lajos kandidátus, 3 hét)

Csehszlovákia

Fonéma és grafémastatisztikai vizsgálatok módszereinek tanulmányozása. (Szende Tamás tud. s. munkatárs, 3 hét)

Lengyelország

A lengyel nyelvjáráskutató munkálatok tanulmányozása. (Végh József kandidátus, 1 hét)

Jugoszlávia

Göcsej és Hetés mai személyneveinek felgyűjtése. (Ördög Ferenc gimn. ig. h. (Nagykanizsa) 2 hét)

Finnország

Urali etimológiai szótár. (Rédei Károly tud. doktora, 2 hónap)

Tanulmányút a Finn Művelődésügyi Minisztérium ösztöndíjával. (Korenchy Éva tud. s. munkatárs, 4 hónap)

Római Magy. Ak.

a) Az olasz strukturalista leíró nyelvészet eredményeinek és módszereinek megismerése,

b) fonológiai, fonetikai és fonostatisztikai kutatások. (Éder Zoltán tud. munkatárs, 4 hét)

USA

Tanulmányút a KKI és az amerikai IREX-szervezet közötti csereprogram keretében. (Erdélyi István tud. munkatárs, 5 hónap)

*Irodalomtudomány***Szovjetunió**

Anyaggyűjtés az ukrán és a litván szocialista líra történetéhez. (Bojtár Endre tud. munkatárs, 4 hét)

Részvétel és felszólalás Ju. P. Guszev (Gorkij Világirodalmi Int.)
kandidátusi értekezése vitáján (Illés László kandidátus, 1 hét)

NDK

Az 1919 előtti és a Tanácsköztársaság alatti magyar szocialista
irodalom kérdéseivel párhuzamos problémák tanulmányozása
a német szocialista irodalomban. (József Farkas kandidátus,
3 hét)

Goethe—Schiller összkiadás munkálatainak tanulmányozása
(Gábor Ernő főszerkesztő, 2 hét)

Kutatás a Thomas és Heinrich Mann Archivumban (Mádl Antal
kandidátus, tanszékvez. docens, 3 hónap)

Csehszlovákia

a) Laco Novomeski költészete

b) Forbáth Imre prózai írásainak sajtó alá rendezése

(Pölöskeiné Varga Rózsa, 6 hónap)

A Petőfi-életrajz egyes szlovákiai vonatkozásainak vizsgálata.
(Kiss József, 6 hét)

A Jókai kritikai kiadással kapcsolatos dokumentumok feltárása.
(Nagy Miklós kandidátus, 2 hét)

Adatgyűjtés „A szlovák és a cseh irodalom magyar bibliográfiá-
ja” c. munkához, a meglévő adatok ellenőrzése, eredeti címek
megállapítása. (Käfer István, 2 hét)

Anyaggyűjtés a 30-as évek szocialista irodalmának szlovákiai
kapcsolataihoz. (Kispéter András kandidátus, 4 hét)

Részvétel a III. szimpozion Pragense-n. (Mezey László, a tud.
doktora, 2 hét)

Lengyelország

Kutatás lengyelországi könyvtárakban a 18. századvégi lengyel
sajtó magyar vonatkozásai után. (Kókay György kandidátus,
3 hét)

A magyar és a lengyel irodalom párhuzamos jelenségei a felvi-
lágosodás korában. A Rákóczi-kor irodalmával kapcsolatos ku-
tatások folytatása. (Hopp Lajos kandidátus, 3 hónap)

Bulgária

Rokonvonások a magyar és bolgár irodalom fejlődésében a XIX.
században. (Juhász Péter, 3 hét)

Románia

„A román avantgarde története” c. téma filológiai anyagának
feldolgozása. (B. Szűcs Éva kandidátus, 6 hónap)

A Román TA Irodalomtörténeti Intézetével való kapcsolat fel-
vétele. (Szabolcsi Miklós, Klaniczay Tibor, 1—1 hét)

Egyes romániai gyűjteményekben levő régi (1712 előtti) ma-
gyarországi nyomtatványok feltárása. (Borsa Gedeon, 4 hét)

CNRS

Ady-kutatások. (Vezér Erzsébet kandidátus, 3 hét)

Jugoszlávia

Irodalomtörténeti kutatások. (Vujicsics D. Sztoján, Béládi
Miklós és Varga Imre 2—2 hét)

Római Magy. Ak.

A Magyarországon elérhetetlen szakirodalom tanulmányozása,

valamint a Risorgimento és a romantika korszakára vonatkozó olasz történeti és irodalomtörténeti szakirodalom újabb eredményeinek tanulmányozása. (Lukácsy Sándor, 4 hét)

Az olasz romantika kutatása; a magyar centralisták európai kapcsolatai. (Fenyő István, 4 hét)

Coll. Hungaricum

A XVI–XVII–XVIII. századi magyar irodalom emlékeinek kutatása. (Tarnai Andor kandidátus, 2 hónap)

Anglia

A modern angol irodalom és a mai angol kritikai irányzatok tanulmányozása. (Kenyeres Zoltán, 2 hónap)

Franciaország

Groteszk elemek a mai francia drámában. (Varga László, 1 hónap)

Néprajz

Szovjetunió

A népi hiedelem, tudás, népi gyógyító eljárások anyagának feldolgozása. (Hoppál Mihály, 3 hónap)

Munkatanulmányút. (Istvánovits Márton kandidátus, 1 év)

Ukrán TA

A Magyar Néprajzi Atlasz anyagához gyűjtés. (Morvay Judit, 4 hét)

Csehszlovákia

A Magyar Néprajzi Atlasz anyagához gyűjtés. (Németh Imre, 4 hét)

A morva népi táncanyag vizsgálata. (Pesovár Ernő, 3 hét)

Lengyelország

A hegyvidéki gazdálkodás tanulmányozása. (Kovács Attila, 3 hét)

Bulgária

A bolgár dualisztikus eredetmondák vizsgálata. (Krizáné Nagy Ilona, 3 hét)

Összehasonlító vizsgálatok, anyaggyűjtés a kelet-európai szőlőkultúra c. témához. (Vincze István kandidátus, 2 hét)

Románia

Részvétel az International Society for Folk-Narrative Research V. Kongresszusán. (Lengyelne Kovács Ágnes, Krizáné Nagy Ilona, 1–1 hét)

Zenetudomány

Csehszlovákia

Csalló-közi népzenei anyag összehasonlítása a cseh és morva népzenei anyaggal. (Szomjas-Schiffert György kandidátus, 4 hét)

Közép- és Kelet-Szlovákia magyar és szlovák népzenejének egybevetése, a népszokásokhoz fűződő dallamok gyűjtése (lakodalom, siratás, virrasztás). (Kiss Lajos, 4 hét)

Megbeszélés a prágai Zenetudományi Intézetben a „Zenetudományi kutatások” c. közös kutatási téma tárgyában. (Maróthy János, Újfalussy József, 3–3 nap)

Lengyelország

Mai lengyel zene kutatása. (Kárpáti János kandidátus, 3 hét)

Románia

A román táncfolklorisztika-módszerének és eredményeinek tanulmányozása. (Martin György, 6 hónap)

A bukaresti Folklór Intézet munkatársaival közösen készítendő erdélyi román -magyar táncfilm-felvételek készítése. (Sztanó Pál, 2 hét)

A Bartók-családdal és Bartók gyűjtési színhelyeivel kapcsolatos kutatások. (Denis Dille, 2 hét)

Klasszika-filológia

Csehszlovákia

A rabszolga mozgalmak ideológiai összefüggései c. témához itthon hozzáférhetetlen szakirodalom, folyóiratok tanulmányozása. (Maróti Egon kandidátus, 3 hét)

CNRS

Ghirsmán prof. és a Cabinet des méd. százánida gemma-gyűjteményeinek feldolgozása Párizsban. (Harmatta János, a tud. doktora, 2 hét)

A párizsi könyvtárakban fellelhető szükséges anyagok átnézése a Hesiodos kritikai kiadás kéziratának kiegészítéséhez. (Trensenyi-Waldapfel Imre akadémikus, 1 hét)

Orientalisztika

Szovjetunió

A múlt-századi és századeleji orosz folyóiratokban található mongol meseanyag feldolgozása, konzultáció a megadott témakörben a szovjet folkloristákkal. (Lőrincz László kandidátus, 6 hónap)

Mongólia

Az aga-burját nyelvjárás tanulmányozása. (Bese Lajos kandidátus, 8 hét)

NDK

Részvétel a Nemzetközi Altajista Konferencián. (Bese Lajos, Bethlenfalvy Géza, Róna-Tas András, Vásári István, 1—1 hét)

B) *Kongresszusokon való részvétel, egyezményen kívüli tanulmányutak:**Nyelvtudomány*

Hadrovics László lev. tag

Gáldi László, a tud. doktora

Bükky Béla

Részvétel a Nemzetközi Onomasztikai Kongresszuson (Ausztria)

Bárczi Géza akadémikus

Imre Samu, a tud. doktora

Részvétel az újvidéki egyetem Magyar Nyelv- és Irodalom Tan-
széke fennállásának 10. évfordulóján (Jugoszlávia)

- Károly Sándor, a tud. doktora
 Rédei Károly, a tud. doktora
 Gulya János kandidátus
 Részvétel „Az urali nyelvek mondattana” c. szimpóziumon (NSZK)
- Lőrincze Lajos kandidátus
 Kiutazás a Szovjetunió Felsőoktatási Minisztériumának meghívására, előadások tartására (Szovjetunió),
 Részvétel az Újvidéken rendezett újságíró szemináriumon (Jugoszlávia),
 aMagyarok Világszövetsége felkérésére előadások tartása a Collegium Hungaricumban (Ausztria)
- Dezső László kandidátus
 Részvétel az algebrai nyelvészeti szimpoziumon (Csehszlovákia)
 Kiutazás a Hungarológiai Intézet meghívására (Jugoszlávia)
 Kiutazás a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet dokumentációs bizottságának ülésére (Svédország)
- Király Péter kandidátus
 Részvétel az Általános Szláv Nyelvatlasz-bizottság ülésén (Bulgária)
 Részvétel a glagolita írásbeliség 11 évszázados jubileumi ünnepsége során rendezett szimpoziumon (Jugoszlávia)
 Részvétel a „Konstantin philosoph-Lehrer des slawischen Volkes” konferencián (Csehszlovákia)
- Sipos István, a tud. doktora
 Részvétel a Szláv Onomasztikai Konferencián (Jugoszlávia)
 Részvétel a Szláv Onomasztikai Bizottság ülésén (Csehszlovákia)
- Szépe György tud. munkatárs
 Részvétel a II. Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszuson (Anglia)
- Gáldi László, a tud. doktora
 Kiutazás a Szovjetunió Felsőoktatási Minisztériumának meghívására, előadások tartására (Szovjetunió)
- Károly Sándor, a tud. doktora
 3 hónapos tanulmányút a göttingai egyetem meghívása alapján (NSZK)

Irodalomtudomány

- Tolnai Gábor akadémikus, a delegáció vezetője,
 Keresztúry Dezső, a Lenau Társaság alelnöke,
 Mádl Antal, a Lenau Társ. Tudományos Tanácsának elnöke,
 Wéber Antal, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság főttkára,
 Halász Előd tv. egy. tanár (JATE),
 Némedi Lajos tv. egy. tanár (KLTE),
 Krammer Jenő egy. docens (ELTE),
 Vízkeleti András, az OSZK tud. munkatársa,
 Patyi Sándor szaktitkár
 Szalai Sándorné főelőadó
 Pálmai Kálmánné, a Magyar Irodalomtörténeti Társ. szervező titk.
 Részvétel a Nemzetközi Lenau Társaság közgyűlésén (Románia)

- Sziklay László kandidátus
 Nyíró Lajos tud. osztályvezető
 Pölöskei Ferencné tud. munkatárs
 Käfer István tud. munkatárs
 Részvétel a szlovák—magyar irodalmi kapcsolatok tárgyában rendezett konferencián (Csehszlovákia)
- Sőtér István akadémikus
 Vajda Gy. Mihály kandidátus
 Sziklay László kandidátus
 Kiutazás az AILC elnöke által összehívott értekezletre (Franciaország)
- Sőtér István akadémikus
 Vajda Gy. Mihály kandidátus
 Részvétel az AILC Koordinációs Bizottságának ülésén (Hollandia)
- Sőtér István akadémikus
 Előadás tartása a Collegium Hungaricumban (Ausztria)
 Előadás tartása a belgrádi Egyetemen (Jugoszlávia)
- Vajda Gy. Mihály kandidátus
 Előadás tartása a Collegium Hungaricumban (Ausztria)
 Részvétel az AILC Koordinációs Bizottságának ülésén (Franciaország)
 Kiutazás a Goethe Társaság meghívására, előadás tartására (NDK)
 Részvétel a Nemzetközi Goethe Társaság közgyűlésén (NDK)
- Illés László kandidátus
 Előadás tartása a Linz-i Magyar Kulturális Hét irodalmi estjén (Ausztria)
 Kiutazás az NDK Művelődésügyi Minisztériuma meghívására, irodalomtörténeti kutatómunka végzésére (NDK)
- Kókay György kandidátus
 Tanulmányút a Magyar Újságírók Orsz. Szöv. kiküldetésében (Lengyelország)
 Előadások tartása a Magyar Újságírók Orsz. Szöv. kiküldetésében (Csehszlovákia)
- Lukácsy Sándor tud. munkatárs
 Tanulmányút a Cini-alapítvány ösztöndíjával (Olaszország)
- Szabolcsi Miklós lev. tag
 Részvétel a Pugwash Mozgalom ülésén, a delegáció vezetőjeként (Szovjetunió)
 Előadás tartása a Csehszlovák TA Irodalomtört. Int.-ben
- Bojtár Endre tud. munkatárs
 Kiutazás a Csehszlovák TA Irodalomtörténeti Intézete meghívására, az AILC megbízásából készülő tanulmánykötet szerkesztési munkálataiban való részvétel céljából
- Sziklay László kandidátus
 Részvétel a Martin Hamuljak-konferencián (Csehszlovákia)
- Kiss Ferenc tud. munkatárs
 Kiutazás a szabadkai Munkás-Egyetem meghívására, előadás tartására (Jugoszlávia)

- Fenyő István kandidátus
Részvétel a Lenin-ünnepségen (Bulgária)
- Juhász Péter tud. munkatárs
Részvétel a műfordítói konferencián (Bulgária)
- Köpeczi Béla lev. tag
Kiutazás az MTA—Bolgár TA együttműködési munkatervének aláírására (Bulgária)
- Klaniczay Tibor lev. tag
Részvétel a Machiavelli-ülésszakon (Lengyelország)
- Bor Kálmán osztályvezető
Részvétel az újvidéki Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalom Tanszéke fennállásának 10. évfordulóján (Jugoszlávia)
- Lukácsy Sándor tud. munkatárs
Részvétel a Lenin és a francia történelem kérdései c. konferencián (Szovjetunió)
- Varjas Béla kandidátus
Részvétel a Mikolaj Rej emlékére rendezett tud. ülésszakon (Lengyelország)
- Szabó B. István tud. munkatárs
Kiutazás Csehszlovákiába, a Magyar Írók Szövetsége kiküldetésében
- Vujicsics D. Sztoján tud. munkatárs
Kiutazás a magyar—jugoszláv kapcsolattörténeti kötet szerb—horvát nyelvű kiadása ügyében (Jugoszlávia)

Néprajz

- Ortutay Gyula akadémikus, a delegáció vezetője
- Gunda Béla a tud. doktora
- Diószegi Vilmos kandidátus
- Hoffmann Tamás kandidátus
- Manga János kandidátus
- Tálasi István kandidátus
- Vincze István kandidátus
Részvétel a magyar—szovjet történész vegyesbizottság rendezésében megtartott „Történelem és etnográfia” c. tudományos tanácskozáson (Szovjetunió)
- Ortutay Gyula akadémikus
Kiutazás a Helsinki-i Egyetem meghívására (Finnország)
Részvétel a Fábry Zoltán-ünnepségen (Csehszlovákia)
Részvétel az Egyetemi Színpad vendégszereplésén (Csehszlovákia)
- Diószegi Vilmos kandidátus
Részvétel a DEMOS szerkesztőbizottsági ülésén (Románia)
- Szemerkenyi Ágnes tud. munkatárs
Részvétel a Jugoszláv Folkloristák Szövetsége XVI. Kongresszusán (Jugoszlávia)
- Földes László muzeológus
Részvétel a Lengyel Néprajzi Társaság jubileumi konferenciáján (Lengyelország)
- Csalogné Pócs Éva tud. munkatárs

Tanulmányút a Nordiska Museet meghívása alapján (Svédország)

Bodrogi Tibor kandidátus

Kiutazás a Német Néprajzi Társaság meghívására (NSZK)

Zene

Rajeczky Benjamin mb. igazgató

Részvétel az IFMC XX. konferenciáján (Anglia)

Kiutazás a Händel-ünnepi játékokra (NSZK)

Kiutazás az ausztriai népdalkutatás 150 éves fennállása alkalmából rendezett ünnepségre (Ausztria)

Vikár László kandidátus

Részvétel az IFMC XX. konferenciáján (Anglia)

Kiutazás a Dana School of Music meghívására (USA)

Részvétel a Dijon-i nemzetközi folklór fesztivál zsürijének a munkájában (Franciaország)

Vargyas Lajos, a tud. doktora

Kiutazás a Händel-ünnepi játékokra (NSZK)

Részvétel a Ballada-tanácskozáson (Csehszlovákia)

Borsai Ilona tud. munkatárs

Kiutazás a Rosary Hill College meghívására (USA)

Részvétel a Kairó 1000 éves fennállása alkalmából rendezett II. Arab Zenei Kongresszuson (EAK)

Falvy Zoltán kandidátus

Kiutazás Pozsonyba, a Bartók-kiállítás megrendezésére (Csehszlovákia)

Részvétel az Egyetemi Színpad vendégszereplésén (Csehszlovákia)

Részvétel a Poitiers-i nyári egyetemen (Franciaország)

Sárosi Bálint kandidátus

Részvétel az IFMC hangszerkutató szekciójának konferenciáján (Svédország)

Népzenegyűjtés, rádióelőadások tartása (Norvégia)

Részvétel az Afrikai Egységsszervezet fesztiválján (Algéria)

Denis Dille tud. osztályvezető

Bartók-kiállítás előkészítése és megnyitása Pozsonyban (Csehszlovákia)

Bartók-kutatás (Jugoszlávia)

Martin György kandidátus

Részvétel az I. Nemzetközi Folklór Fesztivál keretében működő

IFMC Néptáncutató Bizottsága munkájában (Románia)

Kiutazás az újvidéki TV magyar műsorszerkesztősége meghívására (Jugoszlávia)

Maróthy János, a tud. doktora

Tanulmányút (Anglia)

Szendrei Janka tud. munkatárs

Részvétel az IFMC szisztematikai munkacsoportja ülésén (Svédország)

Kerényi György osztályvezető

Kiutazás a Musikhojskolens Forlag meghívására (Dánia)

Domokos Mária tud. munkatárs

Részvétel az Arezzo-ban rendezett nemzetközi kórusversenyen
(Olaszország)

Klasszika-filológia

Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus

Részvétel a Nemzetközi Akadémiai Unió közgyűlésén (Franciaország)

Részvétel az Erasmus-kollokviumon (Belgium)

Harmatta János tud. doktor

Részvétel a FIEC V. Kongresszusán (NSZK)

Részvétel a IV. Szovjet Össz-szövetségi Klasszika-filológiai kongresszuson (Szovjetunió)

Orientalisztika

Ligeti Lajos akadémikus, a delegáció vezetője

Németh Gyula akadémikus

Bese Lajos kandidátus

Róna-Tas András kandidátus

Bethlenfalvy Géza

Vásári István

Kara György kandidátus

Schütz Ödön kandidátus

U. Kóhalmi Katalin kandidátus

Lőrincz László kandidátus

Mándoky István

Részvétel a Nemzetközi Altajisztikai Konferencián (NDK)

Schütz Ödön kandidátus

4 hónapos vendégtanári megbízatás az Indiana Egyetemen
(Bloomington, USA)

Ecsedy Ildikó könyvtáros

Részvétel a Junior Sinológusok Konferenciáján (Olaszország)

Összeállította: Bernáth Istvánné
Oszlánszki Magda
Szalai Sándorné

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA TUDOMÁNYOS
BIZOTTSÁGAINAK ÉS MUNKABIZOTTSÁGAINAK MUNKATERVE

(*Tematikus program*)

Nyelvtudomány

Nyelvtudományi Bizottság

1. A hazai nyelvtudományi kutatások mai helyzetének általános felmérése.
2. A szakember utánpótlás problematikája a nyelvtudomány egész területén.
3. A magyar nyelv (és irodalom) külföldön történő megismertetésének kérdései; összekapcsolva ezt a magyar nyelvtudomány eredményeinek külföldön történő tervszerű megismertetésével is.

Megjegyzés: az 1970—71-es munkaévre a bizottság az 1. pontban említett téma megtárgyalását kívánja munkájának középpontjába állítani.

Magyar Nyelvtudományi Munkabizottság

A munkabizottság programja követi a Nyelvtudományi bizottság munkatervi pontjait s azon túlmenően a három éves ciklusban a munkabizottság folyamatosan napirenden tartja a helyes magyar kiejtés kézikönyvének elkészítésével kapcsolatos kérdéseket.

Megjegyzés: az 1. munkatervi pont feldolgozása során a munkabizottság külön figyelemmel kíván lenni az akadémiai intézet és az intézeten-kívüli kutatóhelyek közös munkálataira, s mivel az egyetemek és főiskolák arculata némileg különbözik, az ide vágó kérdéseket két tervtanulmányban kívánja elemezni.

Nyelvművelő Munkabizottság

1. A nyelvművelés helyzete és feladatai.
2. A nyelvművelés és az iskola.
3. A magyar nyelv és a magyar nyelvi műveltség külföldön.

Megjegyzés: az 1. pontot a Nyelvtudományi Bizottság munkatervéhez igazodva az 1971-es munkaévben, a 2., és 3. feladatot a ciklus további két évben kívánja a munkabizottság feldolgozni.

Finnugor Munkabizottság

1. A hazai nyelvtudományi kutatások (finnugrisztika) mai helyzetének általános felmérése.
2. A Reguly-szótár tervezetének és próbacikkeinek a megbeszélése.
3. A III. Nemzetközi Tudományos Finnugor Kongresszus (Tallinn) értékelése.
4. Munkácsi votják hagyatéka.
5. Beszámoló a Finnugor Fonológiai Szemináriumról.
6. A finnugor vonatkozású évfordulók számbavétele.
7. A finnugor tudománynépszerűsítés helyzete (nyelvészet, néprajz, irodalom, őstörténet).
8. A magyarországi finnugrisztika metodológiai szempontból.

Megjegyzés: a munkabizottság elnöke a 8. pont kivételével a témák előadóit is kijelölte, ill. felkérte. Fenti programot a munkabizottság az 1970—71-es évre dolgozta ki s azt nyolc ülés keretében kívánja tárgyalni, ill. megvitatni.

Szláv nyelvészeti Munkabizottság

1. A távlati terv kidolgozása és megvitatása.
2. A hazai russisztika helyzetének felmérése és megvitatása.
3. A Varsóban megrendezendő VII. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszus előkészítésével kapcsolatos teendők.

Megjegyzés: a munkabizottság az egyes programpontok előadóit is kijelölte. A munkabizottság a szakterületét érintő távlati tervvel kapcsolatosan a teendőket három problémakör köré csoportosítja:

- a magyar—szláv kapcsolatokkal összefüggő kérdések vizsgálata a szláv nyelvekben;
- a magyar—szláv kapcsolatokkal összefüggő kérdések vizsgálata a magyarban;
- a szláv nyelvekkel való foglalkozás, a magyartól függetlenül.

Általános nyelvészeti Munkabizottság

1. A hazai általános nyelvészet feladatai c. vitaülés előkészítése.
2. A hazai általános nyelvészet feladatai c. nyilvános vitaülés (I. rész).
3. A hazai általános nyelvészet feladatai c. nyilvános vitaülés (II. rész).
4. A vitaülések összefoglalása; a távlati terv vázlata.
5. Az általános és alkalmazott nyelvészet kapcsolata a kontrasztív kutatásokban.

Matematikai és alkalmazott nyelvészeti Munkabizottság

1. A munkabizottság az első félévben elkészíti „A hazai nyelvtudományi kutatások mai helyzetének általános felmérése” c. témából reá eső részeket. (Az algebrai és számológépes nyelvészet; Az alkalmazott nyelvészet; A fonetika; A nyelvstatisztika).
2. Az anyanyelvi oktatásban alkalmazott nyelvészet.

Megjegyzés: a 2. pontban jelzett tárgykört a munkabizottság a második félévben két ülésen vitatja meg. A munkabizottság úgy határozott, hogy a hároméves megbízatás második és harmadik évének témáit ez év végéig jelöli ki.

Romanisztikai-germanisztikai Munkabizottság

1. A magyarországi romanisztika-germanisztikai kutatások mai helyzetének felmérése (tematikai és módszertani viszonylatban).
2. A romanisztika-germanisztika szerepe a magyar nyelvtudományban (és az alapvető teendők kijelölése).

Megjegyzés: a 2. pontban jelzett tárgykör munkálatait már ez évben megkezdte a munkabizottság, amely a ciklus végéig, sőt valószínűleg a következő hároméves ciklusban is tart. A munkabizottság meg kívánja vizsgálni:

- a) a romanisztikának és germanisztikának a magyar nyelvészeti kutatásokkal való közvetlen kapcsolatát;

- b) a romanisztika-germanisztika magyarországi részterületei milyen kutatásokra adnak, ill. nem adnak lehetőséget;
- c) a romanisztikának és germanisztikának a magyar nyelvészettel közvetlen kapcsolatban nem levő témáinak szerepét a magyar nyelvtudományban;
- d) a magyarországi romanisztikának és germanisztikának a nemzetközi diszciplínákhoz való kapcsolódása kérdését.

Szótári Munkabizottság

1. A Nyelvtudományi Bizottság elvi álláspontja alapján az elkövetkező évben felméri a hazai kétnyelvű lexikográfiai kutatásokra vonatkozó lehetőségeket és társadalmi igényeket.
2. A munkabizottság állandó kapcsolatot tart az Akadémiai Kiadó Szótárszerkesztőségével. A tervidőszak során megvizsgálja, hogy melyek azok a nyelvek, amelyekből részben tudományos, részben gyakorlati szempontokból kívánatos lenne új szótárakat készíteni, különösen olyan nyelvek esetében, ahol még egyáltalán nem, vagy csak nagyon régen készültek ilyen művek. Erre vonatkozólag javaslatot fog kidolgozni.

Megjegyzés: a Szótári Munkabizottság eddigi tevékenységének megfelelően a felmerülő esetekben állást foglal egyes nagyobb jelentőségű kétnyelvű általános szótárak főszerkesztőinek kijelölésében, áttekinti és értékeli a megjelent tudományos jelentőségű kétnyelvű általános szótárakat, gondolzza a szocialista országok akadémiai egyezményeiből folyó kétnyelvű általános szótárak ügyét, véleményt nyilvánít a hozzá beérkezett szótárkiadási javaslatok ügyében.

Helyesírási Bizottság

1. „A magyar helyesírás szabályai” 11. kiadásának előkészítése.
2. Átírások kézikönyvének kiadása.
3. A szakmai helyesírások gondozása.

Megjegyzés: a bizottság elérkezettnek látja az időt arra, hogy „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1954-ben kibocsátott 10. kiadását felülvizsgálja és a 11. kiadás előkészítését megindítsa. A bizottság a legközelebbi munkaévben ezzel a kérdéssel kíván foglalkozni, a másik két témát a ciklus második és harmadik évében kívánja tüzetesen megvizsgálni, az előkészítő munkálatokat a bizottság egyébként folyamatos feladatának tekinti.

A bizottság a fent jelzett nagy feladatok mellett eleget kíván tenni egyéb-irányú kötelezettségeinek is: válaszolás a közönség köréből érkező levelekre, a sajtó helyesírásának figyelése, a helyesírástanítás segítése stb.

Irodalomtudomány

Irodalomtudományi Bizottság

1. A Petőfi Irodalmi Múzeum helye és szerepe az irodalmi kutatásban.
2. Az élő magyar irodalmi kritika helyzete és problémái (az utolsó három--négy év irodalmára támaszkodva).
3. A külföldön folyó magyar irodalomtörténeti kutatás helyzete, problémái és a hungarisztika szervezeti kérdései.

4. A XIX. századi magyar irodalomtörténeti kutatás helyzete és feladatai.
5. A magyar poetikai kutatás irányjai, és problémái.
6. Az irodalomtudományi folyóiratok helyzete és problémái.

Megjegyzés: A bizottság megvizsgálja az összehasonlító művészetelméleti komplex interdiszciplináris munkabizottság felállításának lehetőségét és erre vonatkozó javaslatot terjeszt elő az Osztályra.

A bizottság folyamatosan beszámoltatja munkabizottságait végzett munkájukról és tervezett munkaprogramjukról. Az Élő Irodalmi Munkabizottság, valamint az Irodalomelméleti Munkabizottság munkatervét az Irodalomtudományi Bizottságnak később fogja bemutatni, tekintettel arra, hogy a munkabizottságok most vannak szerveződőben. A bizottság az egyes témák előadóit kijelölte, ill. felkérte.

Textológiai Munkabizottság

A munkabizottság a rendszeresen ismétlődő és folyamatos munkafeladatok mellett az alábbi programpontokat iktatta munkatervébe:

1. A magyar klasszikusok kritikai kiadására vonatkozó szabályzat korszerűsítése, bővítése. Ennek eredményeként a szabályzat új kiadásának előkészítése. (Ez azonban csak a távolabbi jövőben kb. 5—6 év múlva lesz esedékes.)
2. A már megjelent, vagy folyamatban levő kritikai kiadások értékelése.
3. A kritikai kiadások jegyzetapparátusa tartalmi vonatkozásainak megvizsgálása és megvitatása, továbbá a szöveggondozás problémáinak megvitatása, elemző referátumok alapján.

Megjegyzés: a munkabizottság a 2. pontban jelzett tárgykört tekinti hároméves munkája egyik főfeladatának. A munkabizottságnak a fentiekben jelzett feladatokra vonatkozóan konkrét, részletes programja is van, melyet megvitatásra a főbizottság elé terjeszt.

Könyvtörténeti- és Bibliográfiai Munkabizottság

1. A Régi Magyar Könyvtár problémáinak megvitatása: a II. köt. (1600—1635) munkálatainak menete, a XVI. sz. (antiqua) országos katalógus elvi megalapozása, a szerkesztési szabályzat fő vonalainak kidolgozása, a kutatók számbavétele és a velük való kapcsolat kialakítása.
2. A sajtótörténeti kutatások általánosan vett problémakörének megvitatása. (Az állományvédelmet szolgáló törekvések, a Sajtótörténeti repertórium és a Magyar periodika szöveggyűjtemény helyzete.)
3. A külföldi kapcsolatok lehetőségei.
4. A kézirat-katalógus és a csatlakozó fragmentum-gyűjtés (szervezeti, szerkesztési kérdések).
5. A Magyar Könyvszemle 1970. évfolyamának megvitatása.

Megjegyzés: a munkabizottság 1971 május végén kívánja kialakítani következő évi munkatervét.

Középkori Munkabizottság

1. A munkabizottság működésének elvi kérdései.
2. A publikációs lehetőségek tanulmányozása.

3. A nemzetközi kapcsolatok helyzetének vizsgálata.
4. A középkorkutatás szakmai utánpótlásának kérdései.

Megjegyzés: a fenti témakörök kidolgozására a munkabizottság két-három tagból álló kis munkaközösségeket hozott létre; a személyi kijelölés, ill. felkérés megtörtént.

A munkabizottság a továbbiakban irányítani fogja az Irodalomtudományi Intézet, középkori témákat felölelő előadás-sorozatát, megvizsgálják egy nagyobb, középkorral foglalkozó tudományos ülészak rendezésének cél-szerűségét.

A Verstani és Stilisztikai Munkabizottság, az Élő Irodalmi Munkabizottság, az Irodalomelméleti Munkabizottság az év végéig alakítja ki egy, ill. hároméves munkaprogramját.

Modern filológia.

Modern Filológiai Bizottság

1. A Kelet-európai irodalmak kutatásának elvi és szervezeti kérdései.
2. A modern filológiai kutatások az egyetemeken.
3. A modern filológiai ágak egyetemi oktatásának problémái.
4. A modern filológia kapcsolódása a nyelvtudományhoz és a magyar irodalomtudományhoz. (A Modern Filológiai Bizottság és a szakterület nemzetközi szervezeteinek kapcsolata.)
5. A FILLM 1972. évi kongresszusának előkészítése.
6. Az egyes nemzeti irodalmak helye, vagy hiánya irodalmi köztudatunkban.
7. Kutatócsoportok — pl. a XX. századi világirodalmi kutatócsoport — felállítása.
8. A modern filológia 1972. évi könyvkiadási terve.
9. A Filológiai Közlöny megvitatása.

Orientalisztika

Orientalisztikai Bizottság

1. Az altajisztikai kutatások területén:
 - a) Mongol Nyelvelméltár (Monumenta linguae Mongolicae collecta);
 - b) mongol szókészleteti munkálatok (Indices verborum linguae Mongolicae monumentis traditorum);
 - c) török rovásírási emlékek tárgyi magyarázatai;
 - d) a magyar rovásírás emlékei és eredete;
 - e) kun-kipcsak nyelvi kutatások;
 - f) kutatások a preklasszikus mandzsu nyelvről.
2. Sinológia területén:
 - a) nyelvészeti kutatások;
 - b) Kína és a nomádok;
 - c) irodalomtörténeti kutatások.
3. Tibetisztika területén:
 - a) az ótibeti állam története;
 - b) a preklasszikus tibeti nyelv kutatása;
 - c) a hazai tibeti kéziratok és fanyomatok katalogizálása.

4. Sémi filológia és kaukázológia területén:
 - a) történeti kutatások;
 - b) vallástörténeti kutatások.
5. Népszerűsítő tevékenység területén:
 - a) a Kőrösi Csoma Kiskönyvtár tudományos népszerűsítő kötetei;
 - b) keleti irodalmak kimagasló alkotásainak műfordításai (Európa stb. kiadóknál);
 - c) előadások (Kőrösi Csoma Társaság; rádió és televízió stb.).
6. A keleti nyelvek magyar átírásának kézikönyve.
7. Az érintkező tudományzakkal (magyar nyelvészet, magyar irodalomtörténet, néprajz stb.) szervezett kapcsolatok kiépítése.

Klasszika-filológia

Klasszika-filológiai Bizottság

A bizottság szakterületének központi kérdését kívánja az 1970—71. évi munkájának homlokterébe állítani s programjaként az alábbi témát vizsgálja meg.

1. Az antikvitas jelentősége és funkciója mai kultúránkban, valamint szerepe a magyarországi latin irodalom létrejöttében és fejlődésében.

Zenetudomány

Zenetudományi Bizottság

1. A magyar zenetörténet kézikönyve c. összefoglaló zenetörténeti mű munkálatainak megszervezése és a vállalkozás tudományos gondozása.
2. A Magyar Népzene Tára soron következő két kötete munkálatainak megvitatása.
3. Javaslat „Zenetudományi Szemle” címen, egy zenetudományi akadémiai folyóirat létesítésére.

Néprajztudomány

Néprajzi Bizottság

1. A bizottság fő feladatának tekinti ebben az évben a néprajztudomány távlati tervének kidolgozását. (Elméleti és szervezeti vonatkozások együttesen).
 2. A bizottság folyamatosan kíván helyzetfeltáró munkát végezni, hogy kijelölhesse azokat a lényeges tudományos kérdéseket, amelyeknek kimunkálása 10—20 éves távlatban a szakterület előtt áll.
 3. A 2. pontban jelölt feladat végrehajtása során felmerülő tudományelméleti, módszertani és szervezeti problémák folyamatos megtárgyalása.
- Megjegyzés:* a bizottság a fentiekben vázolt elgondolások alapján a hároméves ciklusban tematikai szempontból s részleteiben folyamatosan konkretizálja a kidolgozandó és megvitatásra kerülő kérdéseket.

Budapest, 1970. szeptember 17.

III. NEMZETKÖZI FINNUGOR KONGRESSZUS

(Tallinn 1970. augusztus 17—23)

1970. augusztus 17—23 között került megrendezésre az Észtt SZSZK fővárosában, Tallinnban a III. Nemzetközi Finnugor Kongresszus. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája a szervezést az Észtt Tudományos Akadémiára bízta, de a kongresszusi előkészületekben mindvégig részt vettek a Szovjet Tudományos Akadémia illetékes szervei is. A kongresszus elnöke Paul Ariste akadémikus, alelnökei B. A. Szerebrennyikov, Éduard Päll, Arnold Kask levelező tagok és az időközben sajnálatosan elhunyt Harri Moora akadémikus voltak. A szervező bizottságnak 39 tagja volt (köztük a kisebb finnugor népek kutatóintézeteinek a képviselői is). A kongresszus gyakorlati megszervezését az Észtt Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének munkatársai végezték Endel Sögel igazgatóval, a szervező bizottság titkárával az élükön.

A kongresszus tudományos programjának az összeállításában az észtek a budapesti kongresszus hagyományait folytatták a plenáris előadások és a szekcióbeosztás tekintetében. A tudományos program árnyalt, körültekintő megszervezésére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy az egyes előadások egymásutánjában kizárólag a tartalmi szempontokat tartották szem előtt. Több alkalom volt vitára, mint az előző kongresszusokon. Hogy a vitaszellem mégsem bontakozott ki a kívánt mértékben, annak az eddigi kongresszusok szerkezeti felépítésében van az oka. Az eddig kialakított struktúrán feltétlenül változtatni kellene az 1975-ös budapesti kongresszuson. Közel 300 előadás hangzott el a nyelvtudomány, a néprajz, a folklór, a népzene, az antropológia, az archeológia és az irodalom témaköréből. A szekcióüléseken felolvasott előadások számaránya: nyelvészet (159) néprajz (40), folklór (27), népzene (9), archeológia (28), antropológia (10), irodalom (25). A tudományos programból csak a plenáris üléseken elhangzott előadásokat említjük meg: E. ITKONEN, Betrachtungen zur zeitgenössischen Forschung der finnisch—ugrischen Laut- und Formenlehre; B. WICKMAN, Lappish Linguistic Research in Sweden; ORTUTAY GY., Die archaischen Schichten unserer Volksmärchen; K. MARK, Zur Herkunft der finnisch—ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie; В. И. Лыткин, О вокализме первого слога финно-угорских языков; LAKÓ GY., János Sajnovics und die finnisch—ugrische Sprachvergleichung. A felsorolt főelőadások még a kongresszus előtt megjelentek a Советское финно-угроведение 1970/3. számában.

A III. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson 19 ország kb. 500 szakembere vett részt. A magyar küldöttség száma meghaladta a 90-et, közülük mintegy 60-an tartottak előadást.

A Szovjetunióban, s természetesen ezen belül is az Észtt SZSZK-ban a kongresszust államügynek tekintették. Néhány példát említünk ennek a körülménynek az illusztrálására: A Szovjetunió hírközlő szervei, a moszkvai rádió és a sajtó részletesen foglalkoztak a kongresszussal. Észtországban a rádió és a televízió nap mint nap beszámolt a kongresszus eseményeiről, a lapok első oldalán foglalkoztak vele, sőt a Kodumaa (Szülőföld) c. újság német nyelvű külökiadást szentelt neki. A meleg hangulatú fogadások (az Észtt Minisztertanács, az Észtt Tudományos Akadémia Elnöksége, a Tallinni VB elnöke) szintén a kongresszus jelentőségéről tanúskodnak.

A kongresszus tudományos programjához szervesen csatlakoztak a különböző rendezvények (a néprajzosok és régészek részére szervezett kirándulás, filmvetítések, a tallinni falumúzeum megtekintése, amely nagyszerű népzenei és népi tánc-hangversennyel egészült ki stb.). A kongresszus derekán (aug. 20-án) 14 autóbusszal Tartuba rándultunk ki. A gondosan összeállított program (az egyetem, az Észtt Néprajzi Múzeumban rendezett kiállítás megtekintése, este előadás a Vanemuine színházban) pihentető, élménydús s egyúttal rendkívül tanulságos is volt. Augusztus 22-én a Balti tenger partján, a festői környezetben fekvő Tuljak étteremben búcsúztak el egymástól a kongresszus résztvevői.

Köszönettel tartozunk vendégszerető szovjet kollégáinknak a jól sikerült, nagyszabású III. Finnugor Kongresszusért. A IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus 1975-ben Budapesten kerül megrendezésre. Ahhoz, hogy a kongresszus megszervezését méltóképpen, az észtországi szinten tudjuk megoldani, már most hozzá kell kezdenünk a szervezés munkájához.

Rédei Károly

SZABOLCSI BENCE: A ZENEI KÖZNYELV PROBLÉMÁI. A ROMANTIKA FELBOMLÁSA.

95 l. Akadémiai Kiadó, Bp. 1968.

Szabolcsi Bence a zenét pályájának kezdetétől fogva minden írásában vagy előadásában -- az első pillantásra tudományos filigránmunka látszatát keltő részlettanulmányokban éppúgy, mint a nagy idő- és térbeli távlatokat egybefoglaló szintéziseiben -- társadalmi és történelmi szerepében vizsgálja és ábrázolja. Ez a szemlélet és ez a módszer teszi őt képessé arra, hogy minden dolgozata és minden stílustörténeti összefoglalással szolgáló műve túlmutat a címében jelzett közvetlen tárgyon: magán a zenén, mint jelenségen is. A hangok és a művek, az alkotó és a közönség nem csupán zenei, hanem zenén-túli összefüggéseikben, kölcsönhatásaikban, sőt éppen konkrét mondanivalójuk tartalmát tekintve, a bennük kifejezésre jutó humánus semmi mással *úgy* ki nem fejezhető, de mégis oly sok mással szervesen összetartozó egységükben tárulnak ki ezekben a tanulmányokban: egy gazdagon árnyalt, és éppen mélységbeli tagoltságában annyira meggyőző vox humana tolmácsolásaiként.

Aki egyszerre ilyen mélyről és ilyen magasból, de kivált ennyire *belülről* szemléli és értelmezi a zenei jelenségeket, akár a melódia történetének egymásból kibomló fázisaiban, akár az egyetemes művelődéstörténethez való viszonyukban, akár az embervilág zenei földrajzának feltérképezésében, akár a magyar zenetörténet homályba vesző kezdeteinek feltárásától a 19. századi magyar romantikus zenestílus végső számvetéséig, és akinek mindezekben túl az emberi történelem és társadalmi fejlődés olyan korszakában adatott élnie, amelyben fiatal korának mesterei Bartók és Kodály voltak, és amelyet napjainkban egyfelől Stockhausen és sok más avantgardista kísérletező, másfelől a dzsessz-, ill. beat-zene szórakoztató zeneipara közötti feszültség jellemez, az magától értődően érzékenyen reagál a társadalmi forradalommal párhuzamosan érlelődött és tetőfokára jutott zenei forradalom jelenségeire. Az is természetes, hogy a tudós nem csupán a maga számára keresi, hanem kortársai részére is meg akarja fejteni és magyarázni a jelenségeket, azoknak okait, belső értelmét és a belőlük levonható tanulságokat.

Minden zenei jelenség, stílus vagy irányzat időszerűségét és életképességét legfőképpen a benne kifejeződő közösségi igény és a nyomában keletkező közösségi visszhang határozza meg. A zenének csakúgy mint minden művészetnek, vagy akár minden ideológiai fogalmazású emberi mondanivalónak akkor van igazán tartalma, hitele és visszhangja, ha az adott kor valóságos életében és igényeiben, létében és tudatformáiban gyökerezik és ebből következő mondanivalóit a múltbeli kifejezési formák ismételtetésétől függetlenül és önállóan, de közérthetően fogalmazza meg. Az ilyen eredeti és közérthető, a maga korára művészileg jellemző megfogalmazást általában stílusnak szokás

nevezni, de a művészet társadalmi funkciójának kidomborítására megfelelőbb a művészi — ebben a vonatkozásban: zenei — *köznyelv* elnevezés használata.

A zenei köznyelv jelentőségével, közelebbről a 19. század végének zenei válságával és a 20. század zenei problémáival már első ízben 1952-ben, majd kibővítve 1964-ben megjelent „*A művész és közönsége*” c. könyv első részének IV. és V. fejezeteiben is behatóan foglalkozott. Való, hogy századunk kezdete óta, az érlelődő társadalmi forradalommal párhuzamosan, sőt annak vetületeként az új utakat kereső alkotó művész és a közönség fokozódó mértékben eltávolodtak egymástól. Szabolcsi szerint ez az eltávolodás két oldalú: 1. a közönség elutasítja a művészt; 2. a művész elutasítja a közönséget. Egy Pálermóban tartott modern zenei fesztivál valamelyik komponista résztvevője kijelentette, hogy a hallgatóság szükséges rossz, de legjobb ha nincs. Egy rosszkedvű és talán nem is teljesen őszinte pillanatában Schönberg is tett olyan kijelentést, hogy őt a közönség csak mint a termet megtöltő akusztikai közeg érdekli. Magáról a zenében megszólaló hangról meg ugyanő olyan értelemben nyilatkozott, hogy az nem más, mint az a „fátyol, amely mögött az ideák távolléte nem vevődik észre.”¹ Ezekkel szemben Szabolcsi azt hangsúlyozza, hogy Bartók az olyan közönséget szerette, amelyik állást foglalt, sőt tüntetett, akár mellette, akár ellene, de semmiképpen sem maradt közömbös zenéjével szemben. Kodály pedig arról beszélt, hogy a zeneszerző legszebb jutalma, ha műve nem „leszáll”, hanem „felszáll” a néphez.² Rajtuk kívül és kortársaik közül egyebek között R. Strauss, Debussy, Ravel és Honegger, valamint sok jelentős szovjet komponista is kifejezésre juttatta a közönség iránti megbecsülését; azt hogy számukra távolról sem közömbös a hallgatóság értő visszhangja.

A 18. és 19. század a zene hallgatóit két kategóriába sorozta: a zeneértőket a „Kenner”, az egyszerű műkedvelőket a „Liebhaber” névvel látta el. De Mozart számára még az egyszerű Liebhaber nem volt kevésbé fontos a kiművelt Kenner-nél. Zenéjét egyformán mindegyik számára írta, és azt mindegyik fajta hallgatója egyformán élvezte s a maga módján értékelte. Igazán visszhang nélküli zenét csak a 20. század fordulója óta kezdtek írni, főleg egyes „utó-polgári” és „ellen-polgári” avantgardista zeneszerzők.³ Mintha az ilyen zene szerzőjében fel sem merülne a gondolat — belső kényszerrel nem is szólva — hogy valakihez szólnia, valami közösen-emberit mondania kell. Jellemző, hogy az ilyen, grimaszból, görcsből, szorongásból vagy undorból született zene egyes esztétái Bartókot azzal próbálják „elintézni”, hogy megalkuvó, mert közönségsikerre tör, hogy megállt a félúton, sőt lényegileg reakcióssá lett azáltal, hogy zenéjében a folklorisztikus elemeket nemcsak megtartotta, hanem számos művében szinte a középpontba helyezte.⁴

Szabolcsi Bencének a zenei köznyelv problémáival foglalkozó kis könyve bizonyos értelemben a szerző fent említett korábbi tanulmányának eredményeit összegezi és vezeti tovább. A könyvben helyet foglaló két tanulmány közül az első mondanivalóját hetvenöt igen tömör, tézis-szerűen megfogalmazott pontba sűrítve adja elő.

„Vajon nyelv-e a zene, vajon beszélhetünk-e zenei nyelvről s kivált zenei köznyelvről?” — teszi fel a szerző a kérdést könyvének mindjárt az első

¹ Twentieth Century Music. Edited by Rollo H. Myers, New York 1968., 161. l.
„... a veil behind which the absence of ideas will not be noticed”.

² SZABOLCSI BENCE, *A művész és közönsége*, 2. kiad., Bp. 1964, 76. skk. 1.

³ Lásd: MARÓTHY JÁNOS, *Zene és polgár — zene és proletár*. Bp. 1966., 499. skk. 1.

⁴ Lásd SZABOLCSI, i. m. 79. l.

mondatában. „Meddig él a zene? Végtelenül rövid ideig, hiszen elhangzik” és „végtelenül hosszú ideig, mert típusai fennmaradnak . . . vagy legalább hajlamosak a fennmaradásra.” A zene életének fontos tényezői a tudat, az emlékezet és az életre keltő alkalom. Ezekben együttesen alakul ki konszenzus, végső fokon a köznyelv. És így tovább: pontról-pontra csupa izgalmas kérdés és csupa tisztázó felelet. Mindegyik a zene mély művelődéstörténeti jelentőségét és sokoldalú összefüggéseit világítja meg. Aki a zenetörténet stíluskorszakait ilyen módon, azaz összefüggéseiben próbálja elemezni, az nem hagyhatja figyelmen kívül a zenei köznyelv problémáját, mert minden stílusnak megvan a maga köznyelvi konvenciója. Az ilyen általánosan elfogadott sajátos zenei köznyelvben összegeződik az egyes műalkotásokat létrehozó, tápláló műveltségi talaj és atmoszféra; benne mint közös jelrendszerben találkoznak és emelkednek nagy művekké a névtelenség vagy a középszerűség közhelyeiből kiérlelődött, magasabb szintre emelt kifejezési elemek és formák. A zenei köznyelv mint egy „geológiai alaprétég terül el mindenfajta zenei alkotás, mindenfajta zenei stílus mélyén”;⁵ ez ad életet és visszhangot az illető stílusnak és kultúrának. A zenében nincsenek „időtlen” típusok, de joggal beszélhetünk hosszú életű, maradandó típusokról. Mégis: a maradandóságnál is szembetűnőbb a típusok „változandóságának, változásának és váltakozásának” tünete. Ennek a tételnek illusztrációi közül lássunk a szerzőtől néhány példát: egyes motívumok és figurák a társadalmi átalakulások hatására „profil” változtatnak: az együgyű szolgából a francia forradalom idejére harcias Figaro lesz; a felvilágosodott Sarastro a bécsi kongresszus utáni német romantikus operában jámbor remetévé válik; az ún. „szabadító-opera” boldog kifejtetű darabjai 1850 után tragikus hangú és végződésű katasztrófa-drámákká alakulnak át.

Miben állnak az egyes korokra jellemző, és az egyes típusokat megjelenítő zenei köznyelvnek a törvényszerűségei? Mi a közege, kikből áll a közönsége? Hogyan és milyen tényezők hatására alakul ki? Mi biztosítja életét és mi szabja meg virágzásának határait? Mikor és miért veszíti el időszerejét? Miben nyilvánul és meddig tart az a társadalmi összeforrasztó erő, amely a köznyelvi kultúra mindenkor kettős tendenciája közül a lefelé húzóval szemben a felfelé emelőt juttatja érvényre? Miben állanak ugyanezeknek a zenei jelenségeknek az irodalom területén mutatkozó megfelelői? Egymásután vetődnek fel a kérdések és egymást követik a válaszok, melyeknek részletezése helyett a tanulmány eredetiben való elolvasását ajánljuk. Szó van a zenei stílusok és azokon belül a témaanyag és a formák terjedékenységének pozitív és negatív motivációjáról, az emlékezés (reminiszcenciák) szerepéről, értelem- és hangsúlyváltozásairól, a kifejezésformáknak a stílusra jellemző tartalmi hiteléről; arról hogy a zene, bár konkrét fogalmi jelentése nincs, mégis ismer és használ érzelmi tartalmú, tehát határozott jelentést hordozó intonációkat. Ezeknek a közös hatása és elhitető ereje teszi a zenei tárgyat és stílust adott korban és közösségben „köznyelvi tüneményé”; ez fogja össze azokat, akik bizonyos fajta zenét hallgatnak, élveznek, énekelnek vagy játszanak. A közös igény lehet vallási, hazafias, mozgalmi vagy egyszerűen csak szórakozási természetű, de mindig közös élményekre, emlékekre vagy illúziókra támaszkodik és azoknak áll a szolgálatában.

Ilyen és hasonló kérdéseket vet fel és ad rájuk választ az első tanulmány.

⁵ SZABOLCSI, A zenei köznyelv problémái, Bp. 1968., 18. l.

Végső konklúzióját Monteverditől Mozarton át Bartókig (egyéb példák mellett) három nagy stíluskorszak és a megnevezett három nagy alkotó egyéniség különbözőségeikben is egymás mellé állítható elemzéséből vezeti le és arra a megállapításra jut el, hogy így vagy amúgy: a nagy egyéniség, bár nem jöhet létre és el sem képzelhető a maga korának éltető eleme és táptalaja, vagyis köznyelvi alaprétege nélkül, mégis kiemelkedik a maga korának átlagából, mégpedig kettős módon: azzal, hogy *összesűriti* a korszak mondanivalóját és *újra fogalmazza* azt, sőt *ellentmond* neki. A klasszikussá érlelődő zenei műalkotás azáltal válik a maga zenei éghajlatának rendje és értelme szerint maradandó érvényűvé, hogy az őt megelőző és általános érvényű zenei vegetációhoz szervesen kapcsolódik, hasonlít hozzá, de újrafogalmazódik és ezzel túlmutat előzményein.

A második tanulmány teljes címe: *A romantika felbomlása: a századvég és a századforduló Közép-Európában*. Ebben a szerző a 20. századforduló táji európai zenekultúrát, közelebbről annak közép-európai jelenségeit fejlődése csúcspontján és egyidejű hanyatlásának kibontakozásában elemzi. Tárgyát Szabolcsi, mint minden művében, itt is az adott korszak társadalmi és szellemi történéseinek komplex összefüggéseiben ragadja meg. Szerinte ez a kettős folyamat a zene tárgykörének hirtelen kitágulásában jelentkezik. Ennek a kitágulásnak három fő aspektusa:

1. Európa kitágulása, mely a technikai haladással párhuzamosan egybesett a kontinens zenei életében eladdig semmi, vagy nagyonis periférikus szerepet játszott népek és kultúrák jelentkezésével;

2. a nagyváros növekvő jelentősége, nemcsak mint előadási alkalom és közönség-keret, hanem mint tematikus igény a zenei ábrázolás tárgyainak körében. A korszak szellemi életének óramutatója az egyéniség kultuszától a tömegek kultusza felé fordul, „addig is, míg ezek a néptömegek hamarosan menetelő tömegekké” alakulnak. Ugyanakkor a tömeg mint hallgatóság, bizonytalan bázisa a művésznek. Az új kor ellentmondásos légkörében „tömegélet és magány kiegészítik egymást, de az élet feszültsége belőlük fakad.”⁶ Egyidejűleg, mintegy ellensúlyozásul is, jelentkeznek a természeti és táji elemek és a folklorisztikus színek felszívódása az európai zenébe.

3. A harmadik kitágulás a mindennapoknak, a kisemberek életének minden addigit felülmúló mértékű felfedezése és alkalmazása az irodalomban (főleg a színpadon) és a zenében egyaránt. Az új tárgyi elemek megjelenésével párhuzamosan jelentkezik a dallam- és harmóniavilág, s a műveket megszólaltató apparátus hallatlan kitágulása, a disszonancia-torlódások előtérbe lépése, a belső nyugtalanság örökös feszültségéből táplálkozó tonalitásbeli fel lazulás. Mindezek együttesen a zenei nyelv gyökeres megújításának igényét eredményezik és új kifejezésmódok kísérleteit indítják el.

A századforduló körüli zene „válságjelei” között figyelmet érdemelnek az Európa múlt korszakai felé tett visszafordulások olykor nosztalgikus kísérletei. Egy elveszett „köznyelv” ilyen megkésett, romantikus felidézései, mint a szerző rámutat, mindig egy elveszett közösségi állapot vagy legalábbis egy régi érzésvilág után való sóvárgást jelentik.

Igen tanulságos az, amit a századvég formavilágával kapcsolatban mond: mi történt a zenei klasszicizmus formáival száz év leforgása alatt? Ez a formavilág sohasem volt skolasztikusan lezárt és merev. Mégis van valami meglepő

⁶ Uo. 65. 1.

Szabolcsi megfigyelésében: „mennél több *nyelvi* újdonságot hoz a zeneszerző, annál óvatosabb a *formák* módosításában. Elég, ha itt Schubertre, Schumannra és Chopinre utalunk: az az újdonság, amit zenei nyelvük hoz, aránytalanul bővebb, tágabb formai újításaiknál . . . Debussy is elsősorban a zenei *nyelv* megújítója . . . Bartók különleges híd-formái, meglepő módon, voltaképp Beethovenben gyökereznek.”⁷

A romantika felbomlása, mint Szabolcsi könyvéből is kitűnik, a hagyományos Európa 1914-gyel kezdődött összeomlását sejteti és előlegezi. Az első világháború elvágta a zene vérkeringésének addigi útjait. A 19. század tulajdonképpen 1914-gyel ért véget; a megelőző kor lázadásai „igazi lázadások voltak, anélkül hogy igazi felszabadulást hoztak volna”. A 20. század pedig valójában csak az után kezdődött.

Befejezésül hadd idézzük a könyv utolsó mondatait: „A művészetet nem kitalálni kell, hanem folytatni — mondotta egy magyar művész. A 20. században azonban épp ez a *folytatás* vált legnehezebbé, mert a 20. századi ember merőben megváltozott viszonyai lehetetlenné tették, hogy a művészetben múltjának közvetlen folytatója legyen. Új tájakra került, új külső és belső távlatok tárultak fel előtte, s még sokáig kellett és kell küzdenie, hogy ezekről az élményeiről méltón számot adhasson utókorának.”

Csomasz Tóth Kálmán

ÉLŐ IRODALOM

Tanulmányok a felszabadulás utáni magyar irodalom köréből

Szerkesztette: Tóth Dezső

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 551. l.

Kevés olyan irodalomtörténeti-kritikai feladat létezik ma nálunk, amely olyan jogos és sürgető igényként jelentkezne, mint az 1945 utáni irodalom felmérésének feladata. Az eleven, szemünk előtt születő alkotói pályák, művek a kritika, a tudomány számára a „gyakorlat, az ipar” próbáját jelentik, szembesítést a mozgó anyag törvényeivel. Ha az élő műnek próbája az értő elemzés, akkor az élő irodalomtudománynak, „elevenségének”, korszerűségének is próbája a frissen született, ítéletektől érintetlen alkotás, bontakozó életmű. A feladat jelentősége így fokozott felelősségével is társul, miközben az irodalomelmélet és gyakorlat minden létező, de lappangó fogas kérdéseit is felszínre hozza.

Kétségtelen, hogy éppen napjainkban összegyűlt már az irodalmi termésnek az a mennyisége és minősége, amely gazdag, eleven anyagként várja és megkívánja az irodalomtörténetbe-illesztést. Az eltelt negyedszázad pedig megfelelő távlatot jelent az időtálló, tudományos-igényű rendszerezéshez. Az is bizonyos azonban, hogy a feladat teljesítése során nemcsak huszonöt év irodalmával, hanem huszonöt év irodalomtörténetével, kritikájával, összes megoldásra váró kérdésével is szembekerülnek az irodalomtörténészek, és elsősorban a szerkesztő. E gondok alakulását figyelemmel kísérhetjük a mai irodalomtörténet előfutárainak tekinthető néhány kötetben, NAGY PÉTER:

⁷ Uo. 91—92. l.

Új csapáson-tól (1956), FENYŐ ISTVÁN: *Új arcok, új utak* (1961), TÓTH DEZSŐ: *Életünk — regényeink* (1963) c. kötetekig, az egyes kutatók tanulmánygyűjteményeiben, a Szépirodalmi Kiadó kis-csíkos könyvei közt éppúgy, mint az *Elvek és utak* sorozat darabjaiban, s legközelebről szépirodalmi és kritikai, politikai lapjainkban, folyóiratainkban — eleven viták, előadások, hozzászólások formájában. A jelzésszerű felsorolás az idevágó munkák műfajban, stílusban, megközelítésmódban mutatkozó érthető és szükséges sokféleségére kíván utalni. Mindarra, ami a mai irodalom esetében fokozottan megsokasítja és meg is nehezíti az egységes szintézis kialakításának lehetőségeit. A teljes áttekintés komplex feladatairól eddig TÓTH DEZSŐ kéziratosa alapján (*A felszabadulás utáni magyar irodalom története*, 1963.) és a magyar irodalomtörténeti kézikönyv készülő hetedik kötetének közreadott tézisei, vitája nyomán lehet fogalmat alkotni (Kritika, 1965).

De a készülő összefoglalás munkájának sokrétűségéhez hasonló a hozzákapcsolódó jogos igények és várákozások sokoldalúsága is. Mert, ha általában a kortárs költőkkel, írókkal, életművekkel foglalkozó szakirodalom iránt a legszélesebb körű az érdeklődés, s hatása is legközvetlenebb — akkor még közvetlenebbül, még teljesebb hatóerővel jelentkezik mindez a szocialista országokban, nálunk: „Olvasóközönségünk kiszélesedett; az országsszerte elszaporodott irodalmi színpadok, a könyvhetek, a rádió, a TV irodalmi adásainak növekvő sikere, az átlagpéldányszámok emelkedése arról tanúskodik, hogy jelentősen megnőtt az élő irodalom iránti érdeklődés.” — olvashatjuk a szerkesztői előszót. S ez, az érdeklődéssel való lépéstartás, a tudatos tájékozódás, iskolai és egyetemi oktatás segítése — indította a szerkesztőt e tanulmánygyűjtemény kiadására. Az eddig elért eredményekről kíván képet adni, szem előtt tartva az elvi útmutatás, az alkalmazhatóság, sőt megtanulhatóság feladatait is.

Hogy sikerült a vállalt feladatok teljesítése?

A megítélés kiindulópontjának kell tekintenünk azt: adott lehetőségeket mér fel ez a gyűjtemény. A rendelkezésre álló anyagot a szerkesztő úgy válogatta össze, rendezte el és egészítette ki, hogy egyértelmű, elvi egységet tükrözzön, de ne legyen egyoldalú. Ez a látszólag egyszerű dialektika nem-látszó, sokféle szerkesztői gond sorát jelenthette.

Ezek közül legmegoldottabbnak tűnik a kötet felépítése, világos belső tagolása. Az előkészítő jellegű 1963-as kéziratához képest ésszerű összevonásokat alkalmazott a tárgyalt, nagyjából húsz év (1945—1965) kisebb időegységekre bontásánál. A *Két évtized* (1945—65) előbb teljes körképet rajzol, majd a *Visszapillantás* után (1945—56) kerül sor a *Mai kérdések*-re (1956—65, 67, 68.). Így a felszabadulás utáni történelmi és irodalomtörténeti folyamat kölcsönhatásaiban jelenik meg előttünk, miközben egy-egy rész kérdés könnyen kikereshetővé s egyben egészbe-illeszhetővé válik. Nehezebb és megoldatlanabb viszont már a húsz év irodalmi anyaga teljességének kérdése. A *Két évtized* részénél nem találjuk a regény- és novella-irodalom szemléljét, a 45—46-os csoportból a líra hiányzik, az 56—65-ös években, a mai helyzet-felmérésben viszont négy tanulmányt is lelünk a költészetéről, míg a novella, regény, dráma egy-egy összefoglalás erejéig szerepel. De miközben a kirajzolódó hiányok térképe az irodalomtörténész számára feladat-feltáró tanulságokkal is szolgál, a közelebbi vizsgálódás több figyelemreméltó jelenséget fedezhet fel az aránytalanságok mögött. Például a tanulmányok összeválogatásánál az áttekintő jelleg, mint főtárgy, hasznosnak és az említett hiányokat áthidalónak bizonyul, több esetben. Hasonlóképpen a másik belső egyenetlenségnek: az

írások módszertani, stílus-beli stb. sokféleségének bizonyos előnyei is mutatkoznak a kötet egészében.

Adott lehetőségek és korlátok között az élő irodalom élő problematikáinak élő módon való megjelenítése a szerkesztői megoldás. Az irodalmat folyamatában, a folyamatot menet közben, ezen belül is dinamikusan mutatja be.

Erre a belső dialektikára jó példa a két átfogó tanulmány egymás mellé állítása is: TÓTH DEZSÓ és DARVAS JÓZSEF áttekintése. A két írás kiegészíti egymást. Az irodalmi folyamat egészét két szemszögből — film-hasonlattal élve: nagy-totálként és közelkép formájában — láthatjuk, 1965-ben illetve 1959-ben megvilágítva. A húsz év áttekintése a madártávlatibb, általánosabb vonások kiemelését, elvi irányát mutatja. Az 1959-es referátum e húsz év egyetlen konkrét és alapvető fordulatát nagyítja ki: az Írószövetség újjáalakulásának, a Kulturális Elméleti Munkaközösség létrejöttének pillanatait, mint az egész korszaknak is egyik kulcs-helyzetét. Mint drámai konfliktusban úgy sűrűsödnek e beszámolóban, légkörében húsz év irodalmi életének belső összefüggései. Ugyanakkor mindkét írás a legfelelősebb és legközvetlenebb „gyakorlathoz” kapcsolódó, alkalmazott, elvi irányt-mutató irodalomtörténet példája. A Társadalmi Szemle-cikk és az írók előtt elhangzó referátum egyaránt a nemcsak regisztráló, hanem alakító, „aktív” irodalomtörténet gyakorlata. Egyszerre történelmi és irodalomtörténeti dokumentum. DARVAS JÓZSEF szavaiban élményként támad fel, mint láncolódik össze szorosan és felelősen az írott szó világa az ország legelemibb gazdasági, politikai helyzetével, gondoljaival, az irodalmi élet, a kulturális konszolidáció, az emberek meghasonlottságával vagy hitével, s mint jelent mindez az irodalom számára közvetlen, szigorú követelést, kötelezettséget, elvárásokat. Az újrainduló, felvirágzó irodalmi élet jellemző vonásait kiemelve, példákkal illusztrálva körképet is ad. A témagazdagodás, világnézeti tisztázás szándéka, a „helyesen értelmezett modernség és mélyebb filozófiai igény” megjelenése, a sematizmus elvetése, „az életet, a valóságot egész bonyolultságában, meglevő ellentmondásaival együtt ábrázolás” éppúgy, mint az Írószövetség belső átrendeződése, fiatal tehetségek felbukkanása: a bekövetkező fejlődést anticipálja. S ez, a DARVASnál vitatottan feszültségben látott, drámai közegben körvonalazott kép már kibontakozottan, tovább mélyülve jelenik meg TÓTH DEZSÓ húsz évet áttekintő tanulmányában. DARVAS JÓZSEF hangsúlyozza a „művekből, irodalmi termésből” való kiindulást, TÓTH DEZSÓ a műveken belül is a „mai ember ábrázolását” állítja középpontba, azét a mai emberét, aki „az osztálytársadalomból jött, de már a szocialista társadalom alapjait” rakja le és „érzelmeiben és gondolataiban ezt az összesűrűsödött történelmet” hordozza. Az irodalmi folyamat egészének megítélésénél, útjának követésénél, az irodalom formáinak, eszközeinek, perspektíváinak körvonalazásánál is szem előtt tartja ezt az összesűrűsödött történelmet, az „ellentmondásos összetettséget”. Ő már kijelentheti, hogy „irodalmunk a történelmi fejlődés magasabb szintjére lépett”. Számbaveheti mindazt, ami eredménye ennek a magasabb szintnek: a fejlődés „sokoldalúságát, nagyrányúságát”, a nemzetközi tájékozódás növekedésével együtt a „horizontbővülést”, irodalmunk „stílusban, művészi megközelítésben sokszínűbbé válását”. De nem feledkezik el arról, hogy függ ez össze a folyamat egészével, a marxista – leninista világnézet elsajátításával, s arról sem, hogy a távlat tovább ahhoz fűződik, hogy irodalmunk „világnézet és valóságismeret dolgában ott-honossá válik-e a szocializmus világában.” S a sokszínűvé vált folyamatból élre emeli a szocialista irodalom útját.

A kötet hármasság tagolásán belül, más-más metszetként olvasva az egyes műfajok helyzetéről, arányainak alakulásáról, belső problémáiról is képet kaphatunk. A líra élenjárása tükröződik már a leggazdagabb és legsokoldalúbb tárgyalásmódban is. Ugyanezért az elemzésmód, megközelítési lehetőség stb. differenciáltabb kérdései is előtérbe kerülnek. Összesen öt tanulmány foglalkozik a költészettel - más-más időszakban keletkeztek, különböző alkalmakkor. Együttesen többféle szemléletet, irodalomtörténeti-kritikai módszert, egymás mellé állításukat is jelentik. SZABOLCSI MIKLÓS két cikke két irodalomtörténeti magatartást, vele együtt módszert is bemutat. Az osztályozó-áttekintő, közös, összehasonlítási alapot kereső kutató és a fiatal költőcsoportot jelentkezők üdvözlő, frissen reagáló kritikus magatartását és módszerét. Az elméletibb jellegű áttekintés során nyomon követi a költői hagyomány folytatódását és az „új”, „minden eddigétől különböző” jegyek jelentkezését. A lírai örökségből joggal emeli ki József Attila hatását, abból is azt a törekvést, „hogy a bonyolult, diszharmonikusnak látszó felszín mögött a törvényt, a lényegét” keresi a költő, hogy „csak a mélyen megélt valóságra építve terem”. Az új költészeti vonások keresésénél elválasztja az új valóság közvetlen és közvetett tükrözését. Utóbbinál a társadalom mélyében zajló folyamatokról való lírai híradást figyeli: új tudatformák, új magatartás, új erkölcsi-filozófiai tartalom, világnézet-alakulás jelentkezését. Kiemeli a modern társadalom és természettudományok beáramlását, hatását a költészet tárgyi anyagára, képvilágára, szókincsére. TÓTH DEZSŐ mai líránk körképénél szintén az új utak, új minőségek formálódását helyezi középpontba, de ő a szemléletváltozás oldaláról, „szocializmus értelmezésünk elmélyülése” felől közelíti meg, s az átalakulás társadalmi okaikat fedi fel. A reálisan látott és vállalt szocializmus-szemléletet emeli ki, amely az összetett, drámai közéleti költészet ihletője, s annak is gazdag árnyalatait teremti meg, szemben a szocializmust „megváltásként” kezelő lírával. Különbséget tesz tudományos világkép és világnézet között, azaz az elsajátítás és értelmezés között. Versen belül az új látás- és szemléletmód „verbális birtokbavétele” és „gondolati elrendezése” kétféleségére hívja fel a figyelmet. A tudományos világnézet költői jelentkezésénél a világot nemcsak magyarázó, hanem meg is változtató jelleget hangsúlyozza, a konkrét, aktív szerepet, szembeállítva az elvont, a harc, tett alól felmentő felfogással. A költészet egyetemességének és közéletiségének, mindezek újszerűségének közös fogantatását húzza alá. DIÓSZEGI ANDRÁS (1963) is elsősorban a költők, művek és társadalom viszonyát veszi alapul csoportosításánál, háttérbeszorítva, de nem figyelmen kívül hagyva az időrend, hagyomány stb. kérdéseit. Négy főcsoportjában így kétféle „cselekvő” és kétféle „humanista” lírai irányzatot különböztet meg: A Tűztánc költőinek „elemi aktivizmusát” és „az előző korszakok terhét belülről viselő” felelős, vívódó lírikusokat (Benjamin, Zelk, Csanádi, Juhász, Nagy László); az örök emberi dolgok, örök humánus lírai realizmusát (Illyés, Vas, Simon stb.) és a humánusban megcsalódott költők avantgard hagyományokban gyökerező ágát (Kassák, Weöres, Pilinszky stb.). Az így alakított kategóriákban világnézeti és alkotáslélektani tényezők egyaránt, s összefüggéseikben érvényesülnek. Mindezekben belül a műfajok változásának, versformák alakulásának, kompozíció és költői kép viszonyának szabályszerűségeire vonatkozóan is érdekes következtetéseket tud levonni. FÜLÖP LÁSZLÓ voltaképpen tovább differenciálja a lírai alakítás főbb típusait. Összesen tíz csoportjában a „költői magatartás, élményvilág, világkép” szempontjait egyidejűleg veszi figyelembe. A csoportok között más oldalról bizonyos összevonásokat is

alkalmaz, az „eleven” és „holt drámaiság”, versalakzatok váltakozása szerint.

Összegezve: az öt tanulmány együttesen a költészet rendszerező, tipizáló, összehasonlító elvi, elméleti szempontjainak készülődését mutatja. A lényeges vonásokat sűrítő, rendszeremtő alapfogalmak néhol egymással vitázó, többféle nézetkét sorakoznak fel.

A próza helyzete a magyar irodalomtörténetben mostohább a líráénál. Később érik, eredményei lassabban mutatkoznak meg, hagyomány dolgában is rosszabbul áll. De éppen ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy gyakorlatilag a legutolsó, „mai” időszak ad leginkább módot és távlatot nemcsak az eredmények felmérésére, hanem a fejlődés irányának, a kibontakozás lehetőségeinek körvonalazására is. BÉLÁDI MIKLÓS áttekintése kiindulásként számot vet a magyar regény százesztendős útjával. Azért is indokolt és szükséges ez a visszazapillantás, mert regényirodalmunk mélyről érkezett 1945-be, megoldatlan belső kérdésekkel. Így bizonyul „sorsdöntőnek” a műfaj történetében ez a fordulat. „Minden jel arra mutatott, hogy létrejöhet az összhang a kor igényei és a magyar prózában rejlő képességek között” írja. „Nemzeti és emberi érdek egybeszővődését”, a „nyomasztó vidékiesség” száműzését látja az új regény feladatának és biztató lehetőségének. A folytatásra váró hagyományok közül kiemeli a két világháború közötti széppróza újító szándékait. Két fő vonulatra hívja fel a figyelmet és azok egészségtelen különválására. A „társadalmi problematikát ábrázoló” és a „modern stílus eljárásokat meghonosító törekvések” két végletére, egyben az „összegezés elsikkadására”. Ezt az összegezést keresi és figyeli a felszabadulás utáni évek prózájában, annak sokszínűségében, majd követi elsikkadását a sematizmus idején, és feltámadását, valóraváltása kezdetét a hatvanas évek „új hullámában”. Az ötvenes években uralkodó „esemény-regény”-nyel szemben „probléma-kereső”-nek nevezi az új regényt, s üdvözli benne az „epikai teljességről szőtt elképzelések” újragondolását, a műfaj teremtő megújulását. Így teljes, egységes képet kapunk a felszabadulás utáni regényirodalom fejlődéséről, fő állomásairól, a korszaklezárónak nevezett *Égő Eszter*-től, korszaknyitónak tekintett *Niki*-től az *Emberavatás* íróinak felbukkanásán át napjainkig. Helyükre kerülnek, történelmi háttérrel, jelleggel, funkcióval szerepelnek a műfaj különböző „régi” és „új” vonásai is. Nyomon követi, jelzi a regény szövetének, esztétikai minőségének, történelmi és etikai szemléletének változását, szociográfiához való viszonyának alakulását. Elemzése nyomán tanúi lehetünk annak, hogy bontakozik ki az egyszerű leírástól az „ember értelmezésének eszköze” való regény. A kötet líra-bemutatásához hasonlóan itt is találkozunk a többoldalú megvilágítással. BÉLÁDI szintetikus képét prózánk alakulásáról néhány részlet más-más típusú kinagyítása egészíti ki és színezi. SARKADI IMRE teljes pályaképe emberi és élményközelségbe hozza az előbb elvi szinten tárgyalt változásokat. Ő, életének hirtelen, tragikus lezárulásával korszakot reprezentálóvá is vált, a 45 utáni próza első klasszikusává. B. NAGY LÁSZLÓ portréja az egyik legszebb irodalomtörténelmi feladat példaszerű teljesítését mutatja be: a közvetlenül átélt korszakot, személyesen ismert, szeretett, megsiratott ember életművét teszi mérlegre szerető gonddal, különös figyelemmel. Beleélés és tárgyvilagosságra törekvés, ítélkezés és megméretés önmaga elé állított magas mércéként is jelen van, egymást ellensúlyozza. Sarkadi első „riportszociográfiától”, első novellájától a *Kőműves Kelemtől* az *Ozlopos Simeonig* minden részletre kiterjed az irodalomtörténetírói figyelem, de valamennyi érzékeny megfigyelés a lényeg-kiemelés

szolgálatában áll. Az életműt belső egységében mutatja fel így, „egyetlen gondolat minden lehetséges változatban való végignyomozása”-ként, mely irodalomtörténetileg a kritikai realizmustól a szocialista realizmusig való átfejlődés különféle fázisaiban jelentkezik. Összegezése tömény, meggyőző értékítéletként hat, mikor „a meghasonlás, a kor tragikus feszítettsége” kifejeződését, a „feloldás” perspektívájának előrajzolását emeli ki, s úttörő jelentőségűnek tartja.

A Sarkadi-portré az egyes műfajok, egyes időszakok legbelsőbb problémáinak szerves összefonódására is példa. A prózával kapcsolatos kérdések sűrűjébe visz a kötet három másik résztanulmánya: SZABÓ B. ISTVÁN írása az 1949 és 1953 közötti regényről, POMOGÁTS BÉLÁÉ az 1953—56-os prózáról, s ALMÁSI MIKLÓSÉ az 1956—65-ös novelláról. Hozzátehetjük: voltaképpen idecsatolódik az 1956 után újravirágzó irodalmi szociográfia képe (KISS FERENC), de az egész korszak ifjúsági irodalma is (KOLTA FERENC). Szándékosan emeltük ki a különböző időszakokat, evvel is jelezve a felbukkanó jelenségek, kérdéskörök szétágazását. Természetszerűen más-más szempontok is kerülnek előtérbe a műfaj, illetve az adott időszak jellege szerint. Ezért a jobban átfogott szociográfia kivételével az összegezés munkáját itt mintegy alakulás közben figyelhetjük meg. SZABÓ B. ISTVÁN és POMOGÁTS BÉLA tanulmányai az átlag négy-négy év áttekintésével prózairodalmunk hullámvölgyét és készülő hullámhegyét, azaz tán legizgalmasabb, legtanulságosabb fordulatát hozzák közél. Próbártevő feladatok. SZABÓ B. ISTVÁN a korszak sajátos jegyeit keresi meg, a hibák és forrásaik összefüggéseiben, tipikus jelentkezéseiben mindazt, ami „tanácsadó” jellegű. A szocialista realizmus „elsajátítható szabályrenddé” változtatása, a „hagyománytalanná csonkítottság”, a „tematikusság-aktualitás” jelenségei mögött a folyamat egészének lényegét mutatja fel. Mindazt, ami a „ciklusok divatját”, a *Felelet* vitáját, befejezetlenségét, a *Mérlegen* félbemaradottságát, a *Honfoglalás* egybefonódó történelmi-irodalmi problematikáját összefűzi. Ugyanakkor fényre emeli a korszak háttérbe szoruló, kevésbé feltűnő, de annál fontosabb értékeit. — A fent említett nagy vállalkozások méltatása mellett *Veres Péter*, *Sarkadi*, *Asztalos István* kisregényeiben erőnyei titkát emeli ki. Így tanulmányában a tárgyilagosságra törő mérleget uralkodik. Nemcsak a hibák tanulságaira mutat rá, de az időszak másik arcát is felvillantja: a 60-as évek fellendülésének előzményeit, az eljutást a „reális ábrázolhatóság határáig”. POMOGÁTS BÉLA továbbviszi, bővíti és árnyalja a próza átváltozásának rajzát. Célravezető gondolat a gazdagodó valóság-felfedés és az írói egyéniség kibontakozás kölcsönhatása oldaláról megvilágítani e négy év regény- és novellairodalmát, az időszak „pótló” és „előkészítő” szerepét. Az *Álmáskerttől* (1952) a *Tizenhatan* (1954) illetve *Emberavatás* (1955) antológiákig példát ad az irodalmi anyag minél teljesebb és minél figyelmesebb vizsgálatára. Így választott módszerével és alaposágával kettős célt ér el: Nemcsak az *Égető Eszter* teljesítményének reprezentatív jellegét emeli ki, a „szociális és történelmi tehetetlenség” képeinek társadalomkritikus, de reményt, bizalmat is sugárzó mélységét, hanem az adott folyamatban betöltött funkció oldaláról szemlélve homályban-maradottabb műveket is méltányol. Ugyanakkor magát a próza érlelődését így részlet-eredményeiben, a nehezebben-felfedezhető nyomokban is követi. Így „kisebb”, de együttesen lényeges jelenségek alakulnak egységes sorra: a korszerűtlen tudatformák feltárásától peremsorsok szerepeltetéséig, a magánélet, hétköznapiság, pályakezdéshez visszatérés mozzanataiig. Az eddig említett próza-tanulmányokban nem szereplő

novella műfaját, változásait térképezi fel ALMÁSI MIKLÓS, szintén eddig nem érintett írőcsoport kapcsán. *Szakonyi, Gerelyes, Csurka, Moldova, Galambos, Várkonyi, Salamon Pál, Gáll* novelláit elemezve a „valóság bonyolultságának, gazdag teljességének” felfedezését követi nyomon. Mint alanyai, ő is kitágítja a megfigvelt jelenségek skáláját. Nemesak a „rendhagyás” fokozott szerepeltetésére, a szokványos látszat lefejtésére, a „követelés”-etika megjelenésére figyel fel, hanem az írói életforma átalakítási törekvésére, az önformálás, önevelés folyamataira is. Következtetései között is több eredeti megállapítást találunk. A „pozitív hős felfedezése”-t új hangsúllyal szerepelteti, s a műfaji metamorfózison belül kiemeli a „szövetsűrűség-keresés”-nek nevezett írói jellegzetességet, mint közös törekvést. Rámutat a novellák „lebegésének” okaira is, az „anyagi” (hozzátehetnének társadalmi-történelmi) háttér, megalapozottság, összefüggésben-látás gyakori hiányában.

Húsz év irodalmi eredményeinek számbavételénél különös jogosultsága van az irodalmi szociográfia vizsgálatának. KISS FERENC irodalomtörténeti szempontú értékelése úttörő szerepet játszik. A 60-as években újra felvirágozó műfajt a teljesség igényével veszi szemügyre. A szociológia tudományához és a szépirodalomhoz való hasonlóságának és különbségének határvidékeit egyaránt tüzetesen felméri. Mindkét oldalon belső összefüggések sorozata tárul fel. A műfaj létjogosultságának kérdése éppenúgy, mint objektív és szubjektív forrásainak felkeresése, személyessége jellegének vizsgálata egyaránt, többfelől is termékenyenke bizonyul. Az irodalmi szociográfia körében megszületett legutóbbi munkákat rendszerezi, elemzi, értékeli. S miközben a „módszeres felmérés”-től a kifejezetten szépirodalmi műalkotásig fokozatok skáláját rajzolja fel — elhatárolja az alkalmi kirándulás jellegű naplókat, riporteri munkákat — valóság és irodalmi mű kapcsolatának lényeges vonásait is megfogalmazza „a tények igézeté”-től a „bennük rejlő magasabb törvények” felismeréséig, megformálásáig. A *Féja Csák Gyula* párhuzam éppúgy, mint a kiemelt *Csoóri „Tudósítás”* öntörvényű, egységes mű-voltának bemutatása, a kezdő író és szociográfia kapcsolatáról, az „esztétikai nyereségre átváltás” mértékéről, a „formaképző” szerepről elmondottak egyszerűen vetnek fényt alkotáslélektani és esztétikai tényyszerűségek izgalmas vonatkozásaira.

Tán legnehezebb feladat a *drámáról* íróknak jutott. Ha a hagyomány bősége szerint hasonlítjuk össze a műfajokat, feltétlen ezt kell mondanunk. „Míg a költészet a világ, illetve az európai irodalom szintjére nőtt fel, dráma-irodalmunknak úgyszólván a felszabadulásig egyetlen remekműve a *Bánk bán*.”

- fogalmazza meg PÁNDI PÁL. S ha OSVÁTH BÉLA húsz évre visszatekintő összefoglalásában a *Tragédia* elhanyagolt örökségét is kiemeli, akkor is kétségtelen, hogy 1945 utáni irodalmunkban a legnehezebb feltételek a dráma kibontakozásánál tapasztalhatóak. Éppen a hazai hagyományok szegénysége, a szocialista dráma vívmányainak hosszú ideig tartó ismeretlensége, a „szubjektív készenlét hiánya” (PÁNDI) az, ami miatt a dráma-tanulmányoknak messzebb kell visszanyúlniuk, s különösen a múltból a mába való átmenet, a két világháború közötti és felszabadulás utáni színházi élet összefüggéseit kell megvilágítaniuk. OSVÁTH BÉLA a magyar polgári exportdrámával (*Molnár Ferenc, Herczeg* stb.), a megkészt „népi” naturalizmus konzervatív szellemével szemben a huszadik századi, a szocialista drámai örökséget állítja szembe. A korszerű, modern színházhoz közeledés útját figyeli a *Fáklyalángtól*, a *Szeptember*, *Ezer év* előadásain át a *Pesti emberek*-ig, *Rozsdatemető*-ig, *Részeg eső*-ig. PÁNDI PÁL tovább differenciálja a visszafogó, konzervatív színházi hagyományt

és hatását. Megkülönbözteti a „naturalisztikus, kritikai realista elemeket tartalmazó progresszív drámát” (*Thury, Bródy, Bartha Lajos*), a „kritikai fogékonyságú polgári drámairodalmat” (*Illés Endre*, bizonyos *Zilahy*-darabok), és a naturalista, realista reform-szándékú, kispolgári-értelmiségi irányt (a demokrata *Móricz, Németh László, Kodolányi, Darvas József, Tamási Áron*) — a *Herczeg*-féle feudális-polgári és *Molnár Ferenc—Lengyel Menyhért* polgári színjátéktól. Evvel mintegy gondosan kikeresi azokat a meglevő alapokat, amelyekre támaszkodni lehet, amelyeket számbavenni szükséges, s amelyek részben folytatódhatnak, részét jelentik mai színjátszásunknak is. Éppen a közönségizlés alakulása miatt kell a színházpolitikánál fokozottan figyelni a már kialakult színház-igény hatását. Ez játszott szerepet abban, hogy a sematizmus időszakot a dráma vonalán „téesszcsésített népszínművek”, nemzeti önértetnek hízelgő „történelmi tablók” jelezték, ahogy HERMANN ISTVÁN jogos iróniával szellemesen elemzi. De abban is jelentkezik a folytonosság, hogy a drámai megújulás, új értékteremtés egyik legtermékenyebb ágát a történelmi tárgyú, aktuális vonatkozású darabokban találhatjuk meg (*Fáklyaláng, Galilei, A Kegyenc, A Különc* stb.). Bizonyos, hogy új drámairodalmunk kibontakozásánál a többi műfajhoz mérten, azoknál erősebben dominál a „menet közben” jelleg. Ezt formájában, belső dinamikájában is tükrözi PÁNDI PÁL tizenkét darabból álló dráma-cikk mozaikja. Mindegyik írás más-más időpontban keletkezett, más-más bemutatók, friss színházi élmények után, más-más műfajban, s a beszámoló, elemzések, viták más-más színház-alkotói légkört is idéznek. Mindez fokozottan előtérbe állítja egyrészt a folyamatnál, a csúcstól-csúcsig haladáson belül a kevésbé jó, sőt sikerületlen darabok elemzését. Hálátlanabb feladat tán, mint a remekművek taglalása, de hasznos és szükséges éppen a hibázások, hullámvölgyek lényeges kérdéseit megvilágítani, kikeresni a hibaforrásokat. Ebből fakad az, hogy másfelől a hagyománytalanság és közönségfigyelés miatt egyaránt különös hangsúlyt kapnak az elvi s egyben gyakorlati kérdések megvilágításai. PÁNDI PÁL cikkeinek egyik érdeme, hogy mindig adott jelenségek kapcsán veti fel, világítja meg a legfontosabb drámaelméleti és színházpolitikai kérdéseket. Rámutat arra, hogy a drámának, mely „ízgévrig elemző műfaj”, létfeltétele az „objektív társadalmi-gondolati pozíció” kialakulása. Az *Utazás, Záróra, Leleplezés* stb. kapcsán fogalmazza meg, hogy a „drámai hős pozitív volta elválaszthatatlan a drámai konfliktustól,” s figyelmeztet arra, hogy a hajdani „konfliktus-mentesség” után a „konfliktuson-kívüliség” dramaturgiai hibája is jelentkezik. Hangsúlyozza, hogy a hős hős-volta bizonyításának drámainak, a konfliktus próbatételében lejátszódónak kell lennie, s nem szabad előítéletre támaszkodnia. Felfedezi a „milió-fogság” fogalmát például *Mesterházi: Az ártatlanság kora, Thurzó: Hátsó ajtó* című drámájában. Hazai darabok és külföldi színművek bemutatását egyaránt figyelemmel kíséri és például *Darvas, Dobozy, Fejes, Csurka, Illés Endre, Hubay* és *Miller* előadások áttekintése alapján egyaránt hangsúlyozza az „egymodellú” szemlélettel való szakítás szükségét.

A kötet elemzésének sorrendje nem jelenti a kérdések fontosságának rangsorát. De nagyjából az egyes területeken felmutatható eredmények, a szintézis-kialakítás készültségének fokát, sorrendjét igyekszik követni. Így a végére maradt *ifjúsági irodalom és magyar irodalom külföldön* - téma (KOLTA FERENC, SIMÓ JENŐ) nemcsak azt jelzi, hogy tárgykörük gyakorlatilag valamennyi műfajt érinti, hanem azt is, hogy gyakorlati és elméleti kérdéseik egyaránt „az irodalmi élet perifériájára szorultak”. Kötetben-szerepeltetésük így

többszörösen indokolt: jelentőségükre hívja fel a figyelmet, irodalomtudományi és kritikai adósságokat rögzít. *Kolta Ferenc* húsz év gyerekirodalmának alakulását követi végig, korszakról korszakra felleltározva a legkisebbek olvasmányainak alakulását, a lányregények, kalandregények, serdülők irodalmának helyzetét, az ismeretterjesztő jellegű könyvekét is. Hatalmas útról számolhat be, sok új eredmény megszületéséről az „úttörőregény”-től az ifjúsági történelmi, életrajzi regény, sajátos lányregény létrejöttétől, kalandos útirajzokig, fantasztikus-utópikus történetekig, a nagy sikerű *Kozmosz*, *Bűvár*, *Gyermekszínpad* sorozatig, *Gyermekenciklopédiá*-ig. Olyan maradandó-értékű alkotásokat vehet számba, mint *Fekete István* vakációs történetei, a „bandaregények” közt *Mándy Iván* Csutak könyvei, *Thury Zsuzsa*, *Szabó Magda* újszerű lányregényei. Mégis, az eredmények főként a szegényes kiindulási ponthoz mérten nagyok, szembetűnő és sürgető hiányosságokat emel ki, főként bizonyos korosztályok ellátatlanságát, s általában a jogos igényekhez mérten nem eléggé általános színvonalasságot, mely összefügg avval, hogy több, jó író kell megnyerni az ifjúsági irodalom-írás ügyének, s ehhez valóban a többször felvetett ifjúsági irodalmi lap megindítása lényegesen közelebb vinne. SIMÓ JENŐ összefoglalója gyakorlatilag és távlataiban, hatásában különösen valamennyi felsorolt irodalmi rész-területet érinti. Közvetlenül kevésbé feltűnő, de annál érzékenyebb, hatékonyabb visszahatásaiban az, hogy mennyire intenzíven és mennyire reprezentatív módon mutatkozik irodalmunk a „nagyvilágban”. Maguk a beszámoló tényei, beszédes, jól-áttekinthető felsorakoztatásuk is meggondolkoztató. A húsz éves fejlődés e téren két nagy szakaszra oszlik. Az első tíz évet bizonyos kiadáspolitikai egyoldalúság jellemzi, mely egyúttal múltbeli hiányokat is pótol: Szovjetunióban és a baráti országokban szerepeltek elsősorban a magyar irodalom új fordításai, kiadásai. Így elhanyagoltuk, s egyben teret is nyitottunk Nyugat oldalán olyanféle torzkép kialakulásának, mely 1955-ben az UNESCO Index Translationum-a szerint *Babay Józsefet*, *Herczeg Ferencet*, *Horthy Miklóst*, *Márait*, *Molnár Ferencet*, *Orczy Emmát* stb. tekinti a magyar irodalom képviselőinek. A második évtizedben következett be alapvető változás. 1956. a disszidensek egy részének befolyása teremtett ugyan egy olyan közjátékot, mely a politikai tendenciájú „harsogó” írásoknak kedvezett, de azóta és most is irodalmi értékeink folyamatos, tervszerű megismertetése, fordítása jelenti a tartós sikert. Ma is számolnunk kell a nyugati kiadók egyoldalú válogatásával, „szenzáció” kereső kiadásokkal, de ezt leghatékonyabban „nemzetközi tekintélyünk megnövekedése”, a kulturális kapcsolatok fejlődése, az állandó és eleven, közvetlen találkozók ellensúlyozzák.

Összegezve: a felszabadulás utáni irodalom köréből való tanulmánygyűjtemény több oldalról is eleven helyzetfelmérésnek és feladat kijelölésnek bizonyul. Összeállításában, felépítésében, arányaiban, de egyenletlenségeiben is a pillanatnyilag (1965-ben) rendelkezésünkre álló irodalmi termés elért eredményeit és hiányait is éppúgy tükrözi, mint az irodalomtörténet, kritika, tudomány készültségét, illetve problémáit. Elsősorban a közvetlen célkitűzést teljesíti sikeresen: hasznos segédkönyve máris középiskolásoknak, egyetemistáknak, tanároknak egyaránt, de az érdeklődő nagyközönséget is sokoldalúan, elvi irányt mutatva tájékoztatja. Ugyanakkor a „szakmai közvélemény” számára egészében és részleteiben összefüggések felfedezésével, mérlegelések lehetőségével szolgál. Éppen a szerencsésen vezérelvnek választott áttekinthető igény, az elemzés, portré, illetve elméleti jelleg *közöttiség* az, ami miatt a leggyakorlatibb és legteoretikusabb kérdéseket egyaránt fölveti, példatára és kísérlet-

sora is az irodalomtudomány műfaji, módszertani belső problémáinak. Eleven dokumentumként rögzíti mai irodalmunk szintetikus képe kialakításának, de az irodalomtudomány, kritika modern magyar irodalommal foglalkozó részlegének is az 1965-ös stádiumát. Figyelmünket, várakozásunkat fokozottan irányítja a magyar irodalomtörténeti kézikönyv hetedik kötetének munkálatai, megjelenése felé.

Széles Klára

MOLNÁR JÓZSEF: A MAGYAR BESZÉDHANGOK ATLASZA

Budapest 1970. Tankönyvkiadó — 88 lap

A beszédkultúra nyelvi műveltségünk egyik fontos alkotóeleme. Ápolása társadalmi érdek. Az emberi civilizáció előrehaladásával, a munkamegosztás kiszélesedésével, az integrációs folyamatok előrehaladásával egyre sürgetőbbé válik, hogy intézményesen is gondoskodás történjék arról, hogy a beszélt nyelv maradéktalanul betölthesse társadalmi szerepét, a tökéletes megértést. A hangosfilm, rádió, televízió és telefon általánossá válásával, a különböző hangrögzítő és hangvisszaadó, -közvetítő berendezések (magnetofon, lemezjátszó stb.) elterjedésével megnőtt az élőbeszéd társadalmi szerepe, súlya. A nyilvánosságnak vagy éppen tömegeknek szánt élőszóbeli megnyilatkozások ma már nemcsak a tanítók, tanárok, prédikátorok és színészek kiváltsága, hanem a társadalom minden rétegét érintő eleven gyakorlat. A lakógyűlésektől kezdve a munkahelyi értekezleteken át egészen a rádiós és televíziós fellépésig, valamint a parlamenti felszólalásokig nap mint nap találkozunk a nem hivatásos „előadóművészek” nyilvános szereplésével. A tömegkommunikációs eszközök révén (bár pozitív szerepük a köznyelvi kiejtés egységesítésében tagadhatatlan) a korábbiánál gyorsabban terjedhetnek és könnyebben gyökereznek meg olyan egyéni ejtésbeli sajátosságok és idegenszerűségek (pl. beszédhibák, rossz hangképzés, modorosság, nyelvjárásiasság stb.), amelyek a kulturált magyar beszéd normáinak kialakulását és megszilárdulását nem segítik elő, sőt többnyire az egységesülési folyamat útjában állanak. Az az egységesítés, mely az irodalmi nyelv és az írott nyelvhasználat — helyesírás — terén már több, mint egy évszázada megtörtént, nyelvünk hangos változatában csak az utóbbi negyedszázadban indult meg erőteljesebben. A helyes kiejtés és szép magyar beszéd normarendszerének feltárása, propagálása és a gyakorlatban való érvényesítése napjaink feladata.

A kiejtés és a beszéd szabályozása sokkal bonyolultabb és hosszabb távra szóló feladat, mint pl. akár a helyesírás szabályainak a kialakítása. A beszédművelés csak több tudományág (fizika, fiziológia, nyelvészet, pszichológia stb.) eredményeinek a felhasználásával valósítható meg korunk igényeinek megfelelő színvonalon. A beszédkutató fogalomkörébe tartozó fonetikai, beszédtechnikai, beszédpszichológiai, phoniatriai, logopediai, retorikai, kommunikációelméleti stb. vizsgálódásoknak vannak hazai hagyományai és eredményei, ugyanakkor fejlődésük üteme az utóbbi évtizedekben észrevehetően elmaradt a követelményektől. (Az elmaradottság szimptomáinak és okainak boncolgatása külön tanulmányt igényelne, ezért ettől e recenzió keretében el kellett tekintenünk.)

Beszédkultúránk fejlesztésének a fontosságára hívta fel a figyelmet az 1965 októberében Egerben megrendezett országos kiejtési konferencia is. Határozatai között az első helyen szerepel „... egy, a helyes kiejtés fontos kérdésével foglalkozó, szemléletű anyagokkal kísért kézikönyv megjelentetésé”-nek az igénye. (*Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Tankönyvkiadó, 1967. 259. o.) Bár a konferencia óta eltelt öt évben több értékes monográfia, kézikönyv és tanulmány látott napvilágot (így pl. G. VARGA GYÖRGYI: *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1968, FISCHER SÁNDOR: *A beszéd művészete*. Gondolat, Budapest. 1966, GÁTI JÓZSEF: *A versmondás*. Gondolat, Budapest. 1969.), a munka jelentős része továbbra is elvégezetlen maradt.

A fentiekben a beszédkutatásban való lemaradást tettük szóvá. Érthető okokból a beszépedagógiai oktatás terén sem állunk sokkal jobban. Még a tanár szakos egyetemi és főiskolai hallgatóink képzésében sem szerepelnek a beszépedagógiai stúdiumok az őket megillető súllyal és célirányossággal. Nemcsak a tananyag tartalmát, de az oktatás módszereit illetően is sok még a kívánnivaló. Ilyen körülmények között különösen figyelemre méltó, hogy egy év leforgása alatt három szakterület művelői számára is jelent meg kézikönyv jellegű kiadvány. FRINT TIBOR és SURJÁN LÁSZLÓ az Orvostovábbképző Intézet tanfolyamai számára készítették „*A hangképzés és zavarai. Beszédkavarok*” címmel a Medicina kiadónál 1969-ben megjelent munkájukat. A *Beszédjavító Intézet* tanárainak (SEPER JENŐ, MONTÁGH IMRE és VINCZE TAMÁSNÉ) „*A gyakori beszédhibák*” című munkája, mely az általános iskolai tanítók, tanárok használatára készült, alig egy hónapja jelent meg (Tankönyvkiadó, 1970).

A magyar beszédhangok atlaszával Molnár József — amint könyve előszavában írja — nem a kiejtési norma megállapítására és rögzítésére vállalkozott, hanem a Leiró magyar hangtan egyetemi tankönyvhöz adott olyan segédkönyvet, amely a magyar beszédhangok képzését sokoldalúan, rendszerezetten, szemléltetően mutatja be a tanulóifjúságnak, melyből könnyen elsajátítható és tanítható a szép magyar beszéd alapját képező helyes kiejtés. Ezen túlmenően a szerző célul tűzte, hogy megismertessen a kísérleti fonetika alapelemeivel és eszközeivel (l. 5. o.).

A fenti célkitűzésen túl nem kétséges, hogy az Atlasz éppen oktatási segédkönyv jellegéből adódóan nemcsak orientál a hangképzést és a beszéd mechanizmusát illetően, hanem tevékenyen részt is vesz majd a magyar nyelv artikulációs bázisának egységesítésében. Az Atlasz képei és leírásai a különböző hangok köznyelvi helyesnek tartott artikulációját mutatják be (ejtési változatokat nem ad, a bemutatottól való eltérések lehetősége nem merült fel stb.), következésképpen a tanulók azt tartják normatívnak, követendő mintának, amit az Atlasz eléjük tár. Ez annál is inkább így van, mert más, a szóban forgó munkához hasonló szakkönyv nem áll rendelkezésükre. E sajátos körülmény szabja meg az Atlasz bemutatójának és bírálójának különösen nagy felelősségét.

A mű tartalmilag két részre bontható. Az első — nevezhetnénk általános résznek — a könyv felét meghaladó terjedelemben fízziológiai- és akusztikai fonetikai alapismereteket ad, beleértve a vizsgálati módok és eszközök összefoglaló ismertetését is. Ezt megelőzően mintegy öt oldalon a fonetikai kutatásokat jelentősen előrevivő új eszközök feltalálásáról és alkalmazásáról kapunk „Történeti áttekintés”-t. Ugyancsak az általános részben, ahhoz kapcsolódóan, azt konkretizálva helyezkednek el a magyar beszédhangok összefoglaló táblá-

zatai, továbbá itt találjuk az élő beszéd pontos és egységes lejegyzésére szolgáló fonetikus írásokat (Setälä, magyar egyvezményes átírás, APhI) is. Az első rész a tárgyalás sorrendjében az alábbi fejezetekből áll: *Történeti áttekintés, A beszédhangok képzése, A beszédhangok osztályozása, A fonetikus írás, A beszédhangok akusztikája, A beszédhangok vizsgálatának eszközei és módszerei.*

A második fő rész a tulajdonképpeni atlasz. Minden beszédhang bemutatása külön oldalon történik palatogram, a jellegzetes képzőmozzanatot ábrázoló, valamint az egész hang ajakartikulációját szemléltető labiogramok, továbbá röntgenogram és szonagram segítségével. A képeket és sematikus ábrákat az artikuláció leírása egészíti ki. Az Atlaszt szakirodalmi bibliográfia zárja.

A könyvről általánosságban elmondható, hogy hiányt pótló mű. Nemcsak az egyetemi oktatás számára nélkülözhetetlen kézikönyv, hanem felhasználható minden olyan tanulmányhoz, melynek tárgya a beszédtevékenység-, a beszéd akusztikai természetének megismerése. Így a tanárképzésen túl pl. a rádió-, televízió bemondók beszédoktatásában, egyéni és intézményes beszédjavító munkához éppúgy, mint a beszédkultúrával törődő nagyközönség számára. Nem is szólva a magyarul tanuló külföldiekről, akiknek mind ez ideig nem tudtunk kézbe adni a magyar beszédhangok képzéséről eligazító szemléletes segédkönyvet.

Az ún. általános részben a beszédhangok képzéséről és osztályozásáról szóló fejezetek a legsikerültebbek. Igaz, fonetikai irodalmunkban is e téma tekinthető a legkidolgozottabbnak. A szerző tömören, jól rendszerezetten és könnyen áttekinthetően foglalta össze mindazt az ismeretanyagot, amely a tanárjelölt és beszédpedagógus számára lényeges. A szöveges leírás, ábrák és táblázatok összehangoltan és plastikusan mutatják be hangképző szerveink felépítését, a különböző szervek szerepét a hangképzésben és a magyar beszédhangok rendszerét. Ehhez a részhez csupán néhány apró észrevételt teszek.

1. A 20/c ábrán, mely az orális artikuláció bemutatására szolgál, az ínyvitorla nem zárja az orrüregbe vezető nyílást.

2. A 16. és 20. oldalon a nyelvvel kapcsolatos leírásban előforduló ismétlések kiküszöbölésével kompaktabbá tehető a szöveg.

3. A magánhangzók összefoglaló táblázata a képzési jegyek alapján osztályozza a hangokat. Ugyanakkor az akusztikai minőséget jelentő „magas” és „mély” fogalmak szerepeltetése nem helyénvaló.

4. A hangok előfordulási helyét s ejtését példázó hangsorok, szavak Gombocz Zoltán palatogram-felvételeihez szolgáltak alapul. Mechanikus átvételüket semmi sem indokolja (köztük olyan hangsorokét, mint pl. *áta, zsazsa*).

5. Félreértésre ad okot, hogy a 19. lapon a (l') hang ly betűvel megjegyzés nélkül fordul elő. A 25. oldalon a táblázatban is megtalálható, mint egyetlen nyelvjárási hang. Véleményem szerint feleslegesen, ugyanígy a 24., 27. és 30. ábrákon is, mivel a köznyelvben nem fordul elő mint nyelvjárási beütés vagy ejtésvariáns, továbbá az atlasz egyébként sem közli a köznyelvtől eltérő nyelvjárási hangokat.

A *fonetikus írás* c. fejezetben elsősorban a három átírási rendszer közötti összehangoltság hiányzik. Nem találjuk meg mindhárom rendszerben ugyanazon hangok és hangjelenségek fonetikus leírására vonatkozó jeleket és útbaigazításokat. Így pl. a magyar egyvezményes hangjelölésben nem történik említés az intonáció lejegyzésének módjáról. Setälä jelrendszerében és a magyar

egyezményes jelrendszerben megtaláljuk a veláris illabiális magánhangzó-sort, az APhI ábrán nem (a szöveges magyarázatban is csak az [ɛ̃] szerepel). Bár a szerző azt ígéri, hogy csak a helyesírás betűitől eltérő jeleket adja meg a magyar egyezményes hangjelölésre vonatkozóan, a 28. ábra — szerintem helyesen — tartalmazza az egyezéseket is. A magyar egyezményes hangjelölés tárgyalása során célszerű lenne visszautalni a 24. és 25. ábrára, valamint az összefoglaló táblázatra (21–26. lap). Egyik rendszer ismertetése keretében sincs utalás a hosszú és gemináta mássalhangzók közötti különbség fonetikus jelölésére.

Mind az ábrákon, mind a magyarázó szövegben több pontatlansággal és félreérthető megfogalmazással találkozhatunk. A 28–29. laphoz az alábbi megjegyzéseket teszem:

1. Sajnovics János fonetikus írásáról való megemlékezést, valamint a 29. lap utolsó 15 és fél sorát a fejezet bevezető szövegéhez kellene kapcsolni.

2. A 26. ábrát magyarázó szövegből hiányzik az [ä] hang, az [œ] helyett [œ̄] jel kell, az ábrán pedig az [ɛ̄] olvasható [ɛ̄̃]-nek is.

3. Bár az [á] hangot Setälä rendszerében [ā] betűvel jelöli, a példaszavakban mégis [ā̄]-s írásban szerepelteti, pl. a 29. lapon: *tā̄tog, tā̄toga:tā̄s*.

4. „λ = réssel képzett zöngés l,” — pontosabban: palatális zöngés oldalrészhang.

A magyar egyezményes hangjelöléshez a következő megjegyzéseket fűzöm:

1. „ō stb. széles ejtésű hosszú.” — helyesen: — az ékezet nélküli magánhangzók jele fölött a hosszúságot jelöli, pl. [ā, ē], de [ó, é, á, ű, í].

2. „u = csökkentett nyomatékú,” — helyesen: „a betű alatt a csökkentett nyomatékú képzésre utal, pl. [ou, u̇].

3. „u . . . = alig észlelhető,” — helyesen: A sor tetejére írt kicsinyített betű a redukált ejtésű magánhangzót jelöli, pl. *kukorica*.

4. „NB! *ajtó, kapja*.” — Minden magyarázat nélkül nehéz kitalálni, hogy a szerző arra figyelmeztet, hogy a j + magánhangzó és a magánhangzó + j hangkapcsolat nem diftongus.

5. „*szégyelli*.” — helyesen: *szégyelli*;

6. Az ábrán a labializált [j], [ɟ], valamint az illabiális [ü], [ö] jelei félreérthetők. Az [e—ē] hangokat tévesen [e—ē̄] betűk jelölik.

Az APhI jeleinek a magyar beszédhangokra való alkalmazásában problematikusnak tartom az [a] hangnak [ā] betűvel való visszaadását. Az [ā] az APhI jelrendszerében ugyanis legalsó nyelvállású veláris magánhangzót jelöl. Az [u — o — ɔ — a] betűk jelzik veláris soron a négy nyelvállásbeli fokozatot. A magyar fonetikai irodalomban mind az [ɔ]-s, mind pedig az [ā]-s jelölés megtalálható, ami mögött részben felfogásbeli különbségek, részben nyomdatechnikai megfontolások vannak. Tekintettel a fonetikus írással szemben támasztott követelményekre, annak egyetemességéről és egyértelműségéről elfogadott alapelvekre nem helyeselhető az [ā] használata. (Álláspontom igazolására, helyességének bizonyítására más alkalommal még visszatérek.)

A 32. lapon a hang időtartamának és a szótagalkotó hang hosszúságának jelöléséről mondtak összevonhatók, s elkerülhető a felesleges ismétlés.

Nagyon hasznos lett volna mindegyik átírási rendszer ismertetésének a végére néhány soros szöveg hangfelvételéről fonetikus írást készíteni, ami az alkalmazás reprezentálásával egyben a jobb megértést és elsajátítást is szolgálná.

A beszédhangok akusztikája c. fejezet eléggé töredékes, nem tartalmazza a legszükségesebb beszédakusztikai alapismereteket, holott erre nagy szükség lenne, mivel LAZICZIUS GYULA *Fonetikáján* kívül nincsen a nyelvészek számára hozzáférhető módon megírt akusztikai fonetika. Korszerű fonetikai műveltség pedig ma már akusztikai tájékozottság nélkül elképzelhetetlen. A leíró hangtani egyetemi tankönyvben sincs akusztikai fejezet, így még indokoltabb lett volna e témát alaposabban kidolgozni. Talán egy külön kiadvánnyal majd pótolható lesz e hiány.

Az atlaszhoz kapcsolódó észrevételeimet nagy mértékben saját kísérleteim során szerzett tapasztalatokra és saját vizsgálati eredményekre támaszkodva teszem meg.

1. A különböző hangok palatogramjáról és labiogramjáról sematikus ábrák közlését feleslegesnek tartom, mivel nem mondanak többet, mint a fényképek (ellenkezőleg: kevesebbet), másrészt a könnyebb megértés kedvéért sincs szükség ilyen leegyszerűsítésre. Ugyanakkor helyet vesz el más fontos tudni-való közlése elől.

2. A magánhangzók röntgenogramjai még szakemberek számára sem elemezhetőek. Bizonyára nyomdatechnikai nehézségek miatt nem lehetett visszaadni megfelelő finomsággal a gyengébb minőségű negatívot. Viszont nagy elismeréssel szólhatunk a többi röntgenfelvétel minőségéről.

3. A pergő filmből kivágott képsorok több esetben nem tükrözik híven a bemutatott hangra jellemző artikulációt. Előfordul, hogy az utána következő hang artikulációjának kezdő fázisát ábrázolják az utolsó képkockák (pl. a 68., 72., 73. és 84. táblákon), vagy a 12 képkocka két hangot is reprezentál (pl. a 66. táblán), vagy idegen kép került az összeállításba (74. táblán).

4. A mozgó felvételek és a statikus labiogramok különböző kísérleti alanytól származnak, ami az ajakartikulációban eltéréseket eredményezett. A statikus képek a jellegzetes képzőszervi állást észrevehetően nyíltabbnak mutatják, mint a megfelelő pergőfilmképek. (Vö. az 51., 52. és 59. táblán!)

5. A palatogramokat illetően is szerencsésebb megoldásnak tartottam volna, ha azonos személyről készült felvételek szerepelnének minden hangra az atlaszban. A [t—d] hangok palatogramja postalveoláris képzést mutat, míg a hozzákapcsolódó szöveges leírás dentális-alveoláris hangként jellemzi (67. tábla).

A [k—g] hangok képzésekor a nyelv hát bizonyára nem érintkezik olyan nagy területen a palatummal, mint ahogy az ábra mutatja (69. tábla).

A [n] hang képzése a palatogramon dentálveoláris, a leírásban alveoláris (72. tábla).

A [v—f] hangok felvételén foghiány miatt nem látszik eléggé a nyelvperem és a fogak artikulációja (76. tábla).

Nem meggyőző a [x] hang palatogramja, már csak a [j]-vel való egybevetés alapján sem (80. tábla).

Még két stiláris megjegyzés: a 37. lapon használt „mély frekvenciájú” kifejezés helyett az *alacsony rezgésszámú* kifejezést tartom jobbnak. Az 50. lapon pedig „... a megfelelő APhI fonetikus írás jele.” helyett az *APhI fonetikus írás megfelelő jele* a helyes.

Végezetül elismeréssel kell szólni a Tankönyvkiadó munkájáról. Neki köszönhető, hogy mind esztétikailag, mind technikailag tetszetős és szép kivitelben jelent meg az Atlasz.

Molnár József fáradságos és aprólékos munkát igénylő sok vonatkozásban

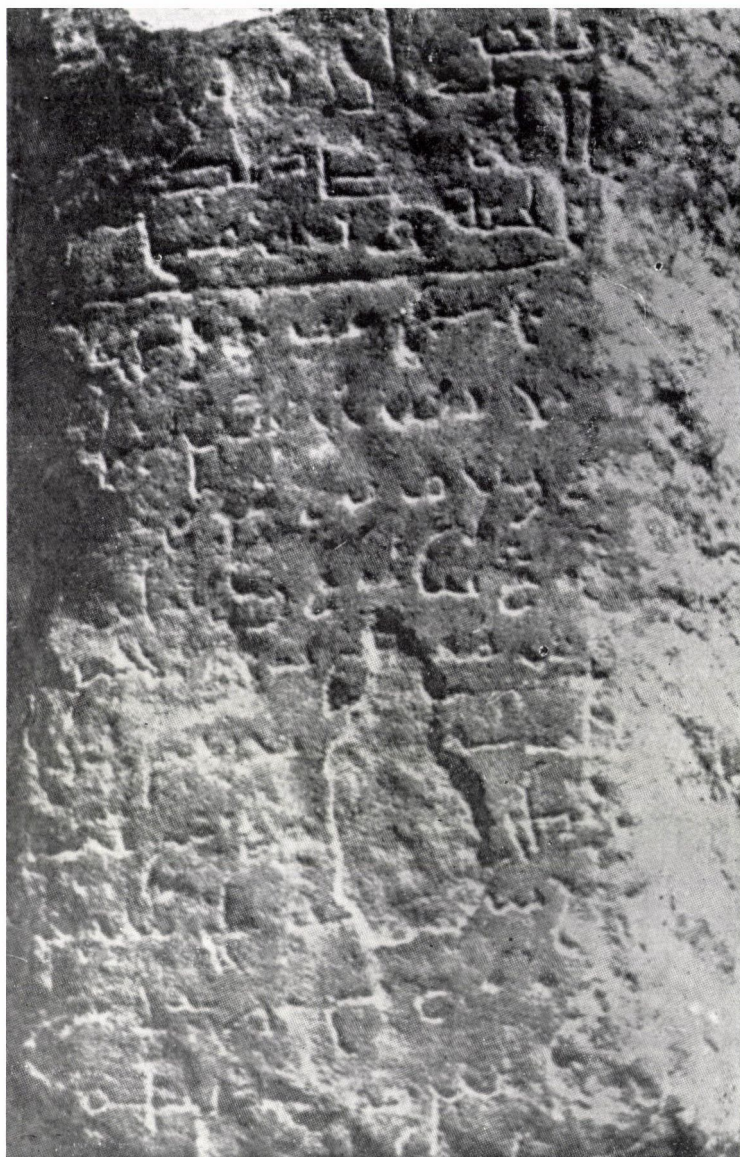
saját kutatási eredményeit tartalmazó atlaszával régóta hiányolt, a tanárképzésben, valamint a fonetika oktatásában nélkülözhetetlen kézikönyvvel gazdagította fonetikai irodalmunkat. A fenti hiányosságok kiküszöbölésére pedig feltehetően hamarosan lehetőség nyílik a második kiadásra való előkészítés során.

Bolla Kálmán

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
A kézirat nyomdába érkezett: 1970. XII. 22.

Műszaki szerkesztő: Helle Mária
Terjedelem: 26,95 (A/5) iv.

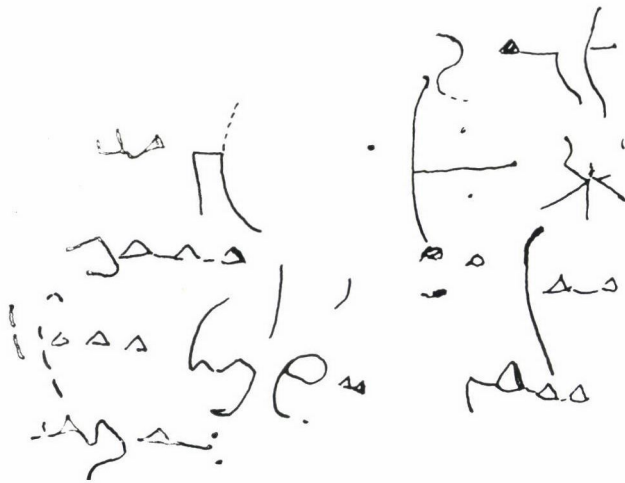
71.70928 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

4. kép. C/I kő, arab (felül) és baktriai (alul)
felirat (H. Humbach nyomán)

5. kép. C/2. kő, baktriai felirat (H. Humbach nyomán)

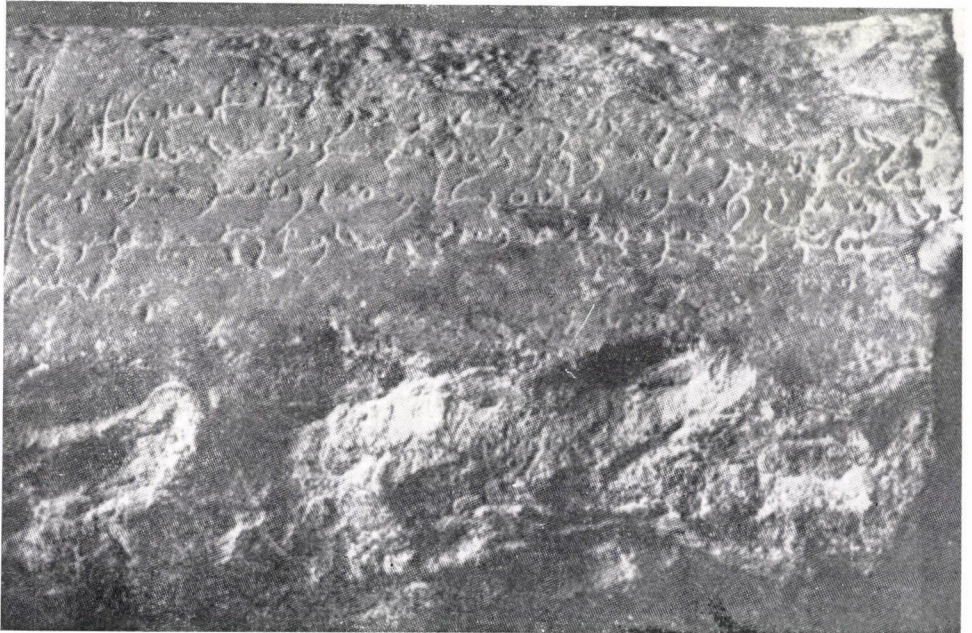
6. kép. C/2 kő, baktriai felirat autográfiája

1. kép. A kő, arab (felül)
és szanszkrit (alul) felirat (A. H. Dani nyomán)

2. kép. B kő, szanszkrit felirat (A. H. Dani nyomán)

3. kép. B kő, baktriai felirat (H. Humbach nyomán)

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Lakó György: Sajnovics János és Demonstratiója</i>	3
<i>Bognár József: Megemlékezés Gandhi születésének 100. évfordulójáról</i>	21
<i>Harmatta János: Görög ábécét használó iráni nyelvű írásbeliség Észak-Nyugat-Indiában</i>	33
<i>I. G. Nyepokojeva: „Az apostol” a korabeli európai irodalom „koordináta-rendszerében”</i>	161
<i>Katona Imre: Kubikosok a Pó és Tisza völgyében</i>	179

*

Tudományos ülésszak az MTA Nyelvtudományi Intézete megalakulásának 20. évfordulója alkalmából:

<i>Tamás Lajos elnöki megnyitója</i>	197
<i>Király Péter: A Nyelvtudományi Intézet húsz éve</i>	199
<i>Deme László: Nyelvszemléletünk és vizsgálódási módszereink fejlődésének két évtizede</i>	213
<i>Lőrincze Lajos: Nyelvtudomány—nyelvművelés—nyelvtervezés</i>	225
<i>Függelék</i>	237

Évfordulók — megemlékezések

<i>Trencsényi-Waldapfel Imre (1908—1970) (Harmatta János)</i>	245
---	-----

Az Osztály életéből

<i>Az 1970. évi közgyűlés anyaga:</i>	
<i>Ortutay Gyula: Az osztályvezetőség beszámolója (vázlat)</i>	255
<i>Vita (összefoglalás)</i>	259
<i>A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának munkája 1969-ben</i>	263
<i>A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya tudományos bizottságainak és munkabizottságainak munkaterve (tematikus program)</i>	280
<i>III. Nemzetközi Finnugor Kongresszus (Rédei Károly)</i>	286

Szemle

<i>Szabolcsi Bence: A zenei köznyelv problémái. A romantika felbomlása. (Csomasz Tóth Kálmán)</i>	289
<i>Élő irodalom. Tanulmányok a felszabadulás utáni magyar irodalom köréből. (Széles Klára)</i>	293
<i>Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza. (Bolla Kálmán)</i>	302

Megjelent 1971 VI. 30.